

**SZOCIOLÓGIAI
DOLGOZATOK 11**

Bánlaky Pál

Még mindig oldalnézetből I

Újabb esszék és tanulmányok

(1995 – 2019)

Wesley János Lelkészsképz F iskola

Szociológiai dolgozatok

A Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet sorozata

Sorozatszerkesztő: Nagy Péter Tibor

ISSN 2063-6733

Bánlaky Pál

Még mindig oldalnézetb 1

Újabb esszék és tanulmányok (1995 – 2019)

Szociológiai dolgozatok

A Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet sorozata

Sorozatszerkeszt : Nagy Péter Tibor

11. kötet.

A sorozat kötetei:

1. Nagy Péter Tibor: Az 1929-ben kiadott Magyar Zsidó Lexikon személySOROS adatbázisa
2. Fekete Szabolcs: A pécsi egyetem bölcsészdiplomásainak rekrutációja, 1921-1940.
3. Biró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor: Bölcsészek és tanárok a 19-20. században
4. Victor Karady: Ethnic and Denominational Inequalities and Conflicts in Elites and Elite Training in Modern Central-Europe. Inégalités et conflits ethniques et religieux dans les élites et leur formation en Europe Centrale moderne
5. Karády Viktor – Nagy Péter Tibor: Iskolázás, értelmiség és tudomány a 19-20. századi Magyarországon
6. Karády Viktor: Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok
7. Lukács Péter: Iskola a társadalomban, társadalom az iskolában
8. B Kádár Zsuzsanna – Nagy Péter Tibor: Az 1929-31-es színm vészeti lexikon adatbázisa
9. Nagy Péter Tibor: Vallásszociológiai szöveggy jtemény – 1
10. Victor Karady – Péter Tibor Nagy: Social sciences and humanities in Hungary 1945-2010 – 1.
11. Bánlaky Pál: Még mindig oldalnézetb 1. Újabb esszék és tanulmányok (1995 – 2019)

Bánlaky Pál

**MÉG MINDIG OLDALNÉZETB L
ÚJABB ESSZÉK ÉS TANULMÁNYOK (1995 – 2019)**

**Wesley János Lelkészkapitány F iskola
Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet
Budapest, 2020**

A kötet a világ ill. Magyarország legnagyobb virtuális könyvtáraiban is megtalálható!

https://archive.org/download/Conferences_SHS_2020s/Banlaky_Pal_2020.pdf

<http://mek.oszk.hu/22000/22066/>

© Bánlaky Pál

© Wesley János Lelkészsképz F iskola

Tördel szerkeszt : Imriné Csákányos Melinda

ISBN 978-615-5048-61-6

ISSN 2063-6733

Felel s kiadó: Iványi Gábor

EL SZÓ

Több mint két évtizede (1995-ben) jelent meg egy kis tanulmánykötetem „Oldalnézetb 1” címmel. Akkor a címet így indokoltam:

Nézem az engem körülvev világot. Se nem felülr 1, se nem alulról, középr 1 tán? Vélem, ez se pontos. Nem magam fölé és magam alá próbálok tekinteni. Az egészet próbálom felmérni egy-egy pillantásra, kicsit kívülr 1, kicsit belülr 1, amúgy oldalnézetben. Egy-egy pillantásra mondjam. Pillantásra csak, ami nem alapos elemzés, nem adatolt szaktudomány, csak jelzése annak, hogy én állampolgár, szociológus, a társadalmi munkamegosztásban mindenkor felülközépen elhelyezked értelmiségi – hogyan látom az országnak állapotját, kicsit felülr 1, kicsit alulról, kicsit kívülr 1, kicsit belülr 1. Kicsit tanult társadalomtudósként, kicsit naiv álmodozóként. Szóval érz gondolkodó, hangulatokat is megél s rögzít , ezt azt észrevev (és biztosan sokkal több minden észre nem vev) emberként, amúgy oldalnézetb 1.

Ma sem tudok okosabbat. „Még mindig oldalnézetb 1” szemlélem világunkat. Vagy 20-30 évnyi újabb tapasztalat birtokában; de vajon bölcsébben-e? A megélt nyolc évtized (életem egyfajta mérlegét írtam meg „Megéltem nyolc évtizedet” címmel, megjelent 2018-ban) emez utóbbi nagyjából harmada vajon hozott-e olyan tapasztalást is, amit megfelel képpen fel is dolgoztam „bölcsülésem” érdekében? Oly kérdés ez, amelyre nem tisztem válaszolni. Én csak

mondom, mondom a magamét, a kérdésre a választ, a megítélet az olvasóra kell bíznom (reménykedvén jóindulatában).

Budapest, 2020

Tartalom

I. rész: Kultúráról, m vel désr 1.....	11
A helyi társadalom, mint kultúraközvetít közeg.....	11
A m vel dés társadalmi meghatározottsága	32
II. rész: Cigánydolgok	59
Bölcs t l a sírig.....	59
Megöllek, testvérem.....	92
A térszervez er k kulturális meghatározottsága.....	108
Cigányok a falu társadalmában	112
Adalék az urbanizációhoz.....	117
III. rész: Helyi társadalom, faluproblémák, településszociológia.....	123
Quo vadis... agrárértelmiség?	123
Vázlat a magyar településhálózatról, településrendszerr 1.....	153
Mit nevezünk helyi társadalomnak?	195
Sötét ablakok. Vázlat egy falu helyi társadalmáról – Márokpapi.....	223
Újra Esztergom.....	255
IV. rész: Társadalomelmélet.....	277
Európai álom – álmaint Európáról.....	277
Ember a minden napokban – egy századvégi (ezredvégi) leltár tételei ...	295
A mi uralkodó elitünk.....	305
„Megszaladás” és szociológia. Adalékok az evolúciós megszaladási jelenségek lehetséges szociológiai értelmezéséhez	323
Quo vadis sapiens? (Hová mégy emberiség?)	351
V. rész: M hely	388
Az emlékírás dilemmái	389
VI rész: Appendix; ...valami más.....	426
Sára és Ezékiel (Tanmese, avagy mikro-regény)	426

I. rész: Kultúráról, m vel désr I

Olvasótáborokban, szociológia szakkörben, amat r színjátszóként (e réven egy darabig az Országos Színjátszó Tanács tagjaként), a Népm vel k Egyesülete alapító tagjaként (egy periódusban elnökségi tagként is), a M vel dési minisztérium vezet képz intézetének 10 évig igazgatójaként, a Kultúraközvetít k Társasága törzstagjaként „hivatalos” szakmám mellett volt közöm kultúrához, m vel dészhez is. Olykor írtam is az ügyben egyet s mást. Többek között ezeket:

A helyi társadalom, mint kultúraközvetít közeg

Helyénvaló lesz mindenjárt leszögezni két, a címben jelzett fogalmakat érint dolgot. Egy: a helyi társadalom fogalomnak meg lehet sen sz k értelmezését használom; pontosabban itt (ebben a tanulmányban) helyi társadalomnak csak néhány, rögvést felsorolandó elégé szigorú kritériumnak megfelel népességegyüttest nevezek. Kett : a kultúrának viszont a lehet legtágabb, az emberi élet minden elemének miném ségi viszonyomozzanatát felölél értelmezését használom. Utóbbiról többet tán nem is szükséges mondani, hiszen tudjuk jól, a kultúra ott kezd dik, hogy miként kapjuk ölte és minként etetjük a csecsem t, és ott ér véget, hogy miként helyezzük örök nyugalomra a végleg távozókat, és hogyan rizzük emléküket, és kultúra még mindannak a hogyan-ja, ami a kett között van. A helyi társadalomról azonban az ígért kritériumokat el kell mondani.

A helyi társadalom fogalmáról (vázlatosan)

Helyi társadalma (maga a megnevezés utal erre) egy településnek (esetleg egy települérszínek) van. A fogalom tehát els soron térbenniséget jelent: a térben – természetesen: a társadalom sajátos terében – jól lokalizálható egység. Mégpedig a társadalom sajátos terében helyezkedik el, így egyben társadalmi egység. („A település a társadalom térfogati megszervez dése” – mondja a településsociológia és a társadalomföldrajz, és megfogalmazzák ezt a másik oldalról is: „A társadalom önmagát a térben a települések formájában szervezi meg.”)

Ennek megfelel en fogalmazhatóak meg azok a kritériumok (ismérvek), amelyek együttes megléte esetén helyi társadalomról beszélhetünk.

És itt, minthogy a bevezet ben „szigorú kritériumokat” ígértem, néhány szót el zetesen is szólni kell a helyi társadalom lehetséges min ségeir l.

Mit értünk egy helyi társadalom esetében a min ségen? Tulajdonképpen – meglehet sen leegyszer sítve itt a dolgot – azt, hogy mennyire mutatja a helyi társadalmat alkotó embercsoport valamiféle közösségi, közösségiség jeleit, mennyire integrált (vagy éppen dezintegrált, atomizált) képet mutat. Ez a min ségdolog azért fontos a számunkra, mert kultúraközvetít közegként csak egy meglehet sen jól integrált helyi társadalom m ködhet, mivel csak abban van esélye a kulturális (és természetesen bármilyen más) hatásoknak a minden napjai élet természetes folyamatában való közvetít désére. Ezért van

szükség arra, hogy a helyi társadalom meghatározásában is már egy szokásosnál szigorúbb kritériumrendszert fogalmazzunk meg; olyant, amelynek teljesülése esetén jó esély van a közösség-jellemz ket is mutató, viszonylag jól integrált helyi társadalom kialakulására.

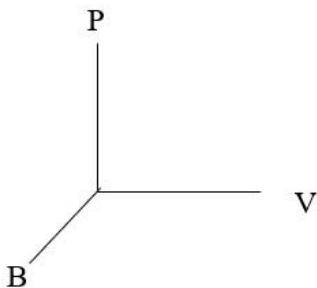
A kritériumok (ismérvek) tehát:

- A mondottak alapján magától értet d , hogy a helyi társadalom alapja egy térben (földrajzilag) jól körülhatárolható egység. Ez általában egy (kisebb) település; elképzelhet helyi társadalom kialakulása egy nagyobb település valamely térben jó körülhatárolt településrészén is.
- Viszonylag állandó, egy valamilyen lélekszámot meg nem haladó számú népesség. Az állandóság is, a nem túl nagy számoság is azért fontos, mert csak ezek teszik lehet vé a személyes (face to face) kapcsolatok hálózata kialakulását. A határértékek viszonylagos állandóság akkor áll fenn, ha a lakónépesség meghatározó hányada legalább másfél generációnyi id tartamban a településen él. A lélekszám esetében alsó határ gyakorlatilag nincs (teljes helyi társadalom alakulhat ki akár egy 50-60 f s településen), fels határ (nagyon sok tényez t 1 függ en) 30-40 ezer f (a kisváros-nagyságrend).
- A személyes kapcsolatok hálózata egyben egy helyi (társadalmi) viszonyrendszer kialakulását is jelenti; ennek megléte tehát a kritérium. A legfontosabb részelemek (akár külön kritériumokként is említhet ek volnának): az információs hálózat (amely dominánsan informális jelleg), a (helyi) gazdasági viszonyok, és nem utolsó sorban a helyi hatalmi struktúra.

- Fontos kritériuma (ismérve) a helyi társadalomnak, hogy legyen egy valamilyen közös történet, amelynek alapján létrejöhetnek a hagyományok, a helyi szokások; alkalmasint és az elzékre építve, azokból táplálkozva egy helyi érvény érték- és normarend.
- És végül mindenek alapján kialakul(hat) a helyi társadalom embereinek, mint csoportnak a Mi-tudata; az összetartozás, az odatartozás érzései. (Lokálpatriotizmus és vidéke.)

Tegyük még hozzá, hogy a helyi társadalom mindig egy sajátos közvetít a nagy társadalom (makrostruktúra világa) és a mikrovilágok (egyén és kis csoportjai) között. Az ember nem tud közvetlenül „viszonyulni” a társadalmi egészhez. A mindennapiságban az elsőleges kötődései kis közösségeihez (családja, baráti köre), majd települése helyi társadalmához kötik, és csak ezek közvetítésével a nagyobb egészhez. (Éppen azért, mert ezekben a kisebb közösségekben vannak jelen a személyes kapcsolatok.) A közvetítés tehát a helyi társadalomnak nagyon fontos működésbeli funkciója.

Bennünket persze, az alapkérdésünkre adandó válaszok szükségleteinek megfelelően, első sorban a viszonyrendszer, érdekel, pontosabban a (település helyi társadalmának) saját szerkezete, a sajátos helyi társadalmi struktúra. Ami – ez a szakirodalom közhelye – nem a „nagy” társadalomszerkezet kicsinyített mása, hanem saját elveken szerveződő entitás. Kérdés, hogy milyen dimenziók (tényezők) mentén szerveződik? Eddigi vizsgálódásaim alapján én egy három dimenziós modellt fogalmaztam meg a következőképpen:

Ahol a dimenziók:

- P: presztizs, tekintély, elismertség. Egy helyi társadalomban ennek sok összetevje lehet: a személyes tudás, a család hagyományozott presztizse, valamelyen különleges teljesítmény, stb.
- V: vagyon, anyagi javak megléte. Els sorban a felhalmozott vagyon számít (ház, föld, m hely, stb.) de nyilván számításba vev dik az aktuális jövedelmi szint is. Két lényeges megkötés: a vagyon, mint szerkezetalakító tényez , teljességgel relatív abban az értelemben, hogy a vagyonok a helyi társadalon belül hasonlítódnak össze. (A „leggazdagabb” helybéli akkor is a „leggazdagabb”, ha esetleg vagyona országos összevetésben egészen kicsi is.) A másik megkötés: a vagyon csak olyan mértékben tényez itt, amilyen mértékben látható, ismerhet . Eléggé magától értet d , hogy az a vagyonrész, amir 1 a helyi társadalom közvéleménye nem tud, az nem számít bele a szerkezetben való „elhelyezésbe”.

- B: befolyás, az, hogy valakinek mekkora szava van a helyi ügyek eldöntésében. És itt természetesen, ezt tudnunk kell, az informális befolyás lényegesen er sebb szerkezetalakító tényez , mint a formális döntéshozó pozíció.

Mindegyik tényez gyakorlatilag bármilyen értéket felvehet, érdemes azonban néhány széls értéket külön jelezni: legyen az origo a „0” érték, minden tényez nek lehet egy (helyi) maximum értéke (jele: max), és adhatunk egy középrtéket (med). Így mondható, hogy pl. egy ember helyi társadalmi helyét jellemz értékegyüttes $P_{max-V_{max}-B_{max}}$, vagy $P_{max-V_{med-Bo}}$, stb. A hasonló értékegyüttes emberek alkotnak egy-egy (helyi) társadalmi csoportot, amelyekb 1 azután létrejön a helyi társadalomnak az a bizonyos sajátszerkezete.

Amely szerkezet azután alapvet en meghatározza, hogy egy helyi társadalom milyen kultúrát és hogyan közvetít. És voltaképpen már meg is fogalmaztuk azt a két f kérdést, amelyek megválaszolásával megoldható vállalt feladatunk.

Vagyis:

- 1./ Milyen kultúra-elemeket közvetít a helyi társadalom?
- 2./ Milyen módon, milyen mechanizmusok közvetítésével történik a közvetítés?

Nézzük hát ezeket egyenként!

A közvetített kultúra-elemek

Tekintsük magától értet d nek, hogy egy ilyen aránylag rövid terjedelm tanulmányban nem törekedhetek a teljességre, minden lehetséges közvetített kultúra-elem jelzésére. „Szemezgetek”; néhány,

számomra különösen fontosnak tetsz f típusat emelek ki, a következ k szerint.

A tárgykultúra azon elemei, amelyek sajátosan a helyi társadalom közege által közvetítettek. Konkretizálni az altípusokat érdemes:

- Az épített (ember által létrehozott) környezet. Itt van mindenki a lakóház. Hozzáért ember csak belép egy faluba, körülnevez, s már mondja is: ez sváb (kultúrájú) település, a másikról, hogy alföldi kún, a harmadikról meg, hogy vend (rségi); a házak, a kerítések árulkodnak. Kisvárosban: ez az utca a „polgárneyed”, emez a halászok utcája, amaz meg a parasztoké. Ki milyen házat épít magának? Hát amilyent a szomszéd, vagy még inkább (ha módja van rá), amilyent a falu (kisváros; a helyi társadalom) valamely tekintélyes embere épített. S ha nem akarja, hogy megszólják, a helyben szokásostól túlzottan különböz t nem építhet. És persze ebbe az altípusba tartoznak az olyan kultúraelemek is, mint hogy pl. milyen virágot ültet az ember a kertbe, milyen terményeket termel, stb. Jórészt ezek is a helyi társadalom bels „divatjai” szerint meghatározottak. (Egy korábbi – három évtizeddel ezel tti – kutatásban a társadalmi innováció terjedésének egyik igen sajátos indikátoraként használták azt, hogy hogyan terjed a futómuskátl. Megfigyelhet volt, hogy az els évbén a közvetlenül nyugati határmenti települések házainak ablakaiban tnt fel, a következ évbén már 20-30 km-t terjedt az ország belseje felé, pár év alatt Észak-Dunántúl szinte valamennyi településén meg-

jelent, a Dunán azonban már „nem kelt át”. Nógrád helyi társadalmainak kultúrája már nem volt vev erre az újításra.)

- A mobiliák világa: bútorok, használati tárgyak, dísztárgyak. Itt nem csak a közismert néprajzi jellegzetességekre gondolok. Hanem például ilyenre is: egy „rendes” kisvárosban kivágyságnak, urizálásnak ítélik, ha egy paraszt (legyen bár gazdag nagyparaszt) olyan b rgarnitúrát vesz (egyébként ötszobás) háza nappalijába, amilyen az orvosnak van. És viszont, habókosnak, komolytalan embernek tekintenék azt az orvost, aki ruhái egy részét tulipános ládában tartaná. A helyi társadalom megszabja, hogy ki (milyen társadalmi pozíciójú) ember hogyan kell, hogy berendezze a lakását.

Érvényes ez természetesen a használati tárgyakra is. Hogy nézne az ki, ha egy paraszt (az iménti gazdagparaszt...) porcelánkészlettel terítene? És hogy nézne ki (régebbi id k helyi társadalmaira gondolok most), ha az orvos cserépbögréb 1 kínálná vendégeinek a bort? A helyi társadalom ugyanis kényesen vigyáz arra, hogy a (helyi) társadalmi különbségek a minden nap élet kultúrájában (itt konkréten a tárgykultúrában) is megjelenjenek. (Itt is két érdekesség; egy épp két évtizeddel ezel tti kutatásból. Az egyik, a faluban az volt a szokás, hogy lakodalom el tt napokkal a rokonok, ismer sök közül asszonnyok mentek a lakodalmas házhoz az el készületekben segíteni. Kialakult ezzel kapcsolatban az is, hogy a segít knek a háziak köt t, kötényt, esetleg háziruha-munkaruha-félét adtak ajándékba. És megszabatott, szokásszer en, hogy milyen

„rangú” családnak, adott nagyságú lakodalom esetén milyen segít ruhát illik adni. A másik, ugyanebb 1 a faluból. Néhány jobb módú család, amikor új házat építettek, képet is akasztottak a falra. Mégpedig „igazi” festményt. Pár év alatt minden „valamirevaló” család házában megjelent az „igazi” festmény: gyakorlatilag mindenki egy szomszéd faluban él emberrel, aki jobb m vészek képeir 1 készített meglehet sen gyatra másolatokat készítette el. Kulturális normává vált ebben a faluban, hogy ott legyen a falon „X” m vész úr képe...)

- Öltözködés és vidéke. A legjellegzetesebb és leglátványosabb kultúraelem természetesen itt is az etnográfusok által oly nagy el szeretettel leírt és elemzett népviselet. Aminek a nagyobb tájegységekre érvényes jellemz in túl leírják az egy-egy településre (egy-egy helyi társadalomra) érvényes sajátosságait is. Én az azonban itt sem csak erre gondolok.
- Fontos (részben még a népviselethez köt d) elem az, hogy a helyi társadalom normarendje több-kevesebb szigorúsággal megszabja az egyes társadalmi helyekhez (csoportokhoz) tartozó öltözködési normákat. Régibb id kre nézvést például a „nadrágos ember” szindróma. Vannak ilyen normák ma is. Találkoztam olyan kisvárossal, ahol a helyi közvélemény ítélete szerint tilos (elítélend) volt középiskolai tanárnak nyilvános helyen farmeradrágban mutatkoznia. Más – ugyancsak némiképp konzervatív beállítottságú – faluban férjes asszony az utcán csak szoknyában járhatott. Fontos itt, hogy egy viszonylag jól m köd helyi társadalomban a divatok is a

bel s normák közvetítésével, annak fénytörésében érvényesülnek. Az asszonyok persze – kíváncsian, olykor sóvárgó szemmel – nézik a divatlapokat, a n i magazinok divatrovatait, ám de „vigyázó szemeiket” nem ezekre, hanem a helyi társadalom tekintélyes embereire (ha férfi az illet , feleségére, ha n a tekintélyes ember, rá magára) vetik. A követend (mert a helyi társadalom normái szerint elfogadható) mintát t lük veszik.

Végig tekintve az eddig leírtakat, elmondható, hogy a tárgyi kultúra legfontosabb elemei, olyan esetben, amikor van többé-kevésbé kifejlett és többé-kevésbé jól m köd helyi társadalom, akkor annak a közvetítésével jutnak el az egyénekhez; az emberek (családok) a helyi társadalom erre irányuló normái szerint alakítják tárgyi környezetüket.

Így van-e ez más kultúraelemek esetén is? Miért ne lenne így? Nézzük tovább!

A magatartáskultúra óriási témaköréb l ezúttal csak két altípust emelek ki, a következ ket:

- A kapcsolati formák (az emberek közötti kapcsolatok, viszonyok minden nap megvalósulásának, megjelenési formáinak) rendje. Ide például olyan dolgok tartoznak, mint a köszönés, a megszólítás. Er s helyi normák szabják (szabhatják) meg (már persze azon az általános társadalmi normán belül, hogy ugyanis egymást ismer embereknek találkozáskor valamiképpen jelezniük kell egymás számára az ismertséget és a találkozást), hogy kinek kell köszönni (számos faluban még él szokás szerint a gyerekeknek minden feln ttnek, ha ismer s, ha nem, ha falubeli, ha nem köszönni kell), és hogy hogyan. (Találkoztam olyan helyi társadalmi közeggel, amelyben, ha

egy férfi egy asszonynak „jó napot”-tal köszönt, az súlyos sértésnek számított, míg egy más közegben a „kezét csókolom” köszöntés volt a sértés.)

A megszólításban pedig – többek között – a tegez vagy magázó forma használata, ennek esetleges egyoldalú vagy kölcsönös volta, esetleges id beni meghatározottsága és alakulása lehet er s helyi normákkal szabályozott. (És lehet így alkalmasint ismérv, ismertet jegy is abban a tekintetben, hogy ki tartozik az adott helyi társadalomhoz, ki az, aki ismeri és megtartja a helyi normákat.)

A kapcsolati formához tartozik – igen fontos kultúra-elem! – a társas kapcsolatok formarendje. Szokásszer en rögzül(het) (és akkor innent 1 kezdve normaként funkcionál), hogy pl. a névnapot mely társadalmi csoport tagjai hogyan ünneplik, kit hívnak meg a „buli”-ra (ha van ilyen). Ugyancsak bels normák szabják meg kocsmalátogatás rendjét: kinek, mikor, kivel „illik”, „szabad” efféle sajátos kulturális m intézményben (és melyikben!) megjelenni. Ezeknek a „szabályoknak” az áthágása esetenként igen komoly konfliktusokhoz is vezethet.

- A munkakultúra dolgai. Ez is egy önmagában is sokrét ügy, s megint csak két általánosabb érvény részmozzanat kiemelésére vállalkozhatom. Az egyik a munkavégzések formáinak kérdésköre. Mit (milyen munkát; már persze norma csak olyan munkára nézve alakul ki, ami elég nagy gyakorisággal el fordul az adott településen) hogyan kell csinálni? A keresked nek „illik-e” sokféle árut mutatni, vagy várja meg udvariasan, amíg a vev választ, az orvostól azt várják-e, hogy különösebb „mellébeszéd” nélkül tegye a dolgát, vagy azt, hogy betegségén túli dolgairól is beszélgeszen betegével, a

kocsis milyen módon biztathatja gyorsabb ügetésre lovát; mindezekr 1 (és még mennyi más munkavégzésformáról!) kialakít(hat)ja a helyi társadalom a maga normáját, ahogyan az adott munka végzését elvárja/elfogadja a helyi társadalom tagjaitól.

A másik mozzanat a munkavégzéssel kapcsolatos normák: különböz munkafajtákból mennyit, milyen intenzitással kell dolgozni, illetve hogy miféle munkák elvégzését várja el a helyi társadalom közvéleménye. (Az idekívánkozó eset; ez is egy korábbi vizsgálatból. Fiatal, 30 év körüli falusi pedagógussal beszélgetek, akinek apja is abban a faluban volt iskolaigazgató. Kicsit panaszkodik a sok munkáról, id hiányról, mondja, hogy szombatvasárnap se, néha hétköznap délutáneste se pihenhet, „menni kell a sz 1 be”. Értetlenkedem: annyira fontos az a nem túl sok jövedelem, ami a kevéske, néhányszáz öles sz 1 b 1 kijön? Dehogy, mondja, de „ebben a faluban nem ember, aki nem végez fizikai munkát. Úgy mondják, rendes dolog, hogy én tanítok, de azért „dógozni is köll valamennyit.” Más példa. Van olyan falu (kisváros), amelyben szokásosan a ház el tti útszakasz rendben tartása a lakók dolga, és van, ahol ezt már közösségi er vel (önkormányzat, esetleg kaláka szervezés, stb.) oldják meg.

A munkavégzés maga természetesen minden emberi közösségg normarendjében jelen van, amir 1 itt beszélek az éppen az, hogy ez az általánosság a helyi társadalmak konkrét közegében más-más tartalmakat öltve konkretizálódik. Nyilván nagyon sok tényez befolyásolja, hogy éppen hogyan (hagyományok, szükségletek, mentalitás-elemek, stb.), de szempontunkból itt csak az a lényeg, hogy a helyi társadalom közegében ez az általános norma is sajátos színeket vesz

fel, sajátos ízekkel telít dik; az egyén számára a helyi társadalom eben a vonatkozásban (is) egyedi és különös társadalmi közegként jelenik meg.

A következ , véleményem szerint fontos elem a politikai kultúra. Egy m köd helyi társadalom, amelynek – utalok a fogalom-meghatározás kapcsán mondottakra – megvannak a kialakult bels viszonyrendszerei, egészen öntörvény , a „nagy” társadalom ez irányú dolgaitól alaposan eltér politikai (közéleti) formarendet alakít(hat) ki.

Mindenekel tt: jó valószín sége van annak, hogy ez a forma-rend nem az országos pártelvek mentén szervez dik. Lehet – f leg kisvárosokban tapasztalhatni, hogy m ködnek az országos pártok helyi szervezetei, de ezek gyakorta valójában teljesen más elveken szervez d helyi érdekcsoportok fed szervei. (Egy kisvárosban az egyik önkormányzati választás folyamatát vizsgáltuk. Egy jólmen helyi vállalkozó – akivel más ügyekb l kifolyóan évek óta jó ismeret-ségen voltam – szigorúan nem nyilvánosságnak szánt beszélgetésben elmondotta, hogy k /egy vállalkozói csoport/ közvetlenül nem akarnak beszállni a /helyi/ politikába. „Kinéztük magunknak – mondotta – a ... pártot, ott volt néhány olyan fazón, akikkel lehetett tárgyalni. Mi vállaltuk, hogy megcsináljuk a pártot /azaz, teszem hozzá, az önkormányzatban er s befolyású pozícióba juttatják/, k meg vállalták, hogy szavazások el tt konzultálunk.”)

De gyakori az is, hogy ténylegesen er s befolyással rendelkez csoportok, rétegek mindenféle formális megszervez dés nélkül vesz-nek részt a (helyi) hatalom gyakorlásában. (Hogy milyen eszközökkel tudják érdekeiket érvényesíteni, az már más kérdés, a helyi hatalom

természetrajzának kérdése. Valamiképpen persze ez is összefügg a helyi társadalom saját kultúrájával, taglalása mégis szétfeszítené e tanulmány fogalmi kereteit.)

Természetesen az is a helyi társadalom sajátos politikai kultúrájának része, hogy az „egyszer” lakópolgárok tudják-e, s hogyan szavukat hallatni településük ügyeiben. Milyenek a helyi közvélemény kialakulásának lehet ségei és formái, a formális és informális döntéshozók szükségesnek tartják-e figyelembe venni a közvéleményben megformálódó megoldásmódokat.

Tegyük még hozzá, hogy a politikai kultúra dolgában a helyi társadalom egészen különös „közvetít közeg”-ként is tud viselkedni. El fordul, hogy a lélektanból ismert „ellen-azonosulás” esete áll el. (Eredetileg az ellenazonosulás például azt jelenti, hogy az alkoholista apa fia, látván az apja szenvédélyéb l ered problémákat, maga elkötelezett antialkoholista lesz.) A politikai kultúrában: a „nagypolitika” m ködésmechanizmusát látván, „eredményességet” érzékelvén a helyi társadalom (helyi) politikai elitje nekilát a tényleges érdekegyeztetés és együttm ködés helyi érvény formáit kimunkálni. Ez is egyfajta kultúraközvetítés...

Fontosak még a szellemi kultúra elemei. Ebb l az óriási halmazból is most csak két részelement, két altípust emelek ki.

- A viszony a közkultúrához áll talán a legközelebb a szokásosan használt sz kultúrafogalomhoz; ha „közkultúra” alatt az adott társadalomban (országban) többé-kevésbé általánosan elfogadott kultúrjavakat, kulturális tartalmakat értjük. A helyi társadalom sajátos helyi közkultúrája, amit a helyi közvélemény többé-kevésbé sajátjának

(is) elfogad, úgy látszik, általában nem más, mint a nagy társadalomé, hanem csak válogat abban. Van, amit elfogad, átvesz, beépít a „helyi kultúrába”, és van, amit nem. (Így jöhetett létre például az az egyébként nehezen magyarázható helyzet, amikor egy tájszínházi el adás látszólag ugyanolyan összetétel közönség el tt az egyik faluban nagy sikert aratott, a másikban megbukott. Konkrétebben: egy olyan darab, amely rejetten a cigánysággal kapcsolatos el ítéletekr 1 szólt, egy olyan településen, amelynek kultúrájában már jelent volt a tolerancia, a másság elfogadása, nagy sikert aratott, míg egy másik településen, ahol egyáltalán a cigánysággal kapcsolatos viszony nem volt jelen semmilyen formában a közgondolkodásban, a darab érdektelensége fulladt.) Mindenesetre, és számunkra ez a lényeg, ez a válogatás, szelekció nem teljesen esetleges: eredményeképp sajátos rendszerré szervez dött helyi közkultúra jön létre. (Amely terméshetesen kialakulása után már maga fog szelekciós elvet jelenteni.)

Ez a sajátos rendszer azután terméshetesen megszabja azt is, hogy a rendre megjelen különböz kulturális ízlésirányok, divatok (az ezeket megjelenít kulturális termékek) miképpen jelenhetnek meg a helyi kultúrában. Korántsem minden divatjelenség tud „begy - r zni” a helyi társadalmakba. A szerkezet ugyanis – ama bizonyos „rendszerré szervez dött közkultúra” – lényegesen rigidebb, mint az „össztársadalmi”. (Épp azért, mert „válogatott”, mert szelektált elemekb 1 építkezik, kisebb a lehetséges variabilitása. Például: a múlt század hatvanas éveinek végé fele az „össztársadalmi” közkultúra már befogadta a beat zenét, míg volt olyan kisváros, amelyben /vigyázat! nem a helyi „hivatalosság” tiltása, hanem kifejezetten a helyi

közvélemény nyomása miatt/ nem engedték fellépni az egyik akkori vezet zenekart.) Amit viszont a divatjelenségekb l, új ízlésirányokból beenged, befogad ez a helyi közkultúra, azt viszont jószerint kötelez érvény normaként illeszti saját rendszerébe. Legalábbis olyan „kötelezéssel”, hogy „nem muszáj szeretned ezt vagy azt, de rossz szót sem mondhatsz rá, mert mi szeretjük.”

- A szellemi kultúra másik itt kiemelend részeleme a hagyományok, értékek, normák világa. S bár talán ez a legfontosabb olyan kultúraelem, amelyet a helyi társadalom, mint olyan közvetít, mégis, legalábbis ebben a fogalmi keretben err l lehet a legkevesebbet mondani. A hagyományok, sajátertékek és sajátnormák rendje ugyanis az a szféra, amelyben a helyi társadalom miném sége legmagasabb szint kifejez dést nyer, amely valamiképpen összefoglalja és megfogalmazza az adott helyi társadalom sajátmin ségét. Ez a szféra annyiban és csak annyiban a szellemi kultúra eleme, amennyiben fogalmi szintre emeli a társadalom életfolyamatában kitermelt „társadalmi tényeket” (Ld. Durkheim) Ez az a pont tehát, ahol a szellemi szféra, a kultúra, azáltal, hogy fogalmi szintre tér át, a széls ségig eltávolodik a minden nap életnyilvánulásuktól, ugyanakkor ezen a ponton fordul a leghatározottabban vissza azokhoz, mert innent l kezdve azoknak (a minden nap cselekvéseknek, tevékenységeknek) vezérül elvén és mércéjéül szolgál. A helyi társadalom szellemi kultúrája (közkultúrájának szellemi része) tartalmazza azokat a hagyományokat, rájuk épül sajátos, a helyre jellemz normákat, értékeket, magatartási (és néhol bizony gondolkodási...) szabályokat, amelyek együttese keretek között tartja a helyi társadalom tagjainak a

mindennapi aktivitásait, és így lehet vé teszi a helyi társadalom okszer m ködését.

Ezek tehát a közvetített kultúraelemek. (Mármint az a néhány, amelyekr l ebben a tanulmányban szólni tudtunk.) A kérdés most már (ez korábban jelzett második kérdésünk), hogy milyen módon, milyen mechanizmusokkal történik a közvetítés?

A közvetítés mechanizmusai

Bevezet ben meg kell ismételni, amit az el z rész elején írtam: Magától értek d , hogy nem törekedhetek a teljességre, minden lehetséges mechanizmus jelzésére. „Szemezgetek”; néhány, számomra különösen fontosnak tetsz f típust emelek ki, a következ k szerint.

A legfontosabb, bizonyos érelemben minden más mechanizmusban is így vagy úgy jelenlév közvetít mód a sajáttá modifikálás. Mit jelent ez?

Nézzünk egy példát.

Adva van az össztársadalmi szinten, mint érték, a hazafiság, a nemzethez tartozás tudata. Ennek megvannak a maga összetev elemei, olyanok, mint a nemzeti történelem pozitív mozzanatai, mint különböz „nemzeti teljesítmények”, és így tovább. A hazafiság, mint érték alapvet funkciója a nemzet relatív egységének az egyéni érzület szintjén való megjelenítése, ezzel egyfajta (meglehet sen általános) közösséghoz való tartozás megélésének lehet sége. A helyi társadalom, mivel a relatív egység, a közösségiség megjelenítése számára is kulcsfontosságú, átveszi ezt az értéket. Csakhogy nem teheti meg a változatlan formában történ átvételt, mivel a hazafiság, f

tartalmaiban, nyilván a nemzet egészére vonatkozik. Ezért részlegesen átalakítja, modifikálja az eredeti értéket. A hazafiságból ezzel a modifikációval lokálpatriotizmus lesz, a közösséghoz tartozás konkretizálódik (egy helyi társadalom, mint közösség, az egyén számára átlátható, befogható, ismerhet, míg egy ország, nemzet a tagjai számára közösségmivoltában eléggé elvont általánosság), az egyén és közösségenek viszonya a hazafisagnemzet elvontságából lakó-polgárt települési közösség minden napokban is megélhet konkrétságába fordul át. Az eredeti érték, a hazafiság, a helyi társadalmon kívül lév szférában érvényes, a lokálpatriotizmus a saját közeg értéke. Vagyis a küls (kulturális) közeg tartalmait a helyi társadalom az átvétel során úgy módosítja, hogy a módosult érték a helyi társadalom saját értéke legyen. Beilleszti azt saját kultúrájának már kialakult rendszerébe.

A sajáttá modifikálás így egyidej leg jelenti a környez világából, a nagy társadalomból való átvételt (ebben az értelemben a közvetítés mechanizmusa), és a saját rendszer dúsítását, ebben az értelemben viszont az alkotás (a helyi társadalom saját kultúrája alkotásának) eszköze.

A sajáttá modifikálás nem pusztán egyik, olykor-olykor el forduló mechanizmusa a közvetítésnek. Úgy látszik, csaknem minden esetben, amikor a helyi társadalom átemel a nagy társadalom kultúrájából elemeket, azokat valamilyen mértékben módosított formában teszi. Igen ritka az az eset, amikor mód van a változás nélküli átvételre.(Gondoljunk csak a szelekcióra, a válogatás révén kialakuló szükségképpen rigidebb sajátrendszerre.) A meglév kultúrarendszerhez, alkalmasint a helyi társadalom sajátos szükségleteihez való

igazodás követelménye mintegy kikényszeríti a változtatást. A sajáttá modifikálás így egyrészt önálló közvetít mechanizmus, másrészt csaknem minden közvetítésnek bels tulajdonsága.

Másik fontos közvetítési mód a mintaadás-mintakövetés. Erre jó példa az, amit a divattal kapcsolatban mondottunk: „...egy viszonylag jól m köd helyi társadalomban a divatok is a bels normák közvetítésével, annak fénytörésében érvényesülnek. Az asszonyok persze – kíváncsian, olykor sóvárgó szemmel – nézik a divatlapokat, a n i magazinok divatrovatait, ámde „vigyázó szemeiket” nem ezekre, hanem a helyi társadalom tekintélyes embereire (ha férfi az illet , feleségére, ha n a tekintélyes ember, rá magára) vetik. A követend (mert a helyi társadalom normái szerint elfogadható) mintát t lük veszik.”

Itt egyszer en arról van szó, hogy némelyek a helyi társadalom tagjai közül átvesznek valahonnan valamilyen kulturális tartalmat, és ezt saját magatartásukban (cselekvésben, viszonyformában, akármiben) megjelenítik. A helyi társadalom más tagjai látván e mintát, saját magatartásukban is követni kezdik azt.

Természletesen a mintakövetésnek kemény feltételei vannak. Az els és legfontosabb: mások csak olyannak a mintáját hajlandók követni, aki valamelyen tekintélyel rendelkezik. (A falubolondja nyújthat bármilyen mintát, nem fogják követni.) Persze, példánk is mutatja, a tekintély lehet sajátjogú, vagy lehet házastársról áttev d , vagy akár családi eredet . (Egyes helyi társadalmakban még ma is él a „jó – vagy rossz – család” megítélés, ami azután a család minden tagjára rávetül.) De mindenkorban biztos, hogy csak olyan mintaadó

jöhet számba, akinek adnak a véleményére, aki valamilyen értelemben kiemelkedő tagja a helyi társadalomnak. További feltétel, hogy a mintaadó „látható” legyen. Hogy tehát olyan pozíciója, helyzete legyen a helyi társadalomban, amelyben a többiek – vagy legalábbis elég sokak – számára látható, érzékelhető, ismerhető az magatartás-módja. És persze fontos feltétel az is, hogy a kínált minta beilleszthető legyen a meglévő szerkezetekbe. (Ld. Mérey Ferenc: Együttes élmény c. tanulmánya: ha a mintaadó – vezető – olyan mintát kínál, ami teljesen eltér az adott közösség addig megszokott cselekvési rendjétől, nem fogják követni.)

Tegyük hozzá, utalva az előző pontban mondottakra és kissé kiegészítve is azt, hogy a mintaadásban-mintakövetésben is az esetek döntő többségében jelen van a sajáttá modifikálás mozzanata. A mintaadó általában nem változatlan formában veszi át a külső közegtől a kulturális tartalmat, hanem eleve módosít rajta; éppen annak az érdekében, hogy a felkínált forma beilleszthető legyen az addig kialakult rendszerbe. (Amikor valamely „tekintélyes személy” rálélel egy olyan divatos ruhamodellre, amit szívesen felvenne, többnyire elgondolkodik azon is, hogy mit szólnak hozzá a többiek? És eleve olyan változatot csináltat magának, ami hordozza a számára érdekes újítást, de várhatóan még éppen elfogadható a többiek számára is.)

Egy harmadik közvetítési mód a közvéleményben rögzítendő. Egy új – vagy legalábbis az adott helyi társadalom számára új – kulturális tartalom nagyjából egyidejűleg a közösség jelentős része számára válik ismertté, illetve nem csak ismertté, hanem valami-

képpen vonzóvá, érdekessé, fontossá is. Tipikusan ez az az eset, amikor valamilyen tömegkommunikációs csatorna kínál fel ilyen tartalmat. (Jellegzetes példa: TV-s szappanopera vonzó szerepljének hajviseletét egyszerre igen sokan akarják utánozni.) Jelenvalóvá válhat a (kulturális) közvéleményben, hogy ez a dolog „jó”. El fordulhat (persze nem hajviseletre, hanem annál komolyabb és lényegibb dologra vonatkozóan), hogy ez a „jó” megítélés normaként, követelményként rögzül a közvéleményben. (Pl. valamilyen hatásra elterjed egy adott település közvéleményében, hogy „jó dolog a német nyelvtudás”. A rögzülés itt azt fogja jelenteni, hogy mindenkinél „illik” valamilyen szinten németül megtanulni.)

Természetesen eme mechanizmusnak ködésének is vannak feltételei. Az egyik nyilván az, hogy a „felkínáló”, adott esetben az a bizonyos TV, megfelelő ismertséggel és tekintélyel rendelkezzen. Jó, ha az első áttevők helyben tekintélyes emberek; ebben az esetben a közvéleményben rögzítendő mechanizmusa összekapcsolódik a mintakövetéssel. És természetesen itt is feltétel, hogy az új tartalom beilleszthető legyen a már kialakult kulturális rendszerbe.

Végül említsük még – talán ide tartoznak, talán nem; említsük semmiképp se felesleges – az intézményeket, amelyek bizonyos értelemben szintén a közvetítés „mechanizmusai”, csatornái. Első sorban a professzionális kultúraközvetítő intézményeket (mivel dési ház; mindegy, hogy hogyan hívják, iskola) kell tekintenünk. Ezek, jellegükönél, manifeszt funkciójuknál fogva a „nagy” társadalom kulturális értékeit, tartalmait közvetítik, mégpedig – főleg az iskola – nem jelentéktelen mértékben eleve központilag – a „nagy” társadalom

illetékes intézményei által – meghatározott módon és tartalommal. Ugyanakkor azonban, ha jól m ködnek, mármint abban az értelemben jól, hogy mindegyikük éppen egy adott helyi társadalom intézménye, akkor „felelnek” a helyi igényekre és szükségletekre. Vagyis megkísérlik a „nagy” társadalom értékeit, kulturális tartalmait úgy közvetíteni a helyi társadalom tagjaihoz, hogy ezzel egyben a helyi igényeket és szükségleteket is kielégítsék. Esetükben éppen ez a sajáttá modifikálás; ha ezt elvégzik, maguk is a helyi társadalom, mint kultúraközvetít közeg m ködési mechanizmusaként funkcionálnak.

*Nem kétséges, hogy nagyon sok minden lehet hozzáenni mind a közvetített kulturális tartalmak, mind a közvetít mechanizmusok kérdésköréhez. Ha valakinek kedve támad hozzá, és kiegészíti-módosítja az általam mondottakat, megköszönöm. Hadd okosodjunk együtt!*¹

A m vel dés társadalmi meghatározottsága

Jelzett szakmám szerint szociológus vagyok, akit 1 általában azt várják, hogy adatok számok, grafikonok, táblázatok segítségével mutassa be a vizsgált társadalmi folyamatokat. Aki ezt várná, annak bizony csalódást – kellemeset-e, avagy kellemetlen; ki-ki döntse el ízlése szerint – kell okoznom. Nem lesz itt szám, adat egy darab sem: ezúttal elméleti szinten (ha tetszik, elméleti szociológiai közelítésben) próbálom átgondolni a m vel dés (m veltség, kultúra) és a társadalom viszonyát, ezt a hallatlanul bonyolult, és – hangsúlyozom itt – kölcsönös meghatározottságú viszonyrendszerét. Kölcsönös meghatá-

¹ Megjelent: in: Tér, társadalom, kultúra, Csongrád Megyei... Szeged, 2006, 72-78. o.

rozottságú, mert axiómának tekintem, hogy a m vel dés (m veltség, kultúra) épp annyira meghatározója a társadalom egész mozgásainak, mint amennyire meghatározott azok által. Mégis, most a terjedelmi és vállalt cím adta korlátok következtében, nagyrészt a kívülr 1 (a társadalom, fel 1) a m vel dés irányába mutató hatásokról gondolkodom.

Mennyire és hogyan határozza meg az egyén m vel dését (m veltségét, kultúráját) társadalmi helyzete?

Hajlamosak vagyunk némi képp leegyszer sít módon azt mondanivali, hogy „teljes mértékben”, vagy „nagy mértékben”. Van ebben valami, de talán érdemes kissé „szétszálazni” ezt a gubancot. Az „egyén társadalmi helyzete” ugyanis önmagában sem valami egyszer, egyképlet dolog, s bizony a „helyzet” különböz dimenzióit tekintve meglehet sen különböz nek találjuk azt a társadalmi közeget, amely alakítja-befolyásolja az egyén m vel dését (m veltségét, kultúráját). Az ember persze – a legszokásosabb szociológiai megközelítésben, alapvet „társadalmi helyzetét” tekintve – tartozik valamelyik (társadalmi) osztályhoz/réteghez.

(Na, ez sem olyan egyszer ! A mai magyar társadalomra nézvést korántsem egybehangzó a szakemberek véleménye arról, hogy milyen osztályokról/rétegekr 1 kell beszélnünk. Van, aki a rég bevált Ferge-féle rétegz dést modell (vezet állásúak, értelmiségek, stb.) valamilyen módosulatát tartja érvényesnek, van, aki szerint ötfokú osztály-modell (elit, fels közép, stb.) írja le a társadalom tagolódását, vannak más elgondolások is. Kockázatos tehát egyértelm kijelentés arról, hogy ez vagy az az ember ebbe vagy abba a társadalmi osztályba/rétegbe tartozik. – Ez a kis kitér csak arra volt való, hogy jelezze a

dolog bizonytalanságait; ett 1 még mondhatjuk, hogy van az egyénnek egy meghatározott helye a társadalom makroszint tagolódásában, tartozik az egyén egy társadalmi nagycsoporthoz, legfeljebb bizonytalanok vagyunk annak megnevezésében. Vissza az eredeti gondolatmenethez!)

Van tehát az osztályba-rétegbe tartozás, a makrostruktúrában definiálható helyzet. Emellett azonban az egyén számos más, kisebb-nagyobb társadalmi csoportba is tartozik. Számára ezek is érvényes társadalmi környezetet jelentenek, m vel désére (m veltségére, kultúrájára) éppúgy hatást gyakorolnak, mint az osztály/réteg-helyzet. És, hogy a dolog még bonyolultabb legyen, a mai emberre korántsem csak „saját társadalmának” (saját országának-népének) milyensége/állapota gyakorol hatást, b ven zúdulnak ránk nemzetfeletti, országfeletti tényez k hatásai is. Ha tehát arra kérdezünk, hogy „Mennyire és hogyan határozza meg az egyén m vel dését (m veltségét, kultúráját) társadalmi helyzete?”, akkor nem szabad mást tennünk, mint külön-külön szemügyre vennünk a különböz (nagyságban, jellegben, hatás-er sségben is különböz) „társadalmi környezetek” hatásait, és az után tekinteni az egyén m vel dését (m veltségét, kultúráját), mint ezeknek a hatásoknak az ered jét.

Lássuk tehát a „társadalmi környezeteket” sorban, kezdve a legnagyobbtól, a „legküls kör”-t!

A globalizáció (a „globális társadalom”) hatása az egyén m -vel désére.

A „globalizált kultúra” dolgában – bennünket most leginkább ez érdekel, a talán legkézenfekv bb, leglátványosabb jelenség (hang-súlyozom: jelenség, és csak egyik jelenség a sok közül) a könny zene

(„szórakoztató zene”, „populáris zene”) globalizálódása. Itt nem csak és nem is els sorban arra gondolok, hogy a hallgatott zene igen jelent s hányada a világ más tájairól származik, hanem inkább arra, hogy a zenei nyelv egynem södött, vált azonossá-hasonlóvá a világ nagy részén. Ha csak a zenére figyelsz – eltekintes a szöveg nyelvét l – nemigen mondod meg, hogy a szerz magyar volt-e, vagy amerikai, vagy angol, vagy német, esetleg olasz vagy francia. Ha szerz ként-el adóként ki akarsz lépni a nemzetközi porondra (és ki kell, hogy lépj, mert igazi elismertséget csak ez jelent), ezt a nyelvet kell használnod. (Tünetérték , hogy a magyar „Megasztár” versenyben az énekeseknek kötelez volt angolul is énekelni, „nemzetközi” számokat.) És az egynem södött dialektus zenei anyanyelvként épül be a felnövekv generációk tudatába, jó esetben a saját (nemzeti-népi) zenei anyanyelv mellé, rosszabb esetben a helyett. De mindenkiéppen beépül!

(Saját élmény. [Jó, ha van a szociológusnak is...] Kisfiam hat éves. Egészen kicsi kora óta az esti mese után mindig éneklek is neki, mindenig és csakis magyar népdalokat. Szereti és követeli, nem maradhat el. Vannak kedvencei is: ha kérdem, ma mit énekeljek, kéri a „Szivárvány havasán”-t, vagy a „Csillagok, csillagok, szépen ragyog-jatok”-at. A játszótéren, vagy ha másutt jön össze magakorabeliekkel, próbálgtatják dalolatni a popzene alkotásait, természetesen az eredeti [angol, francia] nyelven. A szövegejtésük nyilván id nként igen mulatságos, a lényeg azonban az, hogy számukra természetes ez a zenei nyelv is, meg a nem magyar szöveg is. Beépül [zenei] kultúrájukba, nekik [legalábbis remélem, hogy fiám esetében ez lesz] már egy

összetett, önmagában is több féleséget tartalmazó zenei anyanyelv alakul ki.)

Vannak nyilván más jelenségek is: az öltözködés-kultúra, a táplálkozás-kultúra, az oktatásügy, stb., stb. globalizálódásai. Mind ezek mögött azonban, lényegként, ott húzódik a globális társadalom alakulása: az emberi viszonyok, az emberi-társadalmi kapcsolatok, az egyén társadalmi elhelyezkedésének globalizációja. Ha orvos (vagy informatikus, vagy gyógyszervegyész) vagy, helyedet a világban nem az határozza meg, hogy magyar (vagy német, vagy japán, vagy nigériai) vagy, hanem csak az (vagy mindenekel tt az), hogy orvos (vagy informatikus, vagy gyógyszervegyész) vagy. Ez az a (társadalmi) alap, amire ráépül a globalizált kultúra. (És persze ne felejtsük el a kölcsönös determinációt sem: a globalizált kultúra maga is hozzájárul, nem is kis mértékben, a globális társadalom konstitúciójához.)

Az egyén m vel dését (m veltségét, kultúráját) tehát egyik fontos tényez kint ez a globalizált társadalom, globalizált kultúra befolyásolja, határozza meg. Részben tartalmaiban olyan m veltségi elemeket sajátít el (nem kis mértékben sajátos kényszer hatására: a tömegkommunikációs eszközök gyakran egészen agresszíven „nyomatják” ezeket az elemeket), amelyek nagyjából azonosak a világ nagy részén, részben formáiban olyan megjelenítés módokat (és olyan kapcsolati formákat, magatartásmintákat) tesz magáévá az egyén, amelyek hasonlóvá teszik t a világ más részén él emberekhez. Amire szüksége is van, mert ez teszi t kommunikációképessé (nem csak verbális értelemben!), ami viszont nélkülözhetetlen ahhoz, hogy jelen tudjon lenni a globális társadalomban.

Az adott ország (nemzet) társadalmának hatásai

A társadalmi környezet „második köre”. Ez az a kérdéskör, amellyel (itt, most) aránylag röviden végezhetünk; sok-sok különböz vizsgálatból err l tudunk ugyanis a legtöbbet.

Én ebben a vonatkozásban két dolgot tartok különösen fontosnak.

Az egyik a nyelv (anyanyelv), és minden, amit ez még magával hoz. „Nyelvében él a nemzet” mondjuk, és ez igaz abban a vonatkozásban is, hogy az egyén m vel dése (m veltsége, kultúrája, m ve 1 dési tevékenységei) számára az anyanyelvként használt nyelv jelöli ki azt az els dleges kommunikációs-információs keretet („tárházat”), amelyb l az ismereteket, m veltségének tartalmi elemeit nyeri. Az ember számára a leghatékonyabb, ha anyanyelvén olvas, ha az anyanyelvén kapott információkat „veszi fel”.

Nem mond ennek ellenet az sem, hogy a globalizált világban sokan idegen nyelvi környezetbe kerülnek, ott élnek, adott esetben sok minden idegen nyelven olvasnak már el. Azt mondják a szakemberek, err l szólnak a beszámolók, hogy ha valaki feln ttebb korban idegen nyelvi környezetbe kerül, s tökéletesen megtanulja is azt a nyelvet, álmودni minden az anyanyelvén álmودik. Amikor a nyelvhasználat kikerül a tudatos kontroll alól, amikor a tudat svilága (a tudatalatti) lép m ködésbe, akkor el kerül az anyanyelv. Az idegen nyelv tanulásának els fázisaiban a szöveg megértése törvényszer en „beli fordítással” történik: értelmezni és „elhelyezni” az idegen nyelvb l

kapott információkat úgy tudjuk, hogy beillesztjük azt saját nyelvünk kódrendszerébe.

Az emberek többsége azonban jelenleg is saját anyanyelvi közegében él, így számukra az a természetes, hogy az információkat (benne a m veltségi tartalmakat) saját nyelvükön kapják meg. Az adott társadalom nyelvi állapota – az, hogy milyen szint a tényleges nyelvhasználat, hogy milyen mértékben férhet ek hozzá a szükséges információk az adott nyelven, hogy mennyire vannak jelen a nyelvi kódban (írott vagy íratlan formában) felhalmozott tudások az adott társadalom mindennapjaiban, hogy fontosnak tartja-e az adott nyelvet használók közössége a nyelv használatát – alapvet en meghatározza azt, hogy az egyének számára mennyire lesz vonatkozási pont saját anyanyelvük. (Mindez különösen fontossá válik a kisebbségi, nemzetiségi nyelvek esetében. Ha a nyelvállapot itt vázolt összetev inek bármelyike sérül, vagy nincs jelen pl. az adott nyelvet beszél k úgy érzik, hogy hátrányban vannak nyelvhasználatuk miatt, tehát anyanyelvükhez negatív attit d járul – elindul a nyelvváltás, a többségi nyelv átvétele, amely az els generáció számára mindenképpen idegen nyelv, annak minden hátrányával együtt. Lásd pl.: nálunk a lovári vagy beás nyelveket beszél cigányok ez irányú problémáit.)

A másik dolog, amit itt különösen fontosnak tartok az, hogy az adott társadalom biztosítja (adja meg, kínálja fel) a m vel dés anyagi-infrastrukturális-szervezeti keretrendszerét. Azt, hogy milyen eszközök (közvetít k) állnak rendelkezésre a m vel déshez, hogy milyen az intézményi háttere ennek a folyamatnak, hogy mennyire tud szerves egységet teremteni a m vel dés (kultúra) és más társadalmi

tevékenységek, létszférák (gazdasági, politikai) között. Az ember csak ahoz tud hozzájutni, amihez hozzáférhet. (Ez ugyan látszólag tautológia, valójában nem az.) Mert: hiába van meg itt-ott bármennyi információ, ha nincs módom/eszközöm hozzájutni, számomra nem létezik. (A könyvtárban ott lehet az Egri csillagok, de ha olyan drága a könyvtári tagság, hogy nem tudom megfizetni, a könyvet nem tudom elolvasni, „magamévá tenni”.)

Természetesen ebben a dologban a társadalom különböz tagjai egyáltalán nincsenek azonos helyzetben. Van ugyan társadalmi helyzetüknek egy elvont azonossága, amennyiben – pl. ma Magyarországon – minden állampolgárnak egyformán joga van igénybe venni minden, az országban rendelkezésre álló (kulturális) forrást, a társadalmi helyzetek konkrét különböz sége azonban a hozzáférés tekintetében is komoly különböz ségeket okoz. Éppen ez a társadalmi környezet „harmadik köre”.

A társadalmi nagycsoport (osztály, réteg), mint az egyén m vel dését (m veltségét, kultúráját) meghatározó közeg.

Ezúttal is, mint az el z pontban, csak két vonatkozást akarok kiemelni; tartalmunkban is azokhoz hasonlót.

El ször is azt kell említeni, hogy az a „társadalmi hely”, amit a társadalmi nagycsoporthoz tartozás jelöl ki, meghatározza azt, hogy a társadalom egésze által használt m veltségb l (kultúrából) mekkora (és milyen) szelet az, ami az egyén számára hozzáférhet . Senki sem birtokolhatja a teljességet. És itt nem csak arról van szó, hogy egyetlen ember sem képes arra, hogy minden magyar nyelven írott m vet elolvasson, hanem olyasmir l is, hogy egy panellakótelepen feln tt

gyereknek nem lehet (elvileg sem lehet) tényleges ismerete arról, hogyan kell kutyát nyáj résre betanítani. A „szelet” mérete és milyensége állítható, els sorban attól függ, hogy milyen konkrét közegben, milyen osztály/réteghelyzetben él az ember. Áll ez els sorban azokra a m veltségi (kulturális) tartalmakra, és azokra m vel dési aktivitás-formákra, amelyek, mint elérhet tartalmak és minden napban látott minták az egyén számára adottak. (Gondolom, nem szükséges itt részletezni, hogy miben különbözik egy elit osztályba tartozó lehetséges m veltségi anyaga akár egy középosztálybeliét l is, és hogy mennyire különböznek, helyzetb l, adódóan szükségszer en különböznek m vel dési szokásaik is.)

Másodjára az említend , hogy az a bizonyos társadalmi helyzet behatárolja a m vel dés (m veltség, kultúra) konkrét feltételrendszerét. Említettem fentebb a helyzeteknek ama bizonyos elvont azonosságát, ami közelebbr l azt is jelenti, hogy a m vel dés (kultúra) intézményrendszere, infrastruktúrája elvileg az adott társadalom minden tagja számára egyformán rendelkezésre áll. Gyakorlatilag azonban az, hogy ebb l mit, mennyit és hogyan tud használni az egyes egyén, az már jórészt konkrét társadalmi helyzete által meghatározott. Bizonyos iskolákat csak az elit gyermekei látogathatnak; természeten – ma Magyarországon – nem jogi tiltás, „csupán” anyagi feltételek következtében. (Érvényes ez persze a „skála” másik szélén is: vannak olyan iskolák, amelyek csak az alsóbb osztályok vagy romák számára ténylegesen elérhet k; no, nem azért, mert a „fels bb osztálybeliek” ki volnának tiltva onnan, csak éppen...) A m vel dési ház programkínálata – jó esetben – olyan, ami a környezetében domináns társadal-

mi csoport szükségleteit elégíti ki, az abban a környezetben él, más társadalmi csoportok tagjai az intézményt egyáltalán nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben tudják használni. (Változat ugyanerre: a kocsmát, mint közösségi teret – nagyon sok faluban megvan még ez a jellege! – értelmiségi-középosztálybeli ember nemigen tudja használni, holott más társadalmi csoportba tartozók számára ez a fajta használat természetes.) Ez a társadalmi helyzet (az osztályba/rétegbe tartozás) tehát konkretizálja, a minden napiság szintjére „viszi át” a társadalom egészének m vel dést (m veltséget, kultúrát) meghatározó viszonyait.

Színezi, mégpedig szükségképpen színezi a képet a „negyedik kör”.

A helyi társadalom hatása az egyén m vel désére (m veltségre, kultúrájára)

[Ezt a „kört” csak a logikai koherencia kedvéért írtam be jelen anyagba. Az elmúlt évben ugyanis éppen „A helyi társadalom, mint kultúraközvetít közeg” címmel tartottam el adást, az akkor mondottakat nem tartom szükségesnek megismételni, a netán érdekl d k szíves figyelmébe ajánlom a konferencia anyagait összegy jt kötetben megjelent tanulmánykámat.]

Van viszont még egy „ötödik kör”, amir l szólni kell, ami színezheti (feltételes módban, mert csak akkor színezi, ha van) a m vel dési viszonyokat.

A szubkultúra (szubkultúrák) m vel désre (m veltségre, kultúrára) való hatások.

Az egyén m vel dését meghatározó társadalmi tényez k között kell a szubkultúráról beszélni, merthogy a szubkultúra, nevét 1 némiképp eltér leg, valamely társadalmi dimenziók (többnyire és tipikusan kulturális dimenziók; innen a név) mentén létrejött társadalmi (csoport) alakzat.²

A szubkultúra tehát mindenkor mindenkorhoz kötött. Ez azért lényeges, mert az egyén els soron csoporthoz köt dik (lévén társadalmi lény), és a csoporthoz tartozás igénye teszi számára szükséges (elkerülhetetlenné, természetessé) a csoport normáinak, értékeinek, ezen belül kultúrájának elfogadását is.

Voltaképpen a fogalommal együtt már kimondtuk a bennünket most érdekl legfontosabb összefüggéseket is. A szubkultúra esetében a kultúra (m vel dés? m veltség? igen, ezek is elemei az adott szubkultúrának) egyfel 1 csoportkonstituáló tényez , ama bizonyos (szub)kultúra a csoport létenek kiinduló pontja és egyben folyamatos összetartó ereje. Másfel 1 azonban a szubkultúra, mint társadalmi csoport, k keményen meghatározó társadalmi közege a hozzá tartozók m vel désének (m veltségének, kultúrájának). Ha kialakult egy szubkultúra, a hozzá tartozók nem lehetnek más (igen er s a csoportnyomás!), mint elfogadják az adott szubkultúra értékeit, normáit, m vel dési szokásait, „el írásait”.

Nem ritka persze, hogy a szubkultúra „kötései” csak a kultúra egyes elemeire vonatkoznak. (Sajátos ifjúsági szubkultúráról beszé-

² (Lásd.: Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába. Idézem: „A szubkultúra a társadalom többségének kultúrájától eltér kultúra. A legegyszer bb esetek a különböz anyanyelv , különféle etnikumokhoz tartozó, különböz vallású társadalmi csoportok szubkultúrái.” Osiris Kiadó 2000, 489. p., kiemelés t lem B. P.)

lünk pl. akkor is, ha a fiatalok egy csoportja csak egy bizonyos zenei irányzatot hajlandó elfogadni, és igyekeznek minden napjaikat e köré, valamint az ehhez kapcsolódó jelek – öltözet, stb. – köré szervezni, miközben lehetnek e csoport tagjai között olyanok, akik számára fontos a tanulás, lehetnek olyanok, akik, épp ellenkez leg, kerülik az iskolát, és így tovább.) Ilyenkor kettős (vagy többes) kulturális kötődésről beszélünk; ez azonban átvezet következő fontos kérdésünkhez, ahhoz ugyanis, hogy:

A társadalmi hatások „eredje”, avagy hogyan integrálja (vegyíti, teszi egymás mellé) a társadalmi hatásokat az egyén

Az elmondottak alapján könnyen belátható, hogy az egyént egyidejűleg különböző, jellegében, minőségeiben különböző társadalmi hatások, és ezen belül természetesen jellegükben és minősükben is különböző kulturális hatások érik. (Lásd pl.: „saját élmény” közvetésem kisfiam zenei anyanyelvének alakulásáról. A családi [és ezzel szerencsére teljes szinkronban levővődai] közeg a magyar népdalkincset közvetítő számára, a tömegkommunikáció [a TV-nézés ebben a korban már kikerülhetetlen] a globalizált kultúrát.) Ezekkel a hatásokkal az egyénnek (jó esetben a család segítségével) kell kezdenie valamit.

Könnyű, vagy legalábbis könnyebb lenne a helyzet, ha az egyén szélesebb környezetétől, a számára belátható szélesebb környezetetől – család, rokonsági-baráti kör, helyi társadalom kapna valami viszonylag egynemű (kulturális) mintát. Valami olyan műveltségi (művelődési) szerkezetet, amelyben az újabb és újabb elemek, a különböző környezetekből érkező információk és hatások elrendezhe-

t ek, amely az újabb elemeknek kijelöli a helyét a meglév rendszerben. Csakhogy ilyen minták ma nemigen léteznek; a mai Magyarországon biztosan nincsenek. (Vagy csak elszórtan, egy-egy kisebb közösségen, egy-egy sajátos, zárt szubkultúrában fedezhet k fel; ez azonban minden bizonnyal csak a társadalom egyéneinek töredékére érvényes.) Az egyén tehát magára van hagyva abban, hogy valamilyen rendet (rendszer) teremtsen az t ért hatások sokaságában. A hatások integrálása így kényszer en az egyén munkája lesz. Vagyis a hatások feldolgozása, integrálása személyfügg .

Ez azonban csak tovább bonyolítja a dolgot. Mert mit jelent az, hogy „személyfügg”? Egyszer en szólva – megint egy kicsit tautologikusan – azt, hogy az ember személyiséget l függ. Márpedig tudjuk, hogy a személyiség egyik részben „genetikusan kódolt” személyes tulajdonságokból (képességek, emocionális vagy racionális irányultság, személyiségtípus stb.) tev dik össze, másik részét a szocializációban sajáttá tett (interiorizált) értékek, normák, egyebek adják ki. Vagyis a személyiség is jelent s részében társadalmilag meghatározott. Ámde a szocializációról is jól tudjuk, hogy napjainkban meglehet sen zavart, éppen az egyént ér társadalmi hatások sokféle sége miatt. A személyiségefél dés maga is enyhén szólva nehézkes, az egyént megterhel , mert az egyén számára a szükségesnél kevesebb társadalmi-közösségi fogódzót kínáló, folyamat.

Adva van tehát a személyiség, amely maga is bizonytalan, társadalmi-közösségi értelemben esetleges, és ennek kell vezérelnie a (kulturális) hatások integrálását. (Amihez, hangsúlyozzuk itt újra, nem kap társadalmi-közösségi mintákat.) Eléggé természetes, hogy ez az

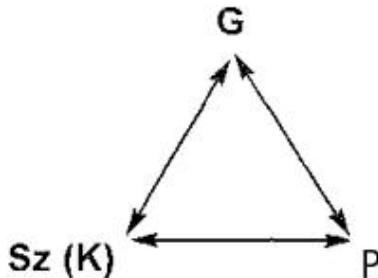
integráció is esetleges, kiszámíthatatlan, bármely társadalmi hatásselem szempontjából nézve véletlenszer lesz. Az eredmény: kimondható, hogy az egyéni „m veltségtérképek” olyan módon lesznek eltér „mintázatnak”, hogy az egyéni eltérések környezeti (társadalmi) tényez kb 1 egyértelm en nem vezethet k le, nem magyarázhatóak meg. Azaz, bár bizonyossággal állítható, hogy az egyén m vel dését (m veltségét, kultúráját) környezeti-társadalmi hatások befolyásolják (határozzák meg), a folyamat olyan sok, a folyamat egésze szempontjából véletlenszer tényez által befolyásolt, hogy a m vel dés egyértelm társadalmi determinációjáról nem beszélhetünk. Voltaképpen minden egyén sajátos „m veltségi térképének” elemzésekor (ha erre szükség és lehet ség van) egyénenként külön-külön kell számba vennünk az adott egyénre érvényes személyiség-jegyeket és az éppen rá ható társadalmi-közösségi tényez ket. (Megint példám a „saját élmény”: kisfiam majdani m veltségi térképét hozzávet legesen sem lesz lehetséges levezetni abból, hogy apja-anyja magasan kvalifikált, társadalomtudományokkal foglalkozó értelmiségi.)

Így állunk tehát azzal a kérdéssel, hogy „Mennyire és hogyan határozza meg az egyén m vel dését (m veltségét, kultúráját) társadalmi helyzete?”

Mennyire és hogyan határozzák meg az egyén (és persze társadalom, réteg/osztály, stb.) m vel dését (m veltségét, kultúráját) egyéb társadalmi folyamatok?

Merthogy (közhely) a kultúra nem elszigetelt jelenség, kölcsönös összefüggésben van számos más társadalmi folyamattal. Néhányat a legfontosabbak közül vegyük most szemügyre!

A társadalom gazdaságának és politikai életének milyensége Érdemes itt megint el venni egy kedvencemet, a „háromszög modellt.”

Mit mutat ez? A társadalmi újratermelési folyamatban elsőkön három nagy, alapvető létszférát különíthetünk el: „G” a gazdaság (az anyagi javak újratermelése, és az ehhez szükséges teljes tevékenységi és intézményi rendszer, beleértve a javak elosztásának, szállításának, stb. rendszereit is),

„P” a politika (közélet; a társadalmi élet megszervezésének rendszere) és „Sz(K)” a szellemi-kulturális szféra (a szellemi-kulturális javak, értékek újratermelése, megtervezése és közvetítése, beleértve az ehhez szükséges intézményrendszert). A modell, a kettő nyilakkal, azt mutatja meg, hogy ez a három szféra kölcsönös determinációs viszonyban van egymással, mindegyik meghatározott a másik kettőt, és mindegyik meghatározza a másik kettőt.

Jelen gondolatmenetünk számára itt most a „G” és „P” szférák, „Sz(K)” szférát meghatározó, befolyásoló szerepe a fontos. És most nem arról akarok gondolkodni (ámbár lényeges összefüggések), hogy mennyi gazdasági forrás jut a kultúrára, meg hogy a politika akarja-e és mennyire, hogyan befolyásolni a kultúrát. Amit fontosnak

tartok átgondolni (felvillantani), az a „P” és „G” szférák milyensége. Mit jelent ez?

A magyar gazdaság a rendszerváltozás után jellegében átalakult. Az állami tulajdonra épül, redisztributív, tervutasításos gazdaságból magántulajdonra (t kés tulajdonra) alapuló piacgazdaság lett. Ez szükségképpen megváltoztatja a gazdaság kultúráját, újfajta készségeket, képességeket, tudásokat, kapcsolati formákat, attit döket, értékeket igényel. A pártállami, diktatórikus szerkezetből a demokratikus szerkezetbe való átmenet meg kell(ene) hogy változtassa a politika kultúráját is, ebben is újfajta készségekre, képességekre, tudásokra, kapcsolati formákra, attit dökre, értékekre van szükség. Ez pedig szükségképpen alaposan átrendezi a szellemi szféra (kultúra) „térképét” is.

Az új gazdaságpolitikai helyzetnek megfelel újfajta tudásokat, értékeket, egyebeket a szellemi-kulturális szférának kell megteremelnie (múltbeli, vagy más tájakról vett kultúrahalmokból elbányásznia); a kölcsönös determináció értelmében ez a dolga, ez a feladata. A politikai és gazdasági szférák (folyamatok) hatása a kultúrára (m veltségre, m vel désre) ebben az értelemben itt és most feladatkijelöl „kihívás” jelleg. A szellemi-kulturális szférának általánosságban véve úgy kell önmagát átalakítania, hogy alapzatát képezhesse az újfajta politikai-gazdasági kultúrának. Ez az értékvilág átrendezését (cél- és eszköz-értékek átalakítását, egymáshoz való viszonyuk átszabását), a közvetítend tudások átszabását, egyáltalán, a kultúra „térképének” átrajzolását követeli meg. Iszonyúan nagy, de a

három szféra viszonylagos egyensúlyának követelménye értelmében megkerülhetetlen feladat.

Azt gondolom, a gazdasági és politikai folyamatoknak a m ve-
l désre (m veltségre, kultúrára) gyakorolt hatását tekintve ez mostan-
ság a legfontosabb összefüggés. Nagyon fontosnak t n „egyéb ténye-
z ” továbbá a

Társadalomtörténeti tényez k hatása a m vel désre (m velt-
ségre, kultúrára)

Itt sem tehetek mást, mint hogy kiemelek – és még ezen belül is a dolgokat a végletekig leegyszer sítve – két, számomra különösen fontosnak t n sajátosságot a magyar társadalom utóbbi másfél-két évszázados történetéb l.

Az egyik a társadalmunk történetének („társadalomfejl dé-
sünknek”) többszörös megszakítottsága. (Egy korábbi tanulmányom-
ban ezt, utalva a folyamat tartalmaira is, „tördelet polgárosodás”-nak neveztem.) Mir l van szó? Egyszer en arról, hogy a 19. század els harmadában elindult fejl désnek (polgárosodásnak, a feudális szerkezetb l a t kés-polgári szerkezetbe való átmenetnek; emblematikus történései a reformországgyl lések, emblematikus figurái Széchenyi, Kossuth) nem adatott meg a kifutása, kiteljesedése. Az els nagy törés az 1848/49-es forradalom (és szabadságharc) leverése volt; a 19. század harmadik harmadában újraindult fejl dést az I. Világháború (elvesztése; Trianon) szakította meg. Mire ezt a sokkot (és persze az 1929/31-es gazdasági világválság sokkját) kezdhette volna kiheverni az ország,ött a II. Világháború. A háború utáni (tartalmaiban végre valóban polgári jelleg) újrakezdést pár év után megtörte a pártállami

diktatúra uralomra jutása. Majd a többé-kevésbé stabilizálódott (és ezen belül egy furcsa, kisszer , kvázi-polgárosodást is felmutató) Kádár rendszer becs dölése után jött a megint minden felforgató rendszerváltás. (Ami, minden valószín ség szerint, történelmileg pozitív változás volt, de, szempontunkból most ezt e jellegét emelem ki – kétségtelenül az addigi társadalomalakulás megszakítását, megtörését jelentette.)

A magyar társadalomnak sohasem volt elég ideje ezeket a változásokat feldolgozni, egyik esetben sem volt arra elegend id , hogy a változások nyomán kialakuljon az új integráció. A régi rend – korábbi társadalomintegrációs séma – széttört, új rend – új integrációs séma – nem tudott kialakulni; egy új integráció kialakulásához ugyanis legalább egy-másfél generációnyi id szükségeltetik. (Mighthogy egy új integrációt csak azok tudnak megalkotni, akik már nem hordozzák alapvet szocializációs mintáikban a régit.)

A másik kiemelend sajátossága társadalomtörténetünk utóbbi másfélkét évszázadának a következ . A kiinduló pontban – a 19. század elején – Magyarország társadalma egyértelm en és teljes mértékben feudális szerkezet volt, miközben Európa nyugati felén már túl voltak a polgári forradalmakon, túl voltak t kés-polgári rendszerváltáson. Ezért is, meg egyéb (hatalmi-politikai, gazdasági) tényez k következményeként is, hazánk Európa perifériájára szorult, jócskán elmaradva a centrum-országok (mindenekel tt Anglia, Franciaország, Németalföld) fejl dését l. A reformkor (Széchenyi, Kossuth) f törekvése nem lehetett más, mint a felzárkózás. Mint láttuk, ez a folyamat elindult, és, alapvet en a 19. század vége felé,

már meglehet sen el rehaladt. Ebben az id ben Magyarország adott „országállapota” és a fejl dés trendje eléggé egyértelm en arra mutatott, hogy jó esélyünk van a történelmileg belátható id n belüli felzárkózáshoz, a perifériáról a centrumba kerüléshez. Ezt az ívet törte meg a két világháború, meg az azok utáni történések, Magyarország újra és egyértelm en a perifériára került. És ne legyenek illúzióink, ezen a rendszerváltás, s t az Európai Unióba való felvételünk lényegében nem változtatott. (Árulkodó, hogy felvettek bennünket, mégpedig olyan feltételeket támasztottak – támasztanak mai napig, amelyeket kínnal-keservvel, de jó kisiskolásként teljesítenünk kell, ha jót akarunk. Szó sincs egyenrangú felek egyezkedésér l: az EU [NB! meghatározó országai, Európa centruma!] diktálj nekünk, ha esélyt akarunk kapni nemhogy a fejl désre, hovatovább az egyszer megmaradásra is, a diktátumokat el kell fogadnunk.)

Társadalomfejl désünk íve tehát, az európai (világ) fejl dési trendek néz pontjából szemlélve a dolgokat, egy er s felívelést követ visszaesést, stagnálást mutat (a legutóbbi id kben – talán, jó reményeink szerint – egy újabb, jöv beni felívelés esélyével). Mindenesetre jelenünk e tekintetbeni jellemz je a jellegzetesen a perifériákra jellemz követ fejl dés, a nálunk fejlettebbek, a centrumországok által elért eredmények átvétele, akár közvetlen t kebevonás, akár mintakövetés útján.

Mi következik ezekb l a társadalomtörténeti jellemz kb l tárgyunkra, a kultúrára (m veltségre, m vel désre) nézve?

Mindenekel tt az, hogy nem tudott nálunk kialakulni egy valamennyire is egységes, valamennyire is kompakt polgári típusú

kultúra. Csak jelzésként, hogy pontosabban mire is gondolok itt. Ady „magyar ugar”-ról beszél, joggal, miközben saját költészettel, úgy-szintén joggal, ítéljük a modern polgári gondolkodásmód nagy reprezentánsának. A „magyar ugar” ekkor még jelentaló (talán domináns) társadalmi valóság, miközben Ady már maga az ezt meghaladó társadalmi forma gondolkodás és mentalitásbeli megjelenítje. Ám Ady még, tudjuk keveseké. Mint ahogy keveseké a Nyugat is (néhány száz példány!): az a világkép és világérzés (nevezzük egyszer en polgári kultúrának) jelen van, de még egyáltalán nem hatja át a magyar közgondolkodást. Ami önmagában nem volna baj: az új minden és törvényszer en egy kisebbség (ne féljünk kimondani: egy szellemi elit) teljesítménye és sajátja, és id kell „szétterjedéséhez”. Az az id, ami a magyar társadalomnak természetesen e vonatkozásban sem adatott meg. Maradtak tehát, mégpedig szervetlen össze-visszaságban, (kiérlelés híján ez nem is lehet másként) az új, modern, polgári típusú kultúra-elemek, meg a feudális-rendies köt dés ek, meg a jó isten tudja, még mi minden.

Társadalomfejl désünk sajátosságainak egy másik következménye az is, hogy kultúránk is – néhány nagy kivételt eltekintve – alapjában követ jelleg . A Nyugat-Európában (újabb id kben a globalizációban) kialakult trendek, szellemi irányzatok követ átvétele. Jellemz példa a szociológia tudományának magyarországi története, ami azzal kezd dött, hogy „A századfordulón (a 19.-20. sz. fordulóján B.P.) ...egy szociológiai iskola alakult ki, amely igyekezett

megismertetni és értékelni Magyarországon a korabeli külföldi szociológiai irodalmat,...”³

Voltak persze originális teljesítményei is a magyar kultúrának (Bartók, Jancsó, Szabó István filmjei, stb.), a jellegadó többség azonban inkább az említett „követ” kategóriába sorolható. A „Vigyázó szemetek Párizsra vessétek”, úgy tőnik nekem, mai napig érvényes. A baj igazán ott van, ld. az előző bekezdésben mondottakat, hogy nem volt (nincs) egy olyan szerves fejlődés saját kultúra, ami magába tudta volna olvasztani, ami integrálni lett volna képes, ami „magába szervesítette” volna a kívülről érkező hatásokat. Nem volt (nincs) egy olyan értékrend, értékvilág, amely értékelte, értéken elhelyezte volna azokat; ez a momentum azonban átvezet következő kérdéskörünkhez, a harmadik „egyéb tényező”-höz:

Az értékvilág alakulása és ennek hatása a művelődésre (műveltségre, kultúrára)

Itt három alkérdezést látszik szükségesnek kiemelni.

Az egyik a művelődés – műveltség helye az érték-hierarchiában. Tudjuk ugyanis, hogy az értékek, már persze ha van kialakult értékrendszer (ámbár ilyen-olyan rendszer mindenképpen kialakul), hierarchiába szervez dnek. Eleve „felül” vannak a minden mást meghatározó, vezérlő cél-értékek, aztán az eszköz-értékek (amelyek funkciója a célelérés módozatainak és eljárásainak vezérlése) is, relatív fontosságuk szerint, hierarchikus rendbe szervez dnek. Ugyanaz az az érték az egyéni (vagy társadalmi) értékrendben egészen más

³ (Andorka: Bevezetés a szociológiába, Osiris kiadó, 2000, 91. p.)

„besorolást” kaphat: a személyiségek autonómiájának értéke például egy feudális (vagy feudális jelleg) értékrendben igencsak a hierarchia alján kap helyet, míg a polgári típusú értékrend egyik kitüntetett értéke.

A kérdésünk tehát az, hogy a magyar társadalomnak az érték-hierarchiájában hol helyezkedik el a m vel dés (m veltség, kultúra)? Nos, én úgy látom, hogy nem valami el kel helyen. Gondolunk csak az iskolával kapcsolatos attit djeinkre (a végzettséget igazoló papír fontos, a mögötte lév tudás mintha a közfelfogásunk szerint még mindig másodlagos lenne), vagy arra, hogy vajon még „jobb körökben” is kirekeszt bunkóságnak számít-e, ha valaki mit sem tud Bartók (vagy Beethoven, Mozart) zenéjér l? Márpedig, ha ez így van, akkor az értékvilág nem jelent késztetést a m vel désre, a m veltség, a kultúra megszerzésére.

Másik alkérdésünk az értékvilággal kapcsolatban az, hogy milyen az individuális és a közösségi értékek viszonya az értékrenden belül. Természetesen tartom ugyanis, hogy a m vel désre, egy társadalom kulturális javainak elsajátítására a közösségi értékek adnak indíttatást. (A kultúra, ne feledjük, a környezetünkhez, közösségeinkhez, a társadalomhoz való viszonyunk min sége, ab ovo közösségi jelleg !)

A különböz értékvizsgálatok egyértelm en azt mutatják, hogy Magyarországon (is) az értékvilág eltolódik a közösségi értékek fel l az individuális értékek felé. Ha még ehhez hozzávesszük azt is, amit korábban írtam a különböz hatások integrálásának (sokban véletlen-szer) személyfügg ségérl, és tudjuk, hogy ez ugyanígy m ködik az

egyéni értékrend kialakulásában is (aminek eredménye az egymásra való vonatkozás nélküli magán-értékrendek kaotikus összevisszásága), akkor könnyen belátható, hogy az értékvilágnak ez a jellemz je sem tartalmaz motivációt a m vel désre.

A harmadik alkérdesünk itt az értékrendek homogenitására, heterogenitására vonatkozik. Homogénnek akkor nevezhetünk egy értékrendet, ha a benne található értékek ugyanazoknak az alapértékeknek a mentén rendez dnek el, ha az egyes értékek elhelyezkedése a hierarchiában jól definiálható rendez elvek szerint történik, ha az egyes értékek egymásra vonatkoztatottak, kiegészítik egymást. Heterogén az értékrend nyilván akkor, ha minden nincs így, ha egymást kizáró értékek is ott vannak szervetlen egymásmellettiségben, ha bizonytalan az értékek hierarchiája (nem tudni, hogy mi a fontosabb, mi a másodlagos jelent ség).

A magyar társadalom értékvilágára mind társadalmi közösségi szinten, mind az egyének szintjén a nagyfokú heterogenitás a jellemz . (Érdekes lenne például ebb l a szempontból elemezni a legutóbbi választás szlogenjeit. Ahogy én láttam, oly módon szerepeltek egymás mellett tipikusan individuális jelleg értékeket megjelenít szlogenek és tipikusan közösségi jelleg ek, hogy „köszön viszonyban” sem voltak egymással. A pártok láthatóan egyáltalán nem tör dtek azzal, hogy az általuk hirdetett „jöv -víziók” valami egységes elv köré rendezettek legyenek, és úgy t nik, ez a választók számára sem jelentett problémát, hiszen saját értékviláguk is rendetlenül heterogén.) Ez a heterogenitás tárgyunk szempontjából azt (is) jelenti, hogy voltaképpen véletlenszer , hogy egy-egy ember

értékvilágában a m vel dés (m veltség, kultúra) egyáltalán ott van-e értékként, és ha igen, az értékhierarchia milyen pozíciójában.

Végtére is – az értékekkel foglalkozó szakemberek jelent s része szerint – nálunk eléggé permanens, és eléggé régóta meglév értékválság van. Aminek az a következménye (az el z ekben ennek részleteit próbáltam felvillantani), hogy a magyar társadalom értékvilágában nincs a m vel déssel (m veltséggel, kultúrával) kapcsolatos egyértelm (társadalmi) normarend. Megjelenik ez többek között abban is, hogy teljesen bizonytalan, hogy az állam (a társadalom képviseletében) mikor, milyen kulturális aktivitást támogat és mennyivel és mit nem; megjelenik az oktatásüggyel (a társadalmilag szervezett tudás-átadás!) kapcsolatos hektikus huzavonákból; megjelenik a „közszolgálati” média kulturális „szolgáltatásainak” – enyhén szólva is – bizonytalanságaiban; és még sok minden másban. Mindennek végül is az a következménye – összefoglalóan és részben ismételve korábban elmondottakat, hogy az egyén nem érzékeli, vajon a társadalom (közösségei, környezete) fontosnak tartja-e, elvárja-e a m vel dést (a m veltség, a kultúra elsajátítását). Ami azután azt is jelenti, hogy az emberek jelent s hányada, értelemszer en a kisebb ellenállás irányában haladva, tevékenységeit „racionalizálva” (azt teszem csak, ami szükségesnek látszik...) lemond a m vel dészr l.

Azt gondolom, ez az „egyéb tényez k” hatásai áttekintésének summázata.

Láttuk, hogy a m vel désre (m veltségre, kultúrára) ható társadalmi tényez k divergens jelleg ek, nem egységesítik, éppen ellenkez leg, széttagolják, rendezetlenül sokfélévé (és sok tekintetben

véletlenszer vé) teszik az emberek (a társadalom tagjainak) m - dészhez (m veltséghez, kultúrához) való viszonyát, az egyének „m - veltségtérképeinek” a „mintázatát”. Ebb 1 adódik gondolatmenetem harmadik – röviden érintend – kérdése:

Az egy társadalcon (természetesen a mai magyar társadalcon) belüli „m veltségi minták” egymáshoz való viszonya

Nézzük el ször, voltaképpen egy formális logikai közelítésben, hogy elmeletileg milyen viszonyok gondolhatók el. Úgy vélem, három alaptípus írható le, természetesen hozzávéve, hogy ezek a társadalmi valóságban sohasem tisztán, minden átmenetekkel, vegyülvé, keverve fordulnak el . A tendenciák érzékeltetéséhez azonban elegend nek látszik az alaptípusok rögzítése.

Az els alapvet viszonytípus a toleráns. Ez itt tartalmilag azt jelenti, hogy léteznek a társadalomban egymástól különböz „mintázatok”, akár egyéni, akár csoportszinten. (Réteg- vagy osztályspecifikus kulturális minták, szubkultúrák.) Ezek azonban egy egymásra vonatkoztatott együttélésben élnek egymás mellett: az egyes „mintázatok” hordozói ismerik az eltér kultúrákat, és elfogadják azok létezésének jogosságát, önmagában vett értékességét. Alkalmanként még hajlandók átvenni is elemeket a másik kultúrából, de semmi- képpen sem neglígálják azt, nem törekednek a más kultúra érvénytelenítésére. Egy elmeletileg elgondolható optimális változatban még elképzelhet az is, hogy ebben az egymásra vonatkoztatott együttélésben kiformálódik egy közös, az eltér „mintázatokat” részelek- kent magába foglaló egységes egész. (Akár egy valamelyen színes,

sokelem , különböz ségeket is természetes módon magába foglaló „nemzeti kultúra”.)

A második viszonytípus (értelemszer en) az els nek az ellen-téte, az intoleráns. Ennek lényege, hogy mindegyik kultúra a többit, a sajáttól eltér ket, értéktelennek, elvetend nek tartja. Ennek megfele-l en minden rendelkezésre álló eszközzel törekszik a más „mintázato-k” eltörlésére és – ami ezzel szorosan együtt jár – a más „mintázato-kat” hordozók (legalábbis kulturális, esetleg más természet) kirekesztésére. Az intoleráns viszonytípus tehát az eltér kulturális „mintázatok”, az eltér kultúrák szembenállását, mégpedig szükség-képpen ellenséges szembenállását jelenti.

A harmadik viszony-típus a bezárkózó. Ez – használva az els típus leírására alkalmazott fogalmakat – az egyes eltér rész (vagy szub)kultúrák vonatkozás nélküli egymás mellett élése. Mindegyik bezárkózik saját keretei közé, mintegy tudomást sem véve a többir 1, küls -idegennek tekintve azokat. Nem értékel: sem el nem fogad, sem nem neglígál más kultúrákat. Ha tudomásul veszi is létüket, nem alakít ki hozzájuk semmilyen – sem pozitív, sem negatív – viszonyt. „Az én házam az én váram” parafrázisaként: „az én kultúrám az én birtokom, a többihez nincs közöm”, és persze elvárom, hogy a többi se akarjon beleszólni az enyémbe. Ez tehát nem szembenállás, de nem is elfogadás; tulajdonképpen a más kultúrákkal szembeni közöny, érdektelenség.

Milyen ebb 1 a néz pontból a mai magyar kultúra (m vel dés, m veltség) állapota? Én úgy látom, hogy részben a bezárkózó, részben az intoleráns viszonyok a jellemz ek. Bezárkózó például a zsidó

kultúrához való viszony: az érintettek maguk is „élik a maguk életét”, még belelátni sem igen engednek kultúrájukba. (Feltehet en nagyrészt egy védekez attit d alapján: annyit bántották a zsidóságot, hogy most már csak azt akarják, hagyják békén ket.) De a nem zsidók fel 1 is egyfajta „bezárkózás” (talán inkább elzárkózás) érzékelhet : „maradjanak maguknak, nem vagyunk kíváncsiak rájuk”. Azután jellegzetesen intoleráns a cigány kultúrához való viszony: ha a cigányok be akarnak illeszkedni a „magyar” társadalomba, hagyják el kultúrájukat, vegyék át teljes mértékben a „mi” normáinkat. Ami aztán természetesen kiváltja az inverz reakciót: találkoztam (igaz, csak elvétve) olyan eszmefuttatással, amely a „megromlott, előnállótlanodott” magyar kultúránál magasabb rend nek aposztrofálta a cigányság „ si, eredeti tisztaságában meg rzött” kultúráját. Példákat lehetne még sorolni (az „elmagyartalanodott” nagyvárosi kultúra szembeállítása a „romlatlan tisztaságú” falusi-paraszti kultúrával, stb.); a dolog ilyképpen mibenlétét határozottan érzékelni vélem. Az okokról, azt gondolom, nem kell többet mondani, mint amir 1 az els két kérdés-kör kapcsán szó volt; azokon belül is f kent a társadalomtörténeti tényez kre (a „tördelet polgárosodásra”), az értékvilág alakulására (az értékválságra) hívom fel a figyelmet itt is.

II. rész: Cigánydolgok

Minisztériumi⁴ koromban (1991-ben) kollégám s barátom Nyári László indítottatásából s vele együtt nagyobb, 5 megye falvaira kiterjed cigány család vizsgálatot végeztünk. (Eredményét kis könyvecskében a Minisztérium adta közre.) A téma rajtam maradt: 1997-ben és 2016-ban (ezeket is Nyári Lacival, de már feleséggel, Kevy Beával is együtt) csináltuk a folytatást. (Ezekb 1 két könyv lett.) Aztán a F iskola szociotáboraiban is az egyik fontos kérdéskör lett a (falusi) cigányság; el is készült 7 miniszociográfia, amelyekben ez a téma kör is szerepel. Közben a F iskolán elindítottam – és folyamatosan tartom – egy féléves kurzust, „Szociális munka cigányokkal (romákkal)” címen; ehhez oktatási segédanyagokat készítettem. Az e munkák alapján írott tanulmányfélék szerepelnek itt.

Bölcs t 1 a sírig

– a cigányok minden napjai kultúrája

Bevezet megjegyzések

El ször is: ‘minek nevezzelek’?

Gyakran találkozunk, „hivatalosságban”, közbeszédben is a roma megjelöléssel, éppily gyakran a cigány népcsoport névvel. Melyik a helyes, melyiket kell használni?

⁴ Megjelent: In: Sub fehér rózsa; Kultúraközvetítő Társasága kiadás, 2009; 45-63. o.

Bármelyiket. A cigány megjelölés a régebbi (eredete most nem fontos), az Európába évszázadokkal ezel tt bevándoroltakat ezzel (különböz nyelvekben ennek változataival) jelölték meg. Az évszázadok alatt a szóhoz elég sok negatív konnotáció tapadt, ezért nemzetközi cigány kongresszuson néhány évtizede úgy döntöttek, hogy ajánlják (a saját nyelven ember jelentés) roma megjelölés használatát. F ként a hivatalos használatban el is terjedt, ám a minden nap életben vegyes az alkalmazás. Mi dominánsan falusi közegben végeztünk kutatásokat, s ott, az „egyszer ” emberek önmegjelölésként csak a cigányt használták. Így én mindenkor ezt használom, de természetesnek tartom, ha valaki inkább romát mond.

A téma indoklása

„Kultúrák között” – ez a Nyári Egyetem címe és vezér-gondolata. Miért fontos e témakörben külön foglalkozni egyetlen népcsoport kultúrájával? Néhány tény, és ezekb l ered megfontolás, amint alább következik, remélem, kell en indokolni fog.

- A cigányság a legnagyobb kisebbség Magyarországon. Létszámauk – különböz becslések vannak forgalomban; az általam leginkább elfogadhatónak tartott, Kemény István által vezetett vizsgálatok adatai alapján – mintegy 650-700 ezer f , nagyjából tehát minden 15. magyar állampolgár. Ez önmagában is indokolja a külön figyelmet. De ezen túl

- A cigányság elég komoly mértékben kirekesztett kisebbség: erre sek a velük szembeni el ítéletek, és az ebb l következ diszkrimináció, amely lehet nyílt vagy rejtett, megnyilvánulhat abban, hogy

cigányt nem vesznek fel munkára, vagy abban, hogy elkülönítik az iskolában a cigány gyerekeket, és sok minden másban.

- Igen nagy hányaduk halmozottan hátrányos helyzet . A mélyszegénységen él k aránya (a sokféle szegénységdefiníció közül a „legszigorúbb” szerint) országosan 13-14%, a cigányok között, ugyanilyen mércével mérve, 60-70% közötti. Jelent sek a regionális különbségek is: a cigányok (összlakosságszámhoz viszonyított arányukat tekintve) lényegesen nagyobb arányban élnek a hátrányos helyzet (depressziós) térségekben, országrészekben. Részben ebb l is következ en (másrészt aluliskolázottságukból – aminek okai messzire vezetnek; Forrai R. Katalin el adása részletesen szól err l – is következ en) lényegesen magasabb közöttük a munkanélküliek (ezen belül is a tartós munkanélküliek) aránya az országosnál.

- Számunkra különösen fontos (témat indokló) tényez még, hogy van a cigányságnak sajátos kultúrája; pontosabban – ld. majd alább részletesebben – vannak a cigányok többségére többé-kevésbé általánosan jellemz kultúraelemek.

A magyarországi cigányság bels tagoltságáról

Mindenekel tt figyelnünk kell arra, hogy természetesen a cigányságnak is van vertikális tagozódása; leger teljesebben talán kétféle értelemben.

Az egyik a társadalmi egyenl tlenségi rendszerben elfoglalt hely. Itt – nagyon leegyszer sítve a dolgot – azt jelzem, hogy vannak szegény cigányok és vannak gazdag cigányok, és természetesen középhelyzet ek is. Az arányok ugyan mások, mint az országos átlag

(ld. fentebb a szegények arányáról írottat), de ez a tagolódás megvan, és természetesen azt is jelenti, hogy a cigányságot ebb l a szempontból (sem) lehet egységes tömbként tekinteni.

A másik vertikális tagolódást a települési helyzet jelenti. A cigányság nagyobbik része ma is faluban (vagy városi rangú, de falusias jelleg) településen él, és a faluban él k helyzete (egyébként a nem cigány faluban él k helyzetéhez hasonlóan) sok tekintetben kedvez tlenebb, mint a városlakóké.

Emellett tagolódik a cigányság horizontálisan is; ezúttal is két tagolódásfajtát tartok szükségesnek itt említeni.

Az egyik a kultúra milyensége, ezen belül is a hagyományokhoz való viszony. Vannak cigányok (cigány csoportok), akiknek (amelyeknek) a kultúrája alapvet en hagyomány rz jelleg , míg másoknál már er sebbek a modernizációs hatások. Rengeteg persze az átmenet; itt csak annyit szükséges leszögezni, hogy a cigányság körében (is) megtalálható mindenkét széls pont: a hagyományokat relatív teljességeben rz archaikus jelleg , és a szinte már teljes egészében globalizált jelleg kultúra.

A másik, itt említend horizontális tagolódás a magyarországi cigányság három nagy csoportjának a megléte és esetenkénti elkülönülése (nem ritkán és több tekintetben egymással szembeni szembenállása is).

A romungrók nyelükben teljesen elmagyarođodott cigányok, anyanyelvként – többnyire már generációk óta – a magyart beszélid, a cigány nyelvet nem értik és nem használják. Nyilván kultúrájukban is kevesebb a hagyományos elem: a nyelvváltás együtt kellett, hogy

járjon a környezet kultúrájával történ szorosabb egymásra hatással is. k, létszámukat tekintve, hazai cigányság zömét (becslések szerint 60-70%-át) jelentik.

A másik nagy csoport az oláh cigányok (egyesek, nyelvük alapján, lovári cigányoknak is nevezik ket). Alapvet jellemz jük, hogy anyanyelvük és használt nyelvük cigány nyelv, pontosan (legtöbbjüknel) a cigány nyelv kárpáti dialektusának lovári nyelvjárasa. Részben a nyelvhasználat következtében, de azért is, mert bevándorlásuk kés bbi, k a romungróknál jóval többet meg riztek hagyományaikból, „hozott” kultúrájukból.

A harmadik csoport a beás cigányok. k a beás nyelvet beszél; amir l tudnunk kell, hogy nem cigány, hanem egyértelm en román nyelv. k a legkés bbi bevándorlók: a 19. század második felében, a 20. század elején jöttek (részben Szerbián át) a román fejedelemségek területeir l. Er sen rzik nyelvüket és hagyományait, kultúrájukat.

Látható tehát, hogy a magyarországi cigányság önmagában is (több dimenzió mentén is) er sen tagolt népcsoport. Ami jelen témainkat illeti, ez azt is jelenti, hogy egységes, komplex cigány kultúráról, f ként abban az értelemben, hogy az közös lenne minden hazánkban él cigánynál, nem beszélhetünk. Sajátos kultúraelemekr l lehet szó, amelyek közül (részben a szakirodalom anyagai, részben saját kutatási tapasztalataink alapján) itt azokat emelem ki, amelyek egyrészt a többé-kevésbé hagyomány rz cigányoknál (cigány csoportoknál) találhatóak meg, másrészt többé-kevésbé közösek-általánosak a magyarországi cigányok körében. Teszem még hozzá

(további korlátozásoként), hogy itt csak a minden nap kultúra (szokásrend, stb.) elemeivel foglalkozom, a népm vészeti kérdéseket (tánc, zene, népmesék, stb.) nem is érintem. (Az utóbbiak problémavilága egyrészt szétfeszítené az írás – el adás – kereteit, másrészt kompetenciámat is meghaladja.)

Megjegyzend még, hogy az itt jelzend kultúraelemeknek egy nem jelentéktelen része, ha általánosabb elméleti keretben szemléljük azokat, nem cigány specialitás. Általánosabb dolgokról van szó: az archaikusabb jelleg, természetközelibb életmódot folytató társadalmak (mint például még a 19. századi magyar parasztság) sajátos kultúraelemei ezek. Amiért mégis a cigány kultúra elemeiként említem ket, az az, hogy a cigányság, éppen mindenekel tt évszázados társadalmi peremre szorítottsága következtében, máig meg rizte azokat.

Még egy utolsó bevezet megjegyzés a gondolatmenetem logikájáról:

A dolgokat az életszakaszokhoz (az élet jelent s eseményei-hez) f zöm. Lehetne más logikát is találni; nekem ezt t nt a legegy-szer bbnek. Ám, mivel nem lehet minden ebbe a keretbe szorítani, estenként kitérek általánosabb, nem szorosan az adott életszakaszhoz tartozó elemekre is. Remélve, hogy így is meglesz valamilyen íve a gondolatmenetnek...

És akkor a lényeg:

A bölcs el tt: jöhet-e a gyerek (és mennyi?)

Az egyszer válasz: persze, hogy jöhet a gyerek, és annyi, „amennyit az Isten ad”. Az archaikus kultúrákban (a természeti népeknél; és természetesen tovább, akár az eredeti magyar parasztkultúrában) nincs születésszabályzás. (A két világháború közötti szociográfiai irodalomban oly részletesen tárgyalt egykézés mindeneképpen történetileg sajátos módosulat, korabeli szerz k szerint eléggé egyértelm en a „paraszterkölcs megromlásának” a jele.) A hagyományos cigány kultúrában ez a felfogás, ez az attit d érvényes ma is. A (hagyományos cigány kultúrában nevelkedett) cigány asszony nem azért szül sok gyermeket, mert m veletlen, nem tud a születésszabályzás lehet ségeir l, nem anyagi okokból (habár ez utóbbi tényez mint másodlagos motívum megjelenhet), hanem egyszer en azért, mert kulturális nonszensz számára a gyermek nem vállalása. Jellemz , hogy a modernizációval érintett (városba költöz , vagy modernizáltabb életvitelre átálló, magasabb iskolai végzettséget elér , magasabb társadalmi státuszba kerül) cigány családokban hirtelen, egyik generációról a másikra, radikálisan csökken a gyermekszám. A sok gyerek tehát, a hagyományos cigány családmodellben, kulturálisan meghatározott jellemz .

A „bölcs ”, a szülés-születés

Mindenekel tt azt kell említeni, hogy a születés-szülés ebben a kultúrában nagyon természetes, a minden nap is ágyazott történés. A gyermeket váró asszony jószerint az utolsó pillanatig végzi a maga

mindennapi tevékenységeit, f z, mos, takarít; ellátja a családot. Amikor megérzi, hogy eljött az id , egy szomszédasszonytól, rokon-tól, esetleg bábától kér segítséget, aki megmelegíti a fürdet vizet, segít az újszülött ellátásában. A szülés után legfeljebb néhány napig kap segítséget, utána megint teljes mértékben ellátja a házkörüli teend ket.

Fontos kultúraelem az, hogy az újszülött csuklójára – többnyire piros – szalagot kell kötni a rontás ellen. Ehhez kapcsolódó – újabb kelet – norma, hogy a gyereket minél el bb meg kell kereszteni, mert a „keresztvíz leveszi róla a rontást.” (Ámbár ez utóbbit, mint kicsit kés bb szólunk róla, „felülírhatja” a keresztel vel kapcsolatos szokásrend.)

Itt, a „rontás” és annak megel zése kapcsán érdemes már is egy kitér t tenni a cigányok hiedelemvilága és valláshoz való viszonyuk tárgykörében.

A cigányok hiedelemvilága nagyon sokat hordoz egy archai-kus, animisztikus jelleg hiedelemrendszerb l. Mélyen hisznek a természetfeletti er k létezésében, és azok befolyásolhatóságában. Számukra ezek az er k a minden napokban jelenlév ek, minden, szokásrendbe illeszked en, figyelni kell arra, hogy a rossz hatásokat elhárítsák, a jó hatásokat kiváltsák. Nagyon fontos számukra a lélek halál tli élete; err l a maga helyén b vebben szólunk.

Erre az archaikus hiedelemvilágra – eléggé érhet en az európai kultúrához való illeszkedésként – ráépül az európai értelemben vett vallásosság. Mély és er s az istenhitük, a vallást közvetít nek tekintik a transzcendencia és az evilágiság között. De a vallások

dogmarendszere, a „tételes vallás” miném sége már kevéssé lényeges, szinte véletlenszer számukra. Ha katolikus környezetben élnek – katolikus templom van a közelben –, akkor katolikusok, ám ha valami oknál fogva (például átköltözéssel) más közegbe kerülnek, akkor könnyen „váltanak” a református, vagy más vallásra. El fordul az is, hogy a korábbi – indiai eredet – vallási képzeteket „átfordítják” keresztényre: si hitvilágukban kitüntetett szerepe volt Káli istennének, ez behelyettesít dik Nyugat-Európában Szent Sára, nálunk inkább (ez is környezeti hatás!) Sz z Mária kultuszával. A rendszeres vallásgyakorlás (pl. vasárnap i stentisztelel) nemigen van meg náluk, a vallás ebben az értelemben inkább az ünnepnapi kultúra része, minden napjaikat inkább az archaikus hiedelemvilág megmaradt elemei befolyásolják.

Visszatérve most már a „bölcshöz”, a kereszteléshez.

A keresztel a cigány szokásrend szerint nagy közösségi-társadalmi ünnep. Korántsem csupán vallási aktus, inkább a gyermek közösség általi befogadtatása. Ezért a keresztel n részt kell vennie a rokonoknak, ismer söknek; természetesen nem csak magán a szertartáson, hanem az ezt követ – és a cigányok számára ez a fontosabb történés! – lakomán, mulatozáson is. A csecsemőt gyakran kiteszik az asztal közepére, köszöntik, áldomást isznak rá, körülötte folynak az események.

Éppen a keresztelnek ez a közösségi társadalmi jellege, ennek feltétlenül szükséges, megtartandó volta „írja fölül”, mint korábban jeleztem, a gyors keresztel más szempontból való szükségességét. Ha ugyanis a családnak adott pillanatban – a gyerek születésekor – vala-

miért nincs módja a közösségi rítus megszervezésére (például nem tudnak elég pénzt összeszedni a vendéglátáshoz), akkor inkább elhalasztják az eseményt. (Egy alkalommal interjú készítése során említtette az alany – fiatalasszony –, hogy a következ héten lesz a gyerek keresztelje. Értetlenül kérdeztem rá, mert nem láttam csecsemőt a házban. Ó, mondta, a kicsinek – akkor három éves volt – lesz a keresztelje. Amikor kérdeztem, hogy miért csak most, elmagyarázta, hogy amikor megszületett, nem volt pénzük a keresztelőre, mostanra tudták összegyűjteni, szombatra kibéreltek a közeli kocsmát, lesznek vagy 100-an, 120-an, „ezt, értse meg, nálunk így kell csinálni”.) Lehet eladósodni, lehet gyűjteni; a keresztelőnek a hagyomány szerinti közösségi eseménynek kell lennie.

Lépjünk tovább az egyik legfontosabb, sok minden meghatározó korszakhoz!

Csecsemő kor, gyermekkor

Vegyük sorra a legfontosabbnak török elemeket!

1. Kezdjük mindenkor általános jellegű jellemzővel. A cigány családokban a gyerek – különösen nem cigány szemszögből nézve – igen nagy szabadságban nevelik. Miben nyilvánul ez?

Kezdik mindenkor ázzal, hogy a csecsemőnek nincs semmilyen időben korlátozott „napirendje”. Akkor eszik, amikor éhes: anyja, ha felsír (éhséget jelez), azonnal megszoptatja, „térítőt is időtől függetlenül”. Ha nincs otthon, úton van, keres egy megfelelő helyet, vagy eltakarja magát kendőjével (mert fedetlen mellét nem mutogatja!).

az e tekintetben való szemérmesség szintén a cigány kultúra eleme), és azonnal megeteti gyerekét. Nem „altatják” a kicsit, „majd alszik, ha álmoss lesz”, nem igyekeznek semmilyen napi ritmusra rászoktatni. Ide tartozik az is, hogy a gyerek, ha akar, addig szopik, amíg az anyának van teje. Nem ritka, hogy a két-három éves gyerek, akinek esetleg már van pici testvére, még id nként anyja mellére kéredzkedik, és anyja magától értet d en szoptatja még t is.

Voltaképp ennek e jellemz nek a kiterjesztése a kés bbi gyerekkorban is az azonnali szükséglet-kielégítés. A gyerek bármilyen szükségletét (igényét), ha arra technikai lehet ség van, azonnal (a technikailag lehetséges legrövidebb id n belül) ki kell elégíteni. A mobiltelefont – hogy csak legújabbkori, elég széls séges példát említsenek –, ha nagyon kell neki, akkor is meg kell venni a gyereknek, ha az esedékes villanyszámlát nem tudják kifizetni. A cigány családmodell ugyanis alapvet en gyermekcentrikus, a gyerek van a középpontban, az érdeke minden megel z. És ebb l következik az a norma is, hogy a „gyereknek a családban a helye!”. Akkor is, ha a hatóság (gyámhivatal) bármi okból ki akarja emelni a gyereket a családjából; egy „rendes” (hagyományos értékek szerint él) cigány család foggal-körömmel ragaszkodik hozzá, hogy otthon maradjon a gyerek, családjában. De „családban a helye” a gyereknek akkor is, ha – mondjuk – nyári tábor szervez az óvodaiskola, vagy m vel dési intézmény. Cigány gyerekek számára szervezett olvasótáborok (cigány!) szervezi mesélték, hogy a tábor megszervezésének legnehezebb feladata volt a szül ket rávenni, hogy engedjék el gyerekeiket.

Fontos következménye (velejárója? kiterjesztése? – nehéz a pontos fogalmat megtalálni) a gyermekcentrikusságnak a gyerek családon belüli helyzetének sajátossága. A gyerek a cigány családnak kezdett 1 fogva egyenjogú tagja. Részt vesz a család életében; abban az értelemben is, hogy el kell végeznie azokat a teend ket, amire szükség van, és amire már képes (a 8-10 éves cigánylány eteti, pelenkázza kistestvérét, az ugyanilyen korú fiú, ha lókeresked családban él, ellátja a lovakat, stb.), de abban az értelemben is, hogy „szava van” a családban. Bármir 1 elmondhatja a véleményét, meghallgatják, soha nem mondják neki, hogy „kicsi vagy még, ne szólj bele a feln tte dolgába”, legfeljebb azt, hogy „butaságot beszélsz, ez nem úgy van, hanem így”. Ez persze azt is magával hozza, hogy a cigány gyerek hamarabb válik feln tté. 12-15 éves korára már minden tud, tudnia kell, ami az önálló, feln tt élethez szükséges. (A „minden” alatt nyilván az értend , ami az adott kultúrában való feln tt élethez szükséges. Ha tovább akar lépni, ha illeszkedni akar a többségi társadalom viszonyai közé, akkor természetesen sok minden – szakmát, stb. – kell még megtanulnia; ez azonban már más kérdés.)

Még mindig a szabadsághoz, szabad neveléshez tartozik a szocializációs mechanizmus sajátossága. A hagyományos cigány kultúrában a szocializáció alapvet en a mintakövetésen alapul. Nagyon kevés, szinte semmi verbális „eligazítást” nem kap a gyerek. Nem mondják neki, hogy ezt szabad, amazt meg nem szabad, és persze nagyon kevés a tiltás. A gyerek, saját és mások fizikai biztonságának határain belül, azt tesz, amit akar. Ha helytelenül – az adott közösségg normáitól eltér en – cselekszik, egyértelm jelzést kap

cselekedetének helytelenségér 1 (nonverbális vagy verbális jelzést, de csak arról, hogy az adott cselekvés helytelen volt), és nem mondják el neki, hogy mit kellett volna (mit kell hasonló helyzetben) csinálni, ezt a többiek 1, a feln ttékt 1 kell eltanulnia.

2. Egy következ elem a beszéd, a beszédtanulás sajátosságai.

Nagyon fontos általánosabb dolog – ez ismét egy „kitekintés” – az eredeti cigány gondolkodásmód logikai szerkezetének sajátossága. Mir 1 van itt szó?

Az európai típusú gondolkodás (nagyon-nagyon leegyszer sítve, és csak egyetlen alapjellemz t kiemelve) a vagy-vagy logikájára épül. Valami vagy fehér, vagy fekete, egy tárgy vagy mozog, vagy áll, ugyanez a dolog vagy van, vagy nincs, egy állítás vagy igaz, vagy hamis. Valakit vagy szeretek, elfogadok, vagy nem szeretek, elutasítok. Az Arisztotelész által megfogalmazott logika egyik alapvet posztulátuma a „kizárt harmadik elve”. (Igaz, már a görög filozófiában is megjelenik valami más: Hérakleitosz eléggé közismert nyílpéldázatában azt mondja, hogy a kil tt nyíl mozgását éppen az jelenti, hogy a nyílvessz ugyanabban a pillanatban itt is van és nincs is itt, és hasonló gondolatokat találunk kés bb például Hegelnél is. Az európai – típusú – gondolkodás azonban meghatározóan az arisztotelészi logikára épül.)

Ett 1 radikálisan eltér en a keleti típusú (ezen belül például az indiai; ahonnan a cigányok származnak) gondolkodás az is-is logikára épül. Egy állítás lehet igaz, és lehet igaz az ellenkez je is, attól függ, hogy honnan nézzük. Valakit egyidej leg és teljes érvény en szerethetek is, gy lölhetek is, mindenkor egyformán érvényes. (Az európai –

típusú – pszichológia azt nevezi ambivalenciának, ami szerinte rendkívüli, feszültségekelt állapot. A keleti típusú gondolkodás ezt az érzelmi isist természetesnek, normálisnak fogja fel.) Ez a logikai szerkezet (ami, jegyezzük meg zárójelben ezt is, abszolút toleráns az eltér nézetekkel, világfelfogással, véleményekkel szemben) megengeti azt is, hogy akár egyetlen mondatban ugyanarról a dologról két különböz állítást tegyünk. (A szociális munkás ezt hallja cigány kliensét l: „köszönjük szépen, nagyon jól vagyunk, nincs semmi gondunk, és kérek szépen rendkívüli segélyt is, mert holnap nem tudok a gyereknek enni adni”. A két tagmondat számára teljesen ellenmondó, a kép sehogy sem áll össze. A cigány asszony logikája szerint viszont az a természetes, hogy – saját alapvet értékeink szerint – rendben is vagyunk, és a segély is kell.)

Iménti példánk már jelezte, hogy az eredeti cigány kommunikáció logikai szerkezete a keleti típusú logika dominanciáját mutatja. Ezt a szerkezetet pedig a gyerek a beszédtanulás során sajátítja el, teszi magáévá. – Számos félreértés, meg nem értés forrása a logikai szerkezetek e különbségének nem ismerése, figyelembe nem vétele.

Ugyancsak a beszédhez, beszéd-tanuláshoz tartozik a nyelvi kód kérdésköre. Az amerikai nyelvész, Bernstein elmélete szerint létezik az úgynévezett korlátozott kódú beszédmód, és a kidolgozott kódú. Az előbbi szigorúan tárgyhoz, szituációhoz kötött gondolkodást és beszédmódot jelent, az utóbbi a fogalmakkal, absztrakciókkal dolgozik. Általanosságban megfigyelhet, hogy a tárgyakkal manipuláló, egyszer fizikai munkát végz k többnyire a korlátozott

kódú beszédmódot, míg a dominánsan szellemi er feszítést igényl tevékenységet végz k a kidolgozott kódút tudják használni. Nyilvánvaló, hogy a korlátozott vagy kidolgozott nyelvi kód használata nem cigány – nem-cigány különböz ség, de mivel tudjuk, hogy a cigányok többsége aluliskolázott, csak nyers er t igényl munkát tud végezni, bár komoly megszorításokkal, de mondhatjuk, hogy a cigány kultúra egyik jellegzetessége a korlátozott kódú nyelvhasználat. Ami, többek között, komoly hatással van a cigányok iskolához való viszonyára, a cigány gyerekek iskolai pályafutására nézve is; ld. ehhez Forrai R. Katalin anyagait.

Ide – a beszéd-beszédtanulás kérdésköréhez – tartozik még egy sajátosság, a beszéddinamika. Gyakori az a „vád” – jobb esetben csak észrevétel –, hogy a cigányok mindig „kiabálnak”, hangosan beszélnek, és ezt nem ritkán er szakosságuk jeleként értékelik. Holott gondoljuk meg a következ ket. A cigányok – többségének – lakás-körülményei (részletekr l itt nem szólhatunk; nem ez a f témánk) olyanok, hogy igen nagy az átlagos laks r ség. (Egy szobás lakásban 6-8-10 f , olykor nem csak a szorosan vett csalátagok; err l még kés bb részletesebben szólunk.) Gondoljuk ehhez hozzá a gyerek-korról mondottakat, jelesül azt, hogy a gyerek is teljes jogú családtag, mondhatja, ha van mondanivalója. Természetesen a feln ttek is mondják a magukét. Állandó a zsivaj, a gyerek, ha azt akarja, hogy anyja meghallja, mit akar, hangosan kell szálnia. Rászokik a hangos beszédre. (A mechanizmus ugyanaz, mint amikor a gyerek – cigány, nem cigány, mindegy – óvodába kerül, és az addig „szép csedesen” beszél gyerek egyszer csak otthon is kiabálni kezd. Persze, hiszen az

óvodában megszokja, hogy a huszonvalahány gyerek zsivajában az óvó néni csak akkor hallja meg, ha hangosan szól.) A gyereknek szabad szólni, kérni, szükséglétet jelezni, véleményt nyilvánítani, adott fizikális környezetben ez csak hangosan szólva lehetséges (többek között azért is, mert az általános zsivaj miatt a feln ttek is kénytelenek hangosabban beszélni; ezt látják természetesnek a gyerekek is), az ő s beszéddinamika tehát minden nap kultúrában meghatározott szocializációs minta.

Ha már a szocializációs mintákat említettük, nézzük ezeket kicsit részletesebben is!

3. Tehát a szocializációs minták, részben a családi életre vonatkozóan. Néhányról itt, a gyerekkorról szóló részben érdemes szólni, noha nyilván nem csak erre az életszakaszra vonatkoznak; ezek is bizonyos értelemben kitér k lesznek tehát.

Az egyik ilyen sajátos kulturális jellemz az id kezelés sajátossága. Jelezzük mindenki, hogy ez egyáltalán nem cigány sajátosság: a természeti (természetközeli) népek (társadalmak) id kezelése ez.

A modern (f kent a valamilyen mértékben iparosodott) társadalmakban szükségszer en kialakul az id szigorúan kötött tagolásának a szükséglététe. Az ilyen társadalom nem m ködhet másként. Egy gyár csak akkor termelhet normálisan, ha m szakkezdéskor minden dolgozó egyszerre áll munkába. Az iskolában csak akkor lehet a sok gyereket rendesen tanítani, ha meghatározott id pontban minden gyerek a tanteremben van. A vasúti közlekedés lehetetlen pontosan meghatározott menetrend nélküli. Mindenhová meghatározott id pontra kell érkeznünk, jól meghatározott id tartamban végezzük (akkár

munka, akár kulturálisszórakozó társadalmilag szervezett) tevékenységeinket. (Pl. a m vel dési ház klubfoglalkozása is 6-9-ig tart!) E nélkül felborulna társadalmunk kialakult-kialakított rendje; társadalmunk, a „nagy szervezetek társadalma”, m ködésképtelenné válna.

A természeti (természetközeli) népek (társadalmak) életében ez a kötött id tagolás nem létezik, mert szükségtelen. A tevékenységek maguk jelölik ki saját idejüket. A paraszt nem azért kel fel hajnalban, mert csörög a veker és id re munkába kell érni, hanem azért, mert b g a jószág, meg kell etetni. A vadász nem azért indul el alkonyattájt prédát lesni, mert órájára néz, és az megmutatja neki, hogy itt az ideje indulni, hanem azért, mert tudja, hogy bizonyos állatokat szürkületkor lehet becserkészni. Az id számukra tagolatlan egészként létezik, amelyben a teend k megtevése nem úgy helyez dik el, hogy megteszünk valamit egy jól definiált id pontban, hanem úgy, hogy megtesszük, amit kell, de akkor, amikor éppen sor kerül rá, amikor maga tevékenység „mondja azt”, hogy meg kell tenni.

A cigányság körében – társadalomból, tehát a modernizációs folyamatokból való kirekesztettségük miatt – máig fennmaradt ez a fajta, a mi szemszögünkben „kötetlen, laza” id kezelés. Számukra, a hagyományos cigány kultúrában nevelkedettek számára, teljesen idegen az id struktúra szigorúan tagolt megkötése. Ezért természetellenes – tehát nagyon nehezen megszokható – számukra a szigorúan kötött munkaid , ezért természetellenes az iskolába kerül cigány gyerek számára a kötött órarend; ezért nehezen kezelhet számomra az a cigány (értelmiségi) barátom, aki két-három órás késessel érkezik meg az id pontra rögzített munkamegbeszélésre, számára ugyanis az a

természetes, hogy jön, mert elintéznivalónk van, és odaér akkorra, amikorra, akkorra, mikor még biztosan aznap el tudjuk intézni az elintéznivalókat. Csak a tevékenység tartalma a lényeges számára, az id pont érdektelen.

Egy másik fontos szocializációs minta az étkezési szokások. Itt nem els sorban arról szólok, hogy mit esznek hagyományosan a cigányok. (Vannak természetesen sajátosan cigány ételek: a vakaró – lisztb 1, vízb 1 gyúrt, lapon sült lepényféle –, a túróscsuszás kakaspörkölt, effélék, de ez nem igazán jellemz , lehet ségekt 1 függ en igen változó.) Számomra fontosabbnak t nik, inkább kultúraelemnek látszik az étkezések hogyan-ja.

Alapdolog, hogy – nyilván az id kezelés fent jelzett sajátosságából következ en – az étkezéseknek nincs id beni rendszere. Naponta legalább egyszer kell f tt ételnek készülnie, úgy nagyjából déltájra, koradélutánra. Amikor az asszony úgy látja, ideje f zni, nekilát. Elkészül, amire elkészül. Amikor kész, aki éppen otthon van, asztalhoz ül és eszik. Ha együtt van a család, a gyerek kap el ször, aztán a férfi, majd az öregek, végül az asszony. Ezen túl meg mindenki akkor eszik – ha van mit... – amikor éppen éhes.

Nagyon fontos kulturális norma, hogy ha az étel elkészültekor vendég – rokon, ismer s – is ott van, magától értet d természetességgel is együtt eszik a családdal. Nem kell külön „meghívni”, nem szokás visszautasítani; természetes, hogy aki ott van éppen, az eszik a többiekkel együtt. (El fordult, hogy interjúzás során épp a beszélgetés közepén voltunk, mikor elkészült az étel. Az asszony csak annyit mondott, hogy „most hagyjuk abba egy kicsit”, aztán kérdés nélkül,

automatikus mozdulattal adta nekem is a tányért.) Ugyanígy természetes az is, hogy az udvaron a sajátokkal együtt játszó gyerekek is kapnak az elkészült ételb 1. (Ez egyébként más étkezésre is érvényes: a szomszédban játszó gyerek, ha megéhezik, nem kell hazamennie, ott is kérhet enni.)

Az el z vel nagyon rokon kulturális minta a cigány családok – fizikai értelemben is vette – nagyon nagy nyitottsága. A lakás ajtaja – képletesen mindenkorban fizikai értelemben is – nyitva van. Rokon, ismer s, barát, ha arra jár, betérhet. Nem kell kérdenie, zavar-e, egyszer en és természetesen ott van, és kész. Az idegent is, (ha és ameddig ki nem derül, nem jó szándékú), szívesen látják. Beszélgetni bármikor be lehet menni egy cigány családhoz. (Interjúzni, adatfelvételt végezni már bonyolultabb játszma; ámbár kutatásaink során több száz interjút készítettünk, manifeszt visszautasítással összesen, ha tíz esetben találkoztunk.)

Úgy gondolom, a család nyitottsága (is) a cigány kultúra közösségi jellegére mutat. Arra, hogy a cigányok (mármint, hangsúlyozandó itt is, a hagyomány ról cigányok) számára a családnál tagabb közösség (törzs, klán, kumpánia; nincs rá egységes megnevezés) nagyon fontos, talán olykor a szék családnál is fontosabb társadalmi egység. Érthet en. A vándorló életformában az együtt vándorlók közössége, a letelepedés után a társadalom peremére (fizikálisan: a települések peremén cigány-telepekre) szorultak közössége egyszeren szólva a **meglét** feltétele volt. – A közösség dolgára más vonatkozásban még később visszatérünk. Itt még azt kell hangsúlyozni, hogy a cigány gyerek erre a nyitottságra, erre a közösségiségre

szocializálódik. Egyébként az által is, hogy a gyereket a közösség neveli: ha a gyerek „rosszat csinál”, a közösség bármely feln tt tagja „helyre teheti”; ez nem csak joga, kötelessége is. A gyereket az anyja dühödten védi minden (valós vagy vélt) bántástól, de ha közösségbeli feln tt „helyre teszi”, akár fizikai fenyítéssel is, az természetes. A gyerek egy, a családjánál tágabb, de elég pontosan lehatárolt közösség tagjaként n fel, az lesz számára az egyetlen igazán érvényes, domináns társadalmi közeg, minden, ami azon kívül van, idegen, annak normái rá nem érvényesek. Ezért oly nehéz egy ilyen közösségen feln tt cigány embernek más közegbe a „beilleszkedés”.

Ennyit tehát, többszörös kitér kkel, a gyermekről. Jöjjön a következ nagy életszakasz.

Feln tté válás

Ezúttal is olyan elemeket veszünk sora, amelyek vagy sajátosan ennek az életszakasznak a jellemz i, vagy ebben az életszakaszban válnak különösen fontossá.

Talán a legfontosabb dolg az, hogy a feln tté válás eléggé korán, 12-14 éves korban bekövetkezik. (Egyébként ez sem cigány sajátosság. A természeti népeknél nagyjából ebben az életkorban történik meg a rituális feln tté avatás, a zsidó hagyományban is az ilyen korú fiúknak van a bármicvója.) Erre az életkorra a cigány fiatalnak képesnek kell lennie a neme szerinti önálló tevékenységre. Lókeresked család fiának már kell tudnia alkudni, lovát eladásra felkészíteni, zenész család gyerekének játszania kell valamilyen hangszeren. A lányoknak a családanya szerepre kell felkészülnek lenni:

tudnia kell f zni, mosni, gyereket elláttni. Önállóan kell tenniük, amit tenni kell, és önállóan kell dönteniük is minden nap életük dolgaiban. Ezért olyan problematikus gyakran iskolai pályafutásuk: az iskola, jellegénél fogva, gyermekszerepben tartja a tanulókat (a cselekvések tartalmát és hogyanját is a tanár szabja meg), miközben a cigány gyerek saját közegében már feln tt szerepben van. Sajátközeg önállósága, autonómiája bázisán nehezen viseli az iskola autoriter kívülr l irányítottságát.

Érdekes kérdés a feln ttkorra rögzül testi higiénia mikéntje. Gyakori eleme a cigányokkal szembeni el ítéletnek, hogy „koszosak, mosdatlanok”. Ez így egyszer en nem igaz. Lehet ségeiknek megfelel formákban (ne feledjük, a falusi cigányok igen jelent s hányada ma is vízvezeték nélküli lakásban él!) kényesen vigyáznak a tisztságra. S t, nem ritkán k mondják „undorítónan tisztálannak” a gádzsókat (nem cigányokat). Például azért, mert a gádzsók képesek kádban fürödni, holott, mondja a cigány, „ahová seggem áztatom, nem mosom az arcom!”. Ennek megfelel en szigorúan külön választják a fels , illetve az alsó testre használatos törülköz t is. Persze, a cigány gyerek ruhája estére rendszerint koszos, hiszen (ld. szabad nevelés!) sohase mondják neki, hogy ezt vagy azt ne játszd, vigyázz a ruhádra. De anyja rögtön kimossa, és ha egyáltalán van rá lehet ség, reggel tisztát ad rá.

Ide tartozik a cigány emberek kötelező szemérmessége. Ellenkez nem ek egymás el tt nem öltözhetnek-vetk zhetnek, egymás el tt házastársak sem mutatkozhatnak ruha nélkül. A n k (akik számára egyébként kötelező a vágatlan, hosszú hajviselet) mások

szeme láttára nem fésülködhetnek. Ha más is van a helyiségben, és muszáj fésülködni, akkor kend t kell a fejre borítani, és az alatt végezni el a m veletet. Hagyományosan a cigány n (lány) csak szoknyát viselhet, nadrágban nem mutatkozhat. Gyakori konfliktus adódik ebb l az iskolában is: a cigány lány tornaórára sem húzhat nadrágot, szoknyában meg nem lehet az el írt tornagyakorlatokat elvégezni. (Lehet erre a konfliktusra /is/ megoldást találni, ha a tornatanár, az iskola képvisel je, hajlandó tudomásul venni ezt a kulturális tiltást, és hajlandó külön, szoknyában is végezhet gyakorlatokat tervezni a cigány lányok számára.)

A feln tt korra kell elsajátítani a közösség normarendjét is: mit és hogyan kell, szabad csinálni az adott közösségen, és melyek a tiltott magatartásformák. A normarend betartását a közösség keményen megköveteli, és a normák megsértését adott esetben komolyan szankcionálja. Ennek eszköze a romano kris, a „cigány törvény”, ami hagyomány rz közegben ma is megtalálható. Lényege az, hogy nem rögzített (akkárcsak szóban is rögzített) szabálygy jtemény, inkább, talán legfontosabb úgy jelölni, hogy sajátos intézmény, eljárásmód. A szabályokat (normákat) ugyanis a közösség minden feln tt tagjának magától érte d en ismernie, tudnia kell, err l nem kell beszélni. A romano kris tehát olyan közösségi intézmény (eljárásmód), amelynek lényege az, hogy normasértés esetén a dolgot közösségi fórum elé viszik. A közösség legtekintélyesebb tagjai, nagyobbrészt és tipikusan az öregek (általában az öregebb férfiak) a fórum tagjai. Nem választják, nem kijelölik ket, az adott közösségen mindenki természetes módon tudja, hogy kik az „illetékesek”. Többnyire van egy kiemel-

ked tekintély férfi, olykor vajdának is nevezik, aki kézben tartja és irányítja a folyamatot, és aki végül kimondja, megfogalmazza a végs verdiktet. (A „vajda” egyébként nem eredeti cigány tisztség és megnevezés. Eredetileg – valamikor a 18. században – a „fels bbség” nevezett ki a kumpániákba, saját soraikból, vajdákat, akik sajátos közvetít szerepet játszottak, és dolguk volt a „fels bbség” akaratának érvényesítése a közösségen. Innen ment át közhasználatba a „vajda” megnevezés, mint egy-egy cigány közösség vezet jének megjelölése. Ma már számos cigány közösség is használja a szót ebben az értelemben, de egyáltalán nem törvényszer, hogy egy cigány közösségnak legyen vajdája.) A romano kris m ködése során tehát az ügyet az említett közösségi fórum elé viszik (kezdeményez lehet akár valamely érintett fél, akár a közösség bármely feln tt tagja), és ott minden érintett elmondhatja a magáét. A „fórum” tagjai alaposan megvitatják az esetet, és javaslatokat mondanak (azokat is megvitatva) az alkalmazandó szankcióra is. Amikor már elég egyértelm en kirajzolódik a közös álláspont a megítélés és a szankció tekintetében is, a „vajda”, a legtekintélyesebb ember megfogalmazza azt, kimondja az ítéletet. Ami innent 1 kezdve megfellebbezhetetlen. (Az ítélet maga nagyon sokféle lehet, a legsúlyosabb – közösségi jelleg társadalomról van szó! – a közösségb 1 való id leges vagy végleges kitaszítás.) A normákat kell tehát ismernie, a szankcionálásnak ezt a módját kell elfogadnia feln ttként a cigány közösség tagjának.

A feln tté válás teljes érvény befejez dése természetesen a saját család alapítása. Tekintsük tehát ezt a következ életszakasznak!

Párválasztás, házasság

Az eredeti cigány kultúrában a párválasztás alapvet en a szül k dolga. (Akárcsak Indiában, ahol ma is gyakori, hogy a fiatalok csak az esküv n látják egymást el ször.) Ha nem is általános, de ma sem ritka, hogy a szül k már az érintettek gyermek korában meggyeznek a házasságról, akár az anyagiakról is. (A lányért fizetend összeg; ami egészen komoly konfliktus forrása is lehet. Alig néhány évvel ezel tti – budapesti! – történet: még picik voltak a gyerekek, amikor a szül k megegyeztek fel lük. A fiú szülei, megegyezés szerint, folyamatosan fizettek. Ám amikor a gyerekek feln ttek, s nyélbe kellett volna ütni a dolgot, a lány – modern id k! – megmaka-csolta magát, hogy nem megy hozzá ahhoz a fiúhoz. A fiú szülei visszakövetelték a pénzt, akkor már milliós nagyságrend összegr 1 volt szó. A lány szülei közölték, nem fizetnek: k nem szegik meg a szavukat, ott a lány, vigyék, intézzék el vele. Hónapokig tartó, nagy verekedésekkel tarkított vita lett; a végkimenetr 1, sajnos, nem szolt informátorom...)

Gyakori természetesen a saját párválasztás is. A cigány kultúrában azonban nem sok helye van a szó szokásos értelmében vett „udvarlás”-nak. A fiatalok ugyanannak a közösségnak a tagjai, együtt nevelkednek, ismerik egymást. Nem kell sokat beszélni róla, kialakul a vonzalom. Amikor a fiú úgy érzi, ideje van, elküldi rokonát „kéretni” a lányt. Ha a lány – és szülei! – részér 1 is rendben van a dolog, nincs akadálya a házasságnak. (És persze a lagzinak, ami ismét fontos, nagy közösségi ünnep.) A házasság egyébként manapság sem els sorban a „hivatalos”, anyakönyvvezet , pap közrem ködésével

történ̄ esküv̄ t jelent. A közösség a saját – közösségenként, nagyobb cigány csoportonként egyébként eltér – rítusai szerint szentesíti az együttélést. A – hagyomány rz – cigány közösségekben ez az igazán érvényes házasság. Újabban persze elmennek az anyakönyvvezet hőz is; ennek azonban inkább csak technikai jelent séget tulajdonítanak: a családhoz köt d kedvezmények, juttatások megszerzése érdekében kell a hivatalos papír. Valódi értéke azonban ekkor is csak a közösség saját normái szerint szentesített együttélésnek van.

Jelen van még napjainkban is a cigány kultúrában a lányszöktetés intézménye. Erre leginkább akkor kerül sor, ha a szül k valami okból nem akarnak beleegyezni a házasságba. (Például a lány szülei annyi pénzt kérnek, amennyit a fiú, vagy szülei nem tudnak kifizetni.) Ilyenkor a lány, megbeszélt id pontban, elszökik otthonról, a fiúval együtt elmennek 2-3 faluval odébb, rokonhoz, ismer shöz. Ott meg-történik, aminek meg kell történnie, aztán pár nap múlva – esetleg már közvetít k révén letárgyalva a dolgot – hazatérnek. A szül k, mást nem tehetvén – a cigány kultúrában a lány szüzessége kitüntetett érték! – tudomásul veszik a dolgot; még az is lehet, hogy ezután rendes lagzit is tartanak. (Merthogy a lagzi is, mint mondottuk, közösségi ünnep, és ez fontosabb lehet, mint a lányszöktetés okozta presztizs-veszteség.)

Létrejött tehát az új család, most az következik, hogy ki kell alakítani az új családot, manifesztálni kell a családi szerepeket.

Család, családi szerepek a cigány kultúrában

A gyermek családban elfoglalt helyér 1 fentebb már részletesebben szoltunk. Itt tehát e feln tt családtagokról lesz szó.

Mindenekel tt a férfi-n kapcsolatról. A cigány családban, kívülr 1 nézve, egyértelm en a férfi a domináns. Látványos-látható megnyilvánulása ennek az, hogy az utcán a férfi megy elöl, mögötte az asszony. (A modernizációval megérintett – f leg a városi – cigányoknál ez már nem így van; ezúttal is a hagyományos cigány kultúráról beszélünk csak.) Nyilvános helyen, mások el tt (például boltban, bevásárláskor is) minden a férfié az utolsó szó, övé a döntés joga. Egészen más a helyzet „házon belül”. A családi élet minden nap dolgaiban egyértelm en az asszony a domináns, az szava a dönt . Nem is lehet ez másként: a családi munkamegosztásban a háztartás-vezetés, gyerekkel való foglalkozás (már amennyi kifejezetten gyerekkel való foglalkozás egyáltalán van – lásd a szocializációs mechanizmusokról fentebb írottakat) teljes egészében az asszony feladata. Esetenként a minden nap betev r 1 gondoskodás is: van olyan cigány közeg (közösség), amelyben a férfinak nem kötelez „hazaadni” kereshényét, szabadon gázdálkodik vele, és az asszony dolga, hogy más forrásból – alkalmi munka, egyéb – megszerezze az enniávalót. Ebb 1 a férfin viszonyból következik azután az is, hogy kiterjedtebb cigány családban a „f nök”, minden dolgok tudója és megmondója, a család igazi összetartója a legid sebb n . Talán ennek az alapján lehet találkozni, szakirodalomban is, olyan megállapítással, hogy a cigányok társadalmi formája matriarchátus. Holott err 1 szó sincs. A leszármazást természetesen férfiágon tartják nyilván, a

közösség dolgaiban – lásd romano kris – a férfiaknak van meghatározó szerepe. A nők illetékességi területe a családon belüli ügyek; ezt is sajátos nemek közötti munkamegosztásnak mondhatjuk.

A cigány családok, a családszerkezetet tekintve, tipikusan vagy többgenerációs, vagy úgynevezett kiterjedt családok. A nagyszülök általában együtt élnek valamelyik gyerekükkel, olykor több gyerekkel (és persze azok gyerekeivel, unokáikkal) is. (Még több, pl. négy generációs család elég ritka. De nem azért, mert magukra hagynák az öregeket, hanem egyszer en azért mert – és ez igen fontos demográfiai adalék! – a cigányok átlagéletkora 12-15 ével kevesebb, mint a nem cigányoké. Tehát nagyon kevés cigány ember éli meg azt az életkort, amikor dédunokái lehetnének.) Az idősek családban történő ellátása, és ezen túl, az idősek nagyfokú tisztelete a cigány közösségek kulturális normája. (Éppúgy, mint általában a természeti népeknél.) A közösségnak, ezen belül a családnak ugyanis szüksége van az idősek tudására, tapasztalataira, a hordozói, megörzötti, továbbadói, aktuális érvényesítése a közösségi tudatban felhalmozott praktikus-materiális és szimbolikus értékeknek, hagyományoknak, tudásoknak. (Ebből /is/ következik egyébként, hogy idősotthonokban csak elvétve találkozunk cigányokkal.) A fentebb említett nyitottság egy további megjelenési formája az, hogy a cigányok között eléggyakori a kiterjedt család. Ez azt jelenti, hogy a családban, családtagként, életvitelszerűen, nem csak a vér szerinti leszármazottak vannak jelen, hanem távolabbi rokon (valamelyik házasfél testvére, unokatestvére, rokon család gyereke, stb.) is. A valamiért magára

maradt, segítségre szoruló cigányt a közösség nem hagyja magára, rokon család természetes módon befogadja.

Voltaképpen a nyitottsághoz tartozik a cigány közösségekben természetes módon jelenlév kölcsönös segítségek rendszere is. Ha az asszony valamiért (pl. betegség) nem tud f zni, egészen természetes, hogy valamelyik n vére, ságorn je besegít. Ha a gyerek ellátatlannal maradna (pl. anyja halála miatt), rokon család természetes módon fogadja be, és sajátjaként neveli tovább. Ha a férfi (ezért, azért, többnyire verekedésért, garázdaságért) börtönbe kerül, családja eltartásába a rokonság magától értet d en besegít. Ha építkezésre, lakásb vitesre kerül sor, az természetesen kalákában történik. (A legutóbbi szóhasználat – kaláka – is mutatja, hogy ez sem cigány specialitás. minden olyan társadalomban, amelyben a meglét alapvet en a közösséghez köt dik, törvényszer en alakul ki a kölcsönös segítségek rendszere.)

Nincs itt mód a cigány kultúra feln ttori elemeinek további részletezésére, ugorunk az élet végére.

Halál, temetés a cigány kultúrában

A legfontosabb, a halállal, temetéssel kapcsolatos minden szokást, normát meghatározó momentum a cigányok hiedelemvilágából következik. (Ennek néhány fontos elemér 1 korábban, a születéssel kapcsolatban már volt szó.) Jelen témaink szempontjából a lényeg az, hogy a cigányok hite szerint a halott ember lelke nem egyszer en tovább él a túlvilágban, hanem valamiképpen kapcsolatban marad az ittmaradottakkal. Olyképpen is, hogy segíthet vagy árthat

(„rontást hozhat”), és olyképpen is, hogy a család, a közösség hosszú időn keresztül változatlanul jelenlévőnek tekinti az elhalálozottat.

A halott lelkének a túlvilágon megnyugvást kell találnia. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha az ittmaradottak által történő elbúcsúztatása megfelelő módon, a hagyományos rítusok szerint történt meg.

Az első lépés a virrasztás vagy virrasztódás. Az eredeti hagyomány szerint a halottat saját házában, saját ágyában kell felravatalozni, és a virrasztás a temetés előtt három napig tart. Ez alatt az idő alatt, a teljes időben, tehát éjjel-nappal a család, kisebb–nagyobb idő tartamban a rokonok, ismerőök is, a halott körül vannak. Beszélgetnek, a hosszú idő alatt természetesen esznek–isznak, eközben hangoznak el a siratóénekek is. Egyes közösségekben ez az idő alatt a beszélgetéseknek a halottról kell szólnia, felemlegettik tetteit, a vele kapcsolatos emlékeket; természetesen ilyenkor csak a pozitív mozzanatokról lehet szó. Más közösségek hagyománya szerint ilyenkor a halottról nem szabad beszélni, mindenféléről lehet, főleg persze olyasmiről, ami kapcsolatban volt, van a halottal, de magáról a halottról nem. Elfordulhat az is, hogy a siratóéneken kívül is énekelgetnek, ebben az esetben viszont általában a halott kedvenc nótáit éneklik. Újabb időben – közegészségügyi szabályok! – ritkán van mód a „szabályos” virrasztódásra: a halottat néhány órán belül kötelező elszállítani a lakásból. Többféle technika alakult ki a hagyomány és az előírások egyeztetésére. Az egyik – egy kisebb faluban találkoztunk ezzel – az, hogy a halál beálltakor megegyeztek a halotti bizonyítványt kiállító orvossal (nyilván megfelelő honorárium

ellenében), hogy a halál id pontjaként a valóságosnál három nappal kés bbi dátumot tüntessen fel. Így gond nélkül mód volt a szabályos virrasztásra. Egy másik megoldás az (ezzel is faluban, kisvárosban lehet találkozni), hogy magában a temet ravatalozójában történik a virrasztás. Aztán – városi közegben, ahol erre sincs mód – lehet úgy is, hogy a halott saját lakásában elkészítik a ravatalt, kiteszik rá a halott legszebb ruháját (amiben majd eltemetik), a fej helyére fényképet tesznek, és e mellett a halottat szimbolizáló „ravatal” mellett végzik el a rítus megkívánta dolgokat.

Maga a temetés szintén közösségi rítus. Amíg a háznál, otthon történt a virrasztás, a temetés napján a halottat a család, rokonok, ismer sök kísérték ki a temet be. Ha csak egy mód volt rá, a menetet cigányzenekar kísérte, menet közben is muzsikáltak, részben a sirató énekeket, részben a halott kedves dalait játszották. Ha a temet ravatalozójából történik a temetés, a rítus ugyanez, ilyenkor a ravatalozótól a sírig kell a halottat hasonló módon kísérni. (Egészen sajátos megoldással találkoztunk egy nagyobb városban. A halott tekintélyes, vagyonos ember volt, hagyománytartó zenész cigány család feje, maga is jeles prímás. Halála után testét természetesen el kellett vinni a város ravatalozójába. A család ott tartotta a virrasztást, a temetés napján lovak vontatta halottaskocsira tetették a testet, visszavitték saját házához, és onnan indult az „igazi” temetési menet. Körbejárták a várost, minden olyan helyet érintettek, amely a halott számára fontos volt /el z lakhelyeit, gyerekei lakását/, így jutottak el a temet höz. Menet közben három „banda” húzta felváltva, több száz f s tömeg követte – többnyire gyalog, de, modern id k! sokan autóval – a kocsit.

Az útvonalat, útlezárásokkal, elterelésekkel tarkítva, a rendség biztosította. Ezt a halottat egyébként – ez csak nagyon gazdag cigányok szokása és kiváltsága – üvegkoporsóban temették.)

Maga a temetési szertartás bár velkedik erre sen kifejezett, nagy érzelmi megnyilvánulásokban. (A cigány kultúrában egyébként is erre sek, nem cigányok számára „látványosak” az érzelemkifejezések.) A hangos jájgatás, a ruha megtépése, a felfokozott gesztusok termesztesek. Nem ritka az sem, hogy a halott házastársa „utána akar ugrani” társának a sírba, a rokonoknak kell „lefogni” őt. És ez nem színjáték, nem csinált doleg, noha valójában mindenki tudja, hogy ténylegesen az illető nem akar öngyilkos lenni. A rítus része ez is, az őrös érzelem, a súlyos gyász megmutatásának rituális formája.

A sír kialakításának is megvannak a rituális, hagyomány szabta formái. A sír oldalát – ha ásott sírról van szó – ki kell falazni. Erre a falazatra kerül majd a koporsó feletti (többnyire) deszkafedél. A koporsóra közvetlenül ugyanis nem szabad rászórni a földet, mert az „megnyomja a halott mellét”, nyugtalan lesz és visszajár a lelke. (Az ásott sír méretének meghatározásakor ezt a momentumot figyelembe kell venni: a „szabványosnál” valamivel nagyobb sírgödröt kell ásni!)

A halottal nagyon sok minden vele kell temetni. Kedvenc tárgyait, ékszereit (értéküktől és attól is függetlenül, hogy esetleg a családnak nagy szükséges lenne értékükre) vele kell adni, és gondoskodni kell a dohányról, megfelelő enni- és innivalóról is. Ismerünk olyan kriptás temetést, ahol a halottnak szabályosan berendezték hálószobáját: saját ágyára került a koporsó, mellé tették az éjjeli szekrényt,

öltöz szekrényt, széket, dohányzó asztalt, sz nyegeket, és természesesen az ezekhez tartozó tárgyakat.

A temetés után következik a halotti tor. Ezen a sz k családon kívül természetesen részt vesznek a közelebbi rokonok, ismer sök is; éppúgy, mint a keresztelek. Az ételeket gyakran egy rokon vagy ismer s f zi úgy, hogy mire a temetésr l megjönnek, készen legyen minden. A halottnak is készítenek terítéket; és ez nem csak jelképes-emlékez gesztus, hitük szerint a halott lelke ott van velük.

Fontos tudnunk, hogy mindezek a békés búcsúzásnak nélkülözhetetlen rituális kellékei. Ha tehát azt látjuk, hogy egy cigány család „erején felül költ” a temetésre, halotti torra (esetleg, ez is el fordul, rendkívüli szociális segélyt kér erre a célra, mert másképp sehogy sem tudja a rávalót el teremteni), akkor ez nem „kivagyiság”, nem felel tlen „mulatozásvágy”, hanem a hagyományos cigány kultúra, benne a nagy erej hiedelemvilággal, kötelez normája.

Ide tartozik még – mintegy az élet meghosszabbításaként; s így rövid áttekintésünk utolsó pontjaként – a sír küls kialakítása és gondozása.

El ször is azt rögzítsük, hogy a cigány kultúrában – éppen a halottakhoz való fentebb leírt viszony következtében – er s követelmény a sír megfelel kialakítása és gondozása. Amennyire csak lehet – nagyobb kripta esetén elég látványosan – igyekeznek a halott korábbi környezetéhez hasonló sírt kialakítani. Láttam olyan kriptát, amelynek kerítése – valamivel kisebb méretben – pontosan utánozta a halott lakóházának kerítését, pontosan ugyanolyan növényeket ültettek a kriptára, mint az otthoni udvarra, ugyanolyan kerti

lámpákat helyeztek el a temet be, mint amilyen otthon van a kertben. A sírt természetesen minden rendben kell tartani. Ha csak lehet, friss virágnak kell lenni rajta, de halottak napján – vagy a halál évfordulóján – külön fel kell díszíteni. Ilyen alkalmakkor kimennek a sírhoz, visznek ételt, italt is, az ételb l tesznek a sírra, az italból locsolnak rá. A halott, ebben a kultúrában, nem csak emlék, hanem jelenség, a minden nap élet része. A közösség halottaiban is él, a közösség él k és evlági életb l távozottak – hitük szerint – valóságos közössége.

A Bevezet ben feltettem a kérdést: miért szükséges a cigány kultúrával (annak elemeivel) megismерkednünk. Az elmondottak, reményeim szerint, megmutatták, hogy vannak ennek a kultúrának olyan sajátosságai, amelyek ismerete szükséges a kölcsönös megértéshez, a különböz kultúrák toleráns egymás mellett élésének el segítéséhez.⁵

⁵ (A Közm vel dési Nyári Egyetemen /Szeged, 2008/ tartott el adás írásos változata) Bánlaky Pál – Kevy Bea: „...szülötte földön helyünk legyen” (Agroinform Kiadó, 2000)

Diósi Ágnes: Szemt l szemben a magyarországi cigánysággal; Pont Kiadó, 2002.

Fiáth Titanilla: A magyarországi roma népesség általános iskolai oktatása; in: A romák esélyei Magyarországon (szerk.: Babusik Ferenc), Kávé Kiadó – Delphoi Consulting, 2002.

Forray R. Katalin – Heged s T. András: Cigányok, iskola, oktatáspolitika; Oktatáskutató Intézet – Új Mandatum, Bp. 2003.

Kalányos István: Cigánynak születtem; szerz kiadása, Kaposvár, 2005.

Kemény – Janky – Lengyel: A magyarországi cigányság 1971-2003; Gondolat MTA Etnikai-nemzeti Kisebbsékgutató Intézet, Bp. 2004

Spéder Zsolt: Változások az ezredfordulón; in: Andorka: Bevezetés a szociológiába, Osiris, Bp. 2006.

„...míg én róladd minden, te rólam semmit se tudsz...”; szöveggy jtemény, szerk.: Nyári László, Bp. 2007.

Megöllek, testvérem...

Tanulmányfélének álcázott jajkiáltás

(Ördögh Szilveszter emlékére /is/, akivel jó néhányszor beszélgettünk – várbeli szerkeszt ségi szobácskájában – órák hosszat; kishazánk állapotjáról.)

El hang (Kevy Beával)

Az El hang az „Itthon vagyunk?” cím könyvünk El hang-jainak részlete:

Az (egyik) cigány eredetmonda szerint a cigányok régen madarak voltak, szálltak, röpdöstek mindenfelé. Egyszer nagyon jó helyet találtak, ahol sok volt az ennivaló. Ott maradtak. Elkezdték gy jtögetni az élelmet, kés bb már kunyhókat is építettek a téli hideg ellen. A monda így fejez dik be:

Nemes Antalné: Kiskunhalasi cigányok temetkezési szokásai; szakdolgozat, 2008, WJLF könyvtárában

Rostás Farkas – Karsai Ervin: A cigányok hiedelemvilága; Pécs, 1990

Száraz Miklós György: Cigányok; Helikon, Budapest, 2007.

Szuhay Péter: A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája; PANORÁMA, Budapest, 1999.

Váradi Gusztáv: „Erre is emlékezem...” Adalékok a keceli cigányság történetéb 1; sokszorosított kézirat, é.n. (2002 körül)

Fentieken túl saját adatgy jtésünk anyagait is használtam. 1998-ban és 2007-ben módunk volt kutatást végezni falusi cigányok körében, 2000 és 2004 között évente szociotáborot szerveztünk (a táborok szakmai vezet i szerz és Kevy Bea voltak) a Wesley János Lelkészkapz F iskola szociális munkás szakos hallgatói számára, egy-egy település cigányságát vizsgálva. A két kutatás és a szociotáborok alkalmával összesen mintegy 400 mélyinterjú készült falvakban él cigányokkal. Az interjúk kisebb része megjelent az idézett könyv (Bánlaky Pál – Kevy Bea: „....szülötte földön helyünk legyen”; Agroinform Kiadó, 2000) mellékleteként, a többi a F iskolán dokumentálva.

„Munka közben apródonként megvastagult a lábunk, elfásult a szárnyunk és kar lett bel le. Vége lett a szép világnak, repülésnek egyik világból másik világba.

De hát mink oláh cigányok madarak vagyunk még most is. Ha völgybe vertünk sárat, fel a hegyre kívánkozunk, s ha fönn állunk a leghegyin a hegynek, le a völgybe szállnánk. Csak ám nekünk lábon kell jutni odáig.

Ezért nem is élünk mink túnyán, kuporgatósan, mert mink egy szép napon madárnak visszaváltozunk.⁶

Tudható – a monda az monda – madárnak visszaváltozni nem lehet. A cigányok – a **magyar** cigányok – itt élnek, a többiekkel együtt, úgy öt évszázada; a legutóbb jöttek is vagy százke茨áz éve. Itt élnek a többiekkel együtt, itt születtek, itt halnak meg, apáik, nagyapáik, ükapáik teste ebben a földben nyugszik. Ez a hazájuk. És mégis: ...

Megjelenés el tt álló a könyünk (azóta – 2016-ban – megjelent, „Itthon vagyunk?” címmel) szerves folytatása a 2000-ben megjelent (1998-as kutatásaink alapján készült), „...szülötte földün-kön helyünk legyen” cím munkánknak. Az akkorai cím egy cigány asszonnyal készült interjúból származik, vágyat és óhajt fogalmaz meg. A vágy és óhaj azóta kérd jellé görbült: „**Itthon vagyunk?**”

A kérdés, amelyet a könyv címéül adtunk, immár nem csak a cigányok kérdése, nekünk magunknak is meg kell kérdenünk,

⁶ (Bartos Tibor: Sosemvolt Cigányország. 23-25. old.)

összeszoruló gyomorral, „**Itthon vagyunk?**”. Itthon vagyunk abban a világban, melyben hagyomány rövidnek mondott széls jobboldali félkatonai szervezet alakulhat, megvédend „minket, magyarokat”, a bő nözésre predesztinált cigányuktól? Itthon vagyunk ott, ahol cigánybő nözésről beszélnek, ahol a média, álságosan, személyiségi jogokat tiszteletben tartva, egy bő nügy kapcsán Sz. J.-ként említi a nem cigány származású gyanúsítottat, és Bogdán, Kalányos, Orsós, Raffael vezetéknével illeti a cigány származású gyanúsítottat. Úgy tűnik, rájuk nem vonatkoznak a személyiségek, illetve az ártatlanság vélelmére megfogalmazott jogok.

Amikor e könyv megírására vállalkoztunk, úgy terveztük, hogy 2007-ben elvégzett vizsgálatunk adatait egyszer ennek összehasonlíthatjuk ezzel, 1998-ban készült, hajszál pontosan azonos dimenziók mentén elvégzett kutatásunk eredményeivel. A terempunka során már érzött dött a nagymérték változás, ám akkor, két év előtt, még inkább csak arra gyanakodtunk, hogy mi lettünk a témaéra érzékenyebbek. Most, 2009 tavaszán, amikor sor kerülhetett a könyv szövegének véglegesítésére, inkább úgy látjuk, hogy talán csak homokba dugott fejjel szebbnek szerettük volna látni a valóságot. Az elmúlt két év történései ellenére fénycsóvaként világítanak rá arra, hogy azok a jelek, amelyeket két év előtt hajlamosak voltunk érzékenységünk növekedésének számlájára írnak, kik kemény valóságok. És akkor, fájón, aggódva, némi képp bizonytalankodva is, de fel kell tennünk a kérdést:

„**Itthon vagyunk?**” Itthon vagyunk ott, ahol, ha megnézzük a családfánkat, svábként, horvátként, magyarként, franciaként is „etnikum” lehetnénk. De akik vágyják, hogy „szülötte földjükön helyük

legyen”, róluk mondják-mondjuk: „etnikum”. Úgy t nik, mintha az etnikum fogalma átértékel dne, átfogalmazódna. „Etnikum” egyenl cigány. Ezek szerint „etnikum” az, aki nem rendelkezik anyaországgal? Vagy hogyan van ez? Ha „etnikum” említ dik, mondja már valaki, melyik? Melyik etnikum? Honnan tudom, ebben nagy évszá- zadokon átível történelmi kavarodásban, hogy melyik a sok közül?

Akkor vagyunk itthon, ha azt érezzük „nekem szül hazám...” Radnóti gyönyör sorai... t miért ölték meg? Nem, nem cigány volt, zsidó – és magyar.

Van hatalom, mely rám er ltethet identitást? Van er , mely elveheti t lünk (magyartól, cigánytól, svábtól, zsidótól, szerbtl, romántól, szlováktól; bármelyikünk t, akik itt születtünk és itt élünk ezen a kilencvenháromezer négyzetkilométeren) a hovatartozás érzését?

Ha k (cigányok, svábok, zsidók, románok, szlovákok) nem lehetnek itthon, akkor mi, magyarok (akiknek felmen i között – e sorok íróié között legalábbis – vannak svábok, morvák, franciák, és még ki tudja, mi minden) sem lehetünk itthon. Itthon akarunk lenni. Ezért íródott ez a könyv.

... és most jön a tanulmányfélének álcázott jajkiáltás...

Ugye tudják, hogy a cigányok egymást, és olykor nem-cigány barátjukat is „testvérem”-nek szólítják?

A napokban rég nem látott cigány ismer sömmel (mondhatni, nem nagy túlzással, barátommal) futottam össze, véletlenül. Megörül-

tünk egymásnak, mindenki hosszas beszélgetésbe bonyolódottunk. Egyebek között, nyilván, szókat szólottunk jelen országállapotainkról is. Egy ponton ezt mondta: „.... nagy baj lesz itt, testvér! Nem lehet más, fegyvert fogunk mi is... Akkor egymásnak esünk... És akkor, hiába szeretlek, nem lehet másként, TÉGED IS MEGÖLLEK, TESTVÉREM...”

Amikor ezeket a sorokat írom (szükséges pontosítani: 2009 szeptember els napjaiban), épp ott tartunk, hogy elfogták a cigánygyilkosságok vélelmezett tetteit. És akkor minden rendben van?

Múlt szombaton tett esküt – joger s bírói ítéletnek fittyet hártyva – az „újjáalakult” Magyar Gárda jó sok tagja.

Olvasom, hogy a most megjelent (újra kiadott?) középiskolások számára készült Történeti Atlaszban cigányokról, zsidókról, más nemzetalkotó etnikai-kisebbségi csoportról (és persze: holokausztról, porrejmosról) szó sincs.

Minden rendben van?

Hát nagyon nincs.

Próbálom megérteni. (Minthogy afféle társadalomtörténetbe is olykor belekontárkodó szociológusnak ez az els dolga, természetesen.)

A dolog önmagába véve, csak az „itt és most”-ot véve tekintetbe, érthetetlen, mert értelmetlen. Muszáj, elméletileg is és történetileg is, valamin „kályhához” visszamenni.

Jó néhány éve a Tekintet közölt (t lem) egy tanulmányt a magyar polgárosodásról. („Török polgárosodás”, 1991/2, 85-95. p.) Meg pár évvel kés bb egy másikat, Európához való viszonyunkról.

(„Európai – álmaink Európáról /Európai kultúra – Európai Unió”, 1995/34, 120-134. p.) Az els megtalálható az „Oldalnézetb I” kötetben is, a másodikat jelen kötet IV. részébe illesztettem.

A lényegük; a gondolatmenet épsége érdekében ide kell írnom.

Az els ben azt írtam le, hogy, ahogyan én látom azt, hogy a magyar társadalom polgárosodó fejl dése nem csak hogy nem egyív folyamat, hanem új meg új nekilendülések után mindenig újra megmegtörök. A reformkor ‘48-as forradalomban kicsúcsosodó lendületét a ‘49-es bukás annullálja. A kiegyezés után újrainduló, és nagy léptekkel el rehaladó kapitalizálódást-polgárosodást az 1. Világháború és a forradalmak kataklizmája akasztja meg. A két világháború között id szakban egyébként is igen visszafogott a fejl dés, de a bethleni konszolidációval mégiscsak polgárosodás felé történ újra mozdulást a II. Világháború természetesen megállítja. 1945-48 között megint elindul valami, úgy t nik, teljesen új alapokon is (ld. pl. földosztás, ami – többek között – megnyitja az utat óriás tömegek parasztpolgárosodása el tt), az 1948/49-es fordulat ezt a kezdeményt zárja le; beleértve természetesen a hagyományosabb – iparoskeresked kispolgárság – továbbfejl désének lehet ségét is. A kádári „konszolidáció” után felemásan, felszín alá szorult formákban, eléggé csökötten, de mégiscsak újraindul, folytatódik valamiféle kvázi-polgárosodás (háztáji gazdaságok, maszekolások, kispolgári jelleg magánvilágok kiépülése), 15-20 év alatt valamiféle rendje is kezd a dolgoknak kialakulni, ezt a mozgást a rendszerváltás akasztja meg. Az azóta elmúlt két évtized túl zaklatott, túl nyugtalan, túl sok bizonytalanságot halmozó volt ahhoz, hogy komolyabban el re haladhasson

egy tartalmas – a polgári értékvilágot a mindennapiságban megjelenít – fejl dés. Nekilendülések voltak, de az egymást követ történelmi traumák miatt egyszer sem volt elegend id arra, hogy „átdolgozódjanak” a társadalom mélyben rejl alapszövetei. A társadalom alapvet megváltozása (többek között Hajnal István elemzéseib 1 is tudjuk) hosszú, több nemzedék munkáját felemész folyamat, hiszen a makroszerkezetek átalakításán túl múlhatatlanul szükség van a mindennap embersi viszonyok, szokásszer ségek, kapcsolati formák, tevékenység-automatizmusok teljes átalakulására is. Erre a lassúsodrású, attit döket, normákat, értékeket is átformáló „mélymunkára” nem adatott meg a magyar társadalomnak egyszer sem az id .

Er s kapcsolatban van mindezzel (bár nyilván nem ugyanaz) a másik gondolatkör, az Európához való viszonyunk. Itt a lényeg – szerintem – az, hogy Magyarország gyakorlatilag a törökkortól Európa perifériájára szorult, kiesett az európai fejl dés f sodorvonalaiból. El ször, a török hódoltság korában, egyszer en maga az ország hatalmi-katonai-politikai helyzete vágott el bennünket a nyugat-európai fejl dést 1, kés bb a Habsburgok tudatos politikája (Magyarország legyen a birodalom éléskamrája) szorított ebbe a helyzetbe. A periférián való elhelyezkedés egyik következménye, hogy az ország fejl dése csak követ jelleg lehet. Ha közeledni akar a centrumhoz, a fejlettebb régiókhoz, át kell venni az ott elért eredményeket. Kell, mert a perifériának kapcsolódnia kell a centrumhoz, szüksége van a centrumra; persze, ha nem akar minden szempontból teljesen leszakadni. Igaz, és korábbi tanulmányomban err 1 is szoltam, a centrumnak is szüksége van a perifériára: piacként, relatíve olcsó

munkaer forrásként; többféle kisegít -kiegészít szerepkörben. Csak-hogy ez, és számomra ez a legfontosabb, egy természeténél fogva aszimmetrikus viszony. Nagyon egyszer en szólva, a centrum minden felettes helyzetben van a perifériával szemben. Tízvalahány évvel ezel tt illúziónak láttam azt a várakozást, hogy ha befogadtatunk az Európai Unióba, ez egy csapásra azt fogja jelenteni, hogy bekerülünk a centrumba. Úgy t nik nekem, igazam volt: az EU befogadott bennünket, befogadott bels perifériaként. (Mások a félperiféria ki-fejezést használják; a lényeg ugyanaz.) Szükség van ránk, tehát, ha baj van, megvédenek rendes kölcsönnel az összeomlástól, de azért, ha baj van, a centrumbéli (német, francia, angol) cég el ször az itteni telephelyér l vonja ki a t két.

Hogyan kapcsolódik ez a két dolog össze?

A perifériás helyzet, mint mondottam, szükségképpen követ fejl dést tesz csak lehet vé, mintakövetést. Mégpedig, természetesen, nem csak a gazdasági-politikai szférában (ld. ehhez pl. Széchenyi: Hitel; a nyugat-európai hitelrendszer átvételének szükségessége), hanem a társadalmi (polgári!) formák szférájában is. („Vigyázó szemetek Párizsra vessétek” írja a költ , valamint megint Széchenyi, a kaszinó alapításokkal.) Csakhogy nehéz (mondjuk inkább lehetetlennek) a mintakövetés úgy, hogy az embernek rendre „befoglák a szemét”. A polgárosodás egy-egy megakadása azt (is) jelentette, hogy lehetetlenné vált az éppen aktuális minta (a centrumországok fejl - désének éppen aktuális állapotának) követése. Mire újra „kinyílhatott a szemünk”, odébb már tovább haladtak a fejl désben, megváltoztak az igazodási pontok. Kellett volna igazodni, de már máshoz, mint ami

az emlékekben élt; újra meg újra összeavarodott minden. Átvettünk elemeket, a polgári gazdaságnak, politikának, gondolkodásmódnak, értékvilágnak az elemeit, de ezek nem tudtak relatíve homogén egysséggé szervesülni.

A társadalomnak azonban m ködnie kell. Dolgozni kell, termelni, kereskedni, közlekedni, élni a minden nap életet, eközben természetesen kapcsolatba kell kerülni más emberekkel, ezeknek a kapcsolatoknak is kell valamilyen rendjét kialakítani, a dolgokról, kapcsolatokról valamilyen szinten gondolkodni is kell, véleményt alkotni azokról. Ha nem alakulnak ki, nem m ködnek új mintázatok, nem lehet másként, vissza kell nyúlni régebbiekhez, fenn kell tartani régebbieket. Ám itt is csak elemeket. A kompakt egész viszonyrendet a meg-meglóduló fejl dés szükségképpen feltöri, egységesként nem funkcionál már, de maradnak, kényszer en, elemek. (Például: a '48-as jobbágyfelszabadítás után a feudális szerkezet /király, f nemes, nemes, jobbágy/ már érvénytelen, de a föld nélkül szabaddá tett paraszt /uradalmi cseléd, zsellér, summás/ és a földesúr /gazdatiszt/ egymáshoz való viszonya igen sok elemet továbbvisz a korábbiból. – Ld. ehhez többek között Illyés Gyula: Puszták népe)

Azt mondhatjuk tehát, hogy a magyar társadalom mélyrétegeiben (mentalitás, szokások, attit dök, kapcsolati minták, normák, értékek) számos utófeudális jellegzetességet, utófeudális elemet találunk. Milyen elemekre gondolok itt? Csak néhányat említek, a legfontosabbak közül.

Fontos elem a kapcsolatok (mindenféle kapcsolat, beleértve a gazdasági-politikai kapcsolatokat is) perszonális vezéreltsége. A törté-

néseket nem a dolgok bels logikája vagy a valamilyen módon rögzített eljárásmód igazítja (ez volna ama bizonyos „tárgyi szakszer ség”, ami a polgárias szerkezetek m ködési elve), hanem a történésben részt vev személyek egymáshoz való viszonya (az „uralmi szakszer ség”, avagy a patrónuskliens viszony, ami a feudális szerkezet m ködési elve.). Kissé laza megfogalmazásban: „nem az a lényeg, hogy mit mond, hanem az, hogy ki mondja”.

A perszonális vezéreltség továbbá – és ez a következ fontos elem – elvezet a jogrend relativizálásához. Ha a perszonálisan vezérelt viszonyok a dominásak, akkor nem kell igazán komolyan venni azt a joganyagot, ami ezen a viszonyrenden kívül van. Aki önmaga sorsának alakulását alapvet en egy másik ember jóindulatától függ - nek látja, nyilván ezt a jóindulatot igyekszik megnyerni-meg rizni, és kevésbé tartja fontosnak más, e viszonyon kívüli er k rosszallásának elkerülését. (Ha van egy jó emberem a rend rségen, hajthatok gyorsan, majd kimos a haver. Ha elég jó viszonyban vagyok pártom vezérével, megtehetem, hogy joger s bírói ítélet ellenére nem bontatok szobrot, nem forog veszélyben polgármesteri székem.) A „kisember” azt látja, hogy a „nagyok” nyilvánvaló disznóságba sem buknak bele, valahogyan megvédk egymást, természletes módon fogja úgy gondolni, hogy meg lecsal az adóból, amennyit lehet, mehet nyugodtan biciklivel a járdán. A perszonálisan vezérelt viszonyok sui generis informalitása – formalizálhatatlansága – törvényszer en vezet el a más elv viszonyok informalitásához, megformálatlanságához.

A magyar társadalom egy további, eléggé sajátos utófeudális jelleg eleme valami „arisztokratikus etnocentrizmus”. Mi légyen ez?

Azt gondolom, az igen hosszú élet (önmagát sokak szerint b ven túlélt) magyar feudális szerkezetben er teljesen jelen volt a „magyar nemesi öntudat”. S ebben egyképpen fontosnak látom, hogy magyar és hogy nemesi. Évszázadokra visszanyúló – jellegzetesen feudális – ideológia szerint a nemesség a „nemzetalkotó elem”. Erre, talán leginkább már a Habsburgokkal való szembenállás id szakában, rárakódott, hogy a magyar nemesség a magyar nemzetalkotó elem. A polgárosodás azonban, bármennyire is tördeolt-tördekes volt, de, mondottuk, azért lerombolt korábbi szerkezetiségeket (tudati alakzatokat is). A jobbágyfelszabadítás, majd az ipari munkásság, egyéb polgári egzisztenciák nagyszámú megjelenése lehetetlenné tette, hogy egy társadalmi csoport (nemesség) más magyar társadalmi csoportokat kizárjon a „nemzettest”-b 1. Létrejön egy furcsa fogalom össze- csúsztatás: az értéket, társadalmi kiválóságot, fennebbvalóságot tartalmazó „nemesember” jelentéstartományát mintegy belecsúsztatják, beleolvasztják a „magyarember” jelentéstartományába. Akinek így (lévén nemes) el jogai vannak a vele kapcsolatban álló nem magyarokkal (lévén k nem-nemesek) szemben. Az el jogok vindikálása, a társadalmi fens bbség tételezése miatt nevezem ezt az attit döt nem egyszer en nacionalizmusnak, hanem (a jelz vel is érzékeltetni kívánván feudális eredetét) arisztokratikus etnocentrizmusnak.

Ezekre az alapjában feudális jelleg elemekre rétegz dnek rá – már alapvet en a rendszerváltás utáni id kben, noha persze nem korábbi el zmények nélkül – a (vad)kapitalizmus társadalmi mintázatának elemei is. Ezek közül is csak egyet-kett t, a jelen gondolatmenet alapkérdéséhez leginkább idetartozókat, mondom.

A polgári-polgárosodó szerkezet, ez egyik alapjellegzetessége, az individuumra, az individualizmusra épül, egyik alapértéke a személyiség autonómiája. Csakhogy, tudjuk, ez az autonómia két alappillére épülhet rá. Az egyik a (relatív) gazdasági autonómia: az egyén, a polgár önmaga tevékenységére támaszkodó egzisztenciális biztonsága. Ebb 1 eredhet (relatív) függetlenségéb 1 táplálkozó polgári öntudata. A másik pillér az autonóm személyiség olyan értékvilága, amely, bár természetesen a társadalom (közösség) által kínált mintákból épül fel, végül is az egyén saját, személyes, autonóm, belső viszonya a világhoz (közösségeihez, társadalmához, a többi emberhez).

A rendszerváltás pillanatában e két pillér egyike sem volt adottság. A pártállam időszakában sem, de a korábbi, évszázados társadalommozgásokban sem tudott kialakulni a polgári szerkezetiségek alapját képez autonóm (gazdasági) személyiség. (Ld. „tördelt polgárosodás”.) Nyilván nem formálódhatott ki, különösképpen nem a minden napjai életvilágban, a polgári értékvilág sem. A rendszerváltás villámgyorsan lebontotta a kádárkorszak említett „rend”-jét. A kialakuló új szerkezet azonban nem engedte meg sem a gazdasági-egzisztenciális autonómia kialakulását (nagymérvű munkanélküliség, kényszervállalkozások sokasága, az agrárszerkezet szétesése), sem a polgári értékvilág megerősödését (utófeudális elemek jelenléte). Jellegzetes anómiás társadalomállapot (Durkheim) állt el. Csökkentek a társadalom kohéziós erői, többek között azért is, mert a szélsőséges individualizálódást nem ellensúlyozta (nem ellensúlyozza máig sem) a szolidaritás-elv beépülése; ami egyébként a kifejlett polgári értékvilágnak szerves alkotóeleme. (Már csak a polgári racionalitás

miatt is: a polgár józanul kiszámítja, hogy saját boldogulása csak akkor lehetséges, ha a többiek is boldogulnak. Haszon csak akkor van, ha a terméket el lehet adni, ha van fizet képes kereslet.) Csökkentek így a társadalom integratív erői. És megtörtént a korábbi szerkezet értékvilágának érvénytelenedése, de nem vette át helyét valami más; lehet ezt az állapotot értékválságnak, vagy értékhiányos állapotnak nevezni. A lényeg mindenképpen az, hogy a társadalom nem kínál az egyéneknek megfogható teljességű értékrendeket, az ember – megint egy kissé laza megfogalmazással – „nem bírja tudni, hogy hol lakik az úristen”.

Része, de szempontomból kulcsfontosságú része ennek a helyzetnek a közösségek hiánya, a közösségi formák kiüresedése. Nem új dolog ez: Hankiss Elemér már a ‘70-es évek végén fontos tanulmányt írt „Közösségek – válság és hiány” címmel. A pártállami szerkezet ugyanis, hirdetett ideológiájával poláris ellentétben, gyakorlatilag közösséggellenes politikát folytatott. A rendszerváltás utáni anóniás társadalomállapot csak „rátett egy lapáttal” a közösséggellenes trendre. (Megint, illetlenül, magamat idézem. Egy 1994-es faluszociografiámban „Riadt tunyaság. Egészen szubjektív szociográfia Tiszasasról”, Juss, 1994/ feltettem azt a kérdést, hogy vajon az a szétesés, amit akkor a faluban láttam, a 19. században elindult faluközösség-bomlás folyamatának a zárakkordja-e, vagy talán valami új közösségszervező el jele? Akkor ezt kérdeztem. Ma válaszolnék rá: az els „forgatókönyv” jött be...) Az egyén tehát magára maradt. Vezérlő értékek, egzisztenciális biztonság, eligazodhatást lehet vétele világ-

hiányában, szolidaritást nem tapasztalva, megtartó közösség nélküli, magányos-individuális létfélemben.

Az ember azonban *sui generis* közösségi lény. Kettő s értelemben is. Egyrészt aktuálisan, minden nap életében szüksége van a közösségen belülről létezésre, másrészt virtuálisan, az eszmék, a gondolatok forrásaként, a mentális egyensúly biztosítékekaként szüksége van a valakikhez tartozás tudatára. Az ember, nem tehet mást, keresi a kapaszkodókat. Keresi aktuális és virtuális közösségeit, keresi azokat az embereket, akikkel együtt tud lenni, és keresi azokat az eszméket, amelyek eligazítást kínálnak számára.

És talán éppen itt jutok el – legalább rész szerint – ahhoz a megértéshez, minek érdekében „vissza kellett menni a kályhához”.

A feszítés, mert ő hiány okozta közösséggigény ugyanis, ha, mint nálunk, nincs adott belső tartalma (ld. „tördelt polgárosodás” és perifériás helyzet), sok mindenrel kitöltődik, kitölthető. Kitölthet például – és ez a jó esetek közé tartozhat – vallási tartalmakkal: az egyházi kisközösségek valódi és pozitív értéktartalmakon nyugvó közösségi élményt adhatnak tagjaiknak. De kitölthető egészen másfajta eszméken nyugvó egészen másfajta közösségeleményt adó módon is. Például az arisztokratikus etnocentrizmus eszme- és értékvilágán nyugvó közösséggformákkal: Magyar Gárda és a többi hasonló. Ez utóbbiak, a dolog belső természeténél fogva agresszívek: még a példaként említett vallási kisközösségek alapcélja saját tagjaik (közösségi) szükséglet-kielégítésére irányul, és alapértékeikben következnek a többiek iránti viszonyukat a szolidaritás vezérli, addig az arisztokratikus etnocentrizmus eszméje mentén szerveződő közösségek

alapcélja szükségképpen a többiek (a nem-magyarok /nem-nemesek/, mindenki más) legy zése, alávetése. Önmagukat alapvet en másokkal szemben határozzák meg, az öndefiníció (saját identitás) lényeges eleme a másokkal szembeni fens bbség abszolút érvény elfogadása. (Csak zárójelben jegyzem meg, mert, bár nagyon fontos elem, nem tartozik jelen gondolatmenet f sodrába, az ugyanis, hogy az itt leírt arisztokratikus etnocentrizmus terjeszthet ségének igen jó táptalaja a magyar társadalom minden vizsgálatban jól kiumutatható er s el - ítéletessége a zsidókkal, cigányokkal, „pirézekkel”, mindenféle mással szemben.)

A virtuális és valós közösséghiány jelent s része tehát kitölt dhet a természeténél fogva agresszív, mert alapideológiájában kirekeszt , létför májában cselekvésorientált (a határozottan megfogalmazott céllal rendelkez közösségek természeten törekednek a cél megvalósítására), mégpedig ezúttal a másokkal szembeni cselevésre kondicionált formákkal. Ahol a cselekvés formái: együttlét, együtt mozdulás (menetelés), jelszavak agresszív hangoztatása, szemben állók fizikai er vel történ eltávolítása az útból, a mások („maguk-fajták”) megverése, a mások likvidálása (megölése) csak fokozati különbségek, egy „fejl dési folyamat” egymást szigorú logikával követ állomásai.

Itt tartunk.

Értem, hogy miért?

Valamennyire.

De ez nem vigasztal.

Mert ha cigány testvérem („...téged is megöllek, testvérem”!) rám fogja a puskát, mit teszek? Puskát ragadok én is? Vagy odatartom a mellem, 1 j? Vagy könyörögni kezdek az életemért? Egyiket sem tenném szívesen. Jobb lenne inkább szót érteni. Cigány testvéremmel, honfitársammal, tudom, még biztosan lehet. De azokkal?

Úristen, azokkal lehet szót érteni...?

...Utóirat

A Népszabadság 2009 október 8.-i számában, a 15. oldalon rövid cikk jelent meg „Rasszista romák vertek meg egy fiatalt?” címmel. Idézek bel le:

„Romák vertek meg egy magyar fiatalt Budapesten, a józsefvárosi Tavaszmez utcában ...A fiatal férfit durva beszólásokkal illették, majd amikor el akart futni, tizenötön körbevették és ütni kezdték. ‘Hogy mersz bejönni a mi utcánkba?’, ‘Megdöglesz’, ilyen és ehhez hasonló kijelentéseket kiabáltak ... A rendség öt büntetett el élet támadót elfogott. A négy férfit és egy nőt közösségi tagja elleni erőszakkal, vagyis rasszista bűncselekménnyel gyanúsítják.”

Elkezd dött?...

A térszervezér k kulturális meghatározottsága

- jelesül a cigányság esetében

(A 75. születésnapom alkalmából rendezett tudományos ülésszakon elhangzott hozzászólásom tézisei)

El hang

Szakmai (kutatói) életemnek három nagy vonulata volt:

- helyi társadalom; kapcsolódóan település ügyek
- mivel d és, kultúra; elsorban társadalmi meghatározottság
- cigány ügyek; életkörülmények, elítéletek

Itt az ideje, hogy a hármat összekössem; ezúttal a három téma-körnek egy sajátos metszéspontját véve szemügyre.

Kiindulópontok I.

1. (A társadalomföldrajz és településszociológia axiómája:) A társadalom (és azon belül minden közösség) megalkotja (létrehozza) saját terét. (A térszervezés a társadalom egyik szerveződési formája.) A „megalkotás” („létrehozás”) természetesen valamiféle aktivitás. Következésképp:

2. Kell lennie egy „térszervezér”-nek. Ami természetesen nem eleve adott, hanem a társadalom (közösség) életfolyamatában kialakul, maga is társadalmi termék. Akkor viszont azonnal felmerül a kérdés, hogy melyek

3. A térszervezér t meghatározó tényezők. Nagyjából a következők:

3.1. Az adottságok tudomásul vétele. Ezen belül:

3.1.1. Annak számbavétele, hogy mik a közösséget körülvev , a közösségi élet lehetséges kereteit meghatározó környezeti tényez k;

3.1.2. És melyek a téralakítást (is) meghatározó társadalmi jelleg tényez k (meglév , készen talált objektivációk, meglév „közösség-környezeti” viszonyok; ez utóbbiak az adott közösség környezetében található más közösségek).

3.2. Az adott közösség szükségletei. Ezen belül: a termel tevékenységhez köt d térszükséglet, a fogyasztás térszükséglete, a közösségi élet és a magánszféra térszükségletei.

3.3. Az adott közösség kultúrája; ezen belül a térszervezésre vonatkozó hagyományai. (Amelyeket – mármint a hagyományokat, kialakulásukban – természetesen az el z tényez k is befolyásolnak.)

A három meghatározó tényez közül az els a lehet ségmez t jelöli ki, a második a kell, a sollen szintje, a harmadik tartalmazza egyrészt a hagyományozódást (a szorosan vett kulturális hagyományok), és az aktualizálást (ami az 1. és 2. tényez k konkrét helyzetre való transzformációja). Így végül a harmadik tényez n, tehát a kultúrán belül alakul ki a tulajdonképpen cselekvésvezér tényez , ama bizonyos „térszervez er ”.

Kérdésünk: hogyan jelenik meg minden a mai Magyarországon a cigányságnál?

Kiinduló pontok II.

4. A cigány kultúrának a „térszervez er ” szempontjából releváns elemei:

4.1. A cigányság kultúrája alapjellegében közösségi kultúra.

4.2. A cigány kultúrában – több évszázados peremhelyzet!!! – sok az id ben is távolról hagyományozott, archaikus mintázatú elem. (Márkus István szerint feudalizmus el tti elemek.)

4.3. A cigány kultúra kialakulásának id szakában – amely id szak elemei hagyományozódnak! – a cigányság vándorló életformában élt; ennek szükségleteire kellett felelnie a térszervezésnek. (Sátras szekerek utazásnak megfelel berendezése, letáborozáskor s szekerek elrendezése.) Ide tartozik még, hogy a letelepedéskor sem volt szükségük arra, hogy átvegyék a környezet térformáló elveit és technikáit. Ugyanis a falvak (amelyek határában a cigányok letelepedtek) parasztsága a földm velés-állattenyésztés szükségleteinek megfelel en formálja meg tereit. A cigányok a letelepedés után is olyan foglalkozásokat ztek, amelyek nem igényelték a paraszthoz hasonló térfogalmat.

Következésképpen:

5. A cigányság térfogalmi elvrendszere, „térszervez ereje” az alábbiak szerint alakul:

5.1. A cigányság térszervez erejében jelen vannak a következők:

5.1.1. A közösségiség: nyitottság, „kerítésnélküliség”, az intim szféra szükségtelensége. A „kerítésnélküliség” azt (is) jelenti, hogy a közösség (a cigánytelep, az utca közössége) az általa belakott teret a közösség terének tekinti. Ez egyértelm a „klasszikus”, szétszórt putrikból álló cigánytelepeken, de valamiképpen érvényes ott is, ahol „utcában” laknak; a ház udvara nem szigorú „magánterület”.

5.1.2. A minden nap élet tereinek minimalista kialakítása; a vándorló életforma ugyanis csak a minimális teret engedi meg, ez a „norma” örökl dik, hagyományozódik a kultúrában. Ez végletekig leegyszer sített, funkcionalista térhasználatot jelent.

5.1.3. A tér multifunkcionális használata, vagyis az, hogy egyes életfunkciókra nincs külön kijelölt tér. (Ez egyébként így van az archaikusabb – pl. feudalizmuskori – parasztkultúrában is.)

5.2. A cigányság térszervez erejében nincsenek jelen az alábbi tényez k; ám e hiányok, amelyek viszont a környez társadalom térszervezésében jelen vannak, éppoly jellemz ek.

5.2.1. A kötött funkciójú közösségi terek (utcák, közintézmények) szükséglete, tehát nincs jelen az ezek alakításához szükséges térszervez er .

5.2.2. A közösség letelepedése helyszínének kiválasztására vonatkozó normák. Ott telepednek meg, ahol éppen helyet találnak, a hely kiválasztását mind a természeti környezet, mind saját gazdasági tevékenységük csak kis mértékben determinálja.

5.2.3. A kötött funkciójú magánterek kialakítása. A vándorlások id szakában a sátoros szekérben természetesen minden együtt van, nem lehetséges „elkülönített magántér”.

Talán efféle megfontolások segíthetnek megérteni (például) a telepfelszámolási programok nemely nehézségét, és segítenek hatékonynabbran megtervezni ilyen, a cigányság térbeni integrációjának el - segítésre irányuló programokat.

Cigányok a falu társadalmában

(Adalék a problémavilághoz)

Mint a II. rész felvezet jében jeleztem, a cigány-problémákról a **szociotáborokból** is vannak ismereteink. A szociotáborról itt elég annyit elmondani, hogy nyaranként 7-10 napra a F iskola erre vállalkozó hallgatóival (alkalmanként 15-20 f) többnyire kisebb faluba megyünk el. A hallgatók számára ez valóságélményt jelent, közben dolgozunk: a szociológia eszközeivel (kérd ív, interjú, megfigyelés, dokumentumelemzés) próbáljuk megismerni a falu társadalmát, azon belül a cigányság helyzetét. A táborokról beszámoló és az információk elemzése készül; egy kötetre való készen van. Az egyik tábor Fels dobszán volt 2012-ben, az annak alapján készült tanulmány a „Még élünk valahogy...” címet kapta. Ennek azt az alfejezetét, amelynek címe itt is címként szerepel, iktattam ide.

Az írás elején az élet küls kereteit (lakásviszonyok, lakásberendezés) mutattuk be, és ez volt az összegzés: „A küls keretek tehát falusi viszonyokat tekintve nem elfogadhatatlanok, a faluban él cigányok helyzete sem tér el nagy mértékben a nem cigányokétől. Ez is tükröz dni fog abban a fejezetben, ahol a cigányok – nem cigányok viszonyáról (is) szólni fogunk.”

A fejezet tehát:

Érdemes néhány hallgatói vélemény idézésével kezdeni.

Egy többé-kevésbé várható, nem meglep megfogalmazás:

„A romák és nem-romák közötti viszonyról más-más véleményekkel találkoztunk. A nem romák nagyobb részénél ellenséges

hozzáállás érz dött a romákkal szemben. Véleményük szerint reménytelen az arra való törekvés, hogy a társadalom peremér 1 vissza tudjanak illeszkedni.”

Egészen más helyzetet érzékeltet a következ kett :

„Ebben a faluban nincs nagyobb feszültség a cigányság és a magyarok között,...”

„Ám a származási és kulturális ütközötés ellenére az itt él k összetartanak, jól ismerik egymást, békesen élnek együtt.”

Talán az is hozzájárul ehhez, hogy, mint azt a korábbi fejezetekben láttuk, a létviszonyokban (lakáshelyzet, jövedelmi viszonyok, stb.) nincs igazán jelent s különbség a cigányok és nem cigányok között. Megjelenik ez gondolati síkon is. A kérd ívben kérdeztük (csak a cigány megkérdezettekt l; ld. 28. kérdés), hogy az elmúlt 5-6 évben hogyan változott a cigány, illetve nem cigány családok helyzete. A válaszok: a cigány családok helyzetér 1 4-en mondta azt, hogy javult, és 23-an, hogy romlott. A nem cigány családokra vonatkozóan helyzetjavulást 9-en vélemeztek, romlást 17-en. Mintha valami olyasféle vélemény látszana itt, hogy „a mi helyzetünk nagyon romlik, de k se állnak sokkal jobban”. Eléggé hasonló attit döt mutat egy másik kérdésre adott válaszsor is. Ebben (szintén csak cigányuktól kérdeztük) azt kértük, hogy mondják el, véleményük szerint milyen volt és hogyan változott a cigány és nem cigány családok egymáshoz viszonyított helyzete. A leggyakoribb válasz (26-ból 9) az volt, régebben a cigány családok rosszabb helyzetben voltak, és a különbség nem változott. Vagyis, ha romlik a helyzet, az egyaránt érinti a

cigány és nem cigány családokat. „Közös a sorsunk” – mondta egy beszélget társunk.

Bár az is igaz, hogy érvényesül valamelyes szegregáció:

„A roma családok általában a falu szélén élnek, illetve a faluban, bizonyos utcákban...”

A pontosabb elemzés – amikor az interjúk alapján a cigány családokat bejelöltük a falu térképén – valóban az iménti megfogalmazás szerinti képet mutatja. De az is látható volt, hogy szigorú, tömbszer szegregáció nincsen. A folyóparti, árvízzel els sorban veszélyeztetett utcában gyakorlatilag csak cigányok élnek, ez azonban nem több mint 10-12 ház. Az ezzel párhuzamos utcában és a kett összeköt kisebb utcákban már többnyire nem cigányok laknak. Van még egy inkább cigányok lakta utca, a faluközpontból indul a hegy felé, ennek küls bb részén szintén szinte csak cigányok laknak. De már az utca elején nem cigány családok élnek. És el fordul, ha nem is sok, a falu más részein is cigányok lakta porta. Ha összehasonlítjuk az itt látottakat akár csak a két el z szociotábor helyszínein tapasztalattal is, egy közbüls helyzetet látunk. Gemzsén a kemény, térben is er sen elkülönül szegregáció, Beregdarócon a teljesen vegyes elhelyezkedés – itt van valami elkülönülés, de nem gettoszer . Nyilván ez azzal is jár, hogy a minden nap interakciókban óhatatlanul gyakoriak az etnikumköziek, ez vezethet oda, hogy „...jól ismerik egymást, békésen élnek együtt.”

Ebben a faluban is megjelent azonban a másutt elég sok helyen tapasztalt „beköltözött-szindróma”:

„Állítása szerint régebb 1 itt él cigányokkal nincs problémája, bennük megbízik, de a közelmúltban Ózdról idekerült cigány családok sokszor csúnyán beszélnek vele, éjszaka is hangoskodnak, ezért fél t lük.”

„....van egy alcsoport a cigányságon belül, akiket mind a fehér b r és mind a roma társadalom becsmérel, ezek pedig azok a romák, akik nem is olyan régen költöztek ide a településre, f leg Ózd környékér l. ...”

Úgy látom, ez itt is – éppúgy, mint másutt – reális probléma. A „betelepültek” szinte kivétel nélkül úgy kerülnek új lakhelyükre, hogy korábbi helyükön életfélételeik ellehetetlenültek. Nem véletlen, hogy ebben a faluban éppen Ózd környékér l érkeztek. Többnyire hosszabb ideje munkanélküliek, alulképzettek, a valamikori „szocialista ipar” segédmunkásai voltak. Munkájuk természetesen nincs (mint láttuk, a helybelieknek sincs), újonnan jöttek, tehát nem tagjai a még meglév kölcsönös segítségek rendszerének, nincsenek rokonaik, ismer seik a faluban. Nem tudnak beilleszkedni a falu helyi társadalmának valami-képpen kialakult viszonyrendszerébe. De élni akarnak, és úgy érzik, hogy a „t sgyökeresek” nem hagyják ket – ha alkalmi munka adódik, elégé érhet en a régebbi ismer söket hívják –, és ez könnyen átfordulhat agresszióba.

De, és saját élményeim, tapasztalataim is inkább ezt látszanak alátámasztani, alapvet en a cigány – nem cigány viszonyra ebben a faluban az a jellemz bb, hogy

„A t sgyökeres romákról a faluban él k viszonylag jó véleménnyel vannak és visszafelé is ugyanezt el lehet mondani. S t

romák ezt mondták a legtöbb helyen ahol voltunk és beszélgettünk velük, hogy ‘egy vérb 1 valók vagyunk’ vagy például ‘ugyan itt élünk egyforma szegénységen’, tehát nem érzik azt, hogy k egy külön nemzet lennének, azonosnak tekintik magukat az itt él magyarokkal.”

Inkább csak érdekességgé vált, hogy mennyire nem egyszer ek ezek a dolgok, álljon itt egy rövid idézet egy beszélgetés-leírásból:

„Szidták a cigányokat, hogy dologtalanok, lusták. Az asszony különösképp... Míg az asszony a házban volt, a férfi elmondta, hogy az asszony is roma.” Hát így...

Ámbár talán azért is akarta cigányságát a neofiták túlzó buzgóságával megtagadni az asszony, mert is megélte korábban a nem cigányok részér 1 a megkülönböztetést. Mint legtöbben. A kérd ívben rákérdeztünk, hogy „...milyen dolog ma Magyarországon cigánynak lenni?” Azt, hogy nem fontos, cigány-e az ember, (24-b 1) 2-en mondta, 20 válaszoló szerint rossz cigánynak lenni, mert általában lenézik, háttérbe szorítják ket, és szintén 2 szerint jó cigánynak lenni. Mint ahogy ugyanígy 20 válaszoló mondta egy másik kérdésben, érezte már úgy, hogy rosszabbul bánnak vele azért, mert cigány.

És ehhez még valami. Feltételeztük (elméleti megfontolások alapján), hogy adott esetben a cigányokban is megjelenhetnek elítéletek, sztereotípiák a nem cigányokkal szemben. Ezt próbáltuk, legalább jelzésszinten bemérni a kérd ív 39. kérdésével. („Vannak-e olyan tulajdonságai a nem cigány embereknek, amiket nem szeret bennük?”) 21 választ kaptunk, ebb 1 1 értelmezhetetlen. 4 válasz kifejezetten azt tartalmazta, hogy nincs ilyen tulajdonság, összesen 3

kifejezetten negatív tulajdonság említés volt („nem színték, pozícióharc, ha buliznak, lopnak”). Legtöbben, 13-an, a cigányokkal szembeni magatartásformákat sorolnak a „nemszeretem” tulajdonságok közé. (Ilyeneket pl.: „nem köszönnek vissza”, „nem akarnak kapcsolatot teremteni”, „rasszisták”.) Nem önmagában vett negatív tulajdonságokat tulajdonítanak tehát a nem cigányoknak, hanem – enyhe többséggel – kifejezetten a relációt, a cigány – nem cigány viszonyt értékelik itt is. Tulajdonképpen, egy más megközelítésben, erre utal az is, hogy egy olyan kérdésre, amiben azt firtattuk, hogy szerinte mit kellene tenni ahhoz, hogy a cigányokról alkotott negatív sztereotípiák megváltozzanak, a leggyakoribb „javaslat” a minden napi helyzetekben való együttlétet ajánlja. (Pl.: „munka, szabadidő szórakozás közbeni ismerkedés”, „közös társaságban élni”.) Ennek az együttlétének egyik alapvető fontos terepe lehet természetesen az iskola. Ám hogy miként, hogyan, ez már másfel 1 megközelítend kérdés.⁷

Adalék az urbanizációhoz

2017-ben a városi önkormányzat megbízásából kutatást végeztünk egy Budapesthez közeli kisváros cigányságáról. Ennek egy kis részlete következik itt. (Kérd ívvel is dolgoztunk, az itt szereplő adatok abból származnak; összesen 89 értékelhető anyag van.)

Néhány alapadat. Az egyik a családösszetétel. Az adatok a következők:

⁷ In: B. p.: Élmény és valóságismeret; MEK kvtár, 19700/19779, 19-21. o.

(Egyszer gyakoriságokat közlünk, % számításnak ekkora esetszámnál nincs értelme.)

2 feln tt (szül k) gyerek(ek)kel	49
1 szül (apa vagy anya) gyerek(ek)kel	22
2 feln tt (szül k), gyerek(ek), nagyszül	3
1 feln tt (szül), gyerek(ek), nagyszül	2
Más összetétel (benne pl. pár, egyedül él)	13

(Megjegyezzük, hogy ez lényegesen kevesebb változatot tartalmaz, mint amit az egyébként szakmailag megkívánt logikai teljesség jelentene – nincs például „nagyszül gyerekkel” kategória – a kitöltött kér ívek áttekintése alapján elegend volt ezeket a kategóriákat használni.)

Miel tt megkísérelnénk értelmezni ezt az adatsort, érdemes megnézni a családnagyság adatait is (hány személyb 1 áll a család):

Család létszáma	Esetek száma
1 f	5
2 f	14
3 f	22
4 f	26
5 f	6
6 f	11
7 f	1
8 f	2
9-nél több f	2

Emeljük ki hangsúlyosan a legfontosabb adatokat! Messze a leggyakoribb a teljes nukleáris család (szül k + gyerekek; 49 eset, az összesnek több mint fele), és a második gyakoriságú kategória az egyszül s család (1 szül + gyerekek; 22 eset, az összesnek éppen negyede). A család nagysága szerint pedig legtöbb a 3 és 4 f s családból van, a kett együtt ($22 + 26=48$ eset) az összesnek éppen fele. Érdemes még megnézni a két adat összefüggését is:

A legfontosabbnak az látszik, hogy a teljes nukleáris családok között igen jelent s az egy gyermekes családok száma (16 eset, a 3 f s családok), és alig több a két gyermekeseké (18 eset, a 4 f sek), van még valamennyi három és négy gyermekes is (4 és 8 eset; az 5 és 6 f s családok), ennél nagyobb gyermekszám csak elvétve fordul el .

Mire utalnak ezek az adatok?

A legfontosabb az, hogy az adatok egyértelm en urbanizált, modernizációs jelleg családstruktúrát mutatnak. Domináns a kevés gyermekszámú nukleáris (vagy egyszül s) család, és rendkívül kevés a többgenerációs együttélés. (Mindössze 5 esetben van jelen a családban nagyszül .) Ezek az adatok azt mutatják, hogy ebben a cigány közegben egy nagyon jelent s kultúraváltás ment végbe. Jelent snek kell mondanunk, mert a cigány kultúrában (is) központi jelent ség ek a családra vonatkozó kulturális normák, és kultúraváltásnak, mert az eredeti cigány kultúrában (egyébként az archaikusabb jelleg társadalomhoz, például a korábbi magyar paraszttársadalomhoz teljesen hasonlóan) egyértelm en a nagy (sokgyermekes) és többgenerációs családszerkezet volt a norma. Hozzá kell tennünk, hogy a „volt” csak részben igaz: a kedvez tlen helyzetben lév (például depressziós

térségekben) falusi cigány közegekben még ma is érvényesek az eredeti normák; ezt mutatják saját korábbi falusi cigány családok körében végzett kutatásaink is. A gyermekszám csökkenése és a többgenerációs forma csaknem elt nése egyértelm en az urbanizációval és modernizációval vannak összefüggésben; erre mutatnak többek között a budapesti cigányság vonatkozó adatai is.

Ez a kultúraváltás eléggé valószín en nagyjából a mostani feln tt generáció élménye. (Csak valószín síthatjük, mivel vizsgáltunk korábbi családtörténetekre nem tért ki.) Márpedig a kultúraváltás törvényszer en mindenig (els lépésben, az els érintett generációban) az eredeti értékvilág bomlását, elbizonytalanodását (is) jelenti; nyilván nem csak e téren (a családdal, családszerkezettel kapcsolatos kulturális normák), hanem az élet gyakorlatilag minden területén. Egy új kultúra kialakulása (átvétele) pedig szükségképpen hosszabb, legalább másfélkét generációs folyamat. Ez – szempontunkból – azt jelenti, hogy nem várható el t lük a „modernizált világ” – a többségi társadalom – normáinak teljes érvény átvétele. Különösen nem akkor, amikor maga ez a „többségi” normarend (a mai magyar társadalom átlagának általános normarendje) is súlyosan értékválságos, értékbizonytalanságot mutató állapotban van; nincs tehát egy olyan er s társadalmi normarend, amihez igazodni lehetne.

Ehhez tartozik még a következ . A kultúrát tipikusan a szocializáció folyamatában sajátítja el, teszi magáévá az ember. A modern társadalmakban a szocializációt a család mellett legfontosabb színtere az iskola. Az iskolai végzettség tehát nem csak tudásszintet jelez, hanem a szocializáltság mértékét is. A vizsgált cigány populá-

ciónak a modern társadalom szükségleteihez képest igen alacsony az iskolai végzettsége, különösen figyelemre méltó, hogy középiskolai és fels fokú végzettség egyáltalán nem fordul el :

Megkérdezettek iskolai végzettsége:

8 ált alatt:	22	f
8 általános:	61	f
szakmunkásképz :	4	f
középiskola:	0	f
fels fokú:	0	f

Az életkori adatokból kiderült, hogy 18 év alatti megkérdezett nem volt, tehát mind a 22 f 8 általánosnál kevesebb végzettség már nagykorú. A válaszolók nagyjából fele (együtt a most 19-30 évesek és a 31-45 évesek kategóriának becslés szerint kb. 2/3-a, akik most 40 éves kor körül vannak) már a rendszerváltás után járt iskolába. (A most 40 évesek is 1990-ben már 13 évesek voltak.) Oktatási rendszereink – és ebben, ha más mértékben is, de mindenéppen felel ssége van minden rendszerváltás utáni kormányzatnak – a cigányok „felzárkóztatása”, integrálása dolgában ennyit tudtak teljesíteni. És – hangsúlyozzuk még egyszer, mert rendkívül fontosnak tartjuk – ez nem csak tudáshiányt, hanem a társadalom által elvárt érték és normarend átadásának-kialakításának a hiányát is jelenti. Holott esetünkben városi cigányokról van szó, tehát magának az iskolai közegnek (ami nyilván nem csak a tananyagot jelenti) is a modernizációs értékvilágot kellett (volna) közvetítenie.

Adalék csupán ez, de azért elég pontosan jelzi, hogy a cigány-ságnak azok a csoportjai – első sorban a városokban élők –, amelyeket „megérintett” a modernizáció, ezen belül az urbanizáltabb életforma, már kilépnek abból az archaikus mintázatokat tartalmazó kultúrából, ami e kötetben a „Bölcs től a sírig” tanulmányban bemutattam. Kultúrájuk – talán megengedhető ez a kitekintő általánosítás – már nem cigány-kultúra, de még nem valami más; és mindenekelőtt azért nem, ezt nagyon fontosnak tartom kihangsúlyozni, mert a környezet („többségi”) társadalom nem képes többé-kevésbé egységes és használható értékmintát felkínálni.

III. rész: Helyi társadalom, faluproblémák, településszociológia

Mint a rész címéb l látható, többféle problémavilág ez. Közös bennük, hogy mindegyik valamiféle közelítésben a „vidékiség”-r l, leginkább a kisvárosról szól. A helyi társadalom fogalmát körüljáró írás is, a településtipológia is: ezekre is csak azért volt szükségem, hogy a kisváros és faluproblematikát egy nagyobb összefüggésrendszer keretei között tudjam értelmezni. Mert persze igazából a faluról, a falvak átalakulásáról szól a „Quo vadis ... agrárértelmiség” is.

Lássuk ket!

Quo vadis... agrárértelmiség?

Portrévázlatok, kevéske kommentárral

Rómában tombol a keresztényiildözés, aki csak gyanúba keveredik is, halál fia. Péter menekülésre kényszeriil. Kiérvén a városból szembejön vele Jézus. Péter boldogriadtan rogy elé: „Quo vadis, Domine?” (Hová mész, Uram?) „Elhagyta nyájamat, megyek pásztorolni.” Péter magábaszáll, visszatér Rómába, térít, keresztel, hirdeti Krisztust; teszi a dolgát. Megölik t is. A ráméretett sorsot vállalnia kell.

(Sienkiewicz: Quo vadis c. regénye alapján)

El hang: „Találkozás egy fiatalembenrel”

Nyárel , borongós alkonyat: Konferenciaterem hallja, csillolgás, pezsg , frakkos pincérek, hullámzó, elegáns tömeg. Egy arc t nik fel. Ismer s. Észrevesz, mosolyog. Üdvözlés. A közömbös fejek között egymás felé mozdulunk. Látom az arcát: jó ötvenes, rajta kemény évek nyoma, most elsimult, elégedett vonások.

Felsejlik mögötte a 30 év el tti szem. A parázsló, izzó lángolás: a föld szerelme, a valamit alkotni kell lebírhatatlan akarása. Az életbe épp kilép , végz s egyetemista világhódító önbizalma. Megcsendül bennem akkori búcsúszava: „F nök, majd eljössz hozzáam 10 év múlva, meglásd, olyan gazdaságot csinálok, a Nap is nevet majd.”

És vált a kép. Vagy 10 év el tti találkozás emléke villan. Barázdált, cserzett arc, fehér falú magtár el tt. „Nézd, f nök, ez lett a birodalmam. Vigyázz, ha lépsz, még szarba léphetsz. De nézd: a magtáruk teli. A traktoraink köhögnek-zörögnek már, de megy mind! A traktorosaim néha berúgnak, de a termések a szövetkezetemben (f agronómus volt akkor) jobbak, mint az országos átlag, olykor verjük a dánokat is. Emlékszel, búcsúkor azt ígértem, Napnevet gazdaságot csinálok. Nem az. A Nap, ránk nézve, sokszor ráncolja homlokát. De megélhet s gazdaság lett. Mi csináltuk. Jobb kéne legyen. Dolgozunk rajta. Dolgozunk, érted? Helyem van itt” A 10 év el tti arc barázdált, fáradt, melyen a szem csillogó.

Most egymáshoz érünk. Felmérem újra. Csokornyakkend , Griff-öltöny, aranytoll és rádiótelefon, elsimult arc, magabiztos (talán kicsit homályos?) szemek. „Helló, f nök! Örülök, hogy látlak. Sorry,

mindjárt mennem kell, tárgyalás...” Kérdem: „Mi van a gazdasággal, mi van veled?” „A gazdaság? Kipurcant, mint a többi. Id ben leléptem. A megyei kamara f nöke vagyok.” „A föld szaga, traktor zörgése, termés; nem hiányzik?”

„Tudod jól, az volt az életem. Elmúlt. T led tanultam egykor: tempora mutantur. A föld szaga? Olykor nosztalgia: kertemben megforgatok néhány ásónyomnyi földet. Ennyi.” Megy tárgyalni. Ennyi?

Utánanézek. Egyszerre látom – egymásra másolt fénykép – az útnak induló fiatalembert s a beérkezett férfit. Ide indultál, fiatalember? Értem én, persze, hogy értem, a csokornyakkend set. Mégis megkérdem – halkan, magamtól –, erre való tudása, ezért gy jtötte tapasztalatait, ehhez kell hite, (ha van még)? Ez is egy út. S a többi?

Bevezetés: mir 1 is lesz szó?

Idézet a jöv b 1, egy 2020-beli történelemkönyvb 1: „Az 1989/90-ben elindult változások átrendezték a mez gazdaságot is. A termel szövetkezetek felbomlottak, és egy átmeneti id szak után, amelyben a termés er sen csökkent, a mez gazdaságban foglalkoztatták jelent s része kiszorult az ágazatból, az ágazatban maradtak körében pedig er s vagyon polarizáció ment végbe új, az európai rendszerbe illeszked egyensúlyi állapot állt be.” Ennyi. A történelem számára. S azoknak, akik átélik? Arról lesz itt szó, ami a jövend beli történelemkönyv számára csak egy gondolatjelek közötti közbevetett megjegyzés, de sokaknak, akik kortársaink, az élet. Ennyi.

1996 nyarán az MTA RKKATI Társadalomkutató Csoportja megbízásából – egy nagyobb kutatás részeként – interjúsorozatot

készítettünk agronómusokkal. Az érdekkelt, hogyan élte meg ez a sajátos értelmiségi csoport az agrárszférában történt változásokat. Mi történt velük, milyen többé-kevésbé tipikus utak és sorsok rajzolódnak ki. Anyagunk „tudományosabb” feldolgozása az „A falu” c. negyedéves folyóirat '96 decemberi számában jelent meg. Ám nekem hiányérzetem maradt: a szigorúbb fogalmi rend követelményei folytán valahogy kímaradni éreztem az emberit. Akinek hite van, indulata van, aki örül annak, ami történt, vagy szenvet t le. Most ezt a hiányt próbálom pótolni. Úgy érzem, tartozást rovok le, tartozásomat azokkal szemben, akik bizalommal nyíltak meg el ttünk. Hogy ne csak „adatközl ” mivoltukban jelenjenek meg...

Portrévázlatok ezek, olykor szükségképpen egyszer sítéssel, összevonással. Mindegyik modellje egy-egy ember, de megengedtem magamnak annyi szabadságot, hogy néhány vonást elhagyjak, másokat kiegészítsek. Ezért is jelölöm csak keresztnével ket.

Olyanokat választottam, akiknek útja-sorsa valamilyen szempontból tipikusnak tekinthet ; ezért vélem megengedhet nek, hogy az egyes portrékat követ „kommentárban” ilyképpen is mondjak valamit.

István, a vállalkozó

Földes mellékutca, csizmának való sár: tegnap, tegnapel tt is esett. (Es s nyár az idei...) Keressük István házát, mondták a házsámot is, csakhogy falusi mellékutcákban ritka módi a számok fölfestése. Célirányosabbnak bizonyul a másik eligazítás: „az a porta, ahol sok gépet látni.” Így már igen, találjuk.

A kiskapuban mérges kutya fogad. Akkorácska csak, legfönnebb bokámba tudna marni, de hangja, ház rövid öntudata rengeteg. Bentebb, láncon, az anyja (ez később tudódik), napozik nyugodtan, csak ottlétét jelzend mordul egyet. Bölcsen figyel: ha beljebb mennénk, a házajtó felé, hatókörébe érnénk, akkor... No, ezzel nem próbálkozunk.

Öregember jön előnk. Kopott. Arcán, kezein évtizedek hagyták immár soha nem múló nyomuk. Görnyedt háta botot kívánna támaszul. A kapuig csoszog, kutyára nem ügyel, bennünket vizsgál inkább. Vizsgál? Nemigen. Emberek, amit tudni érdemes, rég tudja róluk. Megnéz csak, várja, mit akarunk? Nagyon hall kissé, nehezen érzi, kit keressének. István, a fia, munkán van, mondja. Ha úgy, tár hazajön déltájt.

Déltájban visszatérve immár István fogad. Jó ötvenes férfi, kemény. Testes, sűrű. Mozgása célszer: minden amennyi kell. Kezében, ahogyan kézfogásra nyújtja, szinte eltűnik az én írásra, effélre képzett kezem. Most ráér, mondja, délután már nem várják sehol.

Mondom, a gépekről találtuk a házát. Kérdem, övé-e minden? Az, mondja, de minden járt magyarázza is (kicsit hadarósan, mintha magyarázkodón, menteget zárva szólna), fele se ép. Az ablakhoz hív, nézzem, mit látok? Mondom, három traktor. Kicsit nevet. Nem úgy, egy csak az. Mert csak egy olyan, ami megy. A másik kettő alig több mint ócskavas áron vette, alkatrésznek. Új gépre, mondja, nincsen pénze, vesz néhány lefutott, selejtezett masinát – vigyázón, válogatva, minden egy típus legyen! kettőből-bütyköl egyet. Ért hozzá. A téjeszben is gépész volt, a végén már gépes üzemág vezető.

Különben paraszti sarj, apja 10 hold körüli földdel volt kis-paraszt. (mondja így.) Életútja pár szóban összefoglalható, mondhatni tipikus. Apja '59-ben a téteszbe lép. akkor suttyó legényke. Addig kétfelé tanult: az iskolában írást-olvasást, meg amit még kellett, apja mellett a földet tanulta, növényt, állatot. A tétesz nem kellett neki, ki akart lépni a mez gazdaságból is. Gépésznek ment, gépszerel nek. Aztán még néhány rokonszakmát kitanult, végtére fels fokú technikumot végzett. Dolgozott iparban többfelé, ám ahogy meger sődött valamelyest a tétesz, csak visszajött.

Nem várta meg a tétesz szétesését. A változásokkor ráérzett, valami egészen, más világ jön itt. '90-ben kiváltotta a vállalkozói igazolványt, azóta „mez gazdasági szolgáltató kisvállalkozó”.

Földje alig van. Pár hektár tagi földet jussolt, pár hektárt apja kárpótlásából „örököl”. (Örökült, mondja, noha apja él még. Csak hát az öreg magabíratlan már, s bár nevén a föld, István már tulajdonosként bírja.) Nem gazda hát István igazán. Alighogy annyit termel, amennyi a ház körül kell, pénze – áruja – nem – igen van a földb 1. Másoknak végez bérunkát, és maga ül a gépen. (Alkalmazottat nem tart, segít t csak akkor hív, ha olyan a munka, hogy egyszerre ketten-hárman kellenek.)

És mégis, a falu közvélekedése Istvánt a nagyobbfele gazdák közé számítja. Kevés a gép, a néhány hektáros „újgazdáknak” semmi eszközük. Itt az a furcsa világ van, hogy a „munkaadó” a kiszolgáltatott. István, a „bérunkás”, diktál. És nem csak az árat. Döntése az is, csinálja-e? dönti el, mikor, kinek megy a földjére. Monopolhelyzet-

ben nincs ugyan, de a munka több még, mint a gép. válogathat, nem t választják.

István nem gazdag ember. Munkák idején nagyon keményen dolgozik. az agráratalakulás „nyertesének” tartja magát: b ven van munkája, és a téteszid hőz viszonyítva, igencsak megn tt a jövedelme. Hogy „dologid ben” napi 14-16 órát ül traktoron? Vele jár. Több pénz – István paraszterkölcsé szerint – több munkát kíván. Akkor van rendjén a dolog, ha sok munkáért be is jön a pénz. Most így van. A jöv ?

István jól látja: a néhány hektárosoknak, akiknek most dolgozik, „Nem sok kilátásuk van.” Tudja, hogy azoknak drága a gép, egyéb munka, amit végez nekik. Drága a mag is, minden. Ilyen ráfordítással „Ha nincs igen jó termés, nem nagyon sok marad.” S ha nekik nem megy majd, neki sem lesz megrendel je. „Hát aztán, hogy kés bb mi lesz, nem tudom” – summázza. Mármint a mez gazdaság dolgát. Mert hozzáteszi még: „Magam nem féltem. Van szakmám elég, legfeljebb eladom mind a földhöz való gépet, és valami ipart kezdek megint.”

Búcsúzunk, menet még elt n d m: István a földhöz meg a „föld gépeihez” ért igazán. Tapasztalt tudása ebben van, Ha kell, persze meg tud csinálni mást is. De jó-e neki, és jó-e nekünk, ha mást csinál?

István az átalakulás útjai egy jellemz típusának egyede. A vállalkozó, aki a mez gazdaságban akart maradni. Földje, t kéje nem volt ahhoz, hogy kialakíthassa ama bizonyos farmertípusú gazdaságot. (Szegényparaszti származék! Lehet – szólítlak mesterem, Márkus István –, hogy az „ismeretlen f szerepl ” szegényparaszti sök árnya

hetedíziglen újra meg újra, új meg új formákban rávetül a maradékokra?) Megszerzett szaktudását hozhatta csak, kisebb mértékben kapcsolati t kéjét, amennyiben korábbi kapcsolatai révén tudhatta, hol, mikor lehet felszámolás alatt álló gazdaságokból olcsón még használható gépeket szerezni.

Mégsem igazi vállalkozó. Dominánsan saját munkájára épít, más számára munkaalkalmat nem teremt. Életformájában – mutatis mutandis – a parasztok formáihoz tér vissza: dologid ben látástól vakulásig munka, télen némi ház körüli, gépek körüli bütykölés, meg az állatok. S hangsúllyal mondom, visszatérés, visszalépés ez. Mai „vállalkozói” tevékenységében felhalmozott tudásának, tapasztalatának töredékét használja csak, életmódjában, gondolkodásmódjában, világra-nyitottságában a nehezen kiküzdött többé-kevésbé értelmiségi szintr 1 visszalép a magavilágába zárt paraszti szintre.

További útja bizonytalan. Nem ura sorsának. Rajta kívüli er k szabják meg, mi lesz vele. Fordulhat úgy is, hogy valamiképpen mégis újra szükség lesz tudására, de fordulhat úgy is, hogy közepes iparosként – vagy egyéb nem mez gazdasági munkán – el lesz valahogy. Neki se mindegy...

Mihály, a juhász

Elhagyjuk a falut. A nagykanyarig, amit tájékozódásul mond-tak, rendesen megyünk; aztán lassítok. Keressük a tanyát. Fák közt néhány épület, ez lenne az? Közelébb megállunk, nézzük alaposan. Nem jó lesz: kihalt is, nagy is. Persze, jut eszembe (mondták), ez a volt téteszistálló. Jó téglaeplület, pár éve 120 marha lakta. Most üres.

Ablakai kitörve, ajtaját már elvitte valaki, beljebb nem megyek, képzelhetni, mit látnék. Megyünk tovább.

Megint facsoport, tanyaház. Útját meglelni nem könny, a rétek között alig taposott nyom. Hálát adok az égieknek: tegnap, s ma is hétagra süt a nap, legalább sárral nincs bajunk. (A hálába némi káromkodás vegyüli, mikor egy alattomos kátyú fejemhez kopantja Trabantunk tetejét...) A ház körül nem látni senkit, (kés bb majd kiderül, nem is ez a juhász tanyája, az odább van), de az út másik oldalán, valamivel odább, birkanyáj legel. Juhászát keressük úgyis.

Kiszállunk. Mihály – mert – felénk lépdel. Kutyáját maga mellé inti, várakozón néz ránk. Próbálom fölmérni.

Nem olyan nagykönyvben el írt juhász-fazon. A gumicsizma még hagyján, sokszor láttam mostanság, úgy látszik, a juhászoknak újabb kori egyenviselete. A farmer Bermuda-nadrág, a póló, a vászon-sapka viszont sehogy se illik a képhez. Görbe bot, furulya sincs, tarisznya helyett vállán elemes rádió. S az ember ezekben? A nyílt, tiszta, meleg szempár fog meg legelébb. Ha úgy adódna, aggály nélkül bíznám rá magam. Napbarnított arc (milyen is lehetne más? intem magamat közhely-kerülésre), határozott, de nem er szakos kézfogás. Középkorúnak nézem (az is), ahogy látom, olyan sokat kibíró fajta (kés bb kiderül, ez is áll).

Mondjuk, kit keresünk, mondja, az. Mondjuk, miért keresük, mondja, jó, áll előbe az interjúnak. Mikor? Holnap, delel idején. Valahogy nincs kedvünk csak így, ennyiben maradni. Nekünk se, neki se. Letelepszünk az árokpartra. Ráér s beszélgetés. Ez még nem az interjú. A kutyáról szól, az útról, a melegr l; csupa, a szavak szerint,

lényegtelen dolog. Darab id után mennie kell az állatok után, nekünk dolgunkra. Ahogy utána nézek, érzem, ez az ember közel került hozzá...

Másnap delel , juhásztanya. Hodály az állatoknak, egy épületke (tán 2x3 méter lehet) az embernek. Egy öreg íróasztal (mert adminisztrációja ekkora üzemnek is van jócskán), priccs, ha netán kint kell aludni, vaskályha, lavór, kényesebb szerszámok. Tisztaság, amennyire egyáltalán lehet.

Mihály élete egyív pálya, legalábbis pár év el ttig. Itt élt a faluban minden, kivéve nyilván az iskolákat meg a katonaságot. Els munkahelye a tétesz, állattenyészt gyakornok. Emellett végzi el a fels iskolát. Diploma után telepvezet (szarvasmarha és juh), '88-tól állattenyésztési ágazatvezet . Egészen 1992-ig. Eddig az „egy ív”.

‘92-ben a tétesz – ismer s sors – felszámolódott. Mihály, a két-diplomás (valamikor a nyolcvanas években gy jtötte be a másodikat), id közben a külkereskedelemben is jártasságot szerzett agrárszakember, munkanélküli lett. Földje alig: pár hektár a kárpótlásból (kisparaszti család!), pár hektár tagi juss. Munkára sok, megélhetésre kevés. Az osztozkodásba – felbomló tétesz vagyonának kivásárlása – induló t ke híján nem tudott, magyarázható bels gát okán nem is akart beszállni. („Én a tétesz összerakására tettem fel az életem, a széthordással magam életét húztam volna át.”) Megvette ezt az olyan-amilyen tanyát, bérli a környez legel t, vett innen-onnan nagyjából 200 birkát; juhász lett.

Egyedül van a nyájjal, minden maga csinál. Napra nap, szüntelen. Itt nincs ünnep, Húsvét, Karácsony, az állat enni, inni kér.

Ügyet intézni – orvost hívni, ha kell, takarmányt venni, gyapjút, állatot eladni, papírokkal bajlodni – akkor ugrik be a faluba, mikor a jóság delel n van. Biciklivel jár, ha a sár vagy hó engedi, az öreg Wartburg csak akkor kerül el , ha messzebb kell menni, vagy nagyon szorít az id .

Nehéz megélhetés. 200 birkája sokfel l került, nem egységes, nem igazán, jó min ség állomány. (Erre volt pénze.) Cserélni kéne, jófajta tenyészállatokra. Nem is igen van (legtöbb helyen a téesz szétesése nem kímélte meg az állatállományt sem), ami van, Mihály számára elérhetetlenül drága. Lassan forog a pénz: a téli takarmányt sszel meg kell venni, pénz csak következ tavaszon nyáron lesz, bel le. Az inflációt is beleszámítva haszon alig marad. És még ez is mind bizonytalan: ha az olaszok úgy döntenek (mint-idén tavaszon is), nem veszik át a bárányt, összed l a kicentizett számítás. Mihály csinálja, nem tehet mászt

S belül mi van?

„Készültem én erre az id szakra”, mondja, de mégis ember-próbáló volt a váltás. Mi volt a legnehezebb? Talán a magány, az emberi, közegb l való kihullás. „Én mindig emberek között mozogtam. Eleinte az volt nehéz, ez a zártság, ami ebben a pillanatban van.” – Zártság, figyeljünk! Ott áll tanyája a sotkízhektárnyi legel közepén, körültekint a síkon – a föld három falu tornyát pásztázza, fák is ritkán törik meg a végtelenbe nyitott rónaságot, Mihály ide bezártnak érzi magát. Belül vannak a falak, a lélek klausztrofóbiája. Nem csak záras ajtók zárhatnak be embert, éppoly szorító korlát a hiány, a társak, az együtt munkálkodó társak hiánya.

És az emberek, a falu népe... Mihály, az agronómus, a „f nök” szemükben bukott ember. Szavak nemigen esnek err l; annál Mihályt, a közülünk valót jobban becsülik, de a szemek, a tétova elfordulások, a feleség a boltban, a gyerek az iskolában... Mihály – szemérmes férfi – nem panaszolja. Inkább csak félszavakkal jelzi: „A családnak is nehéz... nem csak az anyagi részt... elviselni (jövedelme most jóval kevesebb még). A pozícióvesztés egy családon belül is... a falu szemében... f leg a férfi...”

Válthatott volna. Két éve hívták, jó állásba. Messzire, más vidékre. Nem ment. Itt született. Itt épült családjának háza. Itt élnek szülei, feleségei is. A temet ben a többi felmen k. A gyökereket nem bírja eltépni. Inkább kínlódik 200 birkájaval.

A jöv ? Talán, ha a szükséges fejlesztéseket meg tudná csinálni. Ha fel tudná hozni az állományt 5-600-ra. Ha tudna gépesíteni. Ha korszer , nagyjából nagyüzemi féle állattenyésztést tudna csinálni. Ha így, és nem minden magának kellene már csinálnia. – Sok a „ha”. Lesz-e bel lük „akkor”? Talán igen. Mihályban van er és tudás és akarat. És akkor... akkor tán kinyílik valamelyest megint a világ...

És akkor minden rendben lesz? Kérdem, nem sajnálja kicsit a régit? „Van bennem ilyen érzés. Az változatosabb volt, többféle tevékenységet igényelt, amit tapasztaltam, megtanultam, nagyobb részét használtam. Ez, még ha sikerülnek is a fejlesztések, kicsit besz kült világ.”

Mihály is jellemz típus képvisel je. Úgy mondanám, a mez gazdasági kényszervállalkozó. Az e típusba tartozók közül számosan kiváló szakemberek, olykor szakmájuk megszállottjai. Nem

akartak, tán épp szakmai megszállottságukból adódó, másfajta kapcsolatrendszerből való kímaradásuk okán nem is tudtak az újonnan alakuló, vegyes profilú, olykor ügyeskedésekkel sem ment kft-kbe, egyebekbe beszállni. És mindenki a föld közelében akartak maradni. Tájuk, így-úgy örökölt vagyonuk se volt, így aztán csaknem üres kézzel kényszerültek elindulni az önállóság útján.

Náluk figyelhet meg egy termelésszerkezeti sajátosság is. Míg a hasonlói nagyságrend gazdasággal rendelkezik „közemberek” – a nem magasan képzett mez gazdasági kényszervállalkozók – igyekeznek a hagyományos kis-közép gazdaságok mindentermel struktúráját reprodukálni, addig a szakemberekből lett parasztok gazdaságukban a korábbi szakterületükkel hozott specializált termelési profilt alakítanak ki.

És ez valami jöv beni esélyt ad. A kérzék a szakmát, érzik jelen tevékenységük korlátozottságát; ha valamikor valakinek szüksége volna igazi tudásukra, akkor...

Sándor, az ifjú kertésmérnök

Kellemesen hívja vősz szobába, kicsit régimódi (olyan hatvanas évekbeli; úristen, már ez is régimódinak számít?...), kopottas bútorok, stabil és szolid rend és rendezettség. Sándor szüleivel él, rendjén való, bárven 30 év alatti még. Elég vékonydombanjú fiatalembert, ám bár nem törékeny, inkább a szívós fajta.

Óvatos némi képp a szó formálásában, érthet. Nem tanulta még meg, mikor, kinek, mennyit mondhat el, de annyit már tud, hogy

nem akármikor, nem akárkinek, nem akármit. Lassacskán azért mégis minden kiderül, ami bennünket igazán érdekel.

Faluja szülöttje is. (Mintha tipikus volna: a mostani generációkban már a falu maga termelte volna ki saját (agrár)értelmiségét. István is, Mihály is, most ez a Sándor, meg majd én már tudom, az olvasó meg hamar látni fogja – mind, akik itt szerepelnek, szül falujukban élték boldogulásukat-hanyatlásait. Lehet, véletlen m ve csak, lehet, arra a – tájegységre jellemz csupán, amit jártunk, de hátha több? Hátha másutt is érvényes tendencia, és akkor jelent valamit. Érdemes volna utána nézni. Vagy mindegy most már?) Itt végezte az általános iskolát. Már akkor is a kertészet vonzotta, noha, mint mondja, „...családi hatás pályaválasztásomban nem játszott szerepet.” Értend úgy, hogy szülei – amúgy rendes falusi kispolgárok – nem mez gazdasági foglalkozásúak, ámbár kertjük, állatuk természetesen mindenkor volt.

Mez gazdasági szakiskolát járt, utána f iskolát. 1992-ben végzett, utána katonaság, aztán haza. És itt?

Többérmel mondat a válasz: „A rendszerváltás mást hozott, mint amit várni lehetett.” Azt jelenti-e, hogy, az élete másként fordult, mint életre készül dése idején várta? Azt-e, hogy a változásoktól mást várt, mint ami bekövetkezett? Talán ezt is, azt is.

f iskolásként arra készítettem: majd a téeszben kertézmérők lesz. És nem csak az oktatás készítette így: nyaranta (már: középiskolásként is) faluja téeszében dolgozott, a vezet k mindegyre azt sorolták, várják t vissza mérnökként is. S mire az ígéretek beváltódhattak volna? Sándor megjött a katonáskodásból, hozta friss

diplomáját, talált egy szétesett, felszámolás alatt lév téteszt. A vezetéknék, akik hittek, egy része már kft-kben ügyködött (ahol neki, a zöldfűl, pénzzel kapcsolatokkal nem bíró kezd nek nem volt helye), más része magángazdaságát építgette, Sándor hoppon maradt. Földje, t kéje semmi, mit csináljon?

Szerencséje volt, kapott állást. Épp akkor készült el a faluban a „tornacsarnok”. (A tornaterem-építési akció keretében szerzett a polgármester elegend pént ahhoz, hogy „nemzetközi mérk zésekre is alkalmas” objektumot építessen az 1200 lelkes faluban...) Sándor ennek (az egyébként az iskolához tartozó) tornacsarnoknak lett a megbízott vezetje. Milyen lelkülettel?

Megint egy kettős jelentés válasz: „Tetszett, érdekes munkának történt, hirtelen nem volt jobb.” Nem szakmabéli munka, köze sincs ahhoz, amit tanult, arról se sok sejtelemmel, mit is kéne itt csinálni; hirtelen nem volt jobb. Létkényszer. De Sándor nem, még önnönmagának sem vallhatja be megcsalatottságát; tetszett, érdekes munkának történt. – Sándor most éppen ott tart, hogy kerüli az egyértelm megfogalmazásokat. Körülményei késztetik? Rész szerint biztosan. Meg fog-e tanulni igent, és nemet mondani? Talán...

Aztán 2 éve elkezdett fóliázni, paprikával. Más szálakon is futó történet ez, érdemes elmondani.

A falut az „agráratalakulás” meg az egész „rendszerváltás” – jó alaposan megrázta. A tétesz – az egyetlen számba vehet helyi munkaadó – szétesett, a kárpótlás vontatottan ment, s egyébként sem kínált megoldást: kisparaszti falu volt ez, kinek-kinek néhány hektár jutott, nem gazdaság, a környező városok ipara leépülvén, az ingázókat haza-

zsuppolta, abban az id ben ('93, '94 körül) a fél falu (csaknem szó szerint értend : szakmailag mondva 40 valahány %) munkanélküli, terjed megélhetetlenség. A polgármester (valaha tanár, egyébként olyan „huncut” fajta), az alpolgármester (egyébként korábban TV-szerel és gazdálkodó) gondoltak egyet. Összehívtak néhány embert (a falu valamirevaló szakmailag is, más tekintetben is valamirevaló agrárszakembereit), összedugták a fejüket. A polgármester azt akarta, hogy csináljanak valamit, a szakemberek kitalálták, hogy csináljanak paprikát (fólia alatt). A polgármester felhajtotta az ilyen-olyan kedvezményes hiteleket, a szakemberek (többségük volt-téesz-vezet ...) mozgósították korábbi piaci-üzleti kapcsolataikat. Az üzlet beindult. Idén már vagy harminc jókora fóliásátor alatt érik a paprika kora tavasztól kés szig. Gyönyör és finom. (Pár napig részben azon éltünk...) És jól fizet. Már mint azoknak, akiké a sátor. És kevésbé jól, de fizet azoknak is, akik szükség szerint napszámban dolgoznak benne.

Ebbe az üzletbe szállhatott be Sándor. Egy kertészmérnök *szakember* nem jön rosszul. Sándor az induláshoz kell saját részt szüleit 1 kérte kölcsön, autóját eladta, minden gy jtött pénzét beleölte. Bejött. Már azért is, mert néki „kett s a jövedelme”. Más állása nem lévén, az összes munkákat maga végzi, napszámost nem fogad. Annak béré is az övé. Két év alatt visszatermelte a befektetést.

És a *mérnöki* tudásnak, a f iskolán tanultaknak hasznát veszi-e? „Nagyon” – mondja) mert „nekem egy csomó dolog, ami a többieknek új, nagyon természetes.” Szép, gondolom, de, mert hitetlen Tamás vagyok, tovább kérdezek: a tanultaknak vajh mekkora hányada hasz-

nosul ilyenképpen? A válasz (bizony, bizony, – megint annak a fránya kett s értelm ségnek egy, ezúttal inkább öntudatlan megnyilvánulása) ilyféle: „ami gyakorlatot tanultunk abból nem sok, az elméleti rész olyan 30%-a.” Ha számba vesszük, hogy a f iskolai (üzemmérnöki) képzés alapvet en gyakorlatorientált...

Sándor nem érzi az ellentmondást Most indul az életnek. Múltja nincs, jöt jét akarja hinni. Megtanulta még csak a szakmát, nem élte. Ha nem lehet csinálni úgy, ahogy tanulta, hát nem lehet. Csinálja másképp. Látja a z röket, kikerülhet nek véli: „Próbálok alkalmazkodni a helyzethez. Van az embernek annyi tudása, hogy tud váltani, alkalmazkodni.”

Rugalmasság, nyitottság, vállalkozó szellem? Vagy a kényszer ségek elfogadása némi bels ön-er szak árán? Ez is, az is. Sándor nem megszállott és nem megalkuvó. Ember (fiatalembert!), aki élni akar, ahogy lehet. Mi lesz a diplomával, a megszerzett tudással? Nem rá tartozik, nem érdekes. Tényleg nem?

Sándor is, ha tetszik, típus. A *kényszervállalkozó* újabb típusa. Kényszervállalkozónak mondjam, mert eredetileg eszébe se volt „vállalkozni”. Arra készült, hogy mez gazdasági nagyüzemben dolgozzon. Azt tanulta. A vállalkozáshoz t kéje se, földje se, semmije se volt.

De az agrárium megmaradt szerelemnek. – ez a típus – nem akart kereskedelemmel, bankkal, biztosítóval „érdekházasságot” kötni. Mit tehetett? Elkezdte két kézzel kaparni a földet. Kikaparja bel le magának a megélhetést.

De csak azt. Bel le – bel lük – egyhamar nem lesz se „farmer”, se más efféle. Mert ami hasznott ma egy ily módon m velt mez gazdaság hoz, azt feléli maradéktalanul; nem is túl magas igényszinten. Felhalmozni, t két gy jteni, nagyobbra jutni úgyszólvan lehetetlen. Az e típusba tartozók – azt hiszem, nincsenek kevesen! – nagyrálató terveket nem szövögethetnek. (Vagy ha teszik, illúzió.) Belátható sorsuk mindennap harc a megmaradásért,

S tudásuk? Az a bizonyos „hasznosuló” 30% csak-csak, a többi 70 hamar lekopik. A tudás nem ruha. Az, szekrényben óvón rizgetté, jó ruha marad. Emezt csak használat tartja épen. Nem tudom, csak magánügy-e? Amikor tanult – járászt a mi pénzünkön tette! – befektetésnek szántuk, nekünk (is) kamatozzon. – Most téged szólítlak, Mezei András: ilyen gazdagok vagyunk?

József, a gazdajegyz

Picit szemerkél az es . (Mondom, es s nyár az idei.) Nyálkás az út, olykor ködpamacsok is bosszantanak. Épp az az id , amikor legszívesebben behúzódna az ember, orrát se dugná kifelé a házból. Azért csak menni kell. Nekünk. Az úton, a földekért ember alig. Betakarítás ideje van, mégse. Ázott a föld, ázott a f , ázott a gabona, nem lehet hozzányúlni.

Érjük a várost, ahová igyekszünk, Józsefhez. Muszáj megállni, kérdel dni: f térrre megyünk ugyan, mégis a sok egyforma görbe utca közül melyik visz oda, ki tudja?

Mez városka, földb l alig kin tt; emeletes háza, talán ha kett -három. Az utcán – es ! – ember alig, az is nyakába húzva fejét siet, felénk nem fordul. Végre valaki megszán, eligazít.

A gazdajegyz irodája az egyik emeletes házban búvik meg, odafönt a folyosó végén, több más irodák között. Fontosak lehetnek, köztük van a földhivatal is, az egyetlen ismer s, amit meg tudtam jegyezni a portán szigorú r kér igazolványt, telefonál fel Józsefnek, mehetünk-e? (Kuncogva kérde Bennem kisördögöm: és ha ügyfél jön, tanácsot kérni a gazdajegyz höz, innent l nem fordul-e vissza?) József vár; r megnyugszik, mehetünk.

Iroda. Kopott, sivár; jellegtelen és hangulattalan. A rég festett falra szakadozott szél térkép rajzszo gezve. Ennyi a díszítés. Egy cserében növényféle kókad, szomorúan hiányolja az ápoló kezet. Fáradt íróasztal, néhány kézikönyv, közlönyök, dossziék. Tárgyaló-asztal, körötte három (háromfélé) szék. József kávéval kínál, termoszból tölti. (Otthonról hozta, asszony f zte.)

József alacsony, kissé köpcös, 50-55 éves lehet. Régebben, talán csak pár év el tt, valószín leg fürge, higanymozgású ember lehetett; egy-egy villanásnyi mozdulat erre utal. Most... most nem tudom, a „hivatalnok” magára kényszerített „méltósága”, fáradtság vagy megereszkedett közöny teszi-e lassabbá s feszélyezetten kimérte mozdulatait. A szeme- nehéz olvasni bel le: alig néz rám, az íróasztalt vagy a szoba fejem mellett látható sarkát fixírozza.

Magamagáról, életér l alig mond valamit, annyit tudunk csak, egy közeli faluban született, ott él ma is. Világéletében állattenyészt volt – mondja. Legutóbb sertételep vezet . A tétesz el ször ezt adta

fel. Néhány kollégával kiváltak, maguk próbálták tovább csinálni. Igazából kisüzemi – „kézm ipari”, mondja – módon; egyiküknek sem volt t kéje komolyabbat kezdeni. A húspiac – „mint tudjuk”, mondja – összeomlott, 3 év verg dés után abbahagyták. így lett gazdajegyz .

Amir 1 hajlandó beszélni, az agrárpolitika, a mez gazdaság általában. „Innen elég jó rálátásom van.” Úgy véli, az agrárágazat kényszerpályán van. Az európai csatlakozás egyértelm en kényszerpályát jelent: nem mi határozzuk meg saját fejl désünk irányát, „az EU urak diktálnak nekünk, persze, ahogyan nékik jó”. Mégis, azt mondja, a '90 utáni változásoknak „a pozitívuma sokkal több, mint a negatívuma.” El kellett kezdeni új pályára állítani az egészet. (Mintha szakembervolta és „hivatali optimizmusa” ellentmondásba keverednék. Rendben, új pálya, szerkezetváltás, stb. kellett már, de ha diktál ják nekünk ennek irányát...)

Birtokstruktúra változása? Hogy látszik innen? „Azt látom, hogy a kicsik nem lesznek életképesek. Nem tud versenyképes maradni... Idén sok kis parcellán, ahol búzát vetettek, annyira gyomos, rossz vet mag, rossz m velés, növényvéd szer hiánya miatt, hogy learatni se érdemes. Valószín leg jöv re sokan venni se tudnak. Ha nem tudja valakinek bérbe adni a földjét, nem fog tudni vele mit csinálni.”

Próbáalom – végtére alapvet en mégiscsak erre volnék kíváncsi – az agrárértelmiségre terelni a szót. Gondolván – s mondva is – ért 1 elég sokat tudhat, hiszen most elég nagy terület „agrárgazdája”. József kiesik a hivatalnokszerpb 1. Most már látom a szemét, élet gyűl benne. Érteni vélem az eddigi Józsefet: száraz szakembersége

h vös kívülállás. A dolgát végzi, amiért fizetést kap, az ügy nem az övé. Most viszont róla van szó, érintett. Ellazul, mozgása gyorsabb, hangjában immár érzelem van: keser ség. Szóval az agrárértelmiség, a szakértelem?

„Az, a fele, akinek t kéje volt, az meg tudott szakembernek maradni. A másik fele, akinek nem volt t kéje, az felszívódik, vagy elt nik, vagy megpróbál másutt elhelyezkedni.” Vajon – kérdem – a mostani sikeresség és a szaktudás között van-e kapcsolat? „Az okosabbja, vagy a jobbja nem mindig sikerült, hogy volt vagyona. medd maradt, kihasználatlan,, elcsúszott, köti az életbiztosítást, holott szakmailag jobb volt. Sokról tudom, hogy jó szakember volt, és most már nem jegyzik.” Lehet, hogy József véleményét saját sorstörése diktálta? Bizony lehet. Mégsem volna helyes meghallatlanná tenni szavát: „Elég keveset foglalkozom az állattenyésztéssel. A *tanult profilomat, azt teljesen fölhagytam.* Az állattenyésztésbe már nem tudok visszamenni. Ez a mostani munkám... Kényszerpálya. Az. Hát igen. Ad ez a munka is örömet, de nem ez volt a szívem vágya. Ez az adott helyzet, ebben vagyok.”

József asztalán – telefonhoz hívják, illetlenül turkálok könyvei közt – sertésszakkönyv. De valahol alul. Fölön a gazdajegyz kézikönyvei...

Megyünk, az es változatlanul cseperész. Ezért-e, másért, elég nyomott a hangulatom. El kéne helyezni magamban Józsefet. Ügyetlen ember-e, nem igazán kvalitásos szakember, aki maga okozta sikertelenségét vetíti másra? Vagy csak nem elég „ügyes” a némiképp (?) zavaros környükönyvek lehalászásában? (Nem képzavar ez esetleg? –

tán mégis érhet .) Olyan szakember talán, aki az éppen tudását – és csak azt! – igényl , rendezett viszonyok között tud csak teljesíteni? Nem tudom eldönten i. Mindenesetre remélném, „szaglásom” nem téved –, ha volna száz disznóm, nyugodtan kezére bíznám. Azt hiszem, jól járnánk vele mind a ketten...

József szavai közt ott van a kulcsszó: kényszerpálya. Az e típusba tartozók életútja a nagy átrendez dés során valamiképpen megtört, amit addig csináltak, folytathat atlantiak bizonyult. Öner b 1 – vagy örökölt, ügyeskedéssel, egyéb módon szerzett er b 1 – nem tudtak újat kezdeni.

Nem merem eldönten i, mekkora hánnyaduk az, akinek a törés saját rovására, tehetetlensége, gondolati merevsége, gyávasága, szükségesnél kisebb tudása rovására írható. És mekkora hánnyad az, akir 1 bizton elmondható: a viszonyok áldozata. Biztosan b ven van ilyen is, olyan is. De további útjuk mindenképpen kényszerpálya, mert nem maguk választotta módon élnek, számukra „ez az adott helyzet, ebben vagyok...”.

Közülük elég sokan az agráriumban maradtak, mint József, a gazdajegyz . Csak éppen a földt l-állattól távolodtak el, valamiféle adminisztratív jelleg munkakörbe, ami legtöbbjük számára „nem az, amire vágytam”. Elég sokuk kényszerpályája, vezetett a mez gazdaságon kívülre (szólt róluk József is), talán soha vissza nem tér en. Hasznos munkát végeznek? Biztos. És – talán, bízzunk benne – szükségeset is. Csak éppen nem azt, amit tanultak, tudnak, szeretnek. Vélem, többségük ilyen-olyan fokon megkeseredett ember. Mit kezdjünk velük?

Zsigmond, akinek agrárüzeme van

Harmadjára állok a kertkapuban. Megint, mint tegnapel tt, meg azel tt két gyönyör kutya eszi a kerítést. (Nem tudom, milyen fajtájúak. Nagyok. Karcsú, izmos testük, fénél n fekete sz rük villan. Elegáns halál, gondolom, ahogy ujjnyi fogaiak a rácson át felém kapnak.) A kerítés, ahogy nézem, 12-es betonvasból készült (effélékben járatlanabbak kedvéért: 12 mm átmér j rudak ezek), biztonságból gyönyörködhetem az állatokban.

A kerten is van mit nézni. Szokatlan kép, falusi utcán. Díszkert, pihen kert az egész. Ápolt díszbokrok, tervezett virágágyások, szépen nyírt gyep, hinta-pad, meg egy kosárlabda-palánk. Veteményes, haszonállatok sehol. (Illetve valahol biztos van, csak nem itt a lakóház mellett.) Itt csak a kutyák. A ház is érdemes figyelmünkre. Semmi különös, semmi extrém, semmi „divatos”, csak szép arányú, messzir 1 is kényelmesen lakhatónak látszik, téres-tágas lehet. Tán épp erre kell felfigyelni.

Végre Zsigmond térül. Szabadkozik a várakoztatásért, mondja, lepihent. Kemény napjai vannak: betakarítás, a sok es miatt nem lehet minden nap menni, mikor az id engedi, hajtanak nagyon. Most már három napja engedi, megfáradt. A kutyák halk szóra visszakoznak, Zsigmonddal megyek, kezem is nyalják. H s teraszon metszett kancsóban bor (mi is lehetne más, saját termés!), kaskában vászonterít alatt pogácsa (az asszony sütötte délré), így készülünk sokféle szókra.

Zsigmonddal nem els találkozónk ez. Pár év el tt hosszú délutánon latoltuk, mi lesz, hogy lesz, mi várható? Hozom magammal akkor beszélgetésünk leírását, szembesítésre. Nem kerül el , másként kanyarog ma a szó...

Onnan indul, miért nem találtam tegnapel tt, azel tt, holott jó üzenethordozók közvetítettek megegyezést. Elmondja újra, mint van a dolog. Mármint a dolog, a munka. Ha lehet menni, hajnaltól kés éji óráig megy a gép. Egyik vágja, hordja mindenjárt a másik, meg ne ázzon. Zsigmond hol gépen ül, hol mellette vigyáz, hol autóján egyik táblától másikhoz hajt (hajt, úgy ám!), valahol mindenig ott kell lennie.

Feszül az er benne. Javakorabeli férfi, a szó igaz tartalma szerint javakorabeli. És eredetileg is nagy-er s. Tíz év el tt egyszerre járta a környéket háztartásokban lelhet mindenféle gép szerel jeként, tartott disznókat, bikákat hizlalásra, m velte apja meg rzött két hold sz lejét, kaszált többholdnyi, ártéren bérlet réteket.

Egyébiránt – el z találkozásuktól tudom – apja közép-, vagy inkább nagyparaszt volt. 30 hold jó szántó, valami erd meg rét, és minden, ami ehhez kell és dukál. A tétesz vitte el, csak maradt – kézenközön, tán a két szül meg az akkor még él nagyszül jogán, háztájnak betudva – a két hold sz 1 . Zsigmond a téteszt nem szívlelte, ipart tanult. Kés bb – az sök vére! – csak elvégezte az agráregyemet. Jó darab ideig állami gazdaságban dolgozott. Tapasztalata alapján ezt se szívlelte. Így aztán ahogy tehette, maszek lett, ipari szakmájában, s amellett tette, amit föntebb írtam.

Pár év el tt – idézem újra – nagy volt benne a várakozás. Mennyit, mit kap vissza kárpótlásból, mit kezd majd vele, honnan lesz eszköz, egyebek.

Zsigmond jól forgolódott. Apja földjét, a jó szántót, *mind visszaszerezte*. Nem kis dolog: a falu határában kevés a föld, soknak volt jogos jussa rá. (A födkiosztó bizottság elnöke azt mondta nekem, kétannyi a jogos igény, mint amennyi a föld. Kínlódtak is az elosztással rendesen, egy jó nagy táblán per van még ma is.) Hogyan csinálta Zsigmond? Csak úgy, mint mások: öregekt l, másuvá szakadtaktól vett kárpótlási jegyet, b ven, a licit során jó pozícióból alkudott. (Mint mások, se a hivatalos liciten igazán. El tte napokon más sok-jegyesekkel egyezkedtek; mindenik jól járt. A kevésjegyesek? Más kérdés.)

Szerzett gépet is. Csakúgy, mint István, felszámolódó téeszék félselejt masináit vette ócskavas áron. (Igaz, megkönyítette dolgát más sokjegyesek – kik eladdig téeszék vezet emberei voltak – súgása: mit, hol, mikor lehet és érdemes.) Neki se gond háromból összerakni egyet. Csakhogy saját földjére viszi gépét. S ha már, ha gépe többet is bír, mint sajátját, bérrel hozzá újabb holdakat. Nem másnak szánt, a föld, amit m vel, neki terem.

Zsigmond hajtástól fáradtan bár, de magabíró ül velem szemben, súlyosan. Keze nem rezdül, amikor tölt, a metszett kristályüveg nyaka, otthonosan simul csavarkulcsot, villát is megfelel képp szorítani tudó markába. Barázdált, kimunkált arc („az ember negyven éves kora felett felel s arcáért”), most nagyon nyugodt. Úgy érzi,

helyén van. Apjától öröklött helyén. Ami az övé, mert csinálta meg magának.

Öröklött, s csinálta; hogy van ez? Apjának volt helye; gazdaságban, faluban egyaránt. Elvették t le. Neki, Zsigmondnak járt volna a hely apja jussán. Nem engedték bele. most megszerezte. Visszaszerezte jussát. Megharcolt érte. Az örökségért. Örökség, csinálta; így van ez.

Egyszóval, helye van a faluban. Tekintélyes ember. A közvélekédés szerint nagygazda. De Zsigmond nem paraszt. Igazából nem is gazda, már ahogyan ezt érteni szoktuk. (Tévedtem abban is, amikor kertjét nézve úgy vélemeztem, van tyúkja, disznaja másutt. Nincsen. A húst boltban veszi. Pénzáért. Amit az árujáért kap.) Vállalkozása, bels természete szerint, nem „gazdaság”. Üzem. Mint bármi más gyár. Csak éppen – igazából, a dolog lényege szerint véletlenül – nem számítógépet készít, hanem búzát. Specifikum, hogy Zsigmond maga is gépre ül? Nem hiszem: még ráül a gépre. Ford is az els autóját maga rakta össze.

Meddig jut Zsigmond? Mindegy. A dolog logikája ez.

Fogytán az üvegben a bor, fogytán a szó is. Magunkban f zvén gondolataink szövedékét tovább, hallgatunk egyet-egyet. A második szomszédból kutya vakkanása hallatszik, egy ember indul el. Felénk tart. A kapunál megáll, beköszön, kérdi: „F nök, reggel hol kezdjek?” Zsigmond eligazítja, s mondja nekem: az egyik emberem. Munkása, alkalmazottja (állandóra is 4-5 f t foglalkoztat, ilyenkor dologid ben 15-20-an is dolgoznak neki); még így mondja, emberem.

Zsigmond elindul egy úton. Kászálódom, indulok hazára. Az enyém másfelé vezet...

Típus megint, igen. Polgárparaszt (mint Erdei Ferenc nevezte), parasztpolgárosodás? Valami efféle, csak persze félszázaddal később másként megyén már. Az elindulás is más.

Anno, valamikor, ha indult valaki, léte a parasztlétb 1 formálódott át polgári életkeretté. rizve, tovább víve sokat a paraszti lét forma- és normarendjéb l. Más lett, átalakult, de abból n tt ki, mondhatjuk, szervesen.

A Zsigmondok útja más. Apjuk örökségét elveszítették, akárhogy vesszük is, megszakadt. A Zsigmondok, nézzük bárhogyan, nem-paraszti létféleben éltek, inkább évtizedekig, mint évekig. Visszaveszik az örökséget, de nem tovább viszik. Máshonnan hozott gondolatok vezérlék tetteik. Másként számolnak. Másként terveznek jöv t. Ami nem volna baj, ha saját talajából n tt volna föl. így? Nem tudom.

A Zsigmondok az er s, az „igazi” vállalkozók. Komoly t kével tudtak elindulni. (Honnan a t ke? Alig tudhatón, bizonytalanul sokfel l: öröklött, gy jtött, szerzett; a gazdajegyz szerint „manapság nem illik kérdezni”.) Többségük elég sok földdel bír (50–200 hektár körül), nagyrészt sajáttal, de b ven van benne bérlet is. Gépeik vannak, eszközeik. Köztük vannak azok, akik tényleg a farmertípusú gazdálkodást folytatják, saját földön, saját gépekkel, családi munkával vel; okszer gazdálkodással. A többségük mégis a félt kés típusú vállalkozó. (Félt kés még csak, mert maga is gépen ül, meg azért is, mert embereit inkább napszámosként, mint munkásként dolgoztatja.)

A jöv az övék? Lehet. Mindenesetre ma k a meghatározók. k szabják meg a falu arcát. Olyanra-e, amilyenre szeretnénk? Ki-ki döntse el maga.

A többiek, akik – „portrén kívül maradtak”

Békés nyáresti kocsmaasztal. Légy száll a sör felé, lusta kéz-legyintéssel intem, nem övé. (Ám nem sajnálnék t le egy légyinyi kortyot, de én tudom, úgyis csak belefúlna. Jobb néki távozni inkább.) Lombok közt – kertben vagyunk – rigó figyel. (Tán csak nem sörre vágylak?)

Csönd és nyugalom. Két-három asztalnál ülnek csak, halk beszélgetések. A hosszú m szak, után (dologra való id volt ma is) megtárgyalandó a napi történések. Például azt, ki milyen bérért dolgozott aznap. (Napszámban fizetnek a vállalkozók, különböz - képpen, napi alku szerint; itt egyeztet a „munkavállalói oldal”: mi legyen holnap az induló licit.) Meg minden más egyéb 1 szó kerül, ami fontos dolog a faluban esett

Asztalát megosztja velünk Lajos, a polgármester. Aki csak részben az, tiszteletdíjas. F bb részben gazda. A tétesznek volt utolsó elnöke, a felszámolás óta fiával viszik a családi „farmot”. 25 hektáron gázdálkodnak, gépeikkel a „kicsiknek” is dolgoznak. (Olykor furcsa helyzet: délel tt a hivatalban valami engedélyt ad ki annak, akinek földjén délután bérbe szánt. Nem könny , így Lajos, a dolgokat rendjére szálazni.)

Éppenséggel róla is lehetne portré. Nem lett, ízes beszéde másfelé kanyargott, nem hagyta magát kérdéseimmelbecserkészni.

Portréhoz keveset. De más dolgokról annyit, hogy – ugyan másoktól hallottakat is egybevetve – a „többiekr l” a legtöbbet t le tudom.

Mert vannak más utak is, úgy látszik. Ilyenfélék:

A téeszek átalakulásának – avagy ahogyan agrárosaink konzekvensen, jószerint kivétel nélkül mondták: szétverésének – id szakában a romokon igen gyakran kft-k, egyéb jogi formájú kisebb termel és szolgáltató szervezetek állottak el. Néhány, nagyából közös jellemz jük leírható. Az egyik az, hogy alapító magukat a volt szövetkezetek vezérkarának egy része alkotja. A mezei tagok közül csak keveset, a legjobbakat, legmegbízhatóbbakat vitték magukkal. Másik, hogy saját földjük általában kevés. Bérelnek, nagyrészt a néhány hektárhoz jutott volt téesztaguktól. A bérleti díj ritkán több sokkal, mint amennyit a téesz a bevitt föld után adott. Eléggé közös az is, hogy gépeket, eszközeiket a téesz felszámolásakor vették. Nem rossz áron; olykor – tán nem is ritkán, ki tudja – közülük kerültek ki a felszámolók. Szóval, jól indultak. És többnyire jól prosperálnak. Szaktudás b ven, „kapcsolati t ke” amennyi kell, piacismeret leginkább náluk, miért ne menne a szekér? Nem az dolguk. Néhányat talán még alkalmaznak is (ha másként nem, napszámba), a többivel tör djön a... akárki.

Vannak aztán, akik magángazdává lettek. Kevés földdel vállalkozáshoz, de megélhetésre elég. (Olyan 10-20 hektár körül.) k, legalábbis most éppen, újraélesztik a középparaszti gazdálkodást. Tudásuk alapzatán ugyan okszer bben, mint apáik, de mégis nagyjából akképp. Sok minden termelnek – álljon több lábon a gazdaság -,

megélnek napról napra, el bbre jutni nincs kilátás. De megvannak legalább.

Aztán vannak, akik kiestek. Egy részük csak a mez gazdaságból: biztosítási ügynök, bankember, italkeresked , efféle lett bel lük. Csak az agráriumból hiányoznak; már persze, ha ez érdekel egyáltalán valakit. Más részük a munkából (az életb l?) esett ki. Ha kora engedte, nyugdíjba ment, szemléli kívül r 1 immár ny gl déseinket. (Hogy bels békében-e? Ne kérdjük. Nem is tudhatom, közülük eggel se beszéltünk.) S ha a nyugdíjat nem engedte kora? Munkanélküli lett, kallódik. Alkalmi munkából él, nem keveseknél az alkohol. (Ilyennel találkoztam. Asszonya többször rejtte el lem italos urát, végre a boltban egyszer találkoztam vele. Szóképes állapotban nem volt. Másoktól tudom, nem volt rossz szakember. A kiesést nem tudta feldolgozni. – Most hirtelen rálátok kissé önmagamra, és megriadok. „Feldolgozni” – használom én is magától jöv n s aggálytalan lélekbúvárok szakzsargonját. De mondд, ki olvasod, lehet-e „feldolgozni”, ha kifordítanak életedb l? Túlélni, talán. Ha nagyon er s vagy. És ha nem? Elítélhet ? Nem merném. Mit tehetek? Leírom.)

Aminthogy leírhattam csak mindenek körül, amit az agrárértelmiség útjairól meglátni véltem. Mint szokás, kellene még valami összefoglalás.

Amit tudok, okos summázathoz kevés. Valami, mégis, elég biztosan látszik.

Volt itt, nem oly rég, egy agrárértelmiség. Az értelmiségi rétegen belül sajátos csoportot alkotott. Voltak érdekei, értékei, voltak – nagyjából közös – törekvései. Mondhatni bízvást, lassan már – hasz-

nálva bátran saját szakmám szakzsargonját társadalomszerkezeti egységgé alakult. A változások ezt, úgy tűnik, szétzilálták. Azok, akik ebbe a csoportba tartoztak, külön-külön utakon, egyenként (mondhatni, társtalan?) haladnak tovább. A kérdés csak: hiány-e a hiány?

Ha józanul gondolkodunk, nehéz tagadni: a magyar gazdaságnek egyik lába mindenképp az agrárium. Ennek tán legfontosabb, mindenképp legkorszerűbb szellemi bázisát szétesni hagyni; azt hiszem, hiány. Ki tehet róla? S ki tehet ellene?⁸

Vázlat a magyar településhálózatról, településrendszer 1

(A településhálózat és településrendszer kategóriák tartalmi különbségeire TÓTH József lektorom hívta fel figyelmemet. Eszerint a településhálózat alapveten csak a települések közötti horizontális („síkbani”) kapcsolatokat jelenti, míg a településrendszer kategória tartalmazza a tartalmi („mélyiségi”) összefüggéseket is. Az éppen adott tartalmú szövegösszefüggést lő függ en fogom egyik vagy másik kategóriát használni.)

(A vázlat eredetileg – évekkel ezelőtt – a településsociológia téma oktatásának adalékkaként készült, előadásomhoz használt „cédrulának”. A „m faj” jellegéből következően nem tartalmazott forrásokat, hivatkozásokat. Most, amikor úgy döntöttem, munkámba beillesztem, már képtelen vagyok a források rekonstrukciójára.

⁸ Tekintet, 1997/23., 32-53. o.

Egyébként is elég feleslegesnek vélem: ez a vázlat nem szorosabban vett tudományos igény tanulmány. Évtizedek óta foglalkozom – különböz intenzitással, különböz közelítésekben – a helyi társadalom, azon belül különösen a kisvárosok helyi társadalmának kutatásával, a dolog természeténél fogva a települések társadalomtörténetével is. Ez id alatt nyilván nagyon sok téma vágó szakirodalmat olvastam. Er s hatással voltak rám Erdei Ferenc, Enyedi György, Granasztói Pál, Beluszky Pál, Csatári Bálint, Tóth József, B hm Antal, Hidy Péter, Pál László, Szenti Tibor; rajtuk kívül is felsorolhatatlanul sokak – például a Politikatudományi Intézet és az MTA Regionális Kutatások Központja munkatársainak gyakran csak kéziratos – munkái. És „használtam” a szépirodalmat is: Hanák Péter inspirációjára Jókai, Mikszáth, Babits, Kosztolányi és mások regényeit, novelláit olvastam újra „szociológus-szemmel”. Ez a vázlat, tartalma szerint, olyasmi, ami bennem összerakódott az olvasmányokból. Nyilván rengeteg szubjektivitást, óriási tévedési lehet ségeket tartalmaz ez a munkamód. Fogjuk fel talán sajátos, egyszemélyes brain stormingnak /ötletrohamnak/; hátha van benne valami...)

A mai településhálózat, településrendszer „eredeti állapotának”, kiinduló pontjának az I. István államszervez munkássága nyomán a körülbelül 11–12. századra kialakult és rögz dött szerkezetet kell tekintenünk. Úgy látszik, nagyon leegyszer sítve a képet, hogy ekkorra egy lényegében 3 pólusú, 3 alapvet településtípust tartalmazó szerkezet alakult ki. Ezek:

- A királyi várak körül kialakult városok, amelyek f ként a vár ellátásának funkcióit, illetve iparos-kereskedelmi központ funkciókat láttak el. Lakói jórészt a tágabb értelemben „várnép”, a várat (a királyt) ellátó szolgaszemélyzet, illetve részben szintén szolga-állású, részben önállóan dolgozó iparosok-keresked k. Ezek mellé a városok mellé nem sokkal kés bb csatlakoztak a „királyi városok”, amelyek közvetlen uralkodói fennhatóság alatt voltak, és a kés bbiekben egyre er söd részleges bels autonómiával rendelkeztek.
- A második típus azok a mez városok (oppidumok), amelyek jelent sebb közlekedési utak találkozásánál, alkalmas folyami átkel helyeken alapvet en kereskedelmi funkcióval alakultak ki. Népességük zömmel mez gazdasági, kisebb részben kereskedelem-kiszolgálói; magát a kereskedést nem a városlakók végezték. A tágabb értelemben vett városfunkciók (kisrégió központ) ezekben csak korlátozott mértékben, dominánsan inkább csak a kereskedelemközlekedés dolgaiban jelennek meg, az ipari, szellemi, stb. „szolgáltatások” igen kis mértékben.
- A harmadik típus a falvak s r hálózata. A falvaké, amelyek egyértelm en földesúri fennhatóság alatt álló jobbágy-falvak, szinte kizárolag mez gazdasági népességgel, jószerint önellátó, önmagára utalt zárt világgal. Kis, legfeljebb néhány tucat családot tartalmazó települések ezek; a korabeli termelési és közlekedési technika – a megm velend földet ésszer id n belül el kell érni, nem lehet naponta több órát csak a munka helyére való odaéréssel tölteni – nagyobb határú település

kialakulását nem engedi meg. A viszonylag jól m velhet területeken tehát egymáshoz elég közel jöhettek létre a falvak, így alakult ki a s r településhálózat.

A településrendszer els nagy átalakulása a török hódoltság idején megy végbe, mégpedig, érthet en, a hódoltsági területeken (leger teljesebben az Alföld térségében). Ám ez így nem egészen pontos. Már a kézirat lezárása után került kezembe egy könyv, ami némi képp más megvilágításba helyezi az átalakulást.

Hegyi megmutatja, hogy a változás már a 14. században elkezd dött. Az apró, önálló fejl désre képtelen falvak népe elkezdtet „összeszaladni”, és kezdték kialakulni a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon a mez városok. Így nagy területek maradtak pusztának, és a földesurak és a mez városok a nagy határokat legel ként és kaszáló-ként kezdik használni, nagy volumen állattenyésztést kezdték. A 16. század küls és bels változásai azután a mez gazdaság fejl dését ebbe az irányba tolták: a Magyarországról elérhet ausztriai, délnémet és morvaországi városok, Észak-Itáliában pedig Velence hosszú évtizedekig szinte korlátlan piacot jelentettek a magyar szarvasmarha számára. A mez városok népe (is) élt ezzel a lehet séggel. A falvak elnéptelenedésének folyamata, ekkor már a török hódoltság következtében is, ezid tt gyorsult fel, és alakult ki az Alföldön a jól ismert mez városi szerkezet.

A Dunántúlon, a Felvidéken és Erdélyben maga a településhálózat kevésbé változik, inkább hangsúlyeltolódás van (ámbár a Dunántúl hódoltsági részein is megfigyelhet volt a falvak elnéptelenedése). A várak, várkörüli városok, az önmagukat inkább megvédeni képes

királyi városok a korábbiaknál nagyobb jelent ségre tesznek szert, a falvak népe számára ideiglenes menedéket is nyújtanak, de maguk a falvak nem néptelenednek el, egy-egy „vész helyzet” elmúltával az ottlakók visszatérnek és folytatják rendes falusi életüket.

Más a helyzet a hódoltsági területen. Az állandósuló bizonytalanág, a török hader folyamatos jelenléte a falvak normális életét ellehetetleníti. A termés megmaradása bizonytalan – a portyázó török csapatok rendre rekvírálnak – az állatokat (olykor az embereket is) elhajtják. A falvak népe, ha és amíg és ahol lehet, menedéket keres a csak általuk ismert szittyókban, nádasokban, végs leg azonban rákényszerülnek, hogy falujukat elhagyva nagyobb településekre „összeszaladjanak”. Meglév , vagy éppen az „összeszaladás” révén kialakuló mez városokba tömörülnek, amelyek már alkuképes pozícióban vannak a török igazgatással szemben, amelyek valamelyes biztonságot adnak az ott lakóknak. Kialakulnak tehát a viszonylag nagy, zömmel mez gazdasági népesség , és igen nagy, olykor több tízezer holdas nagyságrend határral rendelkez városok. (Jellegzetes példái ennek a fejl désnek a „háromváros”, Cegléd, Nagyk rös, Kecskemét.) A török kor másfél évszázada alatt ez a szerkezet megszilárdul, a korszak végén sem történik meg a falvak visszatelepülése. Létrejön egy viszonylag ritka, de nagyhatárú és elég nagy népesség sajátos mez városokból álló településrendszer, amelynek van néhány funkcionális sajátossága.

Az els , a többöt is meghatározó sajátosság, hogy ezeknek a településeknek a mez gazdaság a városalkotó tényez je. A klasszikus városfejl désben, az ókori nagybirodalmak városaitól kezd d en, tipi-

kusan hatalmi-igazgatási funkciók mentén formálódnak a városok, a mez gazdasági termelés a városközpontnak alávetett „vidék” feladata. (Lényegében így van ez a görög városállamok fejl désében is: maga a városmag a hatalmi-igazgatási-ipari-kereskedelmi központ, az élelmiszertermelés a „városrész-jogállású” – az ott él szabadok a város teljes jogú polgárai, a városmagtól olykor 10-15 km távolságban lév település-részeken történik.) Az Alföldön kialakuló mez városba az „összeszaladó” népesség természetesen „hozza magával” a földm vel funkciót, hiszen ez megélhetésének alapja; a városba költözés (menekülés) nem jelent tevékenységváltást, csak lakhelyváltást, ezzel együtt magától értet d en a tevékenység formáinak a szükségszer megváltozását. Éppen ez a forma-váltás jelenti a további funkcionális sajátosságok alapját.

Az egyik ilyen sajátosság településszerkezeti jelleg : a lakóhely és a termelés – a munkavégzés – helye sajátos módon, részlegetsen elválik. Az eredeti falu-szerkezetben a kertészeti termelés, a termény-tárolás, az állattartás is a lakóházhoz tartozó telken volt; a legeltetett-makkoltatott állatok istállója-ólja is a lakóházhhoz csatlakoztatott, vagy annak udvarán volt kialakítva. Csak a szántóföld és a legel volt a „határban”. Ezekben az újonnan alakult mez városokban a belterületi lakóházból már csak leginkább a kisállatokat tartják, a terménytárolás, a számosállatok ellátása, a nagyobb volumen kertészeti termelés (pl. sz 1) a szorosan vett városmagot körülvev küls övezetekre kerül. A városmagtól távol es , nagy kiterjedés területek pedig a rideg állattartás színhelyeivé válnak. Természetesen a szántók is egy küls bb, távolabbi övezetbe kerülnek.

Ez utóbbi tényez k alakítják kis ezeknek a városoknak egy, a kés bbiekben is fontossá váló térszerkezeti sajátosságát. Sem a rideg állattartás, sem a városmagtól távolabbi szántók m velése nem képzelhet el a lakóhelyr l történ napi kijárással. Szükség van olyan ideiglenes szálláshelyekre, ahol az éppen szükséges munkák idején hosszabbrövidebb id re meg lehet húzódni. Ezek lesznek a tanyák, amelyek tehát eredetileg ideiglenes szálláshelyek, a tulajdonos tulajdonképpeni lakóhelye a városi ház. Életvitelszer en ott lakik a tulajdonos, és természetesen állandó jelleggel ott lakik családja: a tanyán csak azok – és addig – „tanyáznak”, akiknek – és ameddig – éppen dolguk van. A kés bbi fejl désben azután különböz tanya típusok alakulnak ki, amelyek többé-kevésbé egy fejl dési sort, id beni egymásutániságot is jelentenek. Eredetileg tehát csak ideiglenes szálláshely a munkavégzés id tartamára. A következ típust az jelenti, amikor már olyan állandóbb lakhelyet építenek, ahol a fiatal feln ttek (újonnan házasodottak) élnek kinn, de ünnepekre, betegség esetén, vagy ha a gyerekek n nek, hazamennek a városi házba. Másik változat az, amikor a tanyán cselédek élnek életvitelszer en, ám korosodván, amikor munkavégz képességük lecsökken, k is a városba költöznek haza. (Addig is a város a tulajdonképpeni otthonuk: oda járnak temp lomba, ünnepekre, magától értet d en tagjai a város helyi társadal manak, közösségeinek. Odavalósiak.) További változat az olyan állandó lakhely, ahol az aktív élet nagy részét, egészét kint éli a tulajdonos családtagja (gyermeke), és csak az öregek halálakor (vagy maga tehetetlenné válásakor, amikor már folyamatos ellátásra szorulnak) költöznek haza. Ám ebben az esetben is a család (értelemszer en a

nagycsalád) „otthona” a városi ház. Végül – inkább már csak a 18-19. században – a tanya állandó, városi „bázis” nélküli lakóhellyé válik. Ez azonban már nem az „igazi” tanyás szerkezet, itt ugyanis a tanyai lakos már csak jogi értelemben „városi polgár” (ott anyakönyvezik, stb.), de már csak nagyon korlátozott mértékben tagja a város közösségenek; a tanyán önálló, elkülönült, lényegileg csak önmagára vonatkoztatott életet él. Ám a tanyák még ekkor is egyértelm en a városhoz tartoznak, a város alkotórészei. A város és tanyavilága együtt alkot egy településhálózati, településrendszerbeli egységet.

Ennek a sajátos szerkezetiségnek a leírása-elemzése vezette el ERDEI Ferencet ahhoz az illúzióhoz, hogy modern (polgári-t kés jelleg) civilizatórikus fejl dési energiák bekapcsolódásával kialakulhat egy (sajátosan magyar) újtípusú város. Amelynek jellemz je, hogy a városalkotó tényez az agrárium, a lakóhelymunkahely szétválása részleges (mert az infrastruktúra – f leg a közlekedés – fejl désével a tanya és a magtelepülés napi kapcsolata megoldódik, és az infrastruktúra más elemeinek fejl désével a tanyákon is kialakítható egy „urbanizált” életvitel), s amelyben így, az el bb mondottak következményeképp, a tanyák népe egyértelm en a város helyi társadalmának – „közösségenek” – részévé válhat. Illúziónak mondom ezt az elkezelést, két okból. Az egyik az, hogy ekkorra – Erdei ezt az elkezelését az 1940-es évek elején fogalmazta meg; ld. Magyar város c. könyve – már a tanyák többsége nem csak egyszer en állandó lakhelyként funkcionált, hanem olyan szegényparaszti népesség – kényszerb 1 elfogadott – állandó lakhelye, amelyben, éppen létviszonyai következtében, nem volt meg az említett civilizatórikus fejl dési

energiák bels energiahányada. A másik ok pedig az, hogy az összeurópai (Pontosabban európai típusú; ide kell ekkor már érteni Amerikát is) fejl désben a gazdaság hangsúlya áttev dött az iparra, az ezt kiszolgáló ipari jelleg urbanizációra (a modern város nélkülözhetetlen tényez je az iparosodás). Ebben a fejl désben a mez gazdaság, bármily fontos is egyébként, szorosan vett gazdaságtani értelemben alárendelt jelent ség , így önálló városalkotó tényez már nem lehet. (Más kérdés, hogy a megmaradt – egyébként f leg a 20. század második felében er sen fogyatkozó számú – tanyák bázisán egyes szakért k szerint kialakulhat valamiféle „farmergazdálkodás”. Ez azonban még a jöv kérdése, és – a lényeges szempontunkból inkább ez – mindenkorban más településszerkezeti típus, nem a tanyás mez - város továbbfejl dése.)

Visszatérrek most az általánosabb magyar településrendszer fejl déshez.

A 19. században – f ként a kiegyezés után, a század harmadik harmadában – Magyarországon is elindul a „klasszikus” polgári-t kés urbanizáció. (Ld. az urbanizáció szakaszairól írottakat Enyedi Györgyt l.) Ennek magyar sajátossága, a gazdaság- és társadalomszerkezet sajátosságaiból következ en, hogy a fejl dés nagyon kevés városi centrumra korlátozódik. (A magyar sajátosságok legfontosabbai: fejl désünk követ jelleg , Nyugat-európai minták alapján, er s függésben a mintatérségt l történik, ez, többek között, a közlekedési hálózat olyan kialakítását kívánja meg, amely kevés gy jt ponttal Nyugat-Európához köti az országot. A követ jelleg fejl désb l is következik, hogy a gazdaság fejl dése dominánsan küls t kéré

alapul, a bejöv t ke pedig természetesen oda települ, ahol már megvannak a szükséges feltételek.) Kiugró szerep természetesen Budapest (illetve eleinte a három város: Pest, Buda és Óbuda együttese), mellette néhány „vidéki” város (Pozsony, Kassa, Nagyvárad, kicsit kisebb mértékben Újvidék) szerepe válik jelent ssé. Van persze néhány kisebb város is, amelyiknek ebben a folyamatban (esetleg csak id legesen) speciális szerepe adódik (pl. Baján a gabonakereskedelem; a város a délvidéki gabonaterm területek gy jt és közvetít központja a vasút kiépüléséig, Debrecen a Tiszántúli területek hasonló funkciójában, Gy r – hajózás! – kereskedelmi központ, a 19. sz. vége felé Miskolc, vas- és acél-gyártás). Ezek a fejl d városi központok azonban inkább csak „szigetek”: a településrendszer zöme, a falvak és a kisvárosok többsége, mondhatni, érintetlen marad. Pontosan leképezve így a településrendszerben, térben is (ne feledjük: a településrendszer – és persze a településhálózat, valamint az egyes települések bels szerkezete is – a társadalom téren megszervez dése!) a feudál-kapitalista Magyarország „kett s társadalmát”. A centrumvárosok, mint a polgári-t kés fejl dés telephelyei, a falvak (kisvárosok), mint a feudális típusú szerkezetiségek (mutatis mutandis) továbbélései.

Az 1. Világháború utáni id szakban a szerkezet alapjellege (minthogy a társadalom egészének alapjellege változatlan marad) nem változik, de jelent s funkcionális módosulások történnek.

A legfontosabb: mint jeleztem, a t kés fejl dés felgyorsulásának idején (még a Világháború el tt) Budapest mellett, annak mintegy „antipólusaként”, komoly fejl désnek indul néhány korábban is regionális centrum szerep város. Egy id után kiépül egymás közötti

vasúti összeköttetésük is, mintegy „küls gy r ként” övezve a centrum-Budapestet. A trianoni határok levágják ezt a gy r t, mind a városokat, mind az azokat összeköt vasutat határon kívülre helyezve. (Az utóbbi évszázados hatású: a legutóbbi id kig megmaradt a vasúthálózat olyan sugaras jellege, ami az országhatárba fut bele, az újabb regionális centrumok összekötése nélkül; nézzünk rá a vasúti térképre: nincs Pécs Gy rrel vagy Szegeddel összeköt vasúti f vonal.) Pozsony, Kassa, (Ungvár), Nagyvárad, (Újvidék) határon kívül marad; helyettesítésükre, részben mesterséges felfejlesztéssel, feljönnek a mai „vidéki nagyvárosok”. (Mesterséges felfejlesztés pl. a kolozsvári egyetem Szegedre, a pozsonyié Pécsre „telepítése”.) Szükség van rájuk „antipólus-város”-ként is, regionális centrumként is. Szintén politikai indíttatású az új határral „elvágott” megyékb l itt maradt részeiken korábban legfeljebb kistérségi vonzásközpont szerep települések megyeszékhellyé kinevezése. (Berettyóújfalu, Mátészalka, Szikszó)

Ugyancsak Trianon hatására komolyabb fejl désnek indulnak új, hangsúlyosabban regionális szerepet kapó városok (pl. Salgótarján, Kecskemét, Székesfehérvár, Veszprémben, Nagykanizsa, Szombathely). Ezek a kapitalizálódás els dinamikus korszakában (19. sz.) nem tudtak – nem volt rá szüksége ennek a fejl désnek – a változások élvonalába kerülni, most azonban, a lecsökkent országterületen, amelyr l jelent s ipari-kereskedelmi térségek (gondoljunk csak az északi bánya- és iparvidékekre) szakítottak le, megnövekedett relatív fontosságuk. (Kecskemét ekkor kezd kiemelkedni a „három-város” mez városiasságából, Nagykanizsát az olaj, Veszprémet a hadiipar, Salgótarjánt a szén teszi fontossá.) Trianon hatása az is, hogy néhány

várost (jelesül, talán legmarkánsabban, Baját és Esztergomot) a revízionista rezsim kifejezetten politikai okból, hangsúlyozandó a javarészt elcsatolt terület megéltének folytonosságát, megkísérli valódi gazdasági-társadalmi jelent séget túl is „futtatni”. Tudjuk, Baja 19. századi gazdasági jelent sége abból fakadt, hogy a Bácska-ság mez gazdasági terményeinek gy jt központja volt, ez a szerepe kiesett. Esztergomban pedig a legnagyobb birtokos, az érsekség birtokainak javarésze határon kívül maradt, holott korábban ezek biztosították „egy vékony papi és hivatalnok- és pedagógusréteg viszonylagosan jó megélhetését”; és ezen túlmen en is a jelent s „városkörnyéki” területek határon kívül kerülése alapjában roppantotta meg a város saját-gazdasága teljesít képességét is. Ezeket a súlyos gazdasági tényez ket a politikai akarat nem volt képe ellensúlyozni.

A harmadik fontos módosulat az, hogy feler södik a falvak differenciálódása. Ezt a folyamatot több tényez befolyásolja. A legfontosabbak: fejl d vagy nem fejl d városok mikrorégiójához való tartozás (ezen belül hangsúlyosan hátránytényez , ha, mint a keleti országrész számos települése esetén látható, a korábbi kistáji vonzásközpont-város határon kívül maradt), a közlekedési hálózatban elfoglalt hely, ipari centrumok közelsége-távolsága, a kényszer en változó mez gazdasági termelés (export-piacok sz külése, illetve átalakulása: immár kevésbé a gabona, inkább a zöldség-gyümölcs a kurrens cikk!) követelményeihez való igazodás lehet sége-képessége. Ezek a tényez k határozzák meg, hogy mely falvak tudnak alapvet en váltani. Ilyen váltás például bányászfalvak (pl. Dorog), vagy egy-egy nagy ipartelep „kiszolgálására” szakosodó falvak (pl. Almásfüzit)

megjelenése. Másokban meg tud indulni a (Erdei Ferenc szóhasználatával) „parasztpolgárosodás”, a kifejezetten árutermelésre átállt mez-gazdasági termelés (pl. a Budapest környéki sváb falvak). És vannak, amelyek kimaradnak mindenféle fejl dész 1 (pl. az ipari centrumoktól távolabb fekv aprófalvak, a városoktól távolabbi, közepes vagy gyengébb termelési potenciállal rendelkez mez gazdasági települések).

Lényeges azonban, hogy ekkor még az ország népességének zöme (nagyjából kétharmada) falusi lakos. Az urbanizáció városszámnövel jellege (a városodás) még nem hatja át a magyar társadalom egészsét. (Nem is szólvan az urbanizáció másik részér 1 a városiasodásról; a falvak civilizatórikus városiasodása ebben a korban jószerint még el sem kezd dik.) A kapitalizálódó-városiasodó szegmens még ebben a korban is szigetszer , az ország kisebbsége. Egészen sajátos képlet ebb 1 a szempontból az, hogy a falusi népesség aránya az egyébként fejlettebb, nyugatiasabb országrészeken /Dunántúl, északi országrész/ magasabb, mint az elmaradottabb alföldi régióban: a törökt 1 kevésbé érintett, európaibb fejl dési részeken /Budapest nélkül számítva/ 84% a falusi népesség aránya, az Alföld valamikori hódoltsági területein épp kétharmad. A másik oldalról is megfogalmazva: az „európaibb” Dunántúlon 16%, a „paraszti” Alföldön 34% a városi népesség. Nyilván, és ez már a falvak differenciálódásának kérdéséhez is odartozik, egészen más jelleg város mondjuk K szeg, mint a vele ekkor közel azonos nagyságrend Cegléd, és egészen más jelleg az ekkor még falu Ajka, mint, mondjuk, Fülpöpszállás.

Érdemesnek látszik, minthogy korban elég közel vagyunk a mához, felvázolni (jórészt Erdei Ferenc nyomán) az ekkor létezett település-típusokat; ezt immár szabályos kategoriális rendbe szedve.

Miel tt ezt megtennénk, szükségesnek tartom ezen ponton egy metodológiai bekezdés beiktatását. Hangsúlyozni kell ugyanis, hogy a tipológia alapvet en kvalitatív jelleg megfontolásokon alapul. Több tényez , amit egy tipológiához használni lehet, eleve kvantifikált (a települések népességszáma, korösszetétele, területe, stb.), mások, könnyebben vagy nehezebben, de jól számszer síthat ek (gazdasági fejlettség, gazdaságdinamika, egészségügy, innovációs potenciál; utóbbihoz ld. Rechnitzer János elemzéseit), vannak azonban számomra lényeges, elvileg sem kvantifikálható tényez k (els sorban a különböz mentális momentumok, mint a történettudat, a lokálpatriotizmus jellege és mértéke, stb.), és vannak olyanok, melyek ugyan elvileg kvantifikálhatók, csak nagyon bonyolult, településenként külön-külön elvégzend mérésekkel (a helyi társadalom állapotára vonatkozó tényez k). Minthogy számomra a kvalitatív – nem kvantifikálható – tényez k éppoly fontosak, mint a számszer adatok, nem tehetek mást, mint lemondok a számok, adatok „egzakt” nyelvér 1, és megkísérlek – tudva az eljárás bizonytalanságait, a „bizonyítőer ” gyengébbségét – a min ségi (kvalitatív) különbségekre figyelni. Fontos még, hogy – Bourdieau nyomán – nem csak az éppen adott állapotot, hanem a fejl désváltozás dinamikáját, irányát is figyelembe vesszem.

mutatta ki, az egyének társadalmi helyének elemzésekor, hogy az éppen adott helyzet jelentése, jelent sége nagyban függ attól, hogy a pályaáv honnan hová tart, emelked , vagy süllyed fázisban van-e.

Úgy gondolom – és ezt igyekeztem a tipológia (tipológiák; kés bb az ezredforduló korszakának a tipológiáját azonos elvek mentén fogom leírni) megfogalmazásakor – érvényesíteni, hogy települések esetében is érvényes ez a dinamikus szemlélet. Fontos tehát a trend, az, hogy a település az országos változásokhoz és önmaga korábbi állapotához képest milyen változási irányban halad. Látszólag (pl. objektív mutatóit tekintve) azonos jelenlegi helyzetben lév települések esetében lényegi min ségi különbséget jelent, hogy az egyik település „feljöv ben”, a fejl dés f áramába csatlakozóban van-e, vagy éppen ellenkez leg, „leszálló ágban”, a f vonaltól leszakadóban. Ezt a – szintén legfeljebb csak részlegesen kvantifikálható – tényez t is megkísérlem tehát figyelembe venni.

Mindezek figyelembe vételével lássuk tehát a 2 háború közötti Magyarország településtipológiáját (illetve, legyünk pontosak, e tipológia egy – szerintem – lehetséges változatát).

1. Városok

1.1. Nyugati – európai – típusú városok

1.1.1. A „polgárvárosok”. Ezeknek jellemzje, hogy hagyományosan jelent s kézm iparral, komoly kereskedelemmel rendelkeznek. Kiépült igazgatási struktúrájuk van, nagyhagyományú (mikro)-regionális oktatási és kulturális centrumok. Mentalitásukban rzik a polgári (el polgári, polgárosodó) értékvilágot, ám kevésbé nyitottak a „modern világ” hagyományaikat megkérd jelez hatásaira. Gazdaságuk dominánsan el polgári-kispolgári jelleg, a t kés nagyipar fejl dése elkerülte ket. Többségük olyan, tulajdonképpen labilisnak

mondható állapotban van, hogy megfelel küls hatás elindíthatja ket a teljes értelm modernizálódás felé, de más küls hatás teljesen visszavetheti fejl désüket. (Ilyen például Baja, Sopron, Veszprém, Balassagyarmat, Eger.)

1.1.2. Az „iparvárosok”. Jellegzetesen az új kapitalista ipar telephelyei. Gazdaságukat egyértelm en az újonnan betelepült, vagy a meglév k felfejlesztésével kialakuló nagyvállalatok dominálják, és ez meghatározza társadalmi arculatukat is. A felfejl d ipar (t kés szervez dés nagykereskedelem, stb.) nagyszámú munkaer t vonz a környékr l vagy távolabbról (beleértve természetesen a szellemi foglalkozásúakat, értelmiségeket is; k a városok szellemi arculatát fogják alaposan átformálni!), megváltoztatva ezzel természetesen a település társadalmi összetételét, társadalmi képét is. A korábbi helyi társadalom szerkezetiségei széttöredeznak, az új szerkezetek csak nagyon lassan alakulnak ki. (Tudjuk, egy „összeszervez dött” helyi társadalom kialakulásához legalább másfél generációnyi id szükséges.) Gazdasági értelemben dinamikusan fejl d , társadalmi értelemben részben széttöredez , részben éppen alakulóban lév települések- r l van tehát szó. (Ilyenek: Miskolc, Ózd, Salgótarján.)

1.1.3. „Politikai városok”. Azok az új megyeszékhelyek, amelyeknek jelent sebb városi múltjuk nincs, vagy alig van. (Berettyóújfalu, Mátészalka, Sziksó) Az irredenta politika, amely ebben is manifesztálni akarta, hogy igenis megtartja a „történelmi” vármegyét”, az itt maradt résznek megyeszékhelyet jelölt ki. Aktuálpolitikai szándék, nem pedig szerves fejl dés tette „székhelyvárosokká” ezeket; úgy t nik, valóságos várossá fejl désük eléggé korlátozott érvény maradt.

1.1.4. Városok „leszálló ágban”. Nagyhagyományú városok ezek, több értelemben is. Korábban, még a feudális korban, jelent s (mikro)regionális gazdasági centrumok voltak, és ennek alapján (is) a környék, „vidékük”, településeinek társadalmi-szellemi vonzásköz-pontjaként is funkcionáltak, egyesek közülük korábban országos jelent séggel is bírtak. A kapitalizálódás-polgárosodás dinamikából azonban – különböz okokból – kimaradtak, jelenüket gazdasági téren az országos fejl déshez képesti folyamatos lejebb csúszás, egyébként pedig a „dics múlt” ápolása-élesztése dominálja. (Archetípusok: Esztergom, K szeg, Gyula, Pásztó.)

1.2. „Mez városok” (Idéz jelben írva; Erdei szóhasználatát átvéve, de ezek nem mindegyike a szabályos mez város.)

1.2.1. „Klasszikus”, de az új id k új követelményeire jól reagáló tanyás mez városok. Klasszikusnak mondjam ezeket, mert évszázas (mez)városi el zményekkel rendelkeznek, és ebben a korszakban is alapvet en az agrárium bennük a domináns tényez . De átalakuló mez gazdaság ez, mind a termelés gazdasági logikáját tekintve (t kés, áratermel gázdálkodás elterjedése), mind termelési struktúráját tekintve (a változó piaci viszonyoknak megfelel en a zöldség-gyümölcs termelés hangsúlyossá válása). Város-társadalmuk is alakul: dominanciára jutnak a polgárosodó parasztok. Igaz, a t kés ipar fejl - déséb l nagyrészt kimaradnak, de változtatásra alkalmas bels energiáik megléte jó esélyt teremt számukra a változó viszonyok közötti fejl désre. (Jellegzetesen ilyenek Kecskemét, Nagyk rös, Makó.)

1.2.2. Stagnáló mez városok. Az el z ekhez hasonló múlttal rendelkeznek, de valami okból nem tudtak „váltani”. A változatlanság

pedig – ld. Bourdieu! – ebben a korban már egyértelm en elmaradást jelent. A városok jelent sége – önereje és térszervez ereje – csökken, fejl dési esélyük is egyre kevesebb. (Példa: Törökszentmiklós.)

1.2.3. Átalakuló mez városok. Az el z ekhez hasonló mez - városi múlt, a jelent azonban valamilyen más városalkotó tényez alakítja. Ez lehet a korábbiakhoz képest megnövekv kereskedelem, lehet a közlekedési (ekkor még egyértelm en vasúti) gócponttá alakulás, lehet ipar (nyilván els sorban élelmiszeripar) odatelepülése. Város-társadalmuk alakulása nagyban hasonló az 1.1.2. pontban leírt „iparvárosok”-éhoz. (Szolnok, Hatvan)

2. Falvak

2.1. „Szabályos” falvak. Azokat a falvakat nevezem „szabályosnak, amelyek többé-kevésbé megfelelnek a hagyományos falufogalomnak. Tehát amelyek relatíve zárt bels világgal rendelkeznek, amelyeken a helyi társadalom szerkezeti (beleértve a lokális hagyomány- és érték-rendszert) még fellelhet k, amelyek gazdasága hagyományszer en alapvet en a mez gazdaságra épül. Ezen belül azonban nagyon is különböz típusok írhatók le.

2.1.1. „sfalvak”. Ezek még Árpádkori eredet ek, és templomukban, a templomhoz (is) köt d hagyományaikban rzik ezt az „siséget”. Sem az eltelt évszázadok viharai, sem a „modern kor szelei” nem érintették meg ket igazán. Élik a maguk nemzedékek sokaságán át kiformálódott életüket, általában tudomásul sem veszik, vagy ha igen, figyelembe nem veszik a világ változásait. (Földrajzilag is „eldu-

gott” tájegységeken találhatunk ilyeneket, talán leginkább az rségen, a Dunántúl egyes vidékein /Göcsej/, Somogyban, Nyírségen.)

2.1.2. „Jobbágylfalvak”. Eredetileg teljesérvény en földesúri fennhatóság alatt álló falvak, amelyek a jobbágylfelszabadítás – tehát a földesúri fennhatóság jogi megsz nése – után sem szabadultak meg a gazdasági kiszolgáltatottságtól. Lakóik többsége zsellér (uradalmi cseléd), kisbirtokos paraszt, néhány középbirtokos parasztgazdásgal. Élik, alapjellegük változása nélkül, a maguk magukba-zárt, csak magukra orientált életét. (Megalálhatók minden olyan térségen – kistérségen –, amelyet nem érintett meg a kapitalista-polgári modernizáció.) (Ezek mintegy párhuzamaként említ Erdei „nemesi falvakat”, amelyek eredetileg földesúri fennhatóságnak nem alávetett kisnemesek falvai voltak. Én eddigi ismereteim alapján ezeket nem sorolom külön típusba.)

2.1.3. Telepesfalvak. Mint tudjuk, a 18. században a török id kben elnéptelenedett területekre külföldr l is hívtak be telepeseket, akik természetesen, ha nagyjából együtt jöttek, együtt is telepedtek le, gyakran új településeket hozva létre. Évszázadokon át is meg rizték nyelvüket, sajátos kultúrájukat, hagyományaikat; er s, a környezett l olykor jelent sen eltér bels világot alakítottak maguknak. Ebben a korszakban még komolyabban nem tört meg ez a bels világ, hagyományszer en élik a maguk, környezetükt l több tekintetben eltér életét. (Tipikusan ilyenek a sváb falvak, mint pl. az Alföldön Hajós, vagy a Dunakanyarban Dunabogdány, de van ilyen szlovák falu is a Pilisben.)

2.1.4. „Polgárosodó” falvak. Többnyire ipari góć városok közelében alakulnak ilyenné. Jellemz jük, hogy jellegadó nagyságrend

népességük részese annak a „parasztpolgárosodásnak”, amely áttérést jelent a specializált árutermel (nyilván az adott ipari góc szükségleteire válaszoló termelési struktúrájú) tevékenységre. Társadalmi arculatukban is „nyitnak”: napi kapcsolatban lévén a modernizálódó városaikkal, befogadják (részben persze magukhoz idomítva) annak hatásait, gyerekeiket (a városban) taníttatják, életvitelükben is kilepnek az archaikus paraszti létforma kereteib l. (F leg, érhet en, Budapest környékén találni ilyeneket: Budakalász, a Pilis...-falvak, a Duna túloldalán pl. Vecsés.)

2.1.5. „Romlott falvak”. Azokat a falvakat lehet így nevezni, amelyek, a létviszonyok ellehetetlenülése következtében, feladták a „paraszterkölcsöt”, és valamilyen devianciába süllyedve próbálják meg a túlélést. (Jellegzetesen ilyenek az egykéz falvak Göcsejben vagy a Tiszántúlon, és ilyen az a Szabó Zoltán által /a „*Cifra nyomorúság*”-ban; *ld. 103.-104. oldalak/ leírt nőgrádi falu, amelynek asszonyai, lányai férjeik, szüleik és a falu!/ tudtával és kvázi jóváhagyásával testük áruba bocsátásával keresték meg a betev falatot.)*

2.2. Apró parasztfalvak. Olyan kicsi, mez gazdasági tevékenységi jelleg falvak ezek, amelyek még az önálló települést 1 elvárható minimális funkciókat sem tudják teljesíteni. A kapitalizálódó-polgárosodó fejl dés természetesen meg sem érinti ezeket, hagyománszer en és magukra maradottan élik alig több mint vegetáció-szint életüket. (Észak-Borsod és Baranya aprófalvas területein vannak ilyenek.)

2.3. „Szabálytalan” falvak. Azokat a településeket nevezem így, amelyek vagy új alakulásként, vagy teljes (funkcionális) átalaku-

lással nem „eredeti” falu-funkciók mentén jönnek létre. Valamilyen speciális tevékenység mentén (bányászfalvak), vagy speciális táji adottság kihasználásával (üdül falvak) alakulnak ki. Jellemz jük, hogy teljesen beilleszkednek a modernizálódó fejl désbe (nyilván, mivel éppen az adja meg számukra fejl dési energiát), nincsen hagyományszer helyi társadalmuk, többnyire eléggé homogén a népességük, de társadalmi „összeszervez désük” még éppen csak elkezd dött. (Az éppen felfejl d bányavidékeken – Nograd, tatai medence –, meg természetesen a Balaton, Velencei tó mentén találunk ilyeneket nagyobb számban.)

Látható, hogy a típusok közötti különbségeket alapvet en az ország kapitalizálódó-polgárosodó fejl déséhez viszonyítva lehetett leírni. Maga a **településhálózat** ebben a korszakban alig változik: aránylag igen kevés új település jön létre, és nem sz nnek meg települések. A **településrendszer** annál inkább: a hangsúlyok, a települések jelent sége változik, és nagyon er s min ségi (vagy inkább miném - ségbeni), a települések **bels jellemz it** érint változások történnek. Ám ha csak a térképet nézzük, a térszerkezet – a társadalom térbeni megszervez désének küls kerete! – lényegében változatlannak látszik, a mélyebbre, a bels mozgásokra tekint pillantás vesz észre alapvet nek t n változásokat. (Ezekre utaltam a tipológiában.) Igaz ez akkor is, ha a térképen nem csak a „pöttyöket”, a településeteket nézzük, hanem az azokat összeköt vonalakat (közlekedési hálózat, vonalas infrastruktúra) is. A vasút- és úthálózat a 19. sz. végi állapot-hoz képest csak annyiban változott, amennyiben Trianon eltorzította ezt, komolyabb fejlesztés nyomát nem látjuk. A közm hálózat

(villany, víz, csatorna; a vonalas infrastruktúra közhasznú térképeken nem látható elemei) alig fejl dött, s ha igen, inkább csak a városokban. A településhálózat dolgában tehát, mint az ország-fejl dés egyéb területein is, egy majdnem-stagnáló, alig-fejl dés képét látjuk; a településrendszer mélységi tartalmai változnak.

Nézzük mármost, hogy mi történt a II. Világháború után!

Ezt a korszakot – noha teljesen nyilvánvalóan több, egymástól alaposan eltér részre lehet és kell bontani – ezúttal egyben kezelem. A településrendszer alakulása ugyanis olyan hosszú távú folyamat, amelyben néhány év alatt nem tudnak jelent s változások történni.

A korszaknak a települések szempontjából jelent sebb fejleményei egyértelm en a pártállami id szakra esnek; valójában a pártállam településpolitikájának következményei. (Magáról a településpolitikai fogalmáról és sajátosságairól kicsit kés bb részletesebben szólok.)

Ebben a korszakban a településhálózat is, a településrendszer is számbaveend mértékben módosul (ld. majd kés bb: tanyaközpontok/új falvak alakítása, „csinált városok”), az igazán lényegesek természetesen a bels , tartalmi, funkcionális módosulások. Ezek közül a legfontosabbaknak a következ ket tartom:

1. Az urbanizáció igen gyors el rehaladása. (Itt az urbanizációnak a városodás, tehát a városok lélekszámanak növekedése érelmet veszem. Ámbár kétségtelen tény az is, hogy a városiasodás, a civilizátorikus fejl dés értelmében vett urbanizáció is el rehalad ebben a korszakban; ld. falvak villamosítása.) A városi népesség arányának gyors növekedésében két tényez nek volt kitüntetett szerepe. Az egyik a klasszikus folyamat: a migráció, a városba vándorlások. A

„szocialista iparosítás” – amely, ha tágabban vesszük a fogalmat, voltaképpen az ipari forradalom sajátos formában történ magyarországi végbemenetelét jelenti – óriási munkaer szükséglete nagylépték migrációt is kiváltott. (Igen gyakori volt a „többlépcs s” migráció: falvaktól kisebb városokba, kisvárosokból nagyobb városokban, ezekb 1 Budapestre települtek az emberek.) A „szocialista iparosítás” továbbá új iparvárosok építését is jelentette (pl. Dunaújváros), amelyekre természetesen jelent s részben „új városlakókat” kellett telepíteni. Az urbanizáció másik jelent s tényez je a települések várossá nyilvánítása. A magyar településhálózat – Szelényi Iván és Konrád György 1971-es tanulmányának megállapítása szerint – „városhiányos” volt. Valóban, 1945-ben alig több mint félszáz városi jogállású település volt az országban, és még a ‘70-es végén is alig haladta meg számuk a nyolcvanat. Ezen próbáltak meg nyolcvanas években felgyorsult folyamatban a várossá nyilvánításokkal segíteni. (Mára a városok száma háromszáz fölött van.) Ami nyilván azt jelenti, hogy alaposan megn tt (ma már egyértelm en statisztikai többségeben van) a városlakó népesség aránya. Más kérdés, hogy ez – a Szelényiek által tartalmilag leírt – funkcionális városhiányon segítette? (Jó néhány települést lehetne említeni, amelyet várossá nyilvánítottak iga zi városfunkciók megléte nélkül. Nekem a kedvenc példám Visegrád: nem egész kétezres lélekszámú település, csak átmen forgalommal, egy db általános iskolával, általános orvossal, semmilyen, más településekkel is érint munkahellyel. Városfunkciónak nyoma sincs. Miért kellett várossá nyilvánítani? Lehet rajta töprengeni....)

2. A gazdaságsszerkezet átalakulása. Itt a meghatározó jelent - ség a már említett „szocialista iparosítás”. Lehet vitatni ennek módját, jellegét, a megvalósítás er ltetett ütemét; valamin szükségességét azonban aligha. Az ország modernizációs felzárkózásának az európai (típusú) fejl dés centrumaihoz, ami elindult a 19. század végén, tulajdonképpen megakadt a 2 világháború közötti id szakban, alapkövetelménye volt a radikális gazdaságsszerkezeti átalakulás. Szempontunkból maga a tény a lényeges: a mez gazdasági dominanciájú gazdaság egyértelm en ipari (kés bb ipari-szolgáltatási) dominanciájúvá alakult. (Talán a leglátványosabb adat: 1949-ben – Népszámlálás – a mez gazdasági népesség aránya még kicsivel 50% felett van, 1990-ben kevesebb, mint 10%)

3. Az el z két tényez b l együttesen következik egy harmadik nagy átalakulás: a falvak népének foglalkozásszerkezeti alakulása. A falvak korábban, még a két világháború közötti id szakban is, tipikusan a mez gazdasági népesség telephelyei. (Ámbár már Erdei Ferenc felhívta a figyelmet arra, hogy a „paraszt” és a „falusi” fogalmak nem azonosak. És láttuk azt is /fentebbi tipológia/, hogy megjelennek már a különös falvak is, mégis, a tipikusnak, úgy látom az volt tekinthet , hogy a falvak zöme mez gazdasági népesség által lakott volt.) Ez a vizsgált id szakban megsz nt. A falvakban is megjelentek másféle foglalkozások (például a termel szövetkezetek melléküzemágaiban), de a talán igazán nagy változást ebben a dologban az jelentette, hogy tömegessé vált az ingázás. (A falusi lakos a közeli – vagy távolabbi – városban, iparban dolgozik; a ‘70-es évek végén ez nagyból egymillió munkavállalót érintett.)

4. És végül mindenek következtében teljesen átalakult a falvak (és persze nem kis részben a városok) társadalomszerkezete, a helyi társadalom viszonyrendszeré. A falvakban az archaikus (feudális) típusú, zárt, ősi belső normavilággal és jól kialakult belső szerkezettel rendelkező viszonyok már természetesen a kapitalizálódás-polgárosvadás idején, a 19. században kezdenek megbomlani, ez a bomlás-folyamat gyorsul fel rohamossá a vizsgált korszakban. Nyilván – mutatis mutandis – ezek a folyamatok a városokban is végbenmennek; a pártállam de facto közösséggellenes politikája a városközösségek felbomlását is kiváltja.

Nyilván, ezeket a folyamatokat keményen befolyásolja a korszak településpolitikája.

Szükségesnek látszik itt egy rövid közbevetés általában a településpolitikáról.

A településpolitika természetesen nem új találmány: amióta a politika – mint a társadalom önszervezésének relatíve elkülönült létszférája – létezik, van településpolitika is. Ne feledjük, a település a társadalom térféle megtervezéséhez, a társadalomszervezés politikájának értelemszerűen dolga van a településekkel is. Az államalapítás korában a királyi várak-városok létrehozása jellegzetesen politikai – társadalomszervezés – indíttatású, mint ahogy kicsit később a szabadságharcban királyi várossá nyilvánítás is minden esetben politikai célokra (is) követ. (Más társadalmi közegből látványos példa, amikor Egyiptomban Echnaton fáraó vallási reformot vezet be – ami természetesen a társadalom-szervezés átalakítását is magával hozza – szükségesnek tartja új székváros építését.) A kérdés tehát nem az, hogy van-e a

hatalomnak (az éppen regnáló politikai er nek) településpolitikája, hanem csak az, hogy milyen ez a településpolitika.

Max Weber nyomán a településpolitika két alaptípusa írható le. Ezek:

Tranzaktív településpolitika. Ez azt jelenti, hogy a települések relatív autonómiával rendelkeznek. A központi hatalom csak az állam (birodalom, stb.) egészére vonatkozó döntések jogát tartja fenn magának, és csak az államegész m ködtetéséhez szükséges forrásokat vonja el – tipikusan adók formájában – a településekr l. A települések bels dolgaikat teljesen maguk intézik, a közös dolgokban pedig tárgyaló (tranzaktív) viszonyban vannak a központi hatalommal.

Redisztributív településpolitika. Ebben az esetben a települések szinte teljes mértékben alávetettek a központi hatalomnak. A döntéseket – a települések bels életére vonatkozókat is – a központi hatalom hozza meg. Ennek alapját az képezi, hogy a forrásokat szinte teljes mértékben központosítják, és ebb l – a központi akarat döntései-nek megfelel arányban! – osztanak vissza a településekre.

Magyarországon a vizsgált id szakban – tisztán az 1949 és 1990 közötti két évtizedben – alapvet en redisztributív jelleg településpolitika érvényesült. Leírható ennek tartalmaként a központi akarat néhány településpolitikai alapelve, alapértéke.

- A város prioritása a faluval szemben. A sztalinizált-vulgarizált marxizmus egyik társadalomelméleti alaptétele az volt, hogy a társadalmi fejl dés vezet ereje az ipari proletáriátus, annak pedig természetes „telephelye” a város. A város tehát, társadalmi értékesség tekintetében is, „fels bbrend ” a faluval szemben, a falut

ez a szemlélet „elmaradottnak”, a feudális szerkezetek zárványának tekintette. A városokat kell tehát a falvak rovására fejleszteni.

- A fent említett társadalomelméleti alaptételb 1 továbbá az is következett, hogy az ipari, új értéket el állító tevékenység magasabb rend , fontosabb, mint a kereskedelmi (amely „csak” az elosztást végzi), vagy a mez gazdasági (amely „csak” közvetlen fogyasztási javakat állít el) tevékenység. Ebb 1 következ en e szerint a település-politika szerint az ipari jelleg településeket kell els dlegesen fejleszteni, a mez gazdasági vagy kereskedelmi jelleg településekkel szemben.

- A centralizált hatalmi logikából továbbá az is következik, hogy minden települést érint kérdés közvetlenül politikai kérdés, ennél fogva, e logikából következ en, minden ilyen kérdést a (döntés-hozatali) központokban kell megoldani.

- Ugyancsak a centralizált hatalom logikájából következ en a településpolitikában is egy lineáris, többlepcs s, szigorúan hierarchikus irányítási szisztemát alakítottak ki. Ahol az alsóbb szint – például a falu – egyértelm en alárendelt (nem pedig „tárgyalásos”) viszonyban van a felette lév szinttel (egy ideig a járás, kés bb csak a megye) szemben.

Ennek az alapelvegyüttesnek természetesen megvoltak a konkrét intézkedésekben megtétesül megjelenésformái is. A legfontosabbak:

- A fejlesztési források nagyvárosokra-városokra koncentrála sa. A falvak a központi fejlesztési forrásokból alig részesültek, kivéve az olyan, propagandisztikusan is jól kihasználható dolgokat, mint a

faluvillamosítás. (Lásd Lenin: szocializmus egyenl proletárhatalom plusz villamosítás.)

- Az egyenl tlenségek megjelenítése a jogban: építési tilalom a tanyákon, a falvakban az építkezésekhez nem lehetett OTP kölcsönt felvenni, a (természetesen központilag meghatározott) közüzemi díjak (villanyáram) olcsóbbak a városban, mint falun.

- A településhálózat alakulásának központi tervezési eszközökkel való befolyásolása. Ide tartozik a tanyarendszer felszámolására való törekvés, többek között tanyaközpont-falvak létrehozásával, és ide tartozik az „új szocialista városok” (Szirmai Viktória érzékletes kifejezésével a „csinált városok”) építése (Dunaújváros /Sztálinváros/, Tiszaújváros /Leninváros/, illetve korábban jelentéktelen települések „szocialista várossá” fejlesztése (Tatabánya, Ajka, Kazincbarcika).

Mindez tulajdonképpen kicsúcsosodik az 1971-ben törvényer re emelkedett Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióban. Ennek legfontosabb tartalma az volt, hogy a településeket „szerepkör” szerint rendelte besorolni. (A kisebb falvak a „központi szerepkör nélküli települések”, nagyobb falu lehetett „részleges alsófokú központ”. Aztán volt alsófokú központ, részleges középfokú központ, és így tovább Budapestig, amely „kiemelt fels fokú központ” min sítést kapott.) A szerepkör szerinti besorolás azért volt különösen fontos, mert a fejlesztési forrásokat egyértelm en a szerepkörökhez kötötték: minél magasabb szinten volt a rangsorban egy település, annál több (arányaiban is több) forrásra volt jogosult. A korszak második felében, a hetvenes években megjelent – természesesen szigorúan a vázolt logikán belül – a decentralizáció elve és

részleges gyakorlata is. Ez szempontunkból azt jelentette, hogy a fejlesztési források jelent s hányada feletti rendelkezés jogát a megyékhöz telepítették. Ami – a fentebb leírt alapelveket és a hierarchikus szerkezet logikáját ismerve egyáltalán nem meglep módon – azzal járt, hogy a megyére jutó források nagyobb részét (megyénként eltér mértékben, de egyes kirívó esetekben túlnyomó többségét is) a megyeszékhely város fejlesztésére fordították. (Így újult meg Kecskemét vagy Veszprém belvárosa, miközben Baja vagy Pápa egészen minimális mértékben kapott fejlesztési lehet séget.)

1990 után a településpolitika elvileg radikálisan megváltozott. Az új önkormányzati törvény egy alapvet en tranzaktív rendszert vezet be. Igaz, ezt – a társadalom demokratizálásának érhet lázában – számos szakért szerint túlhajtja: több, mint 3200 „egyenrangú” önkormányzat (ahol a félszáz lakosú Detk önkormányzatának ugyanolyan jogai és kötelezettségei vannak, mint a kétnyolc millió Budapestnek) m ködésbeni nonszensz. Lehetetlen, hogy a központ – kormány vagy parlament – tranzakcióban (tárgyalásos viszonyban) legyen 3200 partnerrel. És nyilvánvaló az is, hogy egészen más a tárgyalási helyzete (alkupozíciója) Detknek, mint Budapestnek. Az azonos jogi állás korántsem jelent azonos társadalmi pozíciót. (Hasonlóképpen, mint az egyének életében: a munkaadó és a munkavállaló azonos jogú szerz d felek, de nyilvánvaló, hogy egy munkaszerz dés megkötésekor egyáltalán nem azonos súllyal tudják érdekeiket érvényesíteni.)

Minden bizonnyal a mondottak is hozzájárulnak ahhoz – minden hatalom természetes bels logikája mellett –, hogy a településpolitika gyakorlatában 1990 után is eléggé er s redisztributív tenden-

ciák érvényesülnek. Elegend csak a Személyi Jövedelem Adó sorsára gondolnunk. Eredetileg – 1990-ben – a településen lakók által befizetett SzJA egészében a településen (a település önkormányzatánál) maradt, a helyben maradó rész elég gyorsan csökkent, a ‘90-es évek végi 15%-ra. Ennek (is) köszönhet en az önkormányzatok költségvetésében ma is meghatározó rész (70-90%) a normatív vagy nem normatív, de célzott „állami támogatás”, így a települések, különösen az egyébként is hátrányos helyzet, depressziós térségekben lév települések önálló mozgástere er sen korlátozott. A különbség csak az, hogy ez a korlátozottság nem jogi eredet, hanem „csupán” a források korlátozottságából származik. (A szegény gyereknek is joga van süteményt enni, nem tiltják ki a cukrászdából, csak pénze nincs hozzá...)

Ugyancsak a települések közötti egyenl tlenségek megmaradására, illetve esetenként növekedésére ható tényez az is, hogy az öröklött országon belüli regionális egyenl tlenségek, minden deklarált politikai szándék ellenére, az 1990 óta eltelt id ben sem csökkentek, s t inkább több mutató (pl. az egy f re jutó GDP) szerint inkább növekedtek. Ez is hozzájárul a településrendszer bels min ségének az alakulásához.

Mindezek figyelembe vételevel lehet megkísérelni, leírni a mai (pontosabban némi kiegészítéssel az ezredforduló körüli) településtipológiát. (Szem el tt tartva természetesen azokat a metodológiai megfontolásokat, amelyeket a két világháború közötti id szakra alkotott tipológia felvezetéseként leírtam.)

1. Városok

1.1. Tradicionális városok

1.1.1. „Tradíció és dinamika”. Olyan nagy múltú városok ezek, amelyek él er ként rzik hagyományaikat, ugyanakkor, részben éppen hagyományaikra építve, dinamikus fejl dést tudnak felmutatni. Színes paletta, többféle újabbkori fejl dési úttal. A valahai székesváros (Székesfehérvár) gondosan ápolja István-kori eredetének emlékeit, miközben újabb fejl désének motorja a legmodernebb híradástechnika (Videoton); mellette persze egyéb ipari-kereskedelmi dolgok. Egész más Sopron útja, amely – a pártállami id k kényszer elzártságából kiléphetve – kihasználja a határközeliségeb l adódó lehet ségeket, és, évszázados hagyományokra építve, idegenforgalmi (nem utolsó sorban „egészségügyi turizmus”) centrummá növi ki magát.

1.1.2. „Múltban mereng városok”. Ugyanúgy nagy hagyományú települések, mint az el z típusúak, de, különböz okoknál fogva, valamilyen szinten megrekedt fejl désük. Büszkén rzik a hagyományokat, van is nem csekély mikroregionális szerepük, de az utóbbi évtizedeket inkább a stagnálás jellemzi. (Ami, mint tudjuk, lényegében lemaradást jelent.) Jellegzetesen ilyen például Pápa vagy Szécsény. Pár éve még ide soroltam Esztergomot is, az utóbbi években (már inkább az ezredforduló után) mintha mozdulna a város; ámbár az idegenforgalomra koncentráló fejlesztések nekem egyel re inkább csak „kirakatépítésnek” t nnek.

1.1.3. „Megkopott fény”. Olyan tradicionális városok ezek, amelyek a hagyományokat is csak korlátozottan bírják rizni, mozgástrendjük egyértelm en lefelé ível ágat mutat. (Népességfogyás,

gazdasági jelentéktelenedés.) Leginkább a keleti országrészben találhatók ilyenek. (Sátoraljaújhely, Csongrád)

1.2. Újabb városalakulatok

1.2.1. A „csinált városok”. Azok, amelyeket a pártállam településpolitikája a semmib l, vagy majdnem semmib l hozott létre. (Dunaújvároson a hagyomány szerint az els kapavágást egy kukoricatáblán tették.) Ezek, civilizatorikus értelemben, urbanizált települések, megtervezett településszerkezzel, mindegyikük alapvet en egy nagy termel egység „kiszolgálására” épült. (Természetesen a kés bbiekben sok kiegészít tevékenység is települt ezekbe is.) Fontos jellemz jük, hogy népességük sokfel l érkezett, valamiféle helyi társadalmi szerkezetiség legfeljebb csak egy-másfél generáció id alatt, olykor csak napjainkra kezd kialakulni. (Nagyon jellemz , hogy a Miskolczi Miklósnak hetvenes években született, Dunaújvárosról szóló szociográfiaja azt a címet viseli, hogy „Város lesz, csakazértis”.)

1.2.2. „Felfújt városok”. Ezek is a korábbi településpolitika termékei. Abban különböznek az el z típustól, hogy meglév településeket (gyakran városokat) az akkor (els dlegesen politikai) célok érdekében „felfuttattak”. Akár úgy, hogy több kisebb település összevonásával, átépítésével, új városrészek hozzátoldásával alakították ki az „új várost” (Tatabánya, Kazincbarcika), akár úgy, hogy meglév városmaghoz toldottak hozzá létesítményeket is, lakónegyedeket is (Miskolc, Salgótarján), akár úgy, hogy megnövelt közigazgatási-politikai jelent séghez növesztették fel az egyébként eredetileg nem túl jelent s települést (Zalaegerszeg, Nyíregyháza). Társadalmi képle-

tük – lévén ezek népessége is járászt „összeterelt” – nagyban hasonlít az elz típushoz, azonban komolyan módosíthatja a képet, hogy ezek közül több önmagában tradicionális település, tehát található egy olyan hagyományrendszer, amelyet egy újabb helyi társadalmi szervez dés magjaként használni lehet.

Meg kell itt jegyezni, hogy ezeknek az újabb városalakulatoknak az 1990 utáni útja nagyon különböz. Eredetileg – tehát közvetlenül a rendszerváltozás után – csaknem mindegyik depressziós jelleg lett. Érhet en, hiszen az éppen szétes „szocialista nagyipar” fellegvárai voltak. Az ezredforduló tájára azonban útjaik nagyon is elváltak. Egyesek, részben kedvez földrajzi elhelyezkedésük (pl. Tatabánya), részben ügyes, tudatos helyi várospolitika (pl. Nyíregyháza), vagy más tényez k alapján új fejl dési pályára tudtak lépni, mások tartósan leszálló ágba kerültek (Ózd, Salgótarján, bizonyos mértékben Miskolc). A kés bbiekben valószín síthat en újabb típusokat fognak alkotni, vagy „átsorolódnak” más típusokba. Például abba, amelyet harmadikként még az „újabb városalakulások” között említeni kell:

1.2.3. Az új (1990 utáni) polgárosodás dinamikájába csatlakozó városok. A rendszerváltozás után Magyarországon folytatódott (újrakezd dött?) az 1948/49-ben (megint egyszer...) megszakított polgárosodáskapitalizálódás. Volt (van) mit behozni: a több évtizedes „blokkolás” alatt a centrum (a nyugat-európai országok és az európai típusú fejl dés más földrészeken lév országok) fejl dése nyilván folytatódott; mégpedig természetesen nem csak gazdasági, hanem társadalmi területeken is. (A „jóléti társadalmak” kialakulása, a globalizált kultúra létrejötte, stb.) Ezekb l a folyamatokból a magyar

társadalom nagyrészt kamaradt, így a 20. század közepén is megvolt centrum-periféria különbség jelent s mértékben növekedett. A rendszerváltozás után ezt a megnövekedett elmaradást kellett (volna) behoznia az országnak. Valahogy úgy, mint egy évszázaddal korábban, ez a nekilódulás is inkább csak „szigetekben” indult el. Egyes települések (olykor kisebb térségek), a különböz tényez k szerencsés együttállása következtében vonzották a beáramlani kezd külföldi t két (éppúgy, mint száz éve), a többiek, a többség kamaradtak ebb l. Városok, amelyek túllépve a „szocialista romokon”, teljesen új fejl dési pályára tudtak lépni. (Gy r, Szombathely a legtipikusabbak; talán ide tartozik Debrecen is.)

1.3. Mez városok – parasztvárosok.

Az el z korszakban is külön típusba soroltam az alapvet en agráriumra (legfeljebb élelmiszer-iparra) alapozódó mez városokat, bizonyos értelemben sajátos jellegük mára is megmaradt. Igaz, altípusokat ma már nehéz lenne elkülöníteni: jószerint mindegyiket a stagnáló-helykeres állapot jellemzi. A pártállami id szakban léthalapjukat a „szocialista” nagyüzemi mez gazdaság, és a nagyrészt arra épül állami tulajdonú (tehát költség-érzéketlen, tehát mindenkiéppen m ködtetett) élelmiszer-feldolgozás adta. (Természetesen a „vidéki ipartelepítés” programja-szlogenje keretében ez id ben került oda némi ipar is, ám teljesen szervetlenül helyezkedve el a település gazdaság-szerkezetébe, így jelent sebb tovább vihet hatást sem fejthetett ki.) Az a fajta mez gazdaság szétesett, az élelmiszer-ipar csaknem egészében külföldi t ke kezébe került (és mára nem csekély

mértékben felszámolódott), az egyéb ipar természetesen a „szocialista nagyipar” sorsára jutott; ezek a városok tartósan labilis, helykeres állapotban vannak. (Példák: Nagyk rös, Makó, Csongrád)

1.4. „Alig-városok”.

Sajátos típus ez, némi joggal nevezhetnénk ket „nem-város városok”-nak is. Olyan települések ezek, amelyeknek komolyan vehet város-funkciójuk csak nagyon korlátozott mértékben van (ld. a már példaként fentebb idézett Visegrád), de településpolitikai („város-hiány” oldása) vagy hatalompolitikai (presztízs) okból városi jogállásúvá nyilvánították ket. A városok között kell – a tipológiában is – említeni ket, hiszen hivatalosan azok, noha jórészük funkcionális, társadalmi-gazdasági értelemben is inkább falu. Van közöttük nyilván jó néhány olyan, amelyben benne van a teljes értelm várossá fejl dés esélye, de van olyan is, amelyr 1 tudható, hogy (például földrajzi elhelyezkedése okán: környékbeli települései hagyományosan más mikroregionális centrumhoz vonzódnak) sohasem lesz „igazi” város. (Hogy mit tud ezekkel kezdeni a társadalom-földrajz, meg az urbanisztika, amelyek természetes adatbázisként használják a statisztikát, az már más kérdés...)

2. Falvak (hivatalos megnevezéssel községek; én maradok a falu kategória használatánál)

2.1. Hagyományos falvak

2.1.1. „Zárvány-faluk”: többnyire földrajzi elzártság jellemz rájuk. Aprófalvas térségekben, másutt zsákfaluként találunk ilyeneket.

Jellemz jük, hogy konzerválódtak bennük az archaikus viszonyok. Zárt bels világ, hagyományos érték- és normarend, alapvet en „paraszti” életforma. Nyilván, az országos trendekt 1 való elmaradottság következtében relatív (vagy nagyon is abszolút) szegénység, a fejl dés, az el bbre lépés esélye nélkül.

2.1.2. Paraszt-falvak. Domináns tevékenységgént megmaradt a mez gazdaság; a rendszerváltozás utáni id kben ismét el térbe kerül a családi méret gazdálkodás; természetesen elég sok helyen megjelenik a modernizált (gépesített, kevés állatot tartó, stb.) kisgazdaság. Bels világukat az új (vagy újratermel d) egyenl tlenségek jellemzik: a ‘90-es évek mez gazdasági átalakulásában a kisgazdaságok mellett (felett?) újra megjelentek a több száz hektáron gazdálkodó mez gazdasági vállalkozók, részben teljesen új emberek, részben a korábbi nagyparasztok utódai. Így természetesen újjá-alakulóban van ezeknek a falvakinak a helyi társadalma is; milyensége (vagy változatai) még nem nagyon láthatók.

2.2. „A polgárosodás útján”.

2.2.1. Vállalkozói falvak. F leg az agglomerációs övezetekben (már középvárosok környékén is) kialakul a mez gazdaságra épül kereskedelmi tevékenységek dominanciáját mutató gazdaságszerkezet. Polgárosodó típus ez, mert alapvet en nyitott, a tágabb környezeti hatásokra érzékenyen figyel , tevékenységeit a vállalkozói (t kés-polgári) logikában megszervez életet jelent. (Helyi) társadalomszerkezetére is ez a nyitottság, változékonyság, a rögzült formák elvetése; a helyi társadalomszerkezet nagymérv mobilitása a jellemz .

2.2.2. Urbánus (urbanizálódó) falvak. Ezekben az ipari-kereskedelmi tevékenységek jutottak abszolút dominanciára, beilleszkedve természetesen az országos (olykor nemzetközi) munkamegosztás rendszerébe. Erős civilizatórikus fejlődés látható bennük, helyi társadalmuk alakulása az előző típushoz hasonló.

2.2.3. Lakófalvak, szuburbiumok. Nyilvánvalóan az agglomerációs övezetekben kialakulnak a „klasszikus” lakófalvak, amelyek népességének java a közeli városban talál megélhetést, faluját csak lakóhelynek tekinti. Nem ritka ezekben az a társadalom-életi sajátosság, hogy éppen a betelepedettek kezdeményezik valami újfajta lakóhelyi közösséget (újtípusú helyi társadalom?) alakítását-formálását.

2.3. Új falvak.

A pártállami hatalom egyik településhálózat-formáló alapelve az volt, hogy fel kell számolni a tanyarendszert. Ennek egyik eszközéknél alkalmazták azt az eljárást, hogy a tanyás térségen kijelöltek egy központot (többnyire olyan helyet, ahol egyébként is részben voltak a tanyák), e köré telepítették a környező tanyák lakóit, majd ezt az új település-egységet külön községgé nyilvánították. Több közülük időközben valóságos faluvá fejlődött, mások megmaradtak részlegesen funkcionáló tanya-központnak; mindenéppen olyan településtípus, amelynek további életére-fejlődésére oda kell figyelni.

2.4. Különleges falvak.

Az eredeti falu-funkciótól teljesen eltérő tevékenységszerkezetre épülő falvak ezek. Ilyenek az üdülő falvak, a tisztán idegenforg-

alomra épít falvak (pl. Hollók). Bizonyos értelemben (közigazgatási besorolás, népességszám, stb.) egyértelm en falvak ezek, de kérdéses, hogy funkcionális településrendszeri értelemben vajon a falu kategóriába tartoznak-e.

2.5. Haldokló falvak.

Jellemz jük a népességszám folyamatos és elég gyors csökkenése, az ottlakó népesség előrengedése, a település-funkciók kiürülése (pl. az iskola megsz nése). Számosságuk miatt (az aprófalvas térségekben több száz ilyent találunk) kell külön típusba sorolni ezeket. És azért is, mert – ez településpolitikai kérdés! – kérdéses a jöv jük. Fenn kell-e tartani ket, megkísérelve a revitalizációt, vagy sorsukra hagyni, tudomásul véve pusztulásukat? S ha azt mondjuk, hogy egy részüket meg kell tartani, másokat sorsukra hagyni, ki meri vállalni a „válogatás” felel sségét? – Ezek azonban messze jelen gondolatmenet keretein kívülre mutató kérdések. De kérdések, amelyekre el bb utóbb választ kell adni...

2.6. Cigány falvak.

Amikor ezt a vázlatot el ször papírra vetettem, még nagy kérd jelet tettem a típus mellé: kérdezve, van-e ilyen egyáltalán, és ha igen, sajátos típus-e. Mára a kérd jel (bennem) határozott felkiáltójellé egyenesedett. Azért is, mert statisztikailag releváns, mérhet számban vannak olyan falvak, amelyek lakosságában domináns többségen (kétharmad-háromnegyedes arány fölött) vannak a cigányok. És azért is, mert ezek a falvak társadalmi szempontból is rendelkeznek

típus-alkotó sajátosságokkal. Csaknem kivétel nélkül „halmozottan hátrányos helyzetek”: munkalehet ség gyakorlatilag nincs bennük, a mez gazdasági tevékenység (részben a cigány kultúrából ered speciális szakértelem-hiány, részben az abszolút teké és eszköz-hiány miatt) elenyész jelent ség, iskoláik (ha még megvannak egyáltalán) tipikusan gyengébbek az átlagnál. Mindez nem véletlen: a cigány falvak általában népességcserével alakulnak ki úgy, hogy a depressziós ágban lév faluból az eredeti nem cigány (paraszti) népesség elköltözik, helyüket pedig olyan cigány családok foglalják el, akiknek élete a korábbi lakhelyen (alkalmasint a közeli városokban) teljesen ellehetetlenült. Sajátos, etnikailag is determinált településszint lepusztulás (a településszociológia által városnegyedek sorsára vonatkozóan használt slum-ösödés) megy végbe, amelyben a társadalmi tényezők (szegénység) és etnikai tényezők (cigány mivolt) egymásra rétegződnek, létrehozva egy települési és egyéni szinten egyaránt kilátástalan, perspektívátlan helyzetet. A cigány falvak száma ma még lassan, de gyorsuló ütemben növekedni látszik, előre vetítve ezzel nagyon komoly, a magyar társadalom egészét érint feszültségek fokozódását.

Ezúttal is, mint az előző tipológia után tettük, érdemes egy rövid összefoglaló leírása.

Az előző összefoglalóban azt írtam, hogy „...a típusok közötti különbségeket alapvetően az ország kapitalizálódó-polgárosodó fejlődéséhez viszonyítva lehetett leírni.” Viszonyítási alapunk ezúttal kettős: dominánsan az ország pártállami időszakban történt mozgásait kellett tekintenünk, de természetesen figyelembe kellett venni a

rendszerváltozás utáni folyamatok hatásait is. Azt látjuk, hogy ebben az id szakban a településhálózat is nem jelentéktelen mértékben változik. (Bár az alapszerkezet – hol találhatók a térben a települések, mennyi települése van az országnak – csak kevésbé módosul: nem sok új „pötty” van a térképen, és a régebbiek közül nem tűnik el egy sem, a létrejövő új települések száma azonban nem elhanyagolható.) Igazán nagy változást azonban a településrendszerben láthatunk: számos település jellege módosult, egyszerűtök sok közük faluból várossá lett (a városok száma nagyjából – attól függ, hogy konkrétan melyik évet vesszük viszonyítási alapnak – négyszervesére nőtt), másrészről (például) mezőgazdasági jelleg településből iparivá alakult. Ezen belül a megségükben teljesen új középvárosok jelentek meg, mindenekelőtt a „csinált városok”, mellettük olyan régebbi városok, amelyek ebben az id szakban váltak középvárosi funkciójúvá; pl. Zalaegerszeg. Ezek a változások nyilvánvalóan átrendezik a településrendszer funkcionális szerkezetét. (Olyan változásokra gondolok itt, mint például azoknak a Dunaújváros környéki falvaknak a dolga, amelyeknek korábban más város volt a mikroregionális vonzásközponja, a „szocialista város” felépült után pedig egyértelműen ahhoz kötődtek.) Erre teljesen változott tovább a hálózatot megjelenítő infrastruktúra. Térképre nézve is látványosan: megépült az sztrádák, autóutak hálózata, a vasúti fűvonalakat kétvágányúvá építették át, igen jelentős fejlődött az összekötő utak (és a településeken belüli úthálózat) pormentes burkolattal történő ellátása. Ugyancsak nagyon jelentős volt a civilizatorikus infrastruktúra fejlődése (villamosítás, vezetékes víz, vezetékes gáz, telefonhálózat, csatorna), ami megadja a városiasodás (mondjuk így: a

min ségi urbanizáció) alapvet feltételrendszerét. Úgy tnik azonban, a tipológia erre utal, hogy a települések – s így a településrendszer – belső, min ségi alakulása lassabb, a látványos fejl dés-elemektől jócskán elmaradó ütem. Hiába van egy faluban villany, vízvezeték, vezetékes gáz, aránylag jó min ségben burkolt utak, ha nincs munkalehet ség, ha a település lakói jöv jüket másutt, elvándorlással gondolják el, ha jó iskola, közösségi terek, közösségi cselekvések hiány „kiürül” a helyi társadalom, akkor, sajnos, a település változatlanul „leszálló ágban” marad. Ha ez így van, akkor nem kerülhet meg a kérdés – ami ugyan a jelen vizsgálatára „szerz dött” szociológus számára bizony síkos terep – hogy mi várható, melyek a településrendszer változásának előrelátható trendjei?

Ami teljesen biztos, az annyi, hogy a településrendszer alakulása nem lezárt folyamat. (Miért is lenne az? – kérdezi az eredetileg filozófusnak tanult énem. „Panta rei”, minden folyik, mondja Hérakleitosz; nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni. A változás az egyetlen „állandóság” a világban; miért lenne kivétel epp a településrendszer?) Merre változik, ez itt a kérdés. Tudni nyilván nem lehet, de egy-két dolog sejthet:

- Az urbanizáció (a mennyiségi, a városok növekedése) várhatóan csökkenő ütem lesz. (Ld. Enyedi, az urbanizáció szakaszai, a relatív dekoncentráció fázisa.) Azért is, mert csökkenő – néhány nagyváros esetében már egyértelműen múlt időben: csökkent – a városba irányuló migráció, és azért is, mert feltehet en végéhez közeledik a várossá nyilvánítások hulláma. (Végképp nincs már várossá nyilvánítható település.)

- Az elz vel párhuzamosan, nyilván lényegi összefüggésben azzal, valószín síthat újabb szuburbiumok, lakófalvak alakulása-fejl dése-növekedése. Ami természetesen a (helyi) társadalmi viszonyok átrendez désével is jár: a korábban említetteken túl azzal is, hogy a szuburbiumokba tipikusan a fels bb (középosztályi) rétegek költöznek, és ez felgyorsíthatja egyes városrégiók (településrészek) lepusztulását.

- A falvak világában rés differenciálódás várható. Egy részük, nyilván a településhálózatban földrajzilag is, funkcionálisan is jó helyen lév k, civilizatorikus tekintetben (városiasodás; a min ségi urbanizáció) eléri a városokat. Más részük e tekintetben (is) leszakad, rögzül elmaradottsága, ennek minden következményével együtt.

- A regionális (országrészek közötti, illetve azon belül mikro-regionális) egyenl tlenségek rövid távon nem csökkennek, és nagy kérdés, hogy hosszabb távon is mikor és milyen szint és jelleg változásokat lehet indukálni. (Megítélsem szerint egyébként ez az ország fejl désének egyik alapkérdése.)

- Várható – talán ez a legvitathatóbb, és különböz okoknál fogva legkevésbé „kimondható” el rejelzés –, hogy az aprófalvak jelent s hányada néhány évtized alatt elt nik a térképr l. A „Gyrf - szindróma” – amit, az adott helyen, éppen egyedisége folytán, és nagyon komoly, célzott, és az egyediség okán mozgósítható er feszítésekkel sikerült visszafordítani – jelent s számosságúvá, tehát kivételes, egyedi eszközökkel kezelhetetlenné válhat. A folyamatot, most úgy látszik, lassíthatja a „cigány falvak” megjelenése, ez azonban valójában csak a problémák más síkra terel dését jelenti.

A gondolatmenetet csak egy nagyon szubjektív megjegyzéssel tudom zárni: nagyon érdekelne, hogy milyen lesz Magyarország térképe 2050 táján.⁹

Mit nevezünk helyi társadalomnak?

A helyi társadalom fogalma, sajátosságai

A helyi társadalom fogalmáról

A helyi társadalom fogalmának meghatározásáról az 1980-as évek elején folyt érdemi vita.¹⁰ Az azóta eltelt id szakból kifejezetten fogalomértelemez írásokkal nem találkoztam; úgy tőnik, a téma szakterüli kielégít nek és használhatónak tartják az akkor kialakult értelmezéseket. Értelmezéseket mondok, többes számban, mert a vitában korántsem jött létre konszenzus, nem alakult ki egységes álláspont. Úgy látom, az történt, hogy, mivel a különböz álláspontok – mint látni fogjuk – nem tértek el egymástól alapvet elveikben, nem volt feltétlenül szükséges a tisztázó vita végigvitele. A konkrét empirikus kutatások során a fogalomértelemezés különböz ségét 1 függetlenül lehetett közös nevez re jutni.¹¹ Saját értelmezésem kialakításához szükséges áttekinteni az akkori vitát.

⁹ In: Mellékvágányon – két kisváros társadalomtörténete (Baja és Esztergom) MEK kvt. 19700/19779, 7-40. o.

¹⁰ Ld. 2. sz. lábjegyzet. Ezúttal is az abban a „m hely”-ben folytatott viták anyagait használom; természetesen a maguk helyén megadott részletes hivatkozásokkal.

¹¹ Jól mutatja ezt a 2. lábjegyzetben említett kutatás-sorozat, amelyben, állíthatom, harmonikus együttm ködésben dolgoztunk együtt B hm Antallal, Pál Lászlóval, akiknek az enyémt 1 eltér fogalomértelemezéseir 1 rövidesen szólok.

Markáns álláspontot képviselt SZIRMAI Viktória.¹² Így ír: „A helyi társadalom a társadalmi totalitás szerves része, meghatározott társadalmi és gazdasági, politikai szerepköröket betölt funkcionális alrendszer. A helyi társadalom tehát egyfel 1 ‘leképezi’ a társadalmat, másfel 1 helyi társadalmi-gazdasági-politikai funkciói, valamint sajátos bels viszonyai és interakciós folyamatai szerint módosítja a társadalmilag jellemző viszonyokat.”

A meghatározásnak – olvasatom szerint – két lényegi eleme van. Az egyik az, hogy a helyi társadalmat az össztársadalom alrendszerének, tehát az össztársadalmi viszonyokba szorosan betagozódó entitásnak tekinti. A másik, hogy ezeket a viszonyokat a helyi társadalom közege *módosítja*. Az utolsó szót nem véletlenül emeltem ki. Úgy látom ugyanis, hogy Szirmai *dominánsnak* tartja az össztársadalmi viszonyok hatásait, a helyi társadalom bels mozgásait csak *módosító* tényez knek tekinti, nem pedig *öntörvény* alakulásnak. Erre utal következ megfogalmazása is: „A helyi társadalom mindenekel tt vertikálisan meghatározott alrendszerékb 1 szervez dik; alrendszeri az össztársadalom rendszereit: a gazdaságit, a politikait, a társadalom rétegz dését, az ökológiait (infrastrukturálist) és a tudati-ideológiai viszonyait funkcióik szerint reprezentálják.” E felfogás szerint a helyi társadalom *bels szerkezetét* (a helyi társadalom „alrendszeri”) alapvet en a makrostrukturális hatások determinálják.

¹² Szirmai Viktória: A helyi társadalom fogalma. In: Helyi társadalom I., Bp. 1983, 31-52. p. A következ idézetek helye 42-43. p.

Vitatja, pontosabban kiegészítend nek tartja ezt a felfogást PÁL László.¹³ Szerinte „A helyi társadalmaknak e funkcionális meghatározása s rendszerelméleti kezelése Szirmai Viktória fontos hozzájárulása a helyi társadalom-problematika elméleti kibontásához. Az általa megadott fogalom azonban túl elvont – ... – s így túlzottan az általánosság szintjén marad... Azaz nem tartalmazhatja a helyi társadalmiság, a lakónépesség helyi társadalommá konstituálódásának lényegi folyamatait,...” Holott ezek Pál szerint igen fontosak: „...felfogásunkat a kérdésben már jeleztük és felvázoltuk, amikor a lakóhelyi népességet a társadalmi magatartásukat kifejez dimenziók szerint megkülönböztettük: *az amorf populáció szint együttelést l, a m köd – és helyi – sajátos dimenziókon szervez dött társadalmak alakzati formáin át a magasabb szint koherenciát mutató és közösségeként funkcionáló formáig.*” (Szerz kiemelése) Az utóbbi idézetb 1 megint két lényegi elemet tartok fontosnak kiemelni. Az egyik az, hogy Pál határozottan „helyi”, „saját” dimenziók mentén szervez d nek látja a helyi társadalmat. A másik az, hogy tételezi a helyi társadalom *szervez dése min ségének* különbségeit. („Amorf populációtól” a „közösségeként funkcionáló” szervez dések.)

Ez az utóbbi mozzanat kap különösen er s hangsúlyt az én felfogásomban.¹⁴ Idézem: „Helyi társadalma tehát településeinknek egyszer en és ab ovo van. Helyi társadalomszerkezete minimálisan annyi, hogy többé-kevésbé áttelesen megjeleníti a társadalmi egész,

¹³ Pál László: A helyi társadalom fogalmának artikulációjához. In: Helyi társadalom III. Bp., 1985, 5-26. p.; az idézett helyek 10. és 9. p.

¹⁴ Ld. B. P.: Helyi társadalom – lokális közösségek. In: Helyi társadalom II., Bp. 1984, 51-84. p. Idézett helyek 53. és 52. p.

a mai magyar társadalom szerkezetének fő mozzanatait. Most azonban azt a többletet keressük, amit 1 a helyi társadalom *lokális közössége* formálódik.”¹⁵ (Kiemelés az eredetiben. – Csak érdekességgént jegyzem meg, hogy a kötet szerkesztői /B. hm. Antal és Pál László/ éppen a mondat után tartották szükségesnek szerkeszteni megjegyzésben rögzíteni, hogy „A kötet szerkesztői a helyi társadalom szervezését az itt kifejtettektől eltérően értelmezik.”) Még pontosítottam, hogy mit értek lokális közösségen: „...én lokális közösségnék a helyi társadalomnak egy társadalmilag megformált, a minden napi gyakorlatban realizálódó, bizonyos fokon tudatosodott és a közösség tagjai számára bizonyos értelemben viszonyítási alapul szolgáló alakzatát értem.”

Most úgy látom, hogy van értelme vizsgálni a helyi társadalomkamat *kialakultságuk*, *társadalmi megformáltságuk*, *integrációjuk foka* és *minimális sége* szerint, és ez igen fontos *elemzési szempont*. Ily módon beszélhetünk – most csak a szélső pontokat jelzem – kialakult, jól integrált, és a másik végleten amorf, szerkezetetlen, dezintegrált helyi társadalmakról. Nem tartom azonban indokoltnak (eltérően korábbi véleményemtől) az elsőre külön kategória, a „lokális közösség” fogalom használatát, mert tisztább és egyértelműbb fogalomhasználatnak vélem, ha minden esetben egyszerűen helyi társadalomról beszélünk, és akkor, amikor erre szükség van, jelezük szervezésének minimumséget.

¹⁵ Megjegyzem itt, hogy a „lokális közösség” fogalomhasználat az angolszász szakirodalomban a kutatások egyik irányzata megjelölésére használt „local community” részben magyarált átvétele. Ott azonban lényegében a helyi társadalom értelmében használják; ld. ehhez H. Newby: The Challenge of Rural Sociology

Hivatkozott tanulmányomban egyébként definiáltam a helyi társadalom fogalmát is: „... én olyan társadalmi egységet nevezek helyi társadalomnak, amely a) geográfiai, település földrajzi kategóriákkal relatíve pontosan körülhatárolható (falu, város, pontosan körülírt városrész, stb.); b) amelynek népessége meg lehet sen állandó; c) s amelynek kialakult valamiféle bels struktúrája. Ebben az értelemben tulajdonképpen minden településen, amely valamennyi id óta önálló településként létezik, megvan a helyi társadalom.” Látható, hogy itt három eléggyé konkrét *definícionális ismérv* szerepel, amelyek, úgy látom, jól *operacionalizálhatóak* is, konkrét kutatásban jól használhatók, ezért ezeket – vagy változataikat, természetesen kib vítviekészítve – jelenleg is használni fogom. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy ezek az ismérvek semmit sem mondanak a helyi társadalom szervez désmódjáról, bels szerkezetér l, holott véleményem szerint egy részletez bb, kifejt bb definíciónak ezeket is tartalmaznia kell.

Éppen ebben a vonatkozásban tartalmaz többet B HM Antal és PÁL László közös meghatározása:¹⁶ „Els megközelítésben helyi társadalomnak nevezzük azt a társadalmi képz dményt, amely téren elköltöült, sajátos min ségekkel, érdekstruktúrával, hierarchikus tagoltsággal rendelkezik. Érdekeit képes az adott társadalom gazdasági és társadalmi intézményrendszerén belül több-kevesebb autonómival kifejezni. Tagjait alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyok, kliensi kapcsolatok szövevénye és az adott lokalitással kapcsolatos identitástudat jellemzi. ...” Ezúttal két olyan mozzanatot emelek ki,

¹⁶ B hm Antal – Pál László: Helyi társadalom. El tanulmány. In: Helyi társadalom I., 11-31. p. Idézett hely: 14. p.

amelyek lényegi tartalmukat tekintve fontosak, de az itt adott értelmezésüket vitathatónak tartom. Az egyik ilyen elem a helyi társadalom tagjainak viszonyaira vonatkozik, és ezeket B hm és Pál „kliensi kapcsolatok szövevénye”-ként értelmezik. Azt gondolom, hogy a bels viszonyok egésze több ennél, korántsem minden viszony „kliensi kapcsolat”, ugyanakkor ezek a kapcsolatok meglátásom szerint egyáltalán nem esetlegesek (a „kliensi kapcsolat” kifejezés *egyediséget, személyhez kötött esetlegességet jelez*), hanem *rendszerré szervez dnek*. (Részletesebben ezt majd a következő fejezetben fejtem ki.) A másik elem a „lokálitással kapcsolatos identitástudat”. Én ezt nem tartom definícionális ismérvnek, úgy vélem, hogy ez csak a helyi társadalom szervezésének magasabb szintjén, a valamennyire integrált helyi társadalomban alakul ki, és ebben az értelemben *min sít kategória*.

Az elmondottak figyelembe vételével rögzítem, hogy jelenlegi felfogásom szerint mit értek a helyi társadalom fogalma alatt.

Annyi bizonyosnak látszik – ebben minden szerzések egyetért –, hogy a helyi társadalom *településekhez*, esetleg települőrészekhez kötődik. A településekkel viszont tudjuk, hogy a *társadalom térbeni megszervezésének* elemei. A társadalom ugyanis természetesen téren is létezik, mégpedig nem akármilyen téren, hanem a saját maga által, szükségleteinek megfelelően kialakított-szervezett téren. (Csak ismétlem, hogy ez a térralakítás természetesen természeti-földrajzi, gazdasági és egyéb tényezők által szabott korlátok-feltételek között történik.) A helyi társadalom az így kialakult (társadalmi) térelemelek, a települések lakóinak együttessége, mondhatjuk így – első és

legáltalánosabb közelítésben –, hogy **a helyi társadalom a társadalom térféni megszervez désének társadalmi alakzata**. Lényegében ugyanezt a tartalmat megfogalmazhatjuk kissé kézzelfoghatóbban is: *egy településen (vagy településrészben) lakó emberek valamilyen szint közösségi megszervez dését nevezzük helyi társadalomnak; az adott település (településrész) helyi társadalmának.*

Ezzel azonban még nem mondunk eleget, csupán a helyi társadalom elméleti (ha tetszik, társadalomfilozófiai) szint elhelyezését végeztük el a társadalmi jelenségek sokaságában. Tovább kell lépnünk, és megkeresni azokat a *kritériumokat*, amelyek alapján a gyakorlatban (a kutatási gyakorlatban is) mutathatók, hogy éppen egy helyi társadalomról van szó.

Mindenképpen szükségesnek tartom – külső keretként – a *térbeni lokalizáció* megjelölését. Helyi társadalom földrajzilag jól körülhatárolható tér-egységen alakulhat ki. Ez mindenkor egy település (amelynek megvannak a térben pontosan kijelölhető határai), vagy településrész (amelyet az adott település más részeit 1 elegendő pontossággal el tudunk különíteni). Szükséges ez a kritérium azért is, mert a minden napokban működő emberi közösség (együttesség) kialakulásának feltétele a térféni, fizikális kapcsolatok lehetősége. (Elszórt tanyavilágban nem jöhetsz létre helyi társadalom.)

Második fontos kritérium a *viszonylag állandó ottlakó népesség*. Bármiféle társadalmi szervezés létrejötte idő igényes folyamat, a kapcsolatok kialakulásához, a viszonyok formálódásához idő kell. Ha egy településnek állandóan cserélődik a népessége, soha sincs idő az összeszervezésre. (Ezért van egyébként, hogy az egyszeri, tuda-

tos aktussal létrehozott települések – pl. az ú.n. „szocialista városok”; Szirmai V. érzékletes kifejezésével a „csinált városok” – emberei-lakói csak hosszabb id alatt, egyes kutatások szerint másfél-két generáció ideje alatt, tudnak valamiféle helyi társadalommá szervez dni.) Ehhez kapcsolódó lényeges kritérium a *népességszám*, pontosabban annak fels határa. Akármekkora település, településrész nem tud relatíve egységes szerkezet helyi társadalommá szervez dni, mivel túl nagy lélekszám esetén az emberek közötti kapcsolatok, viszonyok oly mértékben távoliak, annyira közvetítettek, hogy részeire, elemeire töredézik a szerkezet. Számos vizsgálat és elméleti megfontolások is arra az eredményre vezetnek, hogy a helyi társadalom kialakulását lehet vé tev maximális népességszám 30-40.000 f körül van. (Nem utolsó sorban emiatt mondjuk, hogy a *kisváros* nagyságrendi határa éppen ez: kisvárosnak azt a várost nevezem, amelyben még lehet ség van a helyi társadalom kialakulására.)

A harmadik – immár tartalmi, min ségi jelleg – kritérium *kialakult (helyi érvény) viszonyrendszer*. Azok a *társadalmi hálózatok*, amelyek megszabják-megmutatják azt, hogy az egyes emberek (családok) kikkel milyen kapcsolatban vannak, az a viszonyrendszer, amelyben való elhelyezkedés *kijelöli* az egyén (család) *helyét a helyi társadalomban*. (Az ezt kifejez pozícióról a harmadik alfejezetben lesz szó.) A kritérium tehát a viszonyrendszer *megléte*.

Negyedik kritérium – szorosan ráépülve az előzőekre – a *kialakult (helyi érvény) érték- és normarendszer*, illetve a tágabb (össztársadalmi) közeg érték- és normarendjének helyi érvény módosulatai. (Amelynek megjelenési formái a helyi közvélemény, a

korábban említett életmódminták, és hasonló jelenségek.) Kritérium ez, mert szociálpszichológiai közhely, hogy minden tartósabban együtt él és együttm köd emberi csoport kiformálja saját bels normarendjét, valamennyire is integrált helyi társadalom sem lehet m köd képes e nélkül: a viszonyok (kapcsolatok) m ködtetése csak az adott viszonyokra (kapcsolatokra) kidolgozott m ködési szabályok alapján lehetséges.

Az ötödik kritérium – ami a történetiséget, az id beniséget tekintve lehetne harmadik a felsorolásban, logikailag azonban inkább itt a helye – a *valamilyen közösen megélt történet*, az ebb l származó, a történet csomópontjait örökít *hagyományok*. A múlt, a kollektív emlékezetben meg rzött múlt (legyen az mitikus, vagy valóságos) beépül a jelenbe, és ez a „beépült múlt” olyan *integratív er* , amely nélkülözhetetlen.

Végül a hatodik kritérium eléggé sajátos jelleg . Ez ugyanis nem definícionális jelleg , tehát megléte nem feltétele a helyi társadalomnak, hanem tisztán min ségi mutató. Egy jól kialakult, jól integrált, markáns helyi érték- és normarenddel rendelkez , hagyományait megtartó- rz helyi társadalomnak kialakul(hat) egy sajátos *MI-tudata*, az a kollektív tudati alakzat, hogy MI vagyunk ennek a településnek a polgárai, a MI településünk (települési közösségeink) más, mint a többi. A pozitív MI-tudat lesz azután az alapja a *lokálpatrótizmusnak*, ami a településsel, a település közösségevel való azonosulás cselekv változata lehet.

Úgy gondolom tehát, hogy a gondolatmenetem elején adott elméleti megfogalmazással, az arra alapozott, azt kibontó itt leírt kritériumok mentén lehet megragadni általában is, és konkrétan egy-egy település esetén is a helyi társadalom lényegét.

A helyi társadalom szervez désmóda

Korábban (a könyv más részében) jeleztem, hogy a helyi hatalmi mechanizmus kettős elven: a hivatalos-formális és az informális-befolyásolási szerkezeteken épül fel. Most hozzáteszem, hogy ez a kettőség nem csak hatalmi struktúrára, hanem általánosabban a helyi társadalom belső szervezésére is érvényes. Hogyan? Nézzük el ször a hivatalos-formális szerkezeteket!

A szorosabban vett *politikai szférára* nézve kimutattam, hogy a kisvárosok és falvak helyi társadalmainak ez irányú működése jelentős mértékben *kívülről vezérelt*. A helyben hozott döntések meghatározó hányada nem első sorban helyi érdekek artikulációján alapul, hanem külső, a helyi társadalmon kívüli szempontok érvényesülnek. Azt mondhatjuk tehát, ebben a szférában – tehát jelen gondolatmenetünk fogalmi hálóját alkalmazva a *helyi társadalom hivatalos-formális politikai szerkezetében* – dominánsak a *makrostrukturális hatások*.

Ezt egyébként elégé természetesnek kell tartanunk. Szirmai Viktória írása (korábban idézett helyi társadalom definíciójában) teljesen igaza van abban, hogy a helyi társadalom *részrendszer* (alternatív rendszer) az „össztársadalom”-nak. Nyilvánvaló, hogy a politikai szférában – amely, hangsúlyozzuk itt, a társadalmi újratermelési folyamat három nagy létszférája, a gazdasági, szellemi-kulturális és a

politikai szférák közül éppen az, amely a társadalom megszervezését végzi – a társadalomnak *egységesnek* kell lennie. A szervez elvek, az ezeket konkretizáló szabályok és normák, a szervez mechanizmusok és eljárások heterogenitása esetén a társadalom szétesne. A *jögbiztonságnak* például, ami a hatékonyan m köd politikai szerkezet egyik kiemelked jelent ség rendez elve, nyilvánvalóan ugyanazt kell jelentenie minden településen, *ebben* nem fogadhatóak el „helyi ízek”, helyi modifikációk. A kérdés itt számunkra az, hogy vajon a makrostrukturális hatások érvényesülnek-e más területeken is?

A válasz természetesen az *igen*. A helyi társadalom részrendszer-mivolta nyilván mindenben megmutatkozik. Tekintsük itt a legátfogóbb össztársadalmi tagolódási formát, a *társadalomszerkezet* (társadalmi struktúra, az osztály- vagy réteg-tagoltság) kérdését.

A társadalomtudományokban évszázados, meg-megújuló vita folyik arról, hogy milyen kategóriákkal lehet egy társadalom tagolódását leírni. Vannak, akik az *osztálytagolódást* tartják meghatározónak (és ezen belül is alkottak három vagy több osztályos modelleket), mások *társadalmi rétegekr l* beszélnek (és ezen belül számos különböz rétegz dési modellel találkozunk), el fordul a *státuszcsoportok* kategória is. Nem feladatom itt e vita áttekintése, számomra csupán annyi a lényeg, hogy abban kétségtelenül egyetértenek a legkülönböz bb szerz k és irányzatok, hogy *vannak* társadalmi nagycsoportok, és azok milyensége és egymáshoz való viszonya alkotja a társadalomszerkezetet. Ami, tegyük ezt mindenárt hozzá, történelmi korszakonként alapvet en megváltozik. Egészen más a feudális társadalom szerkezete (amely a h bériségre épül), mint a kapitalista társadalomé

(amelynek legfontosabb, egyesek szerint kizárolagos rendez elve a t keviszony), és megint más a pártállami társadalom-szerkezete (ahol egyszerűt a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, másrészről a redisztributív hatalomhoz való konkrét viszony határozza meg az egyének elhelyezkedését a társadalomban). Ezek a nagycsoportok természetesen leképez dnek a helyi társadalomban is. Ha a makrostruktúrában beszélünk egyik társadalmi rétegként (a magyar szociológiában leginkább használatos Ferge Zsuzsa féle rétegz dési modell kategóriájával) vezet állásúakról, akkor természetesen megjelennek, bizonyos mértékig sajátos arculatú társadalmi csoportként a vezet - állásúak a helyi társadalom közegében is. Igaz, és ez már a helyi társadalom modifikációs hatása, egy-egy konkrét helyi társadalomban más és más súlya, jelent sége lehet a „vezet állásúaknak”. (És természetesen minden más társadalmi réteg helyi „leképez désének”.)

Érvényes a „leképez dés” természetesen nem csak az osztály- vagy rétegszerkezetre, hanem a társadalom minden más tagolódási formájára is. Létezik például az etnikai tagolódás, és a németek, románok, cigányok, szlovákok a helyi társadalmakban is németként, románként, cigányként, szlovákként vannak jelen. És érvényes az is, hogy egyes helyi társadalmakban nagyon eltér bels (településen, a település helyi társadalom-szerkezetén belüli) helyzete, súlya, jelent sége van az ott él németeknek, románoknak, cigányoknak, szlovákoknak. Ugyanez elmondható a vallási tagolódásról is.

A lényeg itt számunkra az, hogy az össztársadalom szerkezeti formái megjelennek, leképez dnek a helyi társadalmakban, és, a modifikációs hatások következtében, kialakítanak egy, az össztársadalomi

formák által dominált (ebben az értelemben „*kíviulr l vezérelt*”), de konkrét megjelenésében *egyedi, az adott helyi társadalomra jellemző* viszonyrendet. Így, habár tudjuk, hogy ez a formarend a makrostruktúra által meghatározott, a maga konkrétságában mégsem érhet meg, nem vezethet le abból, *meglétének milyenségét* minden egyes esetben konkrét elemzésekkel lehet megmutatni. Lényegében ez az, amit a helyi társadalom „hivatalos-formális szerkezetér l” mondunk kell.

A másik szerkezetiség az informális-befolyásolási mez. Ennek elemzésekor szükséges egy kissé távolabbról, elméleti megfontolásoktól elindulni.

A kérdés az, hogy melyek azok a *m ködésbeni formák*, amelyekben a helyi társadalom látható módon megjelenik, és amelyek m ködésükkel egyben *konstituálják* (megalkotják) a helyi társadalom sajátos min ségeit. Más fogalomhasználattal nevezhetjük ezeket a helyi társadalom *integrációs mechanizmusainak*, mivel e formák m ködése hozza létre a helyi társadalom tényleges integrációját.¹⁷ Úgy találtam, hogy négy, részben egymásra épül m ködésbeni formát, integrációs mechanizmust lehet leírni. Ezek:

¹⁷ Az integrációs sémák fogalmát Polányi Károly vezette be. ezt történetfilozófiai kategóriaként használta, nagy történeti-társadalmi korszakok jellegzetességének leírására. (Nála a három nagy séma: az archaikus társadalmak reciprocitás-elve, az ókori nagybirodalmak és az ázsiai és európai feudálizmusra jellemző redisztribúció /amit egyébként Szelényi Iván sajátos módosulattal az állampárti szerkezet integrációs elvének is tekint/, és a kapitalista forma piaci integrációja.) Itt én Polányi *logikáját* követve a fogalmat kitágított-konkretizált értelemben használom oly módon, hogy nem csak integrációs *elvet*, hanem az integráció konkrét megvalósulási mechanizmusait is értem alatta.

- a helyi társadalmat átszöv *információs-kommunikációs hálózat*;
- az ennek m ködése révén kialakuló *helyi közvélemény*, mint kollektív tudati alakzat;
- a *helyi érdekek*, illetve a helyi társadalom egyes csoportjainak *egymásra vonatkoztatott csoportérdekei rendszerének* valamilyen formában való politizációja;
- közvetlenül közösségi vonatkozású (helyi közösségre vonatkoztatott) *cselekvéseknek*, *cselekvésrendeknek* a kialakulása.

Ezek a formák, hangsúlyozzuk még egyszer, egyidej leg és együttesen *létrehozói* (a konstituálás értelmében), *fenntartói* (a meglét érelmében), *megjelenít i* (a láthatóvá téTEL értelmében) és *termékei* (létezésük folyamatos lehet vé tétele értelmében) az integrált helyi társadalomnak. Bármelyikük hiánya esetén a helyi társadalom nem tud integrálódni, nem tud magasabb min ség szervez désformát kialakí-tani.

Nézzük ezeket egyenként, alapvet en m ködésük jellege szerint.

Hogyan m ködik a helyi társadalom *információs-kommunikációs* rendszere? Szecsk Tamás információs csatorna tipológiájában¹⁸ többek között szerepel a *szervezeti kommunikáció* és a *szóbeszéd*. Ugyancsak állapítja meg (Angelusz Róbert és Váradi László kis-városokban végzett vizsgálataira alapozva), hogy „a helyi kérdésekkel foglalkozó információkban ... [tehát a helyi társadalom információs

¹⁸ Szecsk Tamás: Bevezetés. In: Szecsk T. (szerk.): Az információtól a közéletig. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1973, 8-9. p.

rendszerében – B. P.] *csupán* a szervezeti kommunikáció és a szóbeszéd csatornái funkcionálnak.”¹⁹ (kiemelés t lem – B. P.) Mit jelent ez? A *szervezeti kommunikáció* egyértelm en a formális-hivatalos szerkezet kommunikációs rendszere; ehelyütt nincs vele dolgunk. (Ha csak az nem, hogy megállapítjuk, hogy *ebb l* a kommunikációs hálózatból a lakópolgárok többsége kiszorul, a „hivatalos” iratok többsége az emberek többsége számra nem hozzáférhet . Ami persze egyben azt is jelenti, hogy a polgárok többsége a hivatalos-formális *döntési struktúrára* sem tud hatást gyakorolni; err l azonban a társadalmi mozgásterek kapcsán már szoltam.) Érdekesebb kérdés itt a *szóbeszéd*. (Ami, hangsúlyozzuk itt, nem azonos a közkelet szóval plétykának nevezett *magán-információk* áramlásával. Bár tartalmaz/hat/ ilyen elemeket is, amit itt a szóbeszédnek nevezünk, az alapvet en a *közösségi ügyeir l* szóló él szavas információ-áramlás.)

A szóbeszéd, amint erre ugyancsak utaltam már, a kommunikáció, az információ-áramlás *perszonális* (személyek közötti), *él szóban történ* formája. Kimutatható az is, hogy a (valamennyire is integrált) helyi társadalmakban ezek a csatornák (a szóbeni információ-áramlás csatornái) *határozott szerkezetiséget mutató hálózattá rögzülnek*. Lényeges azonban, és ezt kell itt hozzátennünk az elmondottakhoz, hogy ez a hálózat szükségképpen *informális jelleg* marad. Noha az emberek jelent s része ismeri (legalább elemeiben, az t személyesen érint részét minden esetre, de gyakran a csak másokat érint hálózat-részekr l is van tudomása) ezt a hálózatot, noha tudják

¹⁹ U. o. 19. p.

használni is azt, a hálózat *manifeszt* rögzítése (leírása, más rögzített formában való közreadása) sohasem történik meg, ez bens lényegének mondana ellent. Ez a szerkezet tehát – lételméleti jellegét tekintve – *kollektív tudati objektiváció*. Amely van, m ködik, hat, szerkezetet alakít, de mindenkor a rögzítetlen, látens informalitásban.

Könnyen belátható, hogy a szükségképpen az információ-áramlásra alapuló (*helyi*) *közvélemény-alakulás* maga is az informalitásban alakul ki, és marad is abban. Kivételesen ugyan láthatóvá manifesztszőlődhet (egy-egy tüntetés, a helyi sajtóban megjelen közlemény formájában), de tipikusan a természetesen véleményeket is közvetít szóbeszéd csatornáiban.

A harmadik m ködésbeni forma (integrációs mechanizmus) a *helyi érdekek politizációja*. Az érdek-politizáció (a politológia egyik kulcsfogalma) röviden azt jelenti, az érdek *megfogalmazódik* (fel-színre kerül, kimondatik, manifesztté válik), *beemel dik* a döntési struktúra er terébe (az érdek mentén – mellette vagy ellene – döntésnek kell születnie). A modern társadalmakban az érdek-politizációnak *intézményes formái* alakultak ki, mindenekel tt (össztársadalmi szinten) a *politikai pártok*, mellettük esetenként más *érdekképviseleti szervezetek* (pl. a szakszervezetek, a munkaadók szervezetei, stb.) Elvileg lehetséges, és más társadalmakban, elvétve nálunk is, gyakorlati példákat is látunk arra, hogy *helyi* érdekpolitizációt megvalósító *helyi* hatáskör intézményes formák is létrejönnek. (Ilyen például a korábban említett kisvárosi egyesület, amely polgármestert állított.) Magyarországon azonban még ma is az a tipikus (és az általunk vizsgálandó korszakok közül a pártállam id szakában teljesen általános),

hogy helyi érdek – nevezzük így – *mikro-politikai szervezetek*, olyanok, amelyek *érdemi* érdek-politizációra alkalmasak, nincsenek. Fogalmazzunk egyértelm en, noha talán kissé sarkosan: *a (magyarországi) helyi társadalmakban nincsenek jelen az érdekpolitizáció intézményes formái*. Érdekek (helyi érdekek) azonban vannak, és ezeket a (helyi) döntéshozatali mez számára politizálni kell. A kérdés, hogy hogyan történik ez.

Nem lehet meglep , ha azt állítom, hogy a helyi érdek-politizáció (érdek-érvényesítés) dönt en *informális-befolyásolási csatornákon* történik meg. Maga az érdek-megfogalmazás, azután a döntéshez szükséges információk áramoltatása, a lehetséges döntési alternatívák megfogalmazása, az eltér érdekekr l szóló információk, az érdekek ütközöttsének érvei mind-mind a fentebb bemutatott (informális) kommunikációs-információs hálózaton „keringenek”. És éppen itt jön a képbe a *befolyás*. Vannak, akiknek az érvei nagyobb súllyal esnek latba, mint másokéi, vannak, akik – nagyon különböz okokból; a befolyásnak sokféle alapja, összetev je lehetséges – át tudják vinni saját akaratukat másokra, érvényesíteni tudják saját, vagy csoportjuk érdekeit. De mindez nem nyílt-nyilvános vitában – ennek ugyanis nincsenek meg a szervezeti keretei –, hanem az informális mez ben történik. És az sem lesz meglep , ha azt mondom, hogy ennek az (informális) érdek-politizációs folyamatnak is kialakul az (*informális*) szerkezete. Rögz dnek a *befolyás-kapcsolatok*, rögz dik tehát (és az informális mez ben *tudottá* válik), hogy kinek, milyen kérdésben, mekkora „szava van”.

A m ködési formákról (integrációs mechanizmusokról) eddig mondottak alapján természetesnek kell tartanunk, hogy a negyedik m ködési forma, a helyi érdek *cselekvésrend* is az *informális jelleg* formákban m ködik. E cselekvések alapvet tartalmi motivációja, lényegi tartalma nyilvánvalóan nem lehet más, mint az el bb leírt helyi érdekek valamelyike. A cselekvési struktúra ugyanis azért és annyiban közösségi jelleg (s itt, a helyi társadalom dolgainak elemzésekor éppen a közösségi jelleg, közösségre vonatkoztatott cselekvések a fontosak számunkra), amiért és amennyiben valami közösségi cél (ami természetesen lehet egy helyi társadalmon belüli csoport-cél is) megvalósítására irányul. A közösségi cél pedig semmi egyéb, mint az érdekek konkrét megfogalmazása.

A cselekvéseket továbbá a fentebb bemutatott hálón terjed információk váltják ki és vezérlék. Mármost láttuk azt, hogy a (helyi) információs-kommunikációs hálózat lényegileg az információáramlás informális csatornáiból tev dik össze, láttuk, hogy ennek alapján a vélemények alakulása (közvélemény-alakulás, de természetesen a lehetséges és szükséges cselekvésekre vonatkozó közös vélemények alakulása is) mind kialakulásában, mind létezésmódjában informális marad, és láttuk azt is, hogy a (helyi) érdek-politizáció (a cselekvéseket megel z döntési folyamat) is az informalitásban történik, így nyilvánvalónak látszik, hogy maga a cselekvésrend is az informalitásban marad. Nincs arról manifeszt (nyilvánosan rögzített, megfogalmazott) döntés, hogy kinek, mikor, mit kell tennie, ezt egyszer en „*tudni kell*”, és, ami az igazán fontos, *egy jól integrált helyi társadalom tagjának tudnia is lehet*.

Végeredményben azt kell tehát mondanunk, hogy a *helyi társadalmak legfontosabb rendez elve (integrációs elve, szervez désmódjának alapja)* az *informalizmus*. Hangsúlyozzuk itt még egyszer, hogy az informális m ködésmód, az informalizmus önmagában nem a helyi társadalmak sajátossága, jelen van a nagyobb települések, az országos mozgások m ködésében is, de *szerkezetetalkító rendez elvként* csak a falvak-kisvárosok helyi társadalmaiban van jelen.²⁰

Kérdés még, hogy mindezek alapján *milyen szerkezete* alakul ki a helyi társadalomnak. Err 1 túl sokat nem lehet mondani, mivel, éppen a szerkezetetalkulás jellege következtében, minden település helyi társadalmának szerkezete egyedi, csak ott érvényes alakulás. Egy korábbi megfogalmazásomban (saját és mások kutatásaira alapozva) egy nagyon általános, koncentrikus köröket tartalmazó sémát írtam le.²¹ Eszerint legbelül van egy meglehet sen sz k csoport, a (helyi) döntésekre érdemi befolyást gyakorolni képes emberekb l álló „bel s kör”. Jellegzetessége egyrészt, hogy korántsem csak a hivatalos-formális szerkezet döntéshozatali jogú emberei tartoznak ide (k nem is feltétlenül; el fordul, hogy egy település formálisan els embere, a tanácselnök vagy polgármester sem tartozik a bels körbe), másrészt jellegzetessége az is, hogy a bels kör tagjai minden *személyes kapcsolatban* vannak egymással. A „bel s kör”-t veszi körül e séma szerint a „holdudvar”, ahová azok taroznak, akiknek, személyes kapcsolatban állván a „bel s kör” valamely tagjával, módjuk van

²⁰ Érdemes itt utalni arra, hogy hasonló következetésekre jutnak Lynd and Lynd: Middletown cím könyvükben.

²¹ Ld. B. P.: Értelmiség egy kisvárosban. Akadémiai Kiadó, Bp. 1990, 169 és kvk. p.

egyszeres közvetítéssel, tehát még elégége hatékonyan befolyásolni a döntéseket. A „holdudvar”-on túl, esetleg további koncentrikus körökben, vannak azok, akik egyre több közvetítéssel, tehát egyre kevésbé hatékonyan vehetnek részt a döntési folyamatban, akiknek csupán a végrehajtásban, a (közösségi) cselekvések kivitelezésében jut szerep. Nagyságrendeket is említtettem: eszerint a „beli kör” nagyjából 10-30 emberb 1 szokott állni, a holdudvar számossága (kisvárosban) egy-két száz ember lehet (faluban természetesen kevesebb). Mindez azonban teória, a tényleges szerkezetet adott helyi társadalom konkrét vizsgálatá alapján lehet csak leírni.

Az egyén a helyi társadalomban

Amikor az egyén (a helyi társadalom tagja) és a helyi társadalom (ami az egyén számára mindenképpen társadalmi-közösségi közeget jelent) viszonyát vizsgáljuk, alapjában két irányból közelítve, két kérdésre keressük a választ. Az egyik az, hogy mit jelent a helyi társadalom *az ember számára*, milyen társadalmi-közösségi közeg az, ami körbeveszi t, milyen társadalmi teret kínál tagjainak. A másik kérdés, hogy *hogyan helyezkedik el az egyén* (s tegyük itt már hozzá: a *család*) a helyi társadalomban, *milyen tényez k jelölik ki számára a helyét*.

Az els kérdést valójában korábban, (a „Mellékvágányon” könyv el z fejezetében) a társadalmi mozgásterek tárgyalásával megválaszoltam. Megmutattam, mégpedig az egyes településtípusokra vonatkozóan azok sajátosságaival együtt, hogy a különböz feltételek és adottságok hogyan feszítik ki azt a társadalmi teret, amelyben az

egyének megkísérelhetik kialakítani saját aktivitásaiat. Megmutattam, hogy az egyéneknek az egyes élet-szférákban történő választási mezőjét, a lehetségesen választható alternatívákat (alternatíva-hiányokat) éppen a településnek (a település helyi társadalmának) a jellemzői szabják meg. Éppen ennek alapján beszéltem a társadalmi mozgástér szkösségéről-tágasságáról. És az egyén számára éppen ez az, ami megadja a helyi társadalom számára való jelentőségét.

A második kérdés, az tehát, hogy hogyan helyezkedik el az egyén a helyi társadalomban, a helyi társadalom fentebb leírt szerkezetében, mi határozza meg ezt az elhelyezkedést.

A szociológia a makrostrukturális elemzésekhez használja a *társadalmi pozíció* kategóriát, mégpedig kifejezetten a társadalomszerkezet elemzésének alapkategóriájaként. Andorka Rudolf ezt írja: „A **társadalmi szerkezet** a társadalmon belüli különböző pozíciók közötti viszonyokat értjük. A társadalmi pozíciókat egyes emberek, illetve csoportok foglalják el, tehát a szerkezet konkrétabban a különböző pozíciókat betöltő egyének és csoportok közötti viszonyokat jelenti. Ilyen különböző pozíciók például a vállalatvezetők és a szakképzetlen munkások pozíciói. A közöttük lévő viszony azt jelenti, hogy egyebek között a vállalatvezető utasításokat adhat a munkásoknak, és a vállalatvezetőnek jóval magasabba jövedelme, mint a munkásoknak. – Az amerikai szociológiában ezt némelykor úgy fogalmazták meg, hogy a társadalmi szerkezeten belül **státuszok** vannak, a státuszok betöltői **szerepek** szerint viselkednek, és ezek a szerepek meghatározott viszonyokat írnak el az őket betöltők számára. ... Ezek

a meghatározott viszonyok alkotják a társadalmi szerkezetet.²² (Szerz kiemelései) A szociológia komoly kérdése, hogy milyen tényez k határozzák meg ezeket a pozíciókat; ezeket a tényez ket nevezi a társadalomszerkezet *dimenzióinak*. A szociológia, természetesen, mint hogy a *társadalomszerkezet* vizsgálatakor makrostrukturális elemzések végez, nyilvánvalóan *makrostrukturális jelleg* dimenziókat használ. (Ilyen például a marxi – egydimenziós – osztályelméletben a tulajdonviszony, vagy Ferge Zsuzsa rétegz dési modelljében ilyenek – többek között – a munka jellege, a képzettség szintje, stb.)

Értelemszer nek vélem, hogy az egyén (család) helyi társadalomban való elhelyezkedését is a *helyi szerkezetben betöltött pozícióval* jellemezzük. Ehhez viszont meg kell keresnünk a (helyi) pozíció *dimenzióit*, amelyek nyilvánvalóan csak *helyi viszonyokat* megjelenít dimenziók lehetnek.²³ Mégpedig olyan dimenziók, amelyek önmagukban is elégé komplexek és elégé átfogó jelleg ek ahhoz, hogy egyaránt képesek legyenek „felvenni” a formális és az informális struktúra viszony-tartalmait.

Fentebb szó volt arról, hogy az informális (saját) struktúra egyik kulcs-eleme a *befolyás*, a *befolyással rendelkezés*. Jeleztük azt is, hogy a befolyás többféle dolgon alapulhat. Bontsuk ezt most egy kicsit részletesebben: mi lehet a befolyás alapja, mit 1 lehet valakinek „szava” a helyi társadalomban?

²² Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába, Osiris Kiadó, Bp. 2001., 152. p.

²³ Az alábbi dimenziórendszert és az azt megjelenít modellt eddig nem publikáltam, a f iskolai oktatásban évek óta használom.

Rögzítsük mindenki által (s ez éppen a formális és informális struktúrák kapcsolódásának egy fontos eleme és egyben mutatója), hogy a befolyás (az *informális* struktúrában meglévő befolyás!) egyik tényezője az, ha valaki a *formális struktúra döntéshozó* (vagy döntésközeli, vagy döntésel készít; mindenkorban a *formális* döntésekhez való kapcsolatot jelent) helyzetében van. A befolyás tartalmi alapja itt az, hogy az ilyen helyzetben lévő egyénnek módja van az informális szerkezetben megszületett (tényleges; döntéselméleti kategóriával *reális*) döntést átvinni a döntésre jogosult (a *formális* döntést meghozó) formális struktúrába. *Befolyása* annál nagyobb, minél biztosabban, jobb hatásfokkal tudja az átvitelt megvalósítani. (Ezért lehetséges például az, hogy annak a polgármesternek, aki a képviselő testületben nem tudja érvényesíteni az akaratát, nincs *befolyása*.)

Lehet valakinek befolyása *speciális szaktudás* alapján. Ha valakinek olyan tudás van a birtokában, amire az adott közösségeknek szüksége van, de csak egyvalakinek, vagy keveseknek van meg, ez befolyásalkotó tényező. Fontos, hogy ez tudás nagyon sokféle lehet, és egyáltalán nem csak könyvből megtanulható tudásokról lehet szó: egy mindenféle gép megjavítására való képesség egy olyan helyi társadalomban, amelyben fontosak a működő gépek (pl. dominánsan intenzív mezőgazdasági kultúrával foglalkozó településen) ez a tudás is befolyás-alkotó.

Alapulhat a befolyás *gazdasági erő*, gazdasági eszközök felettől rendelkezési lehet ségen. Manapság egy jelentős sebb számú ember foglalkoztatónak üzem vezetője, a pártállami időben a falvakban

jellegzetesen a termel szövetkezeti vezetnek lehet ezen az alapon befolyása.

A befolyás alapja lehet a *kapcsolati t ke* is. Ha például valakinek településen kívüli szférákhhoz – nagybank, pályázati elosztó szerv, stb. – olyan személyes (rokonságon, barátságon alapuló) és m köd kapcsolata van, amely révén el nyöket tud településének biztosítani, ennek révén a *bels szerkezetben* is, esetleg egészen más ügyekben is érvényesíthet befolyása lehet.

De alapulhat a befolyás teljesen *személyes tényez n*, az *asszertivitáson* is: lehet valaki annyira erős személyisége, hogy ezzel tud befolyást szerezni magának.

A befolyás alapja tehát, látjuk, nagyon sokféle lehet, *megléte* (vagy nem-megléte) mindenképpen *pozícionálja* az embert a helyi társadalom szerkezetében; ezt tekinthetjük tehát a pozíció egyik dimenziójának.

Egy helyi társadalom közegében fontos azonban a *tekintély* is. Ami legegyszer bben fogalmazva talán csak annyit jelent, hogy milyen az *elismertsége*, a *megbecsültsége* valakinek, mennyire tartják a többiek fontosnak *jelenlétét* a helyi társadalomban.

A tekintély – a *presztisz* – is természetesen sokféle eredet . Lehet sajátos szellemi teljesítmény, tudás; olyan, ami ugyan közvetlenül semmi esetre sem, közvetve is csak ritkán hoz kézzelfogható hasznat a településnek, de lehet rá büszkének lenni. Valami olyan dolog, ami *hozzájárulhat* a város vagy falu *pozitív imázsához*. Ilyen lehet például egy elismert művész vagy tudós teljesítménye. Az, hogy a településen él és dolgozik egy szélesebb körben is elismert fest ,

vagy egy speciális szakterület nemzetközi rangú tudósa, természetesen a település számára közvetlen el nyre nem konvertálható. De lehet rá hivatkozni, lehet a települést bemutató prospektusban idézni, ottléte emeli a településnek magának a tekintélyét. Ennek alapján a helyi társadalom bels viszonyaiban is tekintélye, presztizse van.

Eredhet a presztizs (tekintély) *megélt tapasztalatokból*, pontosabban azoknak a *helyi hagyományokban való beépüléséb l* is. F leg falvakban találkozunk azzal, hogy annak az id s embernek, aki „*tudója a régvolt dolgoknak*”, és képes arra is, hogy ezt a tudását átadja, tekintélye van minden más tényez t l függetlenül.

És persze származik tekintély olyan *személyes tulajdonságokból* is, mint például az *emberség, a moralitás*.

A tekintély, a presztizs, a helyi társadalmak viszonyai között *családokhoz* is köt dhet. Vannak „jobb” és „rosszabb” családok. A „besorolás” alapja olykor magától értet d (egy faluban, amelynek megélhetését tipikusan a sz 1 m velés jelentette, azokat tekintették „rossz” családoknak, akiknek nem volt sz 1 jük), számos esetben azonban valami olyan múltbeli dologhoz köt dik, amelynek (mármint a konkrét múltbeli történésnek) az emléke is rég elveszett, de a *min - sítést*, az alacsonyabb vagy magasabb presztizst a család nemzedékeken keresztül hordozza.

Nehezen megragadható tényez k ezek, de az általuk kialakított *presztizs-hierarchia* a helyi társadalmakban k kemény társadalmi tény. (Elég itt arra utalni, hogy az etnográfia – és a szépirodalom is – számos olyan helyzetet ír le, amelyben például a párválasztást alapvet en meghatározta az egyén vagy család presztizse.) Mondhatjuk

tehát, hogy a helyi társadalmakban a *presztizs szerkezetet alakító dimenzió*.

Tegyük még hozzá – bár a mondottak alapján talán magától értet d –, hogy a presztizs nem feltétlenül jár együtt a befolyással. Lehet valakinek magas presztizse anélkül, hogy ténylegesen befolyása lenne a helyi társadalom életét meghatározó döntésekre. (Az elismert fest re lehet mondani, hogy jól fest, elismerik mindenütt, ezért szeretjük – presztizse van – de abban, hogy hol épüljön járda, ne szóljon bele, „ahhoz nem ért”. Holott lehet, hogy legalább annyira ért hozzá, mint az a „befolyásos ember”, aki egyébként szakmáját tekintve egészen más dolgokhoz ért, de ha egyszer neki van „szava”... Ez azonban már egészen más, e munka keretein messze túlmutató kérdés.)

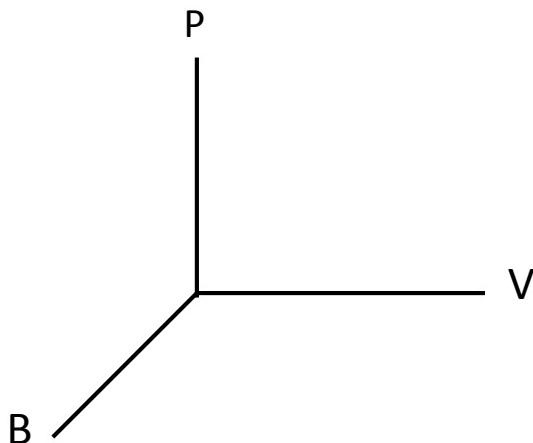
Ugyancsak fontos kérdés egy helyi társadalomban az *anyagi helyzet*. Az emberek, a közvélemény ítélete szerint – és egy helyi társadalomban éppen ez a kulcskérdés – aszerint is besoroltatnak, hogy milyen anyagi helyzetben vannak. A „szegény ember” – a közvélekedés szerint – *jelentéktelen tényez* .

Lényeges azonban, hogy ebben a tekintetben nem az *aktuális jövedelmi helyzet*, hanem a felhalmozott, látható anyagiak, a hosszabb id re visszamen jó anyagi helyzet objektivációja, a vagyon a meghatározó. Annak a helyi társadalom által való *tudása*, hogy valakinek van háza, földje, vagy bármi más olyan vagyon, ami *stabil anyagi helyzetet biztosít* számára. S itt a *stabilitás* a lényegi mozzanat: a helyi társadalom számára lényegi kérdés, hogy tagjai mennyire biztonságosan vannak jelen, hogy mennyire lehet számítani jelenlétéikre, és persze közrem ködésükre: a dolog mélyén az a feltételezés van, hogy

akinek *helyben* van stabilitást adó vagyona, az *érdekelt* települése jólétében, és adott esetben hajlandó tenni is érte.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az egyén (család) helyi társadalomban való elhelyezkedésének (pozíciójának) harmadik dimenziója a *vagyon*. Hozzá kell még tennünk, hogy a vagyon-dimenzió is relatíve független minden befolyástól, minden presztizstól. A vagyon megléte *önmagában* nem biztosít befolyást, és nem ad presztizst sem.

Úgy látszik, ez a három dimenzió (a befolyás, a presztizs és vagyon) az, ami kijelöli az egyének (családok) helyét (pozícióját) a helyi társadalomban. Érdemes ezt grafikus sémában is megjeleníteni:

A három dimenzió tehát:

P presztizs
B befolyás
V vagyon

Mindegyik – elvileg – felvehet bármely értéket 0 és maximum között. Ahol a „0” érték egyszer en azt jelenti, hogy valakinek egyáltalán nincs presztizse, vagy befolyása, vagy vagyona, a „maximum”

érték pedig mindenkor az *éppen adott helyi társadalomban* meglév legmagasabb presztízs, legnagyobb befolyás vagy vagyon. Jelöljük az értéket is, egyszer ség kedvéért most csak a „0”, maximális (jele: max) és a közepes (jele: med, a medián-ból) értékeket használva. Így ilyen pozíciókat jelölhetünk:

P0B0V0 vagy PmedBmaxVmed

és így tovább. Az els példa annak a pozícióját jelöli ki, akinek sem presztizse, sem befolyása, sem vagyona nincs, míg a második példa azt a pozíciót, amelynek betöltje közepes mérték presztízzsel, nagy befolyással és közepes mérték vagyonnal rendelkezik. minden egyénhez, családhoz hozzárendel dnek a dimenziók valamelyen értékei, és ezek kijelölik helyét a három dimenzió által kifeszített téren. *Csoporthatáron belül*, a helyi társadalom saját-szerkezetének bels csoporthatárait (a helyi társadalom saját „rétegeit”) nyilván ott találunk, ahol *s r södésök* vannak, ahol több ember van hasonló-azonos pozícióban (akiknek a három dimenzióban mért értékei nagyjából hasonlóak). Ennek alapján mondhatjuk például, hogy a fentebb említett „beli kör” tulajdonképpen a *helyi elit*, és nevezhetjük meg, ha szükséges, a többi (helyi) társadalmi csoportokat is. A tényleges szerkezetet azonban – mint jelezük már – mindenkor csak egyedileg, egy-egy konkrét helyi társadalom viszonyainak feltárása alapján lehet leírni, mivel, láttuk, minden kor dimenzió értéktartománya relatív, csak az adott településen érvényes. (Valamekkora vagyon egy hátrányos helyzet településen az *elit-be* sorol, ugyanez a vagyon helyzet

egy gazdag falu lakóját épphogy csak a közép-helyzetbe hozza.) Ett 1 (is) nehéz a helyi társadalom kutatás...²⁴

Sötét ablakok Vázlat egy falu helyi társadalmáról – Márokpapi

2016-ban Márokpapin volt a szociotábor. (Mibenlétérm a „Cigányok a falu társadalmában” írás bevezet jében szoltam.) Itt a taborról szóló beszámolónak a falu helyi társadalmára vonatkozó részeit adom. Pontosabban csak néhány elemét a helyi társadalomnak; azokat és annyit, amit és amennyit egy alig több mint egy hetes id szak alatt meg lehetett tudni róla.

Ebben a taborban kérd ívvel nem dolgoztunk, alapvet munkamódszerünk az interjú és a megfigyelés volt. Értelemszer en az anyagban az interjú-részletekre építék; ezeket tipográfiaileg is elkülöníttem. (D lt bet s szedéssel.)

(Amolyan pre-bevezet féle; hangulatjelentés két nap után)

Ballag az ember – már mint a falu-megismérésre törekv , tehát valamin célzattal ballagó ember – a falu f utcáján (nemigen bőklászhat úgyse össze-vissza: a f utcán kívül talán ha 4 egyéb utca találtatik; hogy mennyi az annyi, err 1 kés bb még lesz szó), ballag tehát az ember estefelé. Nincs még kés , lefekvés ideje még odébb, de sötétedik már. Csakhogy, állapítja meg furcsálkodva a ballagó ember, világító ablakszem alig-alig. Többnyire sötétek az ablakok, a

²⁴ In: Mellékvágányon... 90-112. o.

házakban-udvarokban életnek más jele se igen láttatik. Hosszú perceken át ballag az ember – nem osonkodva, nem is egyedül, beszélget társakkal ballag – anélkül, hogy egyetlen szorgos ház röviden is megugatná. Porták sora, ember-mozgás nélkül fény nélkül, kutya nélkül. (Módosítok később. Kutya azért van, ha nem is minden háznál. Ám gyakran hátul az udvarban, kikötve, vagy ott van elkülönített helye. Van tehát kutya, de *funkciótlan*: ha nem a kapu közelében van, hogyan rövidíti a házat? Vagy éjszakára elengedik? Nem áll, emberünk – könnyed kocsmázás után; van ilyen – éjfélétől is ballagott az úton, s akkor se tapasztalta ház röviden ebekacsarkodását. Tudjuk éppen, csak mindenkor orra üt az éppen tapasztalt valóság-szelet, sosem egyértelműek a dolgok. Ezen a kutya-ügyön is még majd gondolkodni kell, tán lesz valami megfejtés is.)

Másnap délelőtt ballag emberünk. Késő délelőtt, így bár már iskolaszünet van, a gyermekcsék is felébredhettek immár. Ám udvaron – vagy árokszélen, vagy bárhol máshol – játszódó gyerek egyetemistá látszik. (Egyébként az udvaron-kertben tevékenykedő felnőtt, öreg is csak ritkán, 1-2 házban.)

A *házak* viszont többnyire épekként szépekként. Sokukon látszik a nem régi felújítás, a rendszeres karbantartás félreismerhetetlen nyoma. A kertek-udvarokon kevésbé: sokuk csak tessék-lássék módon van rendben tartva, de láthatóan nem *használatos élettér*.

Rejtély? Úgy tűnik, elsőnekifutásban legalábbis, nem túl nehéz a felfejtése. Több helybéli – köztük „hivatalos ember”, önkormányzati képviselő – mondta el: a falunak a statisztika szerint 670 lakosa van, aki ténylegesen itt él, biztosan 400 alatt van. A többi? Az

„ukránok”. (Gondolom, zömmel kárpátaljai magyarok.) Szóval, ha nem is *rejtélyes*, azért még eléggé *furcsa* falu ez a Márokpapi. Ennek (is) próbálunk majd utána menni.

Pár szó a faluról

Márokpapi a Beregi-síkságon, Nyíregyházától északkelelre, mintegy 70 km, kistérségi központjáról Vásárosnaménytől tízegy néhány kilométer távolságra található település, meglehet s közel az ukrán határhoz. Lakói évszázadokon át – hasonlóan a Beregi-síkság sok más településéhez – mez gazdasággal, ezen belül dominánsan állattartással foglalkoztak.

Jelenlegi lakóinak száma némiképpen problematikus. Nézzük el ször néhány évtizedre visszamen leg a hivatalos, népszámlálási adatokat!

Népességszám alakulása (állandó népesség)

Évszám	1980	1990	2001	2011
Népességszám	716	563	488	457

Forrás: Népszámlálás 2011 Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye, településsoros adatok.

Hatórozott, és f ként a korábbi évtizedekben eléggé er teljes csökkenést látunk: 30 év alatt a népesség b egyharmaddal fogyatkozott meg. Ebben semmi rendkívüli nincs, nagyon hasonló tendenciákkal lehet találkozni a környez településeken is. Az utána következ k azonban elég furcsa adatok:

- hivatalos, földhivatal adata (internetr 1), évszám nélkül, más adatok alapján becsülhet en 2013-2014 körül 466 f

- Wikipédia 2015-re 523 f
- helyi szóbeni közlések (megbízhatóságuk jó: több egybehangzó forrás, közöttük önkormányzati képvisel is) 2016-ra 650-670 f

Vagyis az utóbbi években meglehet sen jelent s, az eredetinek mintegy felét kitev népességszám-növekedést látunk. Magyarázat (helyiek szóbeni közlései): az „ukránok”.

Az „ukránokról” (és cigányokról) – jelenség és magyarázatok

Egy megbízható és autentikus vélemény (idézet egy interjúleírásból; az alany helyben él tanár, önkormányzati képvisel):

Jelenleg a faluban kb. 670 f a bejelentett állandó lakos. Ebb l azonban csak kb. 370 él ténylegesen itt. (Sic! A három és félszáz ténylegesen itt él más interjúkban is szerepel. Az iménti Népszámlálás adat 2011-re négy és félszázat mond. Gyanús. Lehet – ld. majd kés bbiek –, hogy a Népszámlálás már tartalmaz ide bejelentett, de ténylegesen nem itt él ket is?) A többi csaknem mind „ukrán”, akik vagy házat vettek (elég olcsón!), vagy csak bejelentkeztek. Szerinte (az interjú alanya szerint) van olyan ház, ahova 30-an is be vannak jelentve. Ténylegesen itt is lakó „ukrán” 40-50 köriül lehet; k javarészt már beilleszkedtek. Van olyan is, aki már 15-20 éve települt át.

Gondolhatnánk, a falu számára örvendetes ez a folyamat, hiszen a népesség-növekedés megóvja a települést az előregedés-kiürülés rémét l; ha van lakosság, van falu. A dolog azonban nem ilyen egyszer . Lényegi problémákat jelez az el z interjú-részlet folytatása:

Gond, hogy a bejelentettek közül sokan dolgoznak Németországból, Szlovákiában. Így, bár a munkanélküliek tényleges száma (a falubeliek!) nem csökkent, népességhez viszonyított arányuk azonban igen, így kikerültek a magas munkanélküliséggel sújtott települések közül, ezért kevesebb központi támogatást kapnak, illetve a pályázatoknál is hátrányt jelent, nem kapják a plusz pontokat.

Valóban csak ennyir 1 van szó? Úgy tőnik, kicsit bonyolultabb a kép. Mindenekel tt látni kell, hogy a falu közvéleményében elég markánsan jelen van ez a kérdéskör. A 34 interjúból 9-ben szólnak róla, ez önmagában is elég magas arány, de ezen túl az utcai, bolti, kocsmai nem rögzített beszélgetésekben is gyakran előfordult. Téma, amir 1 beszélnek, amir 1 vélemények vannak, amivel így-úgy a falu vezetésének is foglalkoznia kell, ebben az értelemben mindenkiéppen része a falu közéletének. Mennyire 1 befolyásoló tényező, nem tudtuk letapogatni, de hogy jelen van, az biztos. Néhány interjúban csak a tényt rögzítik:

Sok a faluban az üres telek, a lakatlan ház. Ezeket ukránok (ukrajnai magyarok) vásárolják fel.

Meglátásuk szerint a faluba nagyon sok határon túli költözik be, akik nem mind magyar származásúak. Ebből fakad a bizonytalanságuk is.

Természetesen szó esik az interjúkban arról is, hogy mit csinálnak, miből élnek a betelepültek? Ezeket a megfogalmazásokat nyilván nagyon óvatosan, fenntartásokkal kell kezelni, valóságtartalmunkat nem volt módunk ellenrizni. Ám valóság vagy csak vélekedés, bizonyos szempontból mindegy: a falu emberei ezt látják (vélik

látni), így épül be a közgondolkodásba olyan *tudati tényként*, ami a betelepül khöz való viszonyt komoly mértékben motiválja. Néhány ilyen vélemény:

Sok az ukrán házvásárló, az egyik szomszédja is az. Nem is nagyon laknak itt – a szomszédjában például valamiféle m hely m ködik, a rossz háztartási gépeket idehordják valahonnan, megjavítják, és Vásárosnaményben eladják a piacon.

N a falu lakossága, mert jönnek az ukránok, ...Jönnek is, az ottani 20 000 forintos nyugdíj helyett kap 200 ezret. A magyar állam fizeti. Most már itt kéne nekik lakni, de hogy itt vannak, vagy nem, hát ki fogja ellen rizni. Vannak, akik eljönnek, aznap vissza, jönnek, mennek, vannak, aki ezt sem teszi meg.

...a bejelentettek közül sokan dolgoznak Németországban. Szlovákiában.

(A házat) az els ukrán tulajdonos hagyta itt, hogy lássák, hogy itt él, amíg el nem adta egy másik ukrán embernek. k azután elmentek dolgozni Hollandiába. Az új tulajdonos sem él itt, de nem is tör dik sem a házzal, sem a látszattal.

Alkalmi munkák, jobb nyugdíj (aki felveszi a magyar állam-polgárságot, úgy mondják, ottani éveit átszámolják az itteni nyugdíjrendszer szerint), külföldi munka: a magyar lakcím „ugródeszka” az uniós munkahelyekre. Úgy t nik, ezek a megoldások nem sok hasznott hoznak a falunak.

Mint ahogy nem sok jót jelentenek a megvett, de nem lakott házak sem. Ezek m ködtetésmódjáról szól egy hosszabb interjú-

részlet (amib 1 egy keveset fentebb idéztem már; talán érdemes így, összefüggésében is megnézni):

A másik oldalon egy elhagyatott, díszes, jobb napokat látott, mályvaszín háznak a történetét eddig nem mesélte még el senki, csupán annyit tudtam meg, hogy ukránoké. Kiderült, hogy a beszélget - partnerem kaszálta a füvet, ahol most alig látszik ki a föld, gaztól az udvar közepén álló autó. A férfi elmondása szerint az els ukrán tulajdonos hagyta itt, hogy lássák, hogy itt él, s addig, amíg el nem adta egy másik ukrán embernek, addig a férfi kaszálta a füvet 15 ezer forintért. k azután elmentek dolgozni Hollandiába. Az új tulajdonos sem él itt, de nem is török sem a házzal, sem a látszattal, nem kell már kaszálni. A mellette lév fehérre festett ház is üres, tulajdonosa szintén ukrán, néha, pár havonta ránéz a házra.

Természetesen vannak olyan betelepülök is, akik ténylegesen itt laknak, és többé-kevésbé már beilleszkedtek a falu életébe. Saját és róluk szóló megfogalmazások:

A nagyobbik lányom el tem jött egy évvel ide, Csarodára a családjával, 2 gyerekkel, meg férjével. A lányom zenetanár. Én akkor már nyugdíjas voltam, mert ott nálunk már 56 éves korban megadták. 1996-ban jöttem, és már 75 éves vagyok...Nagyon sok ismerősöm, rokonom átjött, lehet mondani Tiszabecstől Várpalotáig, meg Soprontól Budapestig. – Miért választotta ezt a falut? – Tudja, úgy, hogy közel legyek a hazához, mert honvágys vagyok, hogy haza tudjak menni. A mai napig is bennem van a honvágyni. Ottthon többet nevettem. Mert ugye én nem számítottam, hogy valaha is átjövök. Nekem nem volt rossz ott sem, mert megvoltam minden szomszéddal, 48 szomszéd

volt, egy 16 lakásos házban. Hát így kerülttem ide.... – Befogadta ez a falu? Hány barátja, ismer se van? – Kedvesek, kedvesek, nekem nincs panaszom senkire se. Hát, én magam mindenkiéppen magyarnak érzem. Én mindenivel jóban vagyok, beszélgetek, tisztelem az embereket, mindenkit. Itt a szomszédban van egy fiatalasszony, a lányaimmal egyid s, vele szoktam sokat beszélni, reggel sokszor együtt kávézunk, nagyon jóban vagyunk. Ha olyan, segít is nekem, ha kell. Nem kérem, de elfogadom, ha felajánlja.

Ez egy csendes falu, béke van, jönnek ukránok mostanában, ... de engem nem zavar... Van két ukrán szomszédom is, de k már régen itt laknak. Az egyik egy id s férfi, az ki sem mozdul, nem nagyon látjuk, a másik meg vásárolja, meg adja el a házakat az ukránoknak. Eladja, kiadja albérletbe, hirdeti,kereskedik a házakkal. A felesége tanár, a férje meg kecskékkel foglalkozik, van neki több ezer, juhsajtot csinál, a tejet eladja. ... k is régen, vagy 15 éve itt laknak.

Ha nagyon óvatosan is, de a meglehet sen sporadicus információk alapján is meg lehet kísérelni felvázolni, hogy melyek a betelepülés (háзвásárlás) tipikus motívumai. Vannak családok, akiket egyszer en az ottaninál jobb élet reménye, a nagyobbnak érzett biztonság, a magyarnak maradás jobb esélye készít az áttelepülésre. Vannak id sek, akiket a nyugdíjrendszer különböz sége (az itteni nagyobb nyugdíj) vonz ide. Az e két típusba tartozók általában házat vesznek (ebben a faluban is nagyon olcsón lehet kapni), és ténylegesen is itt élnek. Úgy t nik azonban, hogy k vannak kevesebben. A többség, úgy látszik, azok, akik számára az itteni lakóhely (és a magyar állampolgárság) csupán ugródeszka az uniós munkavállaláshoz.

Közülük is többen vesznek házat, ám gyakorlatilag nem lakják azt. Minimum-szinten karbantartják, de életterük nem a ház, a falu. Ugródeszka-jelleg nyilván az is, amikor egy portára 30-40-en jelentkeznek, nekik nyilván semmi valódi közük nincs a falu életéhez. És sajátos „motivációs típus” az is – ámbár ebben a faluban ilyenr 1 nem beszéltek, de közelí településekr 1 jár az ilyen pletyka –, hogy a faluvezetés (a polgármester) „telepít át” „ukránokat” növelend választónak számát.

Minden esetre információink szerint – és megfigyeléseink szerint is: a szomszédok rendre mutatták az „ukrán” tulajdonú házakat – az ide „települtek” nagy többsége ténylegesen nem él a faluban, nem része a falu minden napjainak, helyi társadalmának. De, mint említtettem, a *közgondolkodásban* jelen vannak, és ezzel valamiképpen és valamennyire mégiscsak formálják ezt a falu-életet.

Fel kell tennünk a kérdést: végs leg jó ez a dolog a falunak, vagy inkább ártalmára van? Azt gondolom, erre még egyértelm választ adni nem lehet. Ha azt vesszük, hogy a lélekszám-növekedés *életképesebbé* teszi a falut, akkor ez nagyon jó. Ha viszont azt látjuk, hogy a növekv lélekszám ténylegesen nem a „falu népe”, hiszen nem itt élnek és dolgoznak, akkor ez nyilván ront a falu helyzetén. (Ld. pl. az els idézetben szerepl támogatások csökkenése, de negatív tényez a nem lakott porták elhanyagoltsága is.) Az id dönti el, hogy a házak vev i között lesznek-e olyanok, akik ténylegesen is *megtelepednek* a faluban, és f leg, hogy közöttük lesznek-e fiatalok is. Fordulhat jóra is, rosszra is; meg kellene nézni néhány év múlva...

Itt, az „ukránokról” szóló rész után érdemes szólni a *cigányok* dolgáról is. Már csak azért is, mert ha egyáltalán említ dnek cigányok, az említések jó része az „ukránokról” szóló szövegbe ágyazottan jelenik meg. (És szólni kell azért, mert a többi faluban, ahol szociotáborban voltunk, és amelyeknek jelent s része ezen a tájegyégen – Bereg-hátság – van, mindenütt jelent s arányú cigánysággal találkoztunk, néznünk kell tehát itt is.)

Önmagában jelent séggel bírónak vélem azt is, hogy elégé kevés, mindenütt jelent meg egyáltalán cigánykérdés. Nézzük ezeket!

Mikor ide került, a faluban 3 cigány család élt, mind a 3 teljesen beilleszkedett, megbecsült emberek voltak. Az olcsó ház miatt ma a cigányok is vesznek itt házat, de ezek nem illeszkednek be. (Interjú készít utólagos megjegyzése: több egybehangzó vélemény szerint összesen 3 cigány család települt az utóbbi években a faluba...)

Volt itt is cigány régen is, 3 család, de k beilleszkedtek. Mentek inkább, kértek, nem loptak. Utána azután volt egy polgármester, az behozott egy családot, és azok után jöttek többen, azóta minden van egy-kett , aki csinálja a bajt. Most van már 6-7 család is, de ott még pluszban lakik annak a nagyanyja is. Van, ahol húszan laknak egy családban.

Ez egy csendes falu, béke van, jönnek ukránok mostanában, van vagy 30 cigány, de engem nem zavar egyik se.

Sok volt állami gondozott vett itt az összegy jtött pénzéb l házat, de nem becsülik meg, széthordják, tüzet raktak a padlóból,

eladják az ajtókat, ablakokat, tönkretesznek minden, nem lelakják, hanem széthordják, pénzzé tesznek minden.

Az utolsó részlet nem kimondottan *cigányokról* szól, hanem *állami gondozottakról*, de a benne lév , általában a cigánysággal kapcsolatos sztereotípiák miatt ide vettetem.

Az alapkérdez nyilván az, hogy egyáltalán hány cigány család él a faluban; nos az erre vonatkozó közlések elég ellentmondásosak. Abban mintha egyetértés lenne, hogy van a faluban 3 „törzsökös”, régóta itt él és teljesen beilleszkedett család. Van, aki 6-7 újonnan érkezett, „bajkever ” családot említ, van, aki többet. A statisztika 63 „roma nemzetiség t” mond (Népszámlálás 2011, Sz.-Sz.-B. M. településsoros adatok 4.1.6.1. sz. tábla), ami legalább 10-15 családot jelentene; ennyir 1 a „legpesszimistább” alanyunk sem beszélt. Saját becsléssel próbálkoztam, az legfeljebb 4-5 cigány családot valószín sít. A statisztika és a valóság eltérését – figyelembe véve még azt is, hogy a Népszámláláskor ismert módon a cigányok a valóságosnál jóval kevesebben jelölik magukat roma nemzetiség nek – nem tudom magyarázni. Kevéssé hiszem, hogy elég sokan elköltöztek volna id közben, hiszen kis falvakba inkább beköltözés – már mint cigányok beköltözése – az általánosabb. Ez is egy furcsasága ennek a falunak...

Érdekesebb kérdés, hogy az interjúkban mondott különbségek mivel magyarázhatók.

Kezdjük talán az utolsó idézettel. Írtam, a benn lév sztereotípiák alapján sorolom a cigányokról szóló megnyilvánulások közé. Mi lehet a magyarázata, hogy ezek itt is megjelennek? Talán arról lehet szó, hogy, mint tudjuk, elég sok házat vettek meg az „ukránok”,

ezek közül jó néhányat nem laknak ténylegesen, és van közöttük több olyan is (egyikr 1 konkrétan szól egy korábban idézett interjú, néhányat magam „szemrevételeztem”), amelyik meglehet sen elhanyagolt állapotban van. Könny a széthordást, tönkretételt *rávetíteni* olyanokra – volt állami gondozottak, vagy cigányok, mindegy – akikr 1 az el ítéletek úgyis tartalmazzák ezt. Nem kell vizsgálni, belegondolni, ki volna a tényleges tulajdonos, valójában miért romlik a ház, a sztereotípián alapuló ítélet kijelöli a „tettest”.

Ez azonban az interjúkban megjelen létszám-különbségeket még nem magyarázza. Ez ügyben is csak hipotézisünk lehet. Az egyik lehet ség (ami talán a be nem illeszkedésr 1 szóló állításokat magyarázza) a következ. mindenütt el fordulnak „rendbontók”, és nyilván mindenütt akadnak közöttük cigányok és nem cigányok is. A „rendbontókat” természetesen nem szeretjük. Belátni, hogy „közülünk valók”, elégé kényelmetlen. Egyszer bb, a nyilatkozó lelki nyugalmának meg rzése érdekében egyszer bb *b nbakot* keresni, és ezt, megint a meglév sztereotípiák (és az ezekre épül el ítéletek) el - vételével, a cigányokban lehet megtalálni. A logikai lánc: *ha* van „rendbontás”, és ezt cigányok követik el, *akkor* nyilvánvalóan *vannak* cigányok. Fordított logika? Persze, hogy az. De, ha kényelmetlen dolog magyarázatára van szükség, elég gyakran elkövet dik...

Lehet, hogy más magyarázat a helytálló. A lényeg azonban az, hogy minden jel szerint ebben a faluban ténylegesen nagyon kevés cigány él. Ami önmagában is furcsasága ennek a falunak, hiszen ebben a térségben általában és tipikusan elég nagy a cigány népesség aránya. A rendelkezésre álló információk alapján erre a furcsaságra

sem tudok magyarázatot...Mindenestre, és talán ez a lényeg, idézek még egyszer egyetért leg egy korábbi interjú-részletet:

Ez egy csendes falu, béke van, jönnek ukránok mostanában, van vagy 30 cigány, de engem nem zavar egyik se.

Valamennyi a gazdaságról – mib l és hogyan élnek a falu emberei?

Egy keveset – néhány interjú-részlet – a múltról, a még elég közeli, 20-30 év előtti időről:

Régen (az interjú más részeiből kiolvashatóan ez a „régen” az 1970-es, 80-as évek) még ment a szarvasmarha tenyésztés, tejgazdálkodás.

Abban az időben még az istállók tele voltak, volt vagy 350 tehén (más forrás szerint kb. 400), *reggel hajtották ki. Ez még nagyjából a rendszerváltásig így volt.* (Más forrás: ebben az időben – 80-as évek!!! – a TSZ-nek /aki nem tudná: a „TSZ” a mezőgazdasági termelőszövetkezet, a „szocialista mezőgazdasági nagyüzem” közkelet rövidítése/ volt 400 tehene, a magánosoknak 400) „*Ebből tanították a gyerekeket.*”

A TSZ-ek idején a környezet területek nagyobb kihasználtságának örvendtek, több embernek volt munkalehetősége, jelentős volt az állatállomány (pl.: 800-900 szarvasmarha, háztájnál ezen felül kb. 400), megoldott volt a feldolgozás (tejüzem, vágóhíd...)

A TSZ dolgairól rövidesen kicsit részletesebben lesz szó. Itt csak arra hívom fel figyelmet, hogy mindenki, többé-kevésbé általánosnak szánt megfogalmazás a meglehetősen nagymérvű állat-(szarvasmarha-)tartásról szól. Ne feledjük, ez a „nagyüzemi gazdál-

kodás” korszaka, amikor is a magángazdálkodást igyekeztek beszorítni a „háztáji” keretei közé (amely keretek eleinte nagyon szépen szabottak voltak, idővel bővülgettek szépen, de mindenkor megmaradtak elég kemény és jól körülhatárolt kereteknek). Egybehangzó vélemények szerint nagyjából 400 állatot tartott az akkor a faluban lakó körülbelül 250 család. Ha belegondolunk, hogy a 250 „család” jónéhánya egyedül él vagy maga-alig-bíró idősekben 1 álló volt, és nyilván volt több olyan család is, amelyiknél nem volt szarvasmarha, akkor biztosra vehetjük, hogy egy-egy állattartó „háztáji” 2-3 járságot nevelt. Nem kevés! Persze, nem is meglepő. Tudjuk, ez a táj, a Bereg, évszázados hagyománya szerint első soron állattenyésztéssel foglalkozott, táji-természeti adottságai erre predesztinálták. Csak a hagyomány élt – még – tovább. Gyakorlatilag a rendszerváltásig. Akkortól, noha a politika fennen hirdette a kisparaszti tulajdon első bbségét a nagyüzemmel szemben, ez a fajta házkörüli állattartás nagyon gyorsan felszámolódott. Miért?

Két interjú-mondat (*A TSZ-ek idején a környezet területek nagyobb kihasználtságának örvendtek... és ...megoldott volt a feldolgozás (tejüzem, vágóhíd...) felsejdíti a magyarázatot.* A TSZ, ez a sajátos magyar nagyüzemi mezőgazdasági gazdálkodási forma, létrehozta a nagyüzem és a kisüzem („háztáji”) sajátos szimbiózisát. Itt konkréten úgy, hogy a TSZ legalább biztosított a háztájiban nevelt marháknak is, és gondoskodott a feldolgozásról-értékesítésről is. A TSZ – politikavezérelt – szétesése-megszűnése után azok a gazdák (ha és amennyiben egyáltalán gazdálkodó gazdák voltak...), akik tulajdonukba szerezték vagy (nem ritkán kihasználva az új tulajdonosok fizikai

és/vagy gazdasági er tlenségét) bérletbe vették a falu határát, már nem engedték „saját” földjükön legelni a kisemberek teheneit. A feldolgozó üzemecskék tönkrementek; legel és megbízható (biztos) átvev nélkül meg nem lehet már jószágot tartani. Ma a faluban – a kés bb említend két nagygazdaságtól eltekintve – háznál összesen 2-3 tehén éldegeл. Egy valaha – nem is oly rég – alapvet en állattartással foglalkozó faluban...

Nézzük akkor most kicsit részletesebben, hogyan emlékeznek az itteni emberek a TSZ-re.

Volt Tsz is. Mindenki ott dolgozott, itt üzem, ilyesmi nem volt.

Eléggé egyértelm – más interjúkból is –, hogy ebben a faluban (is) a TSZ volt a legf bb munkaadó, a legtöbb itt él ember számára a munkalehet ség. Néha nem valami nagyon jó:

A TSZ-ben dolgozott, aki akart, kapáltak, trágyát terítettek (ez volt a legrosszabb és legutálabb munka), irányított munka volt, mindenkinet megszabták, mennyit kell dolgoznia (kijelölték a felásandó területet).

Kés bb azonban, és ez nagyon fontos elem, már mást is csinált a TSZ. Itt azt, hogy

...kés bb széket kötöttek háziipari szövetkezetben (megkapták a keretet, erre tették fel a gyékényt, amit el tte szedtek, a kész székeket Szeged mellé vitték el (háztól).

Megjelent tehát a melléküzemág, a TSZ által létrehozott, tulajdonolt és szervezett valamilyen *nem mez gazdasági* (többnyire kisipari) tevékenységet végz *kisüzem*. minden valószín ség szerint – más falvakból vannak erre konkrét adataink – az egyik interjúban

említett *tejüzem*, *vágóhíd* is ilyen volt. Ahol azok a helybeliek találhattak munkát, akik nem tudtak vagy nem akartak a mez gazdaságban dolgozni. A TSZ tehát *gazdaságszervez* tevékenységet is felvett. Ezek azonban tipikusan kicsi, *önmagukban* (a TSZ „véd szárnyai” nélkül) életképtelen valamik voltak. A TSZ szétesésekor értelemszer en 1-3 éven belül tönkrementek, megsz nvén velük a *munkahelyek* is.

Nem akarom természetesen idealizálni a TSZ-világot. F leg nem annak kezdeteit. Megsz nt; a kérdés csak az, hogy mi lett helyette? Nézzük a *jelenkor* *gazdálkodás* dolgait; ezúttal is csak az interjúk alapján, vagyis úgy, ahogyan a faluban él emberek látják és megélik.

A faluban, úgy t nik, ma is a megélhetés legf bb forrása a *mez gazdaság*. (Természetesen a kés bb tárgyalandó közmunkán és környez városok sz kül munkahely-kínálata miatt elég kismérték „bejárásban” túl.) Mégpedig, mint látni fogjuk, alapvet en három formában. Az egyik a kisebb vagy nagyobb volumen *mez gazdasági magánvállalkozás*. Ezekre – egyebek között – az a jellemz , hogy állandó alkalmazottat vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon kis számban – 2-3 f – foglalkoztatnak. Részben – a kicsit nagyobbak – jól gépesítettek, részben saját és családi munkaer t használnak csak. A másik forma az *alkalmi munkavégzés*. Az említett állattartás mellett korábban is jelent s volt a térségen a gyümölcstermesztés (ikonikus jelz k a „szabolcsi alma”, a „szatmári szilva”), ez jelenleg is folyik. (F leg alma, meggy, szilva.) Els sorban a gyümölcs szedéséhez van szükség az alkalmi munkásokra; jónéhány helybéli számára ez igen fontos jövedelemforrás. A harmadik forma természetesen a házkörüli, zömmel saját szükségletre történ termelés, kisállat-tartás. Ezt azért

említem külön formaként, mert ebben a faluban, úgy tűnik, lényegesen elterjedtebb és nagyobb jelent sége van, mint több más környékbeli faluban. Noha természetesen itt is csökkent az utóbbi időben (lényegében a rendszerváltás utáni időket említik ez ügyben) ez a fajta tevékenység.

Megjelenik a „több lábon állás” is:

A lányuk az önkormányzatnál dolgozik, a fiuk és a vejük pedig a családi gazdaságot igazgatják (a gazdálkodás szinte teljesen gépesített, napszámosaiak nincsenek), ahol kalászosokat termesztenek. ... Mivel a TSZ-ben a férj a rendszerváltás előtt néhány évvel már kilépett (GMK-ban dolgozott mint szerészkarácsony, mint elmondta, hozzá nem ért vezetőt alatt), a feleséget pedig az egészségi állapota leromlása miatt leszállékolták, a kárpótlás során nem kaptak földet. Aki a TSZ-ben maradt, 30 aranykorona földet kapott (erre felé jellemzően 5-6-7 aranykoronás földek vannak), kírarrá kényszerülték, hogy vásároljanak. Összesen 40 hektár földet szereztek, leginkább gyepeket, mellette valamennyi szántót. Juhokat tartottak, a férj juhász lett, a bárányok ellátásába a feleség is besegített. Az utca végében 2 éve épült meg a gát, ami miatt kisajátították annak a területnek egy részét, ahol a juh hodály és a legel volt, így elmondásuk szerint már nem alkalmas az állattartásra a korábbi módon. A kisajátítással is rosszul jártak, mert a gyepterületért sokkal kevesebbet fizettek, mint a szántóért.

És még egy „több lábon állás”:

A család jelenlegi megélhetését a húszhektárnyi gyümölcsös, és a biztos munkahelyek bevételei biztosítják. Ami nehezíti a meg-

élhetésüket, az útiköltség térítésének hiánya. A háztáji gazdálkodás ma már nem rentabilis a faluban, ezért kevesen teszik.

A házkörüli gazdálkodásról majd kicsit kés bb. El bb még nézzük meg a nagyobb gazdaságokat!

Édesapja mellett tanult meg a földdel bánni. a téeszben dolgozott, k, a szülei kezdték el, m velték a sajátjukat, barátokét, meg a gyerekekét is. Édesanyja él még, de édesapja meghalt 2011-ben, akkor rászorultak, hogy maguk m veljék meg az örökséget. Von zalma is volt hozzá, szerette is, értett is hozzá, megtanult minden az apjától a vetést l a szántásig, a bálázásig. Gépek is voltak már, traktor, minden, ami kellett. Voltak jó évek az elején, 2-3 milliós éves bevételek, plusz a támogatás, ebb l, a szül k saját pénzb l, nem hitelb l vették a felszerelést. A férfinek saját indulásánál nem kellett hitelt felvennie, mert a társa, barátja, akinek is segített el tte, megel legezte neki a pénzt egy évre. meg visszafizette. Abból vette meg a testvérek földjét, így 2 holdanként. Most sokkal többe kerülne, négy-szeres áron adták el, most van szerinte az ár a plafonon, ennél már nem lesz több. Van üzleti érzéke, de nem volt ez ingyen, nagyon meg kellett érte dolgozni, nagyon szeret is dolgozni. De most a támogatással is baj van, meg volt az az AKG-és támogatás, az egy plusz volt az állam fel l, de már most nem nyerte meg senki, szinte csak a gyümölcsösre nyertek már csak.

Jellegzetes magángazdaság: „Gépek is voltak már, traktor, minden, ami kellett.” De a munkavégzés „családban maradt”: épp akkora lett az üzem, hogy a gazda és családtagjai „maguk m veljék meg”.

Akad azután elég sajátos forma is:

Van itt kinn, ahogy beselé jövünk a 41 útról, ott is van egy 5 hektáros terület, fél hektáros tulajdonosok álltak össze. A téesz idejében, amíg nem bomlott fel, akkor ott, aki akart ültetni, az ültetett. Visszakérte azt a földet, és a sajátja lett neki. Együttermaradtak, de ott is voltak id sebbek, egyik megvette a másikét, nem sokan maradtak benne, az elején volt vagy 13-15 tulajdonrész, de most már vagy öt emberé az egész. Vásárosnaményban tudják eladni.

A TSZ utóélete...

És persze vannak nagyobb – akár már egyértelm en nagyüzemnek nevezhet – gazdaságok is:

A köztemet vel szembeni telepen egy szomszéd faluban lakó agrármérnökként végzett fiatalembert l tudtunk érdekl dni, a telepr l és a táblán hirdetett meggy felvásárlásról is. Mint kiderült egy 3 f s családi vállalkozás keretein belül tevékenykedik a telepen. A volt tsz területének felét vásárolta meg, itt gyümölcs felvásárlással (meggy, alma, szilva és dió) és hús eladásra szánt szarvasmarhákat tart (280 db az átlag állomány), ezeket legelteti a környez területeken és külföldre (Görögország és Törökország) él súlyban adja el (1300 ft/kg). A legel k egy része saját, de olyan is van, amit bérrel, ezek közt akad natura 2000-es terület és a tulajdonosnak a megkötések miatt a legeltetésre való bérbeadás a legkézenfekv bb megoldás. ... Összesen 350 ha-on gazdálkodik, ebben legel és gyümölcsös is van. A gyümölcs szedéséhez többnyire külföldi (ukrán) munkavállalókat (kb. 50 f) foglalkoztat, akik állítása szerint jobban dolgoznak.

Figyeljünk fel az utolsó mondatra! Számonomra itt nem az a lényeg, hogy mi a véleménye a munkaer min ségér l (könnnyen lehet, hogy egyáltalán nem csak err l van szó, hanem az is közrejátszik, hogy az „ukránok” esetleg olcsóbban hajlandók dolgozni, mint a helybeliek), hanem azt tartom fontosnak, hogy itt m ködik a *falu* *embereinek* egy elég jelent s méret agrár-gazdaság, amelyik a *falu* *embereinek* nem jelent munkalehet séget. Ugyanez a helyzet a másik nagygazdasággal is:

Márokpapi határában található állattartó telep és lovarda tulajdonosaival, alkalmazottaival beszélgettünk. Négy generációs családi vállalkozás (három f), amely három f t (juhász, állatgondozó, gépkezel) foglalkoztat állandóan. Ezen kívül a munkák függvényében 2-3 idénymunkást. A munkaer nem a településr l való. A tanya vezetését els sorban egy praxisából visszavonult középkorú doktor viszi. Édesapja volt egykor a környék állatorvosa. (Beregdaróciak)

A telep egyébként gyönyör , épületei újak, szépek, korszer technikával felszereltek (már amennyire korlátozott mérték szaktudásunkkal meg tudtuk állapítani), vezetése, fejlesztési elképzelései koncepciózusak. Lovardát építettek (épp ottlétünkkel volt nagyjából elkészül ben), lovas oktatást, lovas turizmust terveznek. De ez sem a *falu* *gazdasága*. Területén van, talán, ha beindul a lovas turizmus, valamennyi új vásárlóer t is fog jelenteni, de az ott él k számára munkát, munkalehet séget nem jelent, tevékenysége nem szervesül a falu gazdaságába, külön világ marad. Mint az el z is.

Említsünk még meg itt egy olyan formációt, ami szintén nem része egyértelm en a falu gazdaságának (általánosabban a falu

életének), de olyan jelenleg eléggé kihasználatlannak t n lehet ség, ami éppen jelenthetne komolyabb pozitívumot is. Ez a valami az Erdei iskola. Mit tudtunk meg róla? Ezt:

(Erdei iskola) Telefonon érdekl dtünk a nyíregyházi üzemeltet nél, aki sajnos a napokban nem járt kint, de egy helyi hölgynél hagyott kulcsot, akivel felvettük a kapcsolatot és az udvarra beengedett és készségesen végig vezetett. Elmondta, hogy egy régi parasztházat b víttettek ki, ahol a táborozók elszállásolása és oktatása folyik. Az udvaron t zrakó hely és közösségi terek is találhatók, egy csendes árnyékos környezetben. A néni többször be szokott segíteni a kerti növények gondozásában és hozzáink hasonló érdekl d k esetleg korábban érkez vendégek esetén a bejutásban. Mivel hosszabb beszélgetésre az üzemeltet vel és az épület bejárására nem volt mód, a weboldalon található információkon és a hölgy által elmondottakon kívül nem sikerült többet megtudni.

Az Erdei iskoláról: jó, ha van és m ködik, hiszen az ott tanuló, táborozó akár 100 f s csoportok a boltok számára is vásárlóer t jelentenek. (Ottlétünkkor sajnos üres, éppen nem volt csoport. Nyáron lesz-e? Nem tudni.)

Tehát: van egy elég jól kiépített, nagyon szép környezet , nagyjából 100 f befogadására alkalmas létesítmény. *Üzemeltet je:* nem a falu, nem a faluban él ember, az elég messzi Nyíregyházán található. *Neki,* úgy látszik, nem igazán fontos érdek a létesítmény kihasználtsága, holott jónéhány hasonló intézménnyr l lehet tudni, hogy jól m ködnek, év közben is, nyáron is elég jól kihasználtak. Okszer üzemeltetéssel (a faluban el állított termények a konyhán,

néhány embernek munkalehet ség az üzemeltetésben, helyi szakemberek foglalkoztatása a speciális oktató munkában, stb.), gondolom én, a *falu számára is hasznos* dolog lehetne. Kár, hogy jelenleg, úgy látszik, nem így van.

És akkor a gazdálkodásról szóló rész bevezet jáben említett harmadik forma, a *házkörüli, zömmel saját szükségletre történ termelés, kisállat-tartás*. Három jellemz interjú-részlet:

Nagyon nagy a kert itt hátul, tavaly az egészet bevetettük, krumplival, mindenkel. Az unokámék vállaltak babot, bérbe, megkapták a vet babot, és leadták a termést. Nagyon sok munka volt, nem jó a föld, nem érte meg, alig kaptak pénzt érte. Még az idén megpróbálták, több sort ültettek végig a kert hosszában, de az egész kertet már nem vettettük be. Így is van minden, magunknak megterem a káposzta, krumpli, bab, zöldbab, karalábé, zöldség, kapor, tök, minden, ami a konyhába kell. Teszek el lecsót, lekvárt, bef ttet, amennyit csak tudok. A lányom veszi olcsón a gyümölcsöt, meg kapnak is a napszámban, ahol dolgozik. A paprikát, paradicsomot megvesszük, mert annyit nem tudunk a kertben termelni, hogy el is tudjunk bel le tenni.

Kérdés: Mekkora kertje van, tart-e állatokat?- Van 9 tyúkom, 1 kakasom. Ott az a középs rész a gazdasági udvar. Ott meg külön egy rész, amit a tyúkoknak kerítettem el, hogy legyen nekik zöldjük. A kertem meg egész arra le, amerre a zöldet látja. 80 méter úgy lefele, a szélességet nem mértem, de nagyon nagy. Használtuk az egészet egy darabig, a lányomékkal, amelyiknek itt tanultak a kislányai. ...Paradicsomot, káposztát termeltünk, ...De aztán abbahagyuk, most csak lekaszáltuk, mert nagyon sok munka volt vele. ... Most egy kis zöldséges

kert van csak, amit én csinálok, de krumplim van, saját, meg virágos-kert. Azt nagyon szeretem.

Az els pár évben tartottak két disznót is a szárnyasok mellett, ma már nem. ... A házhoz tartozó kertben – egy hold – megtermelnek szinte minden, amire szükségük van.

Van tehát házkörüli gazdálkodás, de, mindenki interjú azt mutatja, hogy csökken mértékben. F leg az állattartás – marha, disznó – marad egyre jobban el, „nem éri meg”. (Egy korábbi táborunkban agrár-közgazdász mutatta ki nekem pontos számítással, hogy a sertés és baromfi tartás, még akkor is, ha saját földön maga termeli meg a takarmány nagy részét, többe kerül, mintha a boltban veszi meg a húst.) Marad tehát a konyhára való zöldség megtermelése, ez azonban – és ez nagyon fontos! – ebben a faluban még elég általános.

Kellene valami összegzése ennek a résznek a gazdaság dolgairól. Jobb lesz azonban „egybelátni” ezeket más tényez kkel, egyebek között éppen az ez után következő résszel, amelyben a közérzet, a helyi társadalom kérdéskörét járjuk kissé körül. Majd a végs összefoglalásban térünk vissza a gazdaság, a megélhetés, a szegénység problémavilágára is.

Az emberek egymás között – közérzet, vélemények a faluról, a helyi társadalom állapota

Kezdjük az elején! Milyen vélemények hangzottak el közvetlenül a közösségi életre vonatkozóan?

Megkérdeztük, hogy a faluban milyen közösségi élet zajlik, szokott-e nagyobb összejövetel lenni. Elmondásuk szerint régebben

gyakran megtartották a nagyobb vallási ünnepeket, külön a katolikus és külön a református gyülekezet.

Azt mondja, „régebben”. Tehát most már nem annyira. Az egyik ok talán éppen a vallásosság általánosabb csökken volta is lehet: ‘71-ben még zsúfolva volt templom, ma már kevés a hív, aki el is jár az istentiszteletre.

Nyilván, ha már istentiszteletre se nagyon járnak el az emberek, akkor a „nagyobb vallási ünnepek” közös ünneplése is elmarad.

De folytassuk az elz idézetet, más dologra is vonatkozóan:

Mára már ez ((mármint a közös ünneplés)) évi egy alkalomra sz kül – augusztus 27-én tartják a falunapot, de az sem olyan, mint régen, és hó végére már nincs is pénzük. El zene szokott lenni, fellép ket hívnak, és általában ennyi történik. mindenki nagyon szegény, kevés az emberek pénze, nincs is nagyon rá igény emiatt.

Ugyanez, kicsit más „hangszerelésben”:

A falu közösségi életével kapcsolatban elmondta, hogy két polgármesterrel ezel ttig még rendeztek, szerveztek eseményeket, aktívabb volt sokkal a közösségi élet, nagyon sajnálja, hogy azóta semmi sincs, pedig menne és szívesen táncolna is. Id sek napja szokott csak lenni, egyszer egy évben. Korábban nem volt olyan falunap, ahonnan hiányzott volna.

Egy sajátos szempont is felmerül:

Régen folytak a férfiakkal közösen végzett munkák a TSZ-ben. Könnyebb volt a párkeresés is, s t a M vel dési Házban rendszeresen voltak kulturális rendezvények is. Mára a M vel dési Ház elt nt.

Ezzel elt nt az utolsó közösségi tér, és a lehet ség újabb kapcsolatok kialakulására.

Igen, a közös munka, mint a társas kapcsolatok (és nem csak a párválasztás!) alakulásának lehetséges színtere. Utalok itt egy korábbi táborban (Gulács) folytatott beszélgetésre, amelyben egy középkorú férfi mesélte, hogy régebben, a TSZ-id szakban természetes volt a kapcsolatok kialakulása, hiszen munka után együtt indultak haza, alkalmasint még betértek a kocsmára egy fröccsre vagy sörre, volt is mir 1 beszélgetniük. A TSZ (és tegyük hozzá: a melléküzemágak) megsz ntével ezek az alkalmak is elmaradtak, mint beszélget partne rünk fogalmazott, „elvagyunk magunknak”.

És persze, nagyon pontos megfogalmazásban, a *közösségi tér* hiánya... Ugyanez még egyszer:

A lakók között nincs összetartás, mert a hozz kéne egy olyan közösségi ház, ahol bármikor összegy lhethnének a lakók.

Vissza még egy kicsit a „falunap”-hoz:

A faluban csak az augusztus 20-i falunap a közösségi esemény, más ünnep nincsen, amire összejönnének. Más helyeken szerintük máshogy van, a fiatalok is aktívabban részt vesznek a falu életében, de itt valamiért befelé fordulóbbak az emberek.

Kicsit részletesebben, az okokról is szólva a következ alanyunk:

Itt senki sem fog szervezni semmit sose. Én nem tudom, hogy miért. Nincs rá igény. Itt az emberek bezárkóznak. A falunapon is csak tengés-lengés van. A gyerekeknek van olyankor ugrálóvár, jön népdalkör, általában babgulyást f znek üstben, meg f tt kukoricát. Általában

szerintem azért megy fel legtöbb ember, hogy ott egy tál meleg ételt kapjon. De kevesen vannak mindig. Nem érdekli az embereket, igaz, sok az id s. mindenki megvan a maga kis világában.

Én nem járok innen seholvá. Egy évben egyszer-kétszer megyek el a lányomhoz a faluvégre, ha kell orvoshoz, de máskor nem mozduk ki az utcából se. ... Itt van a ház el tt egy kispad, jó szomszédok vannak, id s már mindenki, kiülnk, és beszélgetünk, elpanaszoljuk egymásnak a bajunkat, megosztjuk egymással örömünket, bánatunkat. Ez a szórakozás, meg a tévét nézem, a rádióban meghallgatom a híreket, meg a zenét szeretem.

Talán nem függetlenül az el z kt l alkotnak általánosabb véleményt is a faluról, a falu „légkörér l”:

A faluról nincs jó véleménye, de azért szereti. mindenki egymás háta mögött beszél, és ha valakinek kicsit jobbra fordul, rögtön féltékenykednek.

A faluban szerinte is mindenki megjátssza magát és nem szinte szemt l szembe, ezt nem szereti, sok ember irigy a másik sikérére. 20-25 éve a faluban mindenki segítette egymást, ma már meg sem állnak, nem is köszönnek egymásnak az emberek.

Megváltozott minden. Régen senki nem azt figyelte, kinek mije van, mit csinál, mib l él, dolgozik, vagy nem, ez megváltozott nagyon. Az a baj, hogy most az emberek irigyeik a másikra. ... Megváltozott minden, akkor is voltak irigy emberek, de megváltozott a társadalom. Más a lakosság egymáshoz való viszonya, régen mentek egymásnak segíteni, a férfi házépítésekor is jött „az egész falu”. Most is vannak, úgy 6-8 ember, aki úgy összetart, segíti egymást.

Az utolsó mondat azonban arra utal, hogy kisebb közegekben, a szorosabban vett magánszférákban ezért még élnek a közösségi hagyományok, a közösség-csírák is:

Májusfát maguknak állítanak családon belül, ha meg valaki udvarol valakinek, akkor barátokkal együtt. Régi szokás, kevés van, de akad, vagy tíz helyen volt most is. De nem is sok lány van a faluban. Régen sok tréfás játék volt, megcseréltek a kapukat, egyik háztól elvitték a falu másik végére május éjszakáján. Szokás volt a virág, a tulipán leszedése, lelopása, de akkor sok fiatal volt, meg gyerek, vagy harmincan indult útnak a csapat. Volt klubhelyiségek, ott lehetett tévézni. Mozi volt, minden, másabb volt. Ilyeneket nyugodtan lehetne. Azt a kevés fiatalt meg kéne fogni, hogy itt maradjon.

Mindkét gyerekiüknek nagy falusi lakodalmat szerveztek, a lányé a saját kertjükben volt, a fiúé pedig a m vházban. A fiú menyasszonya ukrán lány volt, hozzá még át is mentek a határon kikérni a szül kt l, a határon is lebeszéltek, a határ rök sorfalat állva fogadták ket.

A fiatalok a kocsmában szokott bulizni, ahol a bolt is van, ilyen szülinapos, vagy névnapos bulikat tartanak. Ott akkor bográcsolnak. Hát, úgy össze szoktak jönni a fiatalok, de nincs így semmi szórakozási lehet ség. Így szoktak bulizni, hát valahol muszáj nekik is. Konditerem is van, oda is néha elmennek. Meg szoktak itt lenni a Tisza parton Namélynál, meg Gergelyiugornyan szombatonként, nyáron koncertek, oda néha el szoktak menni. ... A nagyobbik fiamék kibérelnek egy faházat vagy 3 napra, és ott pár baráttal összejönnek, és ott elvannak. Elf z cskéznek, beszélgetnek, elszórakoznak.

A fiatalokat tehát a „bulizás” még összehozza. Ám vajon ez valódi „közösségszínűség” jelent-e? Nem mernék rá határozott választ adni...

Fontos dolg még a szomszédság, a kölcsönös segítségnyújtások rendszere. Mennyire él ez még a faluban? Néhány vélemény err 1 is:

Mindketten (házaspárral készült az interjú) *kiemelték, hogy régebben a közösség összetartóbb volt, mindenki segített mindenkinnek, ez mára megváltozott.* A feleség, amikor fiatalasszonynaként idekerült, természetes volt számára, hogy neki kellett alkalmazkodni. A szemben lakó asszonnyal alakított ki szinte rokon kapcsolatot („mintha az anyám lenne”). A szomszédasszonynak, amikor id s korában kórházba került, meglátogatta, ami után az ápolón elmondta neki, mennyire várta, hogy meglátogassa. ... Ma már nincsenek ilyen kapcsolatok a faluban, nem jellemz , hogy ennyire segítsék egymást.

Azért itt-ott még valamennyire létezik:

Sokszor van, hogyha van felesleges pl. krumplijuk, a szomszédasszonynak pedig tojása, akkor cserélnek.

És a szomszédokról:

A szomszédokkal jó kapcsolataik vannak. Legalábbis a falu azon részén, ahol k laknak. Meg vannak elégedve a jelenlegi élet-helyzetükkel, de szívesebben hagynák el a falut.

Nagyon kevés az effélékr 1 szóló megjegyzés. Tényleg ennyire sz kösek ezek a kapcsolatok, vagy csak nem tartották elég jelent snek ahhoz, hogy említést tegyenek róla? Én inkább az el z t valószín sítem. Ha él k a szomszédsági (net-working; kölcsönös segítségnyújtást is tartalmazó) kapcsolatok, ezek a minden nap élet megélése szempontjából nagyon fontosak, beleépülnek a minden napokba. Nehezen

hihet , hogy amikor életükr l, minden napjaikról, falubeliekkel való viszonyukról (is) kérdezgetjük ket, akkor éppen err l a viszonyrendr l feledkeznének el. Sokkal valószín bbnek látszik, hogy az egymástól való eltávolodás, az „elvagyunk magunknak” mentalitás ebben a faluban (is) jelen van, vélhet en er söd mértéken.

Azért létezik még *rokonsági rendszer* is:

A család egy valóságos dinasztiával rendelkezik a faluban. Dédszül kt legészen a dédunokáig vannak él képvisel ik a faluban. Szoros napi kapcsolatban állnak egymással. Öt házzal rendelkeznek, és terebélyesen helyezkednek el.

Igaz, ilyen kiterjedt és m köd rokonságról csak ebben az egy esetben beszéltek. Ez esetben is valószín síthat , ha általánosabb lenne, ha több ilyen rendszer hálózná be a falut, több ilyenr l is beszámolnák volna.

Akkor hát milyen ez a falu? Meg kell kísérelnünk egy összefoglalót adni arról, milyennek láttuk Márokpapit 2016 nyarán.

Sötétek-e az ablakok? – valami összefoglalásféle

Többször mondtam azt, hogy „furcsa falu”. Igen, úgy t nik, több tekintetben más, mint azok a falvak, melyekben eddig szociotáborokban jártunk (és amelyekben én másutt, szociológusként-szociográfusként eddig megfordultam). Els , felületes ránézésre úgy t nik, furcsaságát az „ukránok” ottléte és a cigányok ott-nem-léte adja. Azt gondolom azonban, ez nem lényegi elem, nem ok, inkább csak tünet, mélyebben fekv okok tünete. Mir l lehet szó?

Kezdjük az elején, tán éppen azzal, hogy mi *nem* ez a falu. Márokpapi semmiképpen sem „istenhátamögötti” település. Nem zsákfalu, ha nem is f útvonalon, de elég forgalmas közlekedési úton van. (Volt alkalmuk, ha nem is nagyon nagy, de érzékelhet nagyságrend átmen kamionforgalmat megtapasztalni.) Nem általános és súlyos mélyszegénységgel sújtott: a gazdaságról szóló rész arra utal, hogy ha nehézkesen is, többféle jövedelemforrást igénybe véve is, de valahogy mégis *megélnek* az itteniek. (Nem csak *elélegélnek*, hanem *megélnek*; érezzük meg a nagy-nagy különbséget.) Nem látszanak túl nagy, ordító különbségek az emberek életlehet ségei között, legalábbis abban az értelemben nem, hogy – láthatóan, interjúkban elmondandóan – nincsenek „nábobok”, és talán nincsenek abszolút nyomorgók sem. Ha er sen korlátozott lehet ségek és keretek között is, nagyjából mindannyian „még megvannak valahogy”.

És akkor mi az *igen*?

Kicsi település (legfeljebb 400 körüli lakos, a szokásos megnevezés szerint *aprófalu*), és, ha nem is „istenhátamögötti”, azért elégé kiesik az országos fejl dés (ha és amikor és amennyiben van ilyen...) f áramából. A beregi térség egészében is depressziós jelleg , azon belül ez az aprófalu minden szempontból igazán jelentéktelen. Nemigen kell tör dni vele, nem is tör dnek. (Ámbár ha „senkit sem hagyunk az út szélén”, akkor falvakat se kellene...) így, nem is érik igazán komolyabb küls hatások.

Az a negatívum is ide tartozik, hogy a 2001-es árvíz, ami sok környékbeli települést nagyon tönkretett, ezt a falut nem nagyon sújtotta. A falu, nagyrészt saját er vel, megvédté magát, ide nem jött

be a víz. Ez persze jó. De az már kevésbé, hogy jónéhány környékbeli falu az árvíz után szinte teljesen újjáépült: az árvíz-rombolta házaik helyett az állam építetett újat. (Volt olyan falu, amelyben a házak b kétharmadát elvitte a víz, itt aztán valóban a *falu újjáépülésér* 1 volt szó.) Ebb 1 a sajátos „fejl dész 1” Márokpapi teljesen kimaradt. Itt nem vitte el a víz a házakat, nem kellett romokat dózerolni, újakat építeni, megmaradt, ami volt. Talán éppen ezért (is) lehet „céltelepülése” az „ukránoknak” (jóval inkább, mint pl. a határhoz egyébként közelebbi Gulács), mert itt nem d ltek össze, csak lakatlanná váltak (ld. népesség-fogyás) a régi házak, maradt mit eladni.

Ám épp a falu kicsisége, relatív magára hagyatottsága, fizikális „megmaradottsága” (ld. árvíz) okán mintha több maradt volna meg a hagyományos falusi viszonyrendb 1, mint másutt. Persze itt is megtörtenik az archaikus típusú közösségi hálók megbomlása, töredezetté, szerkezet nélkülivé alakul a helyi társadalom, de mintha a hagyományoknak még nagyobb ereje volna itt. Furcsa (már megint egy furcsaság...) de szerintem jó mutatója (szép szociológiai terminussal *indikátora*) ennek a kutya-ügy. Hogyan gondolom ezt? Hát így:

Említettem a Bevezetésben a kutyaugatás hiányát, mondtam, hogy erre még vissza kell térti. Lehet talán, hogy ez ügyben is arról van szó, mint több másban is. Hogy ugyanis *él még a hagyomány*, de már nem az igazi, már csak félíg-meddig kiüresedett forma. *Kell* legyen, a hagyomány szerint *kell legyen* kutya: már hogy nézne ki a porta kutya nélkül. Legyen hát, de ne legyen vele gond, ne ugrálja össze a kis kertecskét, ne kelljen csitítón kimenni miatta, ha nagyon ugat, szóval legyen, de ne legyen vele gond, hát kikötjük az udvar

végébe. Van, mert a hagyomány el írja, hogy legyen, de mit kezdeni már nem tudunk vele. A „sötét ablakok” mögött a kertben hátul kikötött kutyák...

Mindent összevetve a tényekb 1, adatokból, véleményekb 1 építkez szociológus-szociográfus olyasmit kénytelen mondani, hogy *vegetáló, eléggé élettelen, bels fejl dési energiákkal alig rendelkez falu ez.* Talán – szerintem nem talán, biztos; de a rendelkezésre álló adatok alapján nem tudom bizonyítani – az is hozzájárul ehhez, hogy a falunak nincsenek „saját” iskolás gyerekei. (A faluban nem m ködik általános iskola, az itt m köd Wesley-iskola csak középfokon képez.) Az itt lakó iskolás korúak – egyébként sincsenek nagyon sokan: az összesen 70 f körüli 14 éven aluliaknak legfeljebb kétharmada, 40-45 gyerek – máshová járnak iskolába. Hiányoznak az *iskolai barátságok*, az iskola nyújtotta *közös élmények*, azok az *emberi-társas köt dések*, közösségek és közösség-csírák, amelyek ebben az életkorban tipikusan az iskolában, az iskola révén alakulnak ki, és amelyek, kilépvén a gyerek az iskoláskorból, a *falu-közösségek* alkotóelemeivé válhatnak. Az iskola hiánya nem csak azt jelenti, hogy máshová kell utazni a tudásért, meg nem is csak azt, hogy kevesebb – tanárok híján – a helyben lév szellemi potenciál, hanem a *közösségek* alkotóelemeivé válhatnak. Az iskola hiánya nem csak azt jelenti, hogy máshová kell utazni a tudásért, meg nem is csak azt, hogy kevesebb – tanárok híján – a helyben lév szellemi potenciál, hanem a *közösségek* alkotóelemeivé válhatnak. Ezt mondja tehát a szociológus.

Ám az egy hetet a faluban tölt , utcáin csavargó, kocsmai jó beszélgetésekben részt vev , a gazdag néprajzi magán-gy jteményben

(amely egy megszállott ember csodás munkája) gyönyörköd magánember (vagy egyszer en csak ember...), úgy érzi, mert a társadalom-megismerésben a *tudásnak* óriási szerepe van, de a „társadalom-megélésben” az *érzésnek* is meg kell hagyni-adni a maga helyét, szóval az ember úgy érzi, hogy *szerethet falu ez*. (Ezt nem lehet érvekkel indokolni, valahogy bizonyítani; az érzés már csak ilyen.) Kár lenne érte. Jó lenne, ha megmaradna, és jó lenne, ha ilyen szerethet nek maradna meg.

Szóval „sötétek az ablakok”? *Most* igen. Hiszen sok a használatlan ház („ukránok”), sok az idős, sokszor egyedülálló ember, aki este már nem gyújt lámpát (és a „nem gyújt lámpát” akár sok minden magába foglaló metaforának is felfogható). De talán nem végleges ez a mai állapot. Talán világosodhatnak még az ablakok. Ez azonban, tudjuk, nem a falun, nem az ott él embereken múlik. Ország dolgába ütközünk megint...²⁵

Újra Esztergom

Mondják, a b nös gyakran visszatér a tett színhelyére. Épp harminc év el tt kezdtünk el (szívemnek kedves csapattal, amelyb l sajnos, sajnos többen nem élnek már) egy több kisvárosra kiterjed helyi társadalom kutatást, enyém lett Esztergom. Visszatértem három évtized után, kicsit kíváncsiskodni megint, persze szociológusszazzal. (Nem tehetvén másként, lévén ez a szakmám.) Vajon olyféle „b n” volt-e a korábbi

²⁵ In: Élmény és valóságismeret... 171-243. o.

munka, ami a „b nöst” visszatérésre készteti? Nem tisztem megítélni. Én csak azt tudom, indíttatást éreztem – nem tisztán saját bens mb l ered t; elmondom mindenki által – visszatérni újra megérzékelni valamennyit Esztergomról.

Akkori (30 év előtti) munkámból könyv lett. („Esztergom, a szent és gyámoltalan város”; Várostársadalmak sorozat, 1992) Megjelenéskor nem keltett feltéteset. Megjelent ugyan róla a Népszabadságban egy kritika (dicsérte), de helyben... A Balassi Bálint Társaság szervezett egy könyvbemutatót, kevesebb, mint tíz érdeklődő jelent meg. (Holott a könyv hivatalos lektorai, Pifkó Péter és Ortutay András is helybéliek voltak.) Az akkoriban idegenforgalmi iroda vett át megbízásra 5 vagy 10 példányt, nem tudom, eladták-e. Az biztos, hogy a könyv a város közéletében, a székhelyen vett értelmiségi közéletben sem, nem volt hullámokat. Ám 2 év előtt valaki észrevette, és írt róla. („Egy bátor szociológus a gőz és sértött esztergomiak földjén” címmel; én az esztergomi-kepeslapok.hu lapon találtam rá 2015.10.05. dátummal.) Úgy tudom, ez hívta fel a könyvre azok figyelmét, akik (a mű egyetem Urbanisztika Tanszék munkatársai) az önkormányzat megbízásából kutatást végeznek a város jövő képe kialakításának érdekében. Kézbevették, és ami – számonkra – fontosabb, használták is a könyvet, meg is keresték, jókat beszélgettünk, amolyan külső tanácsadóként mondtam el némely dologról a magamról, de természetesen a kutatást is csinálták, tegyem hozzá, profi módon, kiválóan. Én meg úgy éreztem, megesz a fene (már elnézést, de ez nem racionális megfontolás, ez érzellem, amit csak így tudok leírni), ha nem

„szagolhatok bele” magam, legalább néhány nap erejéig, megint „szerelmes városom”-ba. (Mert – ez itt a „vallomás” helye – énnekem azóta is /sajnos, csak távoli.../ szerelmem ez a város.)

Eltöltöttem tehát ezt a néhány napot. Csavarogtam (szokásom szerint) a városban; igyekeztem nyitott szemmel és nyitott szívvel fogni a látható és olykor inkább csak érezhet jelzéseket. És beszélgettem nagyokat, él kkel és nem él kkel. (Hogyan lehet nem él kkel beszélgetni? Hát így: beszélsz olyasvalakivel, kinek volt oly közelitársa, akit hosszú évek együtt munkálkodása révén jószerint minden gondolatuk közös volt, ám ez a társ már nem él, de beszélget partnereim mondataiban ott vannak az gondolatai is. Volt ilyen, nekem élményadó és szép volt.) E napok lenyomata ez a néhány kósza gondolat.

Kósza gondolatoknak kell neveznem, hiszen nem rendes és tiszteinges vizsgálatot végeztem. *Benyomásokat* gy jtöttem, amik nyilván nagyon-nagyon szubjektívek, semmi *bizonyító erejük* (lásd egy szociológiai kutatással szembeni követelmény...) nincs, óriásiakat tévedhetek. Talán így sem érdektelen: ezt bírt meglátni három évtized után egy „szerelmes szociológus” a városról.

Még annyit, mondjuk a bevezet höz, hogy nem lesz ez az írás – a módszer és így a rendelkezésre álló információk jellegéb 1 következ en nem is lehet – egy valamifajta átfogó kép. *Mozaikdarabkák* csupán, amelyeket, ha van bennük némi megfontolásra érdemes, mások tudhatnak majd egy nagyobb egészbe illeszteni.

Itt van mindjárt egy mozaikkockának a Széchenyi tér dolga. Indításnak egy idézet (említett könyvemben is ott van) egy 1938-ban

megjelent megye-történetb 1 (f szerkeszt és a városról szóló rész írója Osváth Andor): „A város f tere, a Széchenyi tér, az 1880-as évek végén még sártinger volt, és az ott felgyülemlett csapadékvíz szárazság idején zöld szín re változva, bizony nem nyújtott épületes látványt. Te jó ég, hogy miért t rte ezt a város közönsége?” Egy id után persze mégse t rte, valamikor már a 20. században kiköveztek rendesen, ahogy kell. Amikor a nyolcvanas évek vége felé ott jártunk, emlékeim szerint az egész teret valamilyen szilárd burkolat fedte (talán kockák), és igazából jó nagy parkolóként szolgált. Egy id után, érthet en, ez sem tetszett a város vezet inek, a kétezres évek elején átépítették.

Valamikor 2006-ban vagy 2007-ben töltöttem megint egy kis id t a városban. (Könyvet írtam két kisváros, Baja és Esztergom tásadalomtörténetének összehasonlításáról, „Mellékvágányon” címmel, két részlete szerepel ebben a könyvben is, ahhoz gy jtöttem kiegészít anyagot.) *Akkor*, tehát nagyjából egy évtizeddel ezel tt, ezt írtam a térr 1 (idézet magamtól): „A tér ma a sétálóké, a járm forgalom kitiltva, az egész tér (mondják) olasz k b 1 készült díszburkolattal van ellátva, egyik végébe a közelmúltban állítottak fel egy többalakos, fehér márvány szök kutat. Végeztem egy kis megfigyelést. Kés tavaszi, napos-meleg vasárnap délután volt. Fél óra alatt összesen öt család fordult meg, nézel dött, töltött id t a téren, ezek közül három német volt, egy szlovák, egy valamilyen más külföldi. (A nyelvet nem tudtam azonosítani.) *Esztergomiakkal* ezen a délutánon inkább csak az újjáépült híd hídf je mellé települt (söröz vel kiegészített) bazársoron

lehetett találkozni.” Érezhet a megfogalmazásból: nagyon nem szerettem úgy azt a teret.

Mit láttam most? (Alaposabb, többszöri, többórás megfigyelés alapján írom.) Elkezdett *élni* a tér. Szépen megn ttek, kilombosodtak a fák (sok fa, azt hiszem, platánok), van már árnyék, több „vendéglátó-ipari egység” is nyílt, b ven van kiülésre, méghozzá nyári melegben is kellemes, árnyékos kiülésre alkalmas részük, van is vendégük rendesen. Úgy t nik, helybéliek és turisták egyaránt kezdk *belakni* a teret. És ez jó. De. Megpróbáltam újonnan érkez , várossal ismerkedni akaró ember szemével is nézni a teret, és akkor már elég komoly aggályaim támadtak. Mifélék?

Leginkább az el bb dicsér en említett fasor *elhelyezkedése*. A tér egyik oldalán húzódik végig, két sorban fák, épp egy jó járdányi távolságban a házaktól. Szép nagy, most már b ven az els emeletekig felnyúló lombozatuk van. És így a házakból – jó részük m emlék vagy m emlék jelleg ; mindenképp *városképi jelent ség* – alig lát szik valami. Ha, jobb turistához ill en, fotózni akarnám, nem sikerülne: a legtöbb ház esetében nincs olyan pont, ahonnan a falombok mögé bújtatott épületet be lehetne fogni a géppel. A tér másik oldalán – szerintem szintén városképi jelent ség földszintes házak – egy részig hasonlóan közel elhelyezett új ültetés fák, ha megn nek, azt az oldalt se lehet lesz látni. Ennek az oldalnak a további részére felépítettek egy meglehet sen nagy „csarnokot” (a hétvégi „helyi piac” számára; tehát hetenként mindenkorral néhány óra használatra), ami megint csak elfogja a rálátást a házak egy részére. Holott egy város „megérzékelésében” (turisták számára, de helybelieknek is alapvet en

fontos) kulcsszerepe van a *térélménynek*. Márpédig ennek város, méghozzá *történelmi* város esetében meghatározó része az épületek *együttese*. Amit valamiképpen *egybe kell látnom*. Ha csak fák mögé bújva, egyenként, és így a térélmény szempontjából töredékesen láthatom a házakat, elvész annak a lehet sége.

Még valami. A Városháza el tti részen ott van két jó nagy füves terület, szök kúttal. Csakhogy ezek meg vannak emelve: (nem mértem, de) jó félméteres magasságban vannak a térszint felett, teljes magasságig k oldalfallal kerítve, s azon belül, vagy 10-15 cm-rel a k párkány szintje alatt a gyep. Nem lenne rossz elképzelés, csak az a baj, hogy messzebbre l nézve, mondjuk a tér közepe tájáról, már a fűvet nem láttam, csak a k falat (és el nem tudtam képzelni, mi végre van ott). Elég közel kell menni ahhoz, hogy rálásson az ember a f re is. Megint a *térélmény*: ha a tér közepén állok, és körülnézek, a Városháza felé tekintve csak a szobrot és a k falat látom; nekem elég sivárnak t nt a kép.

És még valami. A téren több olyan ház is van, ami láthatóan használatlan. (Az egyik kétemeletes, m emlék jelleg , ha jól néztem, de a leírások szerint mindenkiéppen városképi jelent ség ; úgy mond-ják, több éve áll üresen.) Idézem – mutatis mutandis – az 1938-as megfogalmazást: „miért t ri ezt el a város közönsége?” Egy város f tere akkor él, ha *használják*. Nem csak a házak által körülvett térséget, a házakat is. Akkor lesz igazán *él* . Ez még hiányzik. Ennyit most a Széchenyi térr l.

Folytatom a csavargást. Merthogy még mindig a *térélményt* keresem; ez az els és legfontosabb alapvetés, amire egy várossal

történ ismerkedéskor – vagy újra-ismerkedéskor – szükségem van. (Vélem, nem csak nekem, az ideérkez idegennek is, a helybélinek is.) Keresem, vajon milyen érzések kelnek életre bennem, ballagva kényelmesen, és eközben kísérlem magamba szívni az utca egészének, a kövezetnek, a lámpatesteknek, a fáknak-bokroknak, meg persze, körbe-körbe pillantván egyenként a házaknak is, a *látvány-élményét*. Jó-e nekem ballagdálni lassúdadon ezeken az utcákon, vagy inkább viszolyogtató, otthonosan érzem-e magamat, *nekem valónak* érzem-e ezt a helyet, vagy inkább idegennek, t lem (lelkemben) távollev nek?

Ellentmondásos érzések kelnek-múlnak bennem. Az összkép úgy nagyjából rendben van. Nem látok olyast, ami város-szerelmem csorbítaná, s t inkább számos apróbb-nagyobb jelet, ami er síti azt. Els bben is a házak igen jelent s részének, ha egyenként tekintem ket, állapota.

Sok, nagyon sok, mondhatni *jellegadó nagyságrend en sok* a szépen, nagyon szépen *megújult* ház. Régi, 18-19. századi vagy 20. század eleji, de mindenkorban *városképi jelent ség* házak megújlását látom. Olyanokként, amelyek 30 év el tt, de jórészt még tíz év el tt is elégge pusztulófélben látszottak lenni. Megújultak, mégpedig látthatóan nem *átépítették* ket (a „modernizáció” olykor igen ostoba követelményeinek akarván megfelelni), hanem *helyreállították*, ami bennük-rajtuk érték (és, gondolom csak, *belül*, a minden nap használat szempontjai szerint, modernizálták, amit kellett).

Kedves példám egy kis földszintes ház, amire épp szállásom ablakából láthattam rá. Régi, 18-19. századi keresked ház lehetett; forrást nem találtam arról, hogy tényleg keresked -ház volt-e valóban,

abbéli mivoltát (most láthatóan, lakóház) én a nyílászárók „kiosztása” alapján következtetem. A házat, láthatóan nem túl régen, „rendbe tették”; mutatja ezt többek között az új fedél („keménycserép”, 30 év garanciával...). A fal újra vakolva, újra festve (meg rizve a 19. századi színvilágot), új ablakkeretek. De az ablakok körül megtartották az eredeti fal téglák keretét. A középen lév kapu felett ott van a véd - oltalmazó szent-szobor helye. Maga a szobor nincs meg, mást, nem eredetit, gondolom, nem akartak a helyére tenni. De a helyét, gondosan rendbe téve, meg rizték: lehessen látni, volt szobor, és az is hozzá tartozott a házhoz. Nem m emlék ház ez, talán nem is különös építészeti érték. De jelen tulajdonosa és használója fontosnak tartja, hogy *ott legyen rajta a múlt*, a történet, a hagyomány, és *úgy akar elni a jelenben* (ld. modern ablakkeret), hogy ez a jelen benne van a múltban, és ezáltal és nyilván a múlt pedigben benne van a jelenben. Igen, a múlt és jelen effajta egybejátszása, ha elegend nagyságrendben találkozhatni vele, voltaképpen *ez* a város *életfolyamata*; mondhatjuk úgy is, másfajta fogalomrendszerb l véve a kifejezést, hogy *szerves fejl dése*.

Elég sok ilyen házat láttam. Ez azt jelzi nekem, hogy vannak olyan *esztergomiak* (nem véletlenül emeltem ki ezt a szót!), akik számára természetes (a mindennapiságba tartozó tevékenységeket, például házfelújítást is meghatározó) életirányító elv (nem feltétlenül tudatos *elvként*, inkább csak zsigeri attit dként) ennek az életfolyamatnak, ennek a szerves fejl désnek a megélése-érvényesítése. Mennyien vannak k? Elegen-e ahoz, hogy *jellegmeghatározó* nagyságrendben legyenek jelen a város életében? Most úgy érzem

(érzem, hangsúlyozom itt; ámbár érzésemet csavargásaim közötti beszélgetéseim alátámasztani látszanak), hogy nincsenek elegen. De vannak, és k azok, akikre a város jöt építeni lehetne és kellene, ha meg tudnánk szólítani ket úgy, hogy amit saját házukban tettek, tegyék a város érdekében is.

Ez – az utolsó egy-két mondattól eltekintve – még a szébbik fele a dolognak. Mondtam, hogy a csavargások kiváltotta érzés ellentmondásos. Nézzük akkor a másik, a csúnyábbik oldalt is. Most, maradva az el z gondolatmenet keretei között, csak a házakról, épületekr l. (E dologban is, jegyzem meg, saját megfigyeléseim mellett helybéli barátaim véleményére is támaszkodom.)

Jónéhány olyan házba, épületbe ütközik bele sétája közben az ember (és beleütközik, mert olyan kiemelked – térben kiemelked fontosságú – helyen vannak, hogy nem lehet nem észrevenni ket), amelyek igencsak kemény ellenérzésekkel horgasztanak fel a szemlél - ben. (Mármint bennem; mások nyilván ítélnének másként is.) A f térr l szólva említettem az évek óta használatlanul álló, minimum városképi jelent ség épületet. Van ilyen több is, nem sorolom. Olyan is van, ami bár „rendeltetésszer használatban” van, de állaga, állapota, enyhén szólva is, nem felel meg a „királyi város” mivoltnak. (Egyetlen példa, nem akármilyen, maga a városháza.) És találni (nem egy) olyan hosszú évek óta félromos épületet is („archetípusa” a fürd szálló), amelynek jelen állapota (már a járda is életveszély miatt elkerítve) olyan, hogy csak a régi, a f térrre vonatkozó megállapítást tudom ismét idézni: „Te jó ég, hogy miért t rte ezt a város közön-sége?”

És aztán ott a „városközpont”. Nem a Széchenyi tér, az új. A „zöld ház” (volt pártház, kés bb m vel dési intézmény), meg az „áruház-tömb”. (Többen többféleképp nevezték, nem tudom, melyik a „hivatalos”, a leginkább elfogadott.) Mondják, a „zöld ház” lebontásáról határozat van, az áruháznak meg az egyik emeletét éppen most vette meg az önkormányzat. Nem ellen riztem, ezekb 1 mi igaz, mi nem. *Nekem*, Esztergom-szerelmes kívülállónak, odalátogató idegen szemüvegét is olykor felvenni óhajtónak, csak az a lényeg, hogy *egyik sem odavaló*. Mindegyiket, szerintem nincs mese, dózerolni kéne. Helyükre mit? Nem tudom. A kiépített nagy parkoló pillanatnyilag és látszólag jó, de egy városközpontban, azt hiszem, nem *parkolónak* kell lenni. Mi kéne ahoz, hogy valóban városközpont legyen, tehát valami modernebb *agoraféleség*, amit a város lakói, mint közösségi életük központját használnának, és ami, épp ezért, az odalátogatók számára is vonatkozási pont lehetne? Mi kéne ehhez, milyen építmény, vagy más egyéb? Én nem tudhatom. Talán meg kellene kérdeni az *esztergomiak* (abban az értelemben esztergomiak, akikr 1 a házak kapcsán szóltam) véleményét.

Esztergomiság, múlt-jelen-jöv egybejátszása; mikor s hogyan épülhet ez? Hát például így: (Most *mesélni* fogok, egy igaz, tanulságos, az én ízlésem szerint gyönyör mesét.)

Volt egyszer egy ember, esztergomi ember, akinek Pifkó Péter volt a becsületes neve. Nemcsak a neve volt becsületes, maga is, meg ezen túl okos ember is volt, nagyon okos. (Okkal-alappal mondja ezt a mesél : ismertem t, 30 év el tti munkámban dolgoztunk együtt, feleségével /Zachar Annával/ közösen írott tanulmányaira is bizton

támaszkodhattam.) Tudósfele ember volt, én azt mondanám, a legjobbak fajtából való. Mire mondom ezt? a történelem, a város történelme búvárlását tekintette magára rótt feladatának, ámde olyan történész volt, akit nem azért érdekel a múlt, hogy aprólékosan dokumentált tanulmányt lehessen írni bel le (egyébiránt ezt is megtette Péter, a szakma szigorú szabályai szerint), hanem azért bogarássza a rég- vagy kevésbé rég-múlt mindenféle történéseit, hogy a *jelen gyökereit* keresse meg. A múlnak ama darabkáit kereste (keresték társával-asszonyával közösen), amelyek segítenek *megérteni a jelent.* (Jegyezzem itt meg, éltek-élnek a városban történések-helytörténések, kiválóak, mások is; nem dolgom itt számba venni ket. Mesém *tanulsága* okán – mert hisz minden mesét, kimondva-kimondatlanul, valami tanulság elmondhatósága érdekében mesél az ember – most csak Péterünkkel foglalkozom.)

H sünk, nevezett Pifkó Péter, levéltáros is volt, muzeológus is, aztán jónéhány évig – hitem szerint tanítványainak nagy szerencséjére – tanár is. Mondom, tanítványainak szerencséjére, mert a „mese” végkifejletének ismeretében (nem kell el re ugrani az olvasásban! – elmondom rendjén a dolgot!) joggal vélemezhetjük, hogy tanárnak sem volt akármilyen. Szakiskolában tanított, tán nem alaptalan feltélezés szerint nem kifejezetten humán beállítottságú gyerekeket. De tudásával, személyiségével, emberi-pedagógiai ethoszával „megfogta” ket, fontossá vált a számukra. Úgy vélem – az én olvasatomban arról is szól a mese –, nem csak személyében vált fontossá, ezen túl fontossá tudta tenni azt is, amit tanított. Olyannyira fontossá vált diákjai számára – ez nekem az igazán szép mesei fordulat –, hogy halála után

egy érettségez osztály (az osztály, *mint fiatal állampolgárok közössége!*) javaslatára utcát neveztek el róla.

Pifkó Péter utca. Azok a gyerekek, akik javasolták a névadást, mindenkor tudni fogják, hogy *általuk alakult* valamennyit a város, érezni fogják, hogy *közük van a városhoz*. Akik így-úgy találkoznak az utcanévvel, ha nem is mindenkorian, de biztosan számosan, tudakolni fogják, ki volt a névadó, és meg fogják érezni-érzékelni, hogy a benne lakókból, a benne lakók munkájából épül tovább a város.

Nos, vélem én – meg is fogalmazván immár a mese tovább viv tanulságát –, így, ilyen elemekb 1 épül/het/ a múltat a jöv vel összeköt jelenben az *esztergomiság*. És megint a kérdés: elég ilyen elem született az elmúlt évtizedekben? Megint csak *érzésem* írhatom: nem, sajnos nem. De – megint csak írni kell azt is, miként a házak dolgainál is lehetségesnek látszott mondani – *vannak* ilyen elemek. Fontos minél markánsabban *felmutatni*, láthatóvá tenni ket, mert a láthatóvá, a *köztudottá* válás hatására az efféle elemek – már csak ilyen a természetük – elkezdenek „osztódással szaporodni”, és ez volna a jó (a városnak, mint olyannak is, a benne él embereknek is).

Más téma: m vészletek, képz m vészeti. Régebben büszkében, most kevesebb elégedettséggel meséltek róla beszélget társaim, hogy van Esztergomban (képz)m vészeti „közélet”. Van egyesület-féle is, rendeznek közös kiállításokat. Volt, aki most is örömmel és meglév dologként beszélt err l, de volt olyan is, aki úgy véli, a „közélet” némiképp ellaposodott, inkább csak reprezentatív alkalmakra (például a közös kiállítás) korlátozódik. Nem tisztem eldöntení,

melyik véleményben van több igazság. És csak két dolgot ajánlok megfontolásra.

Az egyik az, hogy akár így, akár úgy, de *van, egzisztál* helyben m köd , a *helyi társadalomban* elfogadottan érvényes m vészet. Az alkotóknak, úgy t nik, *helye van* ebben a helyi társadalomban, van annak olyan *szellemi légköre*, amely elfogadja és befogadja ezt a fajta tevékenységet. Egy korábbi tanulmányomban a *társadalmi mozgásterek* l szólvan azt írtam, hogy egy helyi társadalom *min ségének* fontos mutatója az, hogy mennyire fogadja el, értékeli az alkotó tevékenységet. Úgy látom, Esztergomban megvan ez, és fontos eleme (lehet) egy jó min ség helyi társadalom (újra)épülésének.

A másik megfontolásra ajánlott gondolat egészen más termésszet , általánosabb jelleg . Arról van szó, hogy egy beszélgetésben valaki arról panaszkodott, hogy vannak ugyan a városban egészen jó fest k-szobrászok, de nemigen van közöttük országosan ismert, a város tágabb határain kívül is jegyzett m vész.

(Mindjárt gondolkodom err l tovább, de el bb azért valamit itt zárójelben – noha egyáltalán nem jelentéktelen dolog; csupán jelen gondolatment szempontjából kívánkozik zárójelbe – hozzá kell tenni. Élnek a városban országosan, s t alkalmasint nemzetközileg is jegyzett m vészek. „A probléma – mondja egyik beszélget társam – nem az ismertségükben, elismertségükben van, ... /hanem/ a feléjük irányuló városi mecenatúra hiánya A város nem sztárolja ezeket az embereket.” Biztosan igaza van. Én azonban most folytatom az el bbi gondolatot; talán az idézettek ellenére is megfontolásra érdemes.)

Azt gondolom tehát err 1, hogy ez nem feltétlenül baj. A m vészetben – persze a tudományban is, az élet egyéb területein is – vannak a kiemelked en nagyok, a korszakos zsenik. De mellettük, körülöttük ott vannak, ott *kell* legyenek a *kismesterek*. Akik megteremtik azt a közeget, amelyb 1 a „nagyok” kin hetnek, akik kimunkálják azokat a rész-technikákat, amelyekb 1 azután a nagyok építkezhetnek, akik nélkül a nagyok valójában nem is létezhetnének. Rembrandt mellett ott van a németalföldi kismesterek sokasága, s bár nevük nem olyan ismert, de m veik ott *kell* legyenek ugyanabban a kiállítótérben, mert nélkülük Rembrandt sem értelmezhet . Azt gondolom tehát, ha egy városban adott pillanatban „csak” kismesterek dolgoznak, az nem baj, mert a város szellemi lékgörét istenigazából k határozzák meg, k fejezik ki. Megkockázatom még azt is, hogy egy városnak többet ér az, ha számos kismester él és alkot benne, mintha ilyenek nem volnának, csak egy „nagy”. Mert a kismesterek (jó esetben) *bele tudnak szervülni* a város életébe, a „nagy” viszont távoli-idegen, küls maradna. És persze az is igaz, hogy ha *van* a város m vészei között szélesebb elismertséggel rendelkez – és van ilyen, szakért barátom mondja, nem is egy! –, fontos lenne, hogy a város helyben is „sztárolja” (lásd a fentebbi zárójeles megjegyzésben szerepl idézetet!) ket. Jó volna, nem csak nekik, a városnak is.

Egy mozaikkocka, ezúttal a kultúráról. Elkeveredtem – jó barátom vezérletével – a *Szentgyörgymez i Olvasókörhöz*. Már csak ránézni is szívet melenget volt, épp most fejez dött be felújítása (belül is), szerintem nagyon szép lett. Külön öröömök volt látni falán Bády István emlék-tábláját; személyes emlék is köt hozzá: 30 év el tti

munkám szakmai és emberi értelemben is meghatározó erej élményt jelent életút-interjúját (3 vagy 4 egyenként több órás beszélgetés!) készíthettem vele. Azt gondolom, az ilyen emberek emlékének életben tartása nélkülözhetetlen eleme a *genius loci*, „hely szelleme” meglétének.

Ám ami fontosabb az Olvasókör, úgy tőnik nekem, *tartalmiban* is úgy működik, ahogyan egy ilyen művelődési intézményről a „nagykönyvben” meg vagyon írva. Mint vezetője elmondta nekem, működését egészében az önkormányzat finanszírozza; napjainkban ezért minden tisztelet megilleti (noha ennek szerintem, természetesen kellene lennie). Programjai – amennyire a beszélgetésekben látottam sorfüzetben – meg tudom ítélni – elegendően színesek és változatosak ahhoz, hogy környezetének közösségi intézményévé tudjanak lenni. És ez nagyon jó.

Csakhogy itt megint eszembe villan valami más is. Az Olvasókör, nevében benne van (Szentgyörgymező i) egy városrészről velük dési intézménye. Programjai, noha van közöttük más városrészekben idevonzzó is (például a jazz-klub), mégis alapvetően – és természetesen, helyesen – az ebben a városrészben élők igényeire felelnek (pl. anyajóga, női klub). És akkor mi van a többi városrésszel? Van-e más városrészben is hasonló intézmény? (Úgy tudom, nincs.) Van-e igazi városi művelődési központ? (Ez is költői kérdés: a volt zsinagógában működik, amennyire rá tudtam látni a működésére, nem igazán az.) Holott a művelődési intézmény egyáltalán nem csak szerepet vett kulturális dolog, lényegét tekintve a közösség (a helyi társadalom) alakulásának is nélkülözhetetlen színtere. Tudom, vannak a városban

egyházak által m ködtetett közösségek, bennük jó m vel dési tartalmakkal is, ezek azonban szintén (nem lokálisan, más elvek mentén, de) *elküllönült csoportok* közösségei, nemigen válhatnak a városközösség alkotó elemeivé. Úgy érzem –megint: *érzem* csak – e téren még volna mit tenni Esztergomban.

Újabb téma, ez is m vészet-féleség; egy kicsit távolabbról indítva a gondolatmenetet.

Meglehet s jó biztonsággal mondható, hogy Esztergom jöv -beli fejl désének egyik kulcsfontosságú kitörési pontja az idegenforgalom. Rengeteg elemb l tev dik ez össze (nem véletlenül tekintik új szakmának a szervezését), én itt csak egyetlen, biztosan nem is a legfontosabb részelemr l meditálnék. (Azért épp err l, mert ... Írhatnám némi nagykép séggel, mert ehhez valamennyire értek. Az igazság azonban az, hogy azért épp err l írok, mert a városban csavargászván a mindenféle plakátokat is nézegettem, és azokról ez jutott eszembe. „A téma az utcán hever”.) Ez pedig a valamiféle idegent vonzó, valamilyen „durranást” jelent nyári „nagyrendezvény”.

Mire gondolok? Csak két példa. Ott van Debrecen, a Virágkarnevál. Egyetlen nap, (szerintem) nem is túl izgalmas esemény, de minden valamirevaló tévé f id s híradóban tudósít róla, a nyomtatott sajtó nagy részében (a bulvársajtóban képekkel) megjelenik; *benne van a köztudatban*. Amikor éppen nem történik, akkor is jelen van gondolkodásban, hogy igen, Debrecen a Virágkarnevál városa, az érdekes hely lehet, oda el kell menni. A másik példa Zsámbék. Évtizedek alatt olyan színi eseménnyé n tte ki magát, amire odafigyel a (színházi) szakma is, a közönség is. Ez is *benne van a köztudatban*.

Írnak-beszélnek róla (nemcsak magukról a produkciókról, az el - készületekr l is). Zsámbék „felkerült a térképre”; mármint az ország kulturális térképére. Esztergomban majd két évtizedig létezett a Nemzetközi Gitárfesztivál, évtizedek óta van a (nemzetközi) Fotóbiennále, jó ideje mennek a várjátékok, a plakátok szerint, amennyire azok alapján meg tudom ítélni, jóféle egyéb programok, de azt a *nagy ötletet*, amilyen a Virágkarnevál, vagy a zsámbéki színház-féle, nem látom. Lehet, nincs igazam, de hátha érdemes lenne elgondolkozni rajta.

Még valami az idegenforgalomról. Esztergom legf bb idegenforgalmi attrakciója jelenleg egyértelm en a Bazilika. Készült is épp ez irányú fejlesztésér l egy nagyon alapos, minden lényeges elemre kitér tanulmány. (Dr. Bárdos István: Az esztergomi Bazilika turistikai koncepciója és 2009-2011. évi fejlesztési terve) Úgy tudom, nem kevés eleme meg is valósult. De. (Már megint az a „de”! Csak nem bírom megállni?) A Bazilika mellett, jószerint egybe épülve azzal, ott található a Vár, mégpedig *látványosságként* is egyre fejl d mivol tából. És ott van közvetlenül a vár tövében a Balassa Múzeum. De – és ez megint csak a benyomásom – mintha nem lenne igazi *egymásra vonatkozásuk*, mintha külön fejl dési utakon járnának. (Jellemz nek tartom, hogy a Vármúzeumnak és a Balassa Múzeumnak hosszú ideig más fenntartója és természetesen más vezet je volt.) Holott – bevonva m ég a gondolkodásba más intézményeket, mindenekel tt a Vízügyi Múzeumot, meg a Kereszteny Múzeumot, a Kincstárat, a Babits Emlékházat – ezek *együtt adják ki* Esztergomot, a város történetét, azt a valamit, amit l (ha egyáltalán...) Esztergom „királyi város”-nak

nevezhet . Azt gondolnám, ezekb l lenne érdemes egy *komplex, integrált idegenforgalmi attrakciót* összeszervezni. Hogyan, nem tudom; nem szakmám. Csak felkínálhatom a gondolatot, esetleges megfontolásra.

Van itt még egy doleg, tán nagyrészt ez is az idegenforgalomhoz tartozik, bár szerintem több is annál. Ez pediglen Párkány, pontosabban Esztergom és Párkány viszonya, kapcsolata, kapcsolatnélkülisége.

Esztergomnak, ha jól tudom, több „testvér városa” van. Párkány is az, de kaptam olyan információt, hogy a 8 testvér város közül a népszer ségi sorrendben Párkány az utolsó. Holott, gondolom én, Esztergom *ikervárosaként* lenne érdemes kezelní. Aminek b ven megvan a történelmi hagyománya: a Monarchia id szakában, és nyilván korábban is, egymást kiegészít , egymással szoros kapcsolatban álló (gazdasági) fejl désük volt. Bizonnyal nem utolsósorban azért is, mert az érsekség birtokainak jelent s hányada a túlparton, Párkány körzetében volt. Trianon ezt a köt dést széttépte, és 1945 után sem tudott újjáépülni. (A „proletár internacionalizmus” nagyobb dics ségére...) A rendszerváltás után, a híd újjáépülése után nagyon logikusnak t nne az „iker-fejl dés”.

Beszélgetéseim alapján úgy t nik nekem, hogy számos, a *mindennapiságot* érint dologban m kódnek a kapcsolatok. Átjárnak az emberek innen oda, onnan ide, bevásárolni, enni-inni, van némi kapcsolat a helyi m vészek, más foglalkozásbóliek között is. De mintha *intézményes, közös város-fejlesztésben gondolkodó* kapcsolat nem lenne. Jellemz nek gondolom – nekem is csak most, csavargá-

saim-beszélgetéseim után „esett le a tantusz” – azt is, hogy a most folyó, korábban említett kutatás, amely, mint tudjuk, a város jöv-képének megalapozása érdekében indult, Párkányra semmilyen formában nem tér ki. Most úgy látom, az egész kutatást – beleértve a kérd ívezést is, természetesen ottani szakemberek bevonásával – érdemes lett volna a Duna másik oldalára is kiterjeszteni. Szó esett róla egy korábbi beszélgetésben, hogy Esztergomot a „Dunakanyar f városává” kellene fejleszteni, beleértve természetesen a visegrádi fejlesztésekkel való összehangolást is. Nem lenne természetesebb – és egyszer bb, és hatékonyabb – a Párkánnal történ közös fejlesztés? (Az országhatár nem akadály: van példa, tudunk például hasonló helyzetben lév lengyel-német városok közös fejlesztésér l.) Úgy gondolom, az „iker-várossal” való közös fejlesztés Esztergom nagy lehet sége, kár lenne kihagyni. Még egy kihasználatlan lehet ség (ha az, ha nagyjából jól veszem észre). A Suzuki.

Nagy gyár, több ezer munkással (mennyi közülük az esztergomi, nem tudom), sok tucat magasan képzett mérnök-értelmiségivel (dönt többségük tudomásom szerint nem a városban él). És ez az utóbbi (mármint az, hogy a gyár vezet értelmiségijeinek többsége nem a városban lakik) elég nagy baj, mert azt jelenti, hogy ez a nem akármilyen *szellemi kapacitás* (ami természetesen nem csak m szaki, hanem általánosabb értelmiségi szellemi kapacitást is jelenthetne), bár ott m ködik a városban, de *nincs jelen a város életében*. A gyár, mint olyan, sincs. Jártam egyszer valahol külföldön egy kisvárosban, ahol volt egy hasonló méret gyár. Az a város arról a gyárról szólt. Étterem, szálloda, konferencia-teremnek nevezett m vel dési intéz-

mény, sporttelep viselte a nevét (és m ködött nem kis részben a gyár szponzorációjából), rendszeres idegenforgalmi program volt a jól szervezett gyárlátogatás. Ha Esztergomba – mondjuk – Visegrád fel 1 érkezem, hétszám csavaroghatok a városban anélkül, hogy tudomást szereznék a Suzuki ottlétér 1. Nem kéne – kellett volna – megfelel programmal a városba vonzani, odatelepíteni a gyár értelmiségenek legalább egy részét, nem lehetne valamiképpen beleintegrálni a városegészbe a gyárat? Nem tudom a kérdésekre a választ; *nekem* hiányérzetem van ez ügyben.

Az utóbbi két téma (Párkány, Suzuki) óhatatlanul felveti a *várospolitika* kérdéskörét. Sikamlós terep ez mostanában mindenfelé, Esztergomban kiváltképp. És ebbe aztán, mondhatni joggal, „kibic” ne szóljon bele. Mégse hagyhatom említetlenül. (Már csak azért se tehetem, mert könyvemben, az 1990-es választások eredményeinek elemzésekor, elég alaposan belementem a kérdéskörbe.)

Egy *elméleti* (politológiai) megfontolással kezdem. Még a ‘90-es évek elején több írásomban (másokkal is egyetért leg) írtam arról, hogy a *helyi politikának*, a helyi önkormányzat m ködésének *helyi érdeknek*, a helyi problémáknak a helyi érdekek mentén történ megoldásának kell(ene) lennie. Azt írtam, hogy ha egy önkormányzat m ködése *pártelv vé* alakul (olyanná tehát, hogy a képvisel k alapvet en a *pártjuk* reprezentánsaként m ködnek, nem pedig a valami-lyen *helyi érdek* megfogalmazójaként), az tragédia az önkormányzat m ködése szempontjából, lehetetlenné teszi a *helyben fontos* cselekvések megtervezését. Mert a pártok *országos* szervez dések, országosan egységes elvek mentén kell m ködniük, lényegüknél fogva alkalmat-

lanok a helyi érdekek becsatornázására. Sajnos, azt kellett látnunk, hogy már a kezdetektől fogva (erről is többen írtunk az időtájt) a helyi (főleg a városi; a falvakban kicsit másként) működött a dolog, de ezt most hagyjuk. Önkormányzatokban eluralkodott a *pártelvő működésmód*. A szavazásoknál nem a *tárgyi szakszer sége*, hanem a *párthovatartozás* vezérelte a szavazókat. Így történt Esztergomban is.

És ennek, úgy látom kívülről, szélséges példája, „állatorvosi lova” lett az esztergomi 2010-2014 közötti időszak. Mi történt (hangsúlyozom, kívülről nézve)? Volt a városnak előzőleg több cikluson keresztül egy (FIDESZ-es) polgármestere. Jó városvezetés volt-e vagy sem, jó ember volt-e vagy sem, nem akarhatom eldönteni; nincs sem elég ismeretem, sem megfelelő kompetenciám a megítéléshez. Az viszont ténykérdés, hogy a 2010-es önkormányzati választáskor az esztergomiak valamekkora többsége úgy vélte, hogy elég volt belőle, váltani kell, és megválasztottak egy független jelöltet. Csakhogy, és ez politológiailag értelmezhetetlen fejlemény, szociálpszichológiaiailag lehetne fölfejteni, arra meg én nem vállalkozom, csak a tényt rögzíthetem, a volt polgármestert is megválasztották egyéni körzetben képviseltek (FIDESZ jelöltként), és olyan képviselő-testületet választottak, amelynek csaknem kizárálag FIDESZ-es tagjai voltak. A volt polgármester lett a (teljes dominanciában lévő!) FIDESZ-frakció vezetője, amely frakció, pártelvő!!! mindenben követte a frakcióvezető elgondolásait. Innentől kezdve – személyes sértezettségből-e, rosszul értelmezett elvekből kiindulva-e, egyéb okokból-e, ez a dolog lényege szempontjából teljesen mindegy – a képviselő-testület fő törekvése az volt, hogy ellehetetlenítse az új polgármestert. Hogy a

város élete és fejl dése szempontjából ez mit jelentett, esztergomiak tudják, nem nekem kell sorolnom. 2014 új választás, új (KDNP-s köt dés) polgármester, megint FIDESZ-többség képvisel -testület. Jobban m ködik-e? Hallottam olyan véleményt, hogy ez se tökéletes felállás. Nem tudom. Majd meglátjuk. (Illetve meglátják és értékelik az esztergomiak.) Csak reménykedem. Reménykedem, leírom miben.

Beszélgettem s-esztergomival, akinek apja-nagyapja is krónikákban említett jeles embere volt a városnak. És beszélgettem „új-esztergomiakkal”, akik alkalmasint már feln tt korban jöttek ide, de ma már ostorral se lehetne elkergetni ket. Mennek is el persze sokan. De akinek van ... Mije is? Füle a hallásra, szeme a látásra? Inkább érzéke a megfoghatatlanra, az marad. Mert megvan a vonzása a városnak, változatlanul, és ez adja a reményt. Holott ma úgy m ködik, ahogy. (Láttuk, sokban nem tökéletesen.) És mégis. Mi ez a vonzás, mit 1 van? Most se tudom megfejteni, mint ahogy nem tudtam harminc év el tt sem. Csak azt tudom, érzem, hogy *van*. „H vös, szépasszony-város” írtam akkor; nem adja ki titkát máig sem. De távoli, minden tovább n és minden újra felbukkanó város-szerelmem máig is. ...²⁶

²⁶ In: Esztergom és Vidéke, 2017/4., 39-46. o.

IV. rész: Társadalomelmélet

*Olykor a szociológus – talán eredeti filozófus-mivoltának reminiscenciájaképp – elrugászkodik a kemény valóság tények-adatok körül határolta világától, és **elmélkedni** kezd ország-világ általánosabb dolgairól. Leginkább persze a társadalom, meg olykor a történet (társadalomtörténet) dolgairól. Bizonytalannabb ez a terem. Arról, hogy melyek egy helyi társadalom milyenségének indikátorai (mutatói), meg hogy ennek alapján hogyan min síthatunk egy falut, elég öntudatos magabiztosággal mondhat valamit a szociológus. De hogy mi a helyünk Európában; err l inkább csak dadogó gondolatai lehetnek. De – talán – érdemesek lehetnek vitatásra, tovább gondolásra. Ilyeneket tettem ebbe a részbe.*

Európai álom – álmaink Európáról

Európai kultúra – Európai Unió

Mondjuk így: *bevezet* ; ámbár több annál, meg más is... A bevett szokások szerint értékelve a dolgokat, súlyos illetlenségekkel kell kezdenem.

El ször is illetlenség az embernek önmagától idézni. Mégis ezt teszem, leütni kívánván a magamnak feladott labdát. Vagy teljesíteni a magamra rótt feladatot. A Tekintet 1994/3-4. számában írott t n déseimet így fejeztem be. „...És most, amikor ezeket a sorokat rovom, éppen folynak a koalíciós tárgyalások az MSZP meg az SZDSZ

között. Jutnak-e egymással valamire, nem tudható még, mint ahogy azt sem, hogy ha jutnak, szaktudásaiat összerakják-e majd, vagy rossz kompromisszumokkal korlátozzák egymást? Pár év múlva, úgy látszik, lesz min t n dni megint...” Pontatlan jóslás valék. „Pár év...”? Egy se telt el (írom e sorokat ‘95 májusában), s van megint (és újra, másként és másról is) t n dni való.

Aztán meg szokatlan is, s tán illetlen is, hogy az ember, nem lírai költ lévén, s nem is memoárt írván, saját magáról szóljon. Ámde szociológus volnék, s szakmám egyik etikai szabálya szerint ill és helyes, ha az ember manifesztálja (Min szép szó! És itt végtére csak annyit jelent, hogy megmondja, magyarul.), *miféle értékrend* alapján mondja, amit mond.

Általában nem kell erre külön szót vesztegetni. Kiderül úgyis a leírtakból, egyértelm en. Manapság viszont? – Nos, hát itt már valahogy a lényegnél – vagy legalább annak egy részénél tartunk. Mert ha én most – a címben jelzett, magam választott (vagy Szerkeszt Úr által rám kirótt...) téma szerint – arról szólnék, hogy miért *elkerülhetetlen* és jó számunkra a „csatlakozás Európához”, némely szekértáborokból könnyen megkaphatnám (no persze csak személyiségem elenyész közéleti súlyát megillet „félvállas” hanger vel) a judeo-plutokrata-bolsevik-nemzetáruló megjelölés-együtttest, vagy annak valamely részét. (És persze, ez már kicsit keményebb játék, megkapná ezt a Tekintet is, helyt adván nekem.) Ha viszont úgy tenném fel a kérdést, hogy vajon tényleg oly nagyon kell-e – és lehet-séges-e! – minekünk „Európába menni”, akkor meg egy másik szekértábor nacionalista-demagóg stb. címkeít kapnám (s kapná a Tekintet).

Megint (még mindig? újra?) *kirekeszt gondolati struktúrákat* érzek, kevés jelét, hogy elkezdenénk végre *együtt* gondolkodni.

Csak úgy, közbevet leg, adalékként.

Május 15-én volt az ENSZ által meghirdetett Nemzetközi Családnap. Plakátjának jelmondata: „A tolerancia a családban kezd dik”. A minálunk épp aktuális tolerancia-szintet szemlélgetvén, megkérdezem halkan: milyen családból jöttek az urak?

Még mindig a közbevetett adalék. Az ugyan aznapi Népszabadságban interjú Kunszabó Ferencsel, a Hunnia f szerkesztével. A riporter több fel 1 feszegeti az irányultság, a tolerancia kérdéseit. Az interjú vége: kérdés: „F szerkesztő úr, milyen lapnak tartja a Hunniát?” Válasz: „Toleráns, kiegyensúlyozott lap vagyunk. ... megérték vagyunk, és nem vagyunk sem kirekeszték, sem gyölködnek.”

Kérdés: „Nagyon sok lap elmondhatja ezt magáról. Melyik lap nem ilyen?”

Válasz: „Például a Népszabadság.” Mondja ezt a Népszabadság riporterének. Tetszik ezt érteni? Én nem.

Ha ugyanis például Kunszabó – stb., stb. – mondhatja (erkölcsi alapot érez rá, hogy mondja), hogy nem intoleráns és kirekeszt , ha a nyilvánvalónan hataloméhes FIDESZ-vezérkar mondhatja, hogy ket pusztán a polgári-liberális értékek vezérlék, ha Bokros Lajos mondhatja, hogy benne igenis van „szociális érzékenység”, akkor én mondhatok a magam értékrendjéről bármit, az olvasó hiszi, ha akarja. A SZAVAK ELVESZTETTÉK ÉRTÉKÜKET. És így persze értelmüket is.

És mégis meg kell kísérteni a lehetetlenet. Kimondani az értékjelz szavakat, hátha akadnak, akik nem fogják, nem AKARJÁK félreérteni, másra magyarázni.

Tehát.

Ember vagyok, az univerzum összfolyamatai fel 1 tekintve egyede a Föld nev bolygó él világa millióyi fajai egyikének. Sorsom e faj sorsához kötött. *Gondolkodásomban* minden ebb 1 kell elindulnom. Ámde olyan ember vagyok, akinek megadatott, hogy fajom történetére 1, jelen állapotának épp így létér 1, lehetséges továbblépési irányáról sok minden megtudjak-megtanuljak, következ leg elháríthatatlan *feladatom* és kikerülhetetlen *felel sségem*, hogy tör djek azzal, mi történik fajommal.

Európai ember vagyok, az emberfaj összessége fel 1 tekintve ez immár többet jelent, mint pusztán azt, hogy a földgolyó egy topográfiailag meghatározott részén születtem és élek. Jelenti azt is, hogy az eme faj által kiformált *kultúrák* sokasága közül éppen az ú.n. „európai kultúra” az, amelyben nevelkedtem, amely, akarom, nem akarom, alapvet en befolyásolja gondolkodásomat. Itt már a dolog kissé bonyolultabb, mint előbb, mivel ez az „európai kultúra” önmagában is bizony nagyon sokféle. Meg kell mondani, hogy *mely értékeit* fogadom én el. Nagyon leegyszer sítve: azt az Epikurosztól a reneszánsz humanizmuson és rousseauui felvilágosodáson át Bartókig (s tovább) ível értékstruktúrát, amely az *embert*, az önmagával, kisebb-nagyobb közösségeivel és a mindezt körülvev természettel harmóniában él embert állítja középpontjába. Vagy, és talán ez a pontosabb, *mindazt a dolgot, történést, cselekvést, akaratot, gondolatot tartja*

értéknek, amely ennek a teljességében egyébként soha el nem érhet harmóniának a közelítésére irányul. És abból következ leg, hogy olyan európai vagyok, akinek megadatott, hogy err 1 az európai kultúráról sok minden megtudjak-megtanuljak, megtagadhatatlan feladatom és morális felel sségem, hogy tör djek azzal, mi történik Európában az „európai kultúra” nevében.

Magyar ember vagyok. Európa fel 1 tekintve ez annyit jelent, hogy egy kis, aránylag kevés azonos nyelvet beszél és azonos nyelvinemzeti kultúrát képvisel népcsoportba tartozom. Egy olyan népcsoportba, amelynek kultúrája – nyelve, története, hagyományai – más, mint az európai kultúra bármely másik népcsoportjáé, ugyanakkor kiszakíthatatlan eleme annak (az európai kultúrának). Amelynek, épp története és hagyományai okán, jelenbelisége is különbözik minden más népéét 1. Tehát nem elég, hogy ennek az önmagában is igencsak összetett és bonyolult „magyar értékrendnek” az er terében kell elhelyeznem magamat (megmondanom, hogy ezen belül én mit tartok gondolkodásom vezérl értékeinek), hanem azt a viszonyt is definiálnom kell, ahogyan én a *magyar, az európai és az ember közötti kapcsolatot* tekintem. Megint csak rettent en leegyszer sítve: a magyarság-értékek közül én azokat fogadom el, amelyek kívánják és keresik a harmóniát a *magyar, az (el z bekezdésben általam elfogadtottnak jelzett) európai és az ember (az emberiség, az ember-faj)* között. Magyarságomban, magyar ember voltomban érték tehát számomra mindaz, ami összeköt (ezt itt a *különböző k, a megkülönböztettek* összekötésének értelmében értem) az európai és az ember-értékekkel, és nem tudok elfogadni semmit, ami *elszakít* (a kirekeszt

kizárálagosság értelmében) azoktól. S mert olyan magyar *is* vagyok, akinek megadatott, hogy err l a magyarságról sok minden megtudjak-megtanuljak, vállalandó feladatom és (számomra) magától értet d felel sségem, hogy tör djek azzal, mi történik a magyarokkal a magyarság nevében.

(Most megint egy közbevetés: hadd bonyolódjék tovább a dolog. Felhívom rá a figyelmet, hogy „magyarokról, „magyarság”-ról beszéltem, véletlenül sem Magyarországról, holott, ha Európáról szólva a „földgolyó topográfiaiailag meghatározott részét” említettem, *logikailag* ezúttal is helyénvaló lehetett volna „Európa topográfiaiailag is meghatározható részér l” szólni. Csakhogy a „magyar”, a „magyarság” korántsem definiálható földrajzi-topográfiai kategóriákkal. (Nota bene, az „európai kultúra” sem egyértelm en. Mivelhogy kérdés, a régibb id kre nézvést, vajon az ókori Egyiptom, Kisázsia – ld. pl. zsidó kultúra – nem az „európai kultúra” egyik bölcs je-e; az újabb id k kérdése meg, hogy vajon Amerika, Kanada nem tartozik-e ehhez az „európai kultúrához“?) Szóval Magyarország, és „magyar”, „magyarság”. Mindkett több is, kevesebb is a másikánál. Miért, s mennyiben, tudjuk. A kérdés csak az, hogy fentebb, amikor ezzel kapcsolatos vezet értékeimet írtam körül, melyikre értettem? Ha jól gondolom és jól értem, amit írtam (helyes, ha néha az ember önmagában is kételkedik...), akkor mindenkit re és egyikre sem. Valahogy így: Ha *állampolgárként* ország-dolgáról gondolkodom, akkor természeten „magyar” számomra mindaz a sváb, román, zsidó, szlovák, cigány, stb., aki az országhatáron belül él, és *ekkor, ebben az összefüggésben* nem gondolkodom az Amerikában, Szlovákiában, Kanadában,

Romániában, stb. él magyarul beszél emberek nevében. Ha viszont *magyarként*, a magyar kultúra neveltjeként t n döm világ-dolgain, akkor, abban az összefüggésben országok s országhatárok nem érdekelnek, illetve csak úgy és annyiban, hogy miként és mennyiben befolyásolják ennek a magyar kultúrának a meglétét és megmaradhatóságát. És akkor most, e közbevetés zárlataként, következzék egy, egész mostani t n désem értéktételez megkötése: amikor a címben jelzett Európai Unió-dolgokról írok, ezt szigorúan *magyar állam-polgárként* teszem. Ország-dolgáról gondolkodom, országhatáron belül maradva, egy olyan országéről, amely földrajzi tekintetben ott van, ahol van, amelynek van egy jól leírható története, amellyel és amelyben történt, ami történt, s amiknek következtében gazdasági-társadalmi-politikai tekintetben ott van, ahol van, s amelyet mindenek következtében nevezünk *magyar-országnak*.)

T n d kifejtés: utunk Európá -ba, -val, -hoz; a rag tetszés szerint választható

Bölcs politikusaink közül többen fennen (s büszkén) állítják, hogy néhány év még, legfeljebb fél évtized, s befogadtatunk az Európai Unióba. Nem kevésbé bölcs közgazdászok közül többen óva intenek: egy frászt fog bennünket befogadni az EU, holott, teszik hozzá sokan, min jó volna az nekünk. Kinek lesz igaza, kinek nem, majd eldönti a jöv . Megtudja, aki megéri. A közös közöttünk az, hogy axiómaként kezelik: nekünk be *kell* (kellene) kerülni ebbe a valamibe. Nekem t n d kérdésem inkább az – az „uralkodó eszmék” képvisel i szem-

pontjából bizonnyal égetnivaló eretnekség vajon tényleg *ez* kell-e nekünk, vajon tényleg *jó-e* ez nekünk, vajon *lehetséges* és *érdemes-e* ez nekünk, vajon *ez-e az egyetlen út?*

(Alighogy leírom a kérdést, belémül a félsz: hasonló kérdések okán nem fognak-é bizonyos urakkal egy táborba sorolni. Azt ugyanis restelleném, s bizony rossz néven is venném. Kikerülhet ? Jó lenne. A kérdéseket viszont nem tudom nem feltenni. Majd meglátjuk.)

Mindenekel tt – ha nem volna az – tegyük egészen pontossá a kérdést. Itt ugyanis *nem* arról a szintén unásig emlegetett dologról van szó, hogy „menjünk (vissza) Európába”, „csatlakozzunk (újra) Európához”. Ez ugyanis az az EU (itt: Er sen Unalmas) kérdés, ami, szerény véleményem szerint, finoman szólva is szamárság. Ez a 93.000 négyzetkilométer, geográfiai evidencia, Európában volt, van és lesz. Ez a *magyarság*, számonra, éppily társadalom- és kultúrtörténeti evidencia, az európai kultúrában volt, van és lesz. Alkotórésze annak, enélkül az európai kultúra éppúgy nem lenne az, ami, mint a francia, a görög, az angol, az ír vagy a norvég kultúra nélkül. És itt nemcsak Janus Pannoniusra, MS mesterre, Bartók Bélára gondolok, hanem arra is például, hogy a Géza el tti „kalandozó magyarok” éppúgy az európai társadalomfejl dés részei, mint a valamivel kés bbi német (francia, stb.) rabló-lovagok. Ezt a fajta kérdésfeltevést tehát jó volna félretenni végre, elfelejteni végleg. (Illetve meghagyni eszme- és mentalitás-történészek terrénumának: fejtsék fel k annak a titkát, miféle társadalomlélektani neurózisok vezettek oda, hogy komoly,

feln tt és m velt emberek komolyan tudtak rágódni efféle csacskaságon.)

Az én kérdésem szárazabb s tárgyilagosabb. Adva van az Európai Unió, mint az európai (Európa: itt földrész) országok *egy részének* nemzetközi szerz dések által konstituált együttese. Egy alapvet en *gazdasági indíttatású*, új típusú birodalom-féleség. (Ne feledjük, eredeti neve: EGK, Európai Gazdasági Közössége.) A gazdasági indíttatás kiindulópontja világos: a IL Világháború után kialakuló új (gazdasági) világrendben nyomasztóan túlsúlyossá váló USA-val szemben még fejlettebb nyugat-európai országoknak is csak (gazdasági) együttm ködésben mutatkozott némi esélyük. Csak „menet közben” derült ki, hogy komolyabb hatékonysággal a gazdasági együttm ködés sem megy valamiféle politikai-társadalmi integráció nélkül. így van ez akkor is, ha a kezdeményez k némelyikének volt a politikai integrációra is vonatkozó víziója, a politikusok dönt többsége azonban ezt kezdetben nem vette komolyan; hittek abban, hogy csak gazdasági együttm ködés is lehetséges. (Igazán nem akarok bakafántoskodni, sem nagykép sködni, inkább csak a magunk számára, jöv beni tanulságként jegyzem meg, ha ebben a dologban engem – legyenek szerényebb: bármiféle e dolgokban járatos társadalomelmélet-hez, szociológiahoz ért t – kérdeznek, ezt el re megmondtam volna. Elég régóta tudható ugyanis, hogy gazdasági, politikai és társadalmi fejl dés hosszabb ideig nem járhatnak külön utakon. *Integrált gazdaság* és *izolált* politikai-társadalmi szerkezet, határok nélküli gazdaságszervez dés és országhatárok közé szorított politikai állam- és társadalomszerkezet huzamosabban nem létezhet együtt.)

Ami a lényeg: ez a társulás – már mint a nyugat-európai országoké – eredetileg a *fejlettebb* gazdasággal bíró országok „közössége” kívánt lenni, éppen az említett „ellensúly-képzés” követelményének következéseképp. A terjeszkedés, az újabb, gazdaságilag kevésbé fejlett országok beengedésének-bekebelezésének oka részben *gazdasági szükségeség* volt: az elegend en nagy *méret* (termel kapacitásban és piacban egyaránt) elengedhetetlen feltétele az ellensúly-képzésnek, másrészt viszont *politikai szükségeség*: Görögországot például elégé biztonságosan valószín síthat en a *birodalomépítés biztonságossága* tette kívánatossá.

Birodalomról, birodalom-féleségr 1 szólok, már másodszor. Joggal-e? A szó legeredetibb értelmében, mely szerint valamely monarchia *bírja* (ld. bír = rendelkezik valami felett) egy jelent s, alkalmasint nagyon különböz részekb 1 összeszervezett terület feletti hatalmat, természetesen nem. Csakhogy a birodalom, mint társadalomszervez dési alakulat, több ennél. Valamiféle, eredetileg elkülönült egységek feletti alakulat, amely önmagát *virtuális egységnak tételezi* (jelenti ki, fogja fel), elkülönítve-szembeállítva önmagát a nem birodalomtól. (A „barbároktól” vagy akárkikt 1; ld. Római Birodalom.) A birodalom egységei, polgárai a birodalmon belül olyan, az egyébként adott korban szokásos állampolgáriakon túlmen jogokat élveznek, amelyb 1 a nem-birodalmiak ki vannak rekesztve. (Ld. „római polgár”-jog, vagy a maastrichti egyezmény.) Ha így vesszük, akkor az Európai Unió társadalomszervez dési logikája szerint valóban birodalom-féleség, még akkor is, ha felszíni (láthatónak lenni engedett) *politika-szervezési formái* szerint valami nagyon demokrat-

kus, stb. alakulat, még akkor is, ha a megnyilvánulásokban, a kimon-dott szavakban, nyilatkozatokban, stb.-ben folyton a nyitottságról, efféléről, szóval a *nem-birodalomról* van szó. (Egyébiránt az EU-t – itt: Európai Unió – többek között éppen ez, a szavak és a valóság közötti diszkrepancia, teszi EU-vá – itt: Erősen Unalmassá. Mivel ezt a fajta diszkrepanciát volt módomban, saját kis hazai társadalmunkban kell en megutálni. – Különben meg az első mondatot a gondolatjeles bet szófeloldások nélkül is meglehet sen érvényesnek tartom. Úgy tűnik, az Európai Unió belső tulajdonsága, hogy saját legbenső érdeklényegét jól hangzó ideológiák hangoztatásával fedje el. Ami egyébként nem különlegesség: minden birodalom-féleség ezt teszi...)

Vissza most már a kiinduló szárazabb tárgyiasabb kérdésemhez. Adva van tehát az Európai Unió, amely olyan „közösségek”, amilyennek fentebb megpróbáltam jellemzni. Megvan a maga saját belső érdekszerkezete, megvan a maga sajátos belső szerkezete, megvannak a maga így-úgy bejárattott minden ködésmechanizmusai. Az én kérdésem az, hogy *ehhez* a szervezéshez jó-e, kell-e, lehetséges-e nekünk csatlakozni.

Nagyon nem könnyű egyszer és egyértelmű választ adni. Mert nézzük csak meg más szemszögből is ezt a valamit. (Az EU-t.) Egészen nyilvánvaló, hogy egyik reprezentánsa – így is mondhatjuk – az *európai típusú gazdaság-* és *társadalomfejlődésnek*, amelybe már bele kell értenünk lényegében egész Észak Amerikát, Ausztráliát, talán Japánt is, és amely kétségtelenül az ún. „fejlett világ” *domináns alakzata*. Domináns abban az értelemben is, hogy ez a legelterjedtebb, pillanatnyilag az emberiség *jelleg-meghatározó* kultúratípusa, és

domináns abban az értelemben is, hogy alapvet en meghatározza („dominálja”) a világ mozgásait.

Err 1 az európai típusú társadalom- és gazdaságfejl dési irányról nem kevés szakért nek van meglehet sen rossz véleménye. (Ld. pl. a Római Klub jelentései.) Úgy vélik, hogy ez egy olyan *öngyilkos civilizáció*, amely nem csak önmagát, mint az emberiség egy lehetséges megjelenési formáját veszélyezteti (ami, bár részeseként átélni egy civilizáció pusztulását-leépülését, nem kellemes, de mégsem tragédia; az emberiség, az emberfaj egész jól túlélte az egyiptomi, görög-római, maya, azték, stb. kultúrák megsz ntét), hanem mozgástrendje az emberfaj, s t a földi élet pusztulásával fenyeget. (Ld. „melegházhatás”, a földi er források – energia, nyersanyagok – oly mérv kiaknázása, amely utódainknak nem hagy már semmit; a bioszféra folyamatos rombolása, stb.) Ha *innen*, tehát az emberiség-értékek fel 1 nézem a dolgot, akkor elég határozottan azt kell mondani, hogy nem, ebb 1 köszönjük szépen, nem kérünk.

De vajon mondhatjuk-e? Mondhatjuk-e abban az értelemben, hogy ennek a „mondásnak” valamekkora súlya, jelent sége lenne a világ folyamatainak befolyásolására? Bármily sajnálatos, be kell látnunk, hogy nem. Ennek a 93.000 négyzetkilométeres kis országnak a szava semeddig sem hallatszik el.

Nem mi határozzuk meg a „világfejl dés” irányait, s t, igazából beleszólásunk sincs. *Mozgásterüinket nem magunk jelöljük ki.* Lehet, hogy ez rosszul esik nekünk, lehet, hogy sérti hiúságunkat, nemzeti önérzetünket, de sajnos, tudomásul kell vennünk. És még azt sem

tehetjük meg, hogy kiszakítva magunkat ebb 1 a világfolyamatból, itt, ezen a 93.000 négyzetkilométeren valami egészen másat csinálunk. Azért sem, mert ezer szállal, gazdaságival, kulturálissal, politikaival össze vagyunk kötve a világ más részeivel (ne feledjük, Európa és az európai kultúra része vagyunk!), és azért sem, mert ezen a bolygón, ebben a bioszférában élünk, minden változás, hatás, bárhol legyen is eredete, bennünket is ér. (pl. Csernobil) Tetszik, nem tetszik, *nekiink kell idomulnunk* a világhoz, mégpedig, nem tehetünk másat, annak domináns részéhez. Ha egészen sarkítva fogalmazunk, el kell jutnunk ahoz a valójában egyáltalán nem szívderít következtetéshez, hogy olyan kényszerpályán vagyunk, amely legalábbis az emberiségrétekkel fel 1 tekintve – nemkívánatos irányba vezet. Csapdahelyzet? Az. Kiút? *Teljesen kielégít* nincs. A rendelkezésünkre álló, mások által megszabott és nagyon korlátozott mozgástérben kell (kellene) a lehetséges *relatív optimumot* megkeresnünk. Lehetséges? Talán igen. Ám miel tt ennek általam elképzelhet nek tartott útjairól-módjairól szólnánk, még egy szempontból szemügyre kell vennünk: az Európai Unió hozzánk való viszonyát. (NB! Nem véletlen, hogy így írtam, és nem azt, hogy a mi viszonyunkat az EU-hoz. A viszony ugyanis alapvet en egyoldalúan determinált, és nem mi határozzuk meg. Mi csak tudomásul vehetjük, amit az Unió urai döntenek rólunk, ha nekünk nem tetsz a döntés, még csak duzzogva sarokba sem húzódhatunk, kivonván magunkat az Unió hatásköréb l, hiszen, ne feledjük, *kényszerpályán* vagyunk.)

Tehát az Európai Unió viszonya hozzánk.

Ez az ország, Nyugat-Európához képest, immár majd' fél évezrede (úgy nagyjából a török hódoltság eleje óta), *periférián* van. Hogy mit jelent a centrum-periféria viszony, most nem részletezném. Épp elegend – jelen gondolatmenet szempontjából – annyi, hogy egy ilyen viszony alakulását *törvényszer en mindig a centrum érdekei határozzák meg*. S akkor a kérdés most ez: az európai centrumrégióknak (ez tulajdonképpen az Unió „kemény mag”-ja, azok az országok, amelyek a „hetek”-nek – a világ hét legfejlettebb, legersebb gazdasági hatalma – is tagjai) mi az érdeke velünk kapcsolatban? *Érdekr l* van szó, jobb, ha félretesszük a vágyakat, illúziókat, morális megfontolásokat. Érdeke-e ennek a régiónak (ezeknek az országoknak, s közvetítésükkel az Európai Uniónak), hogy Magyarországot „beengedje a klubba”? A válasz – sajnálom, illúziókat kerget politikusok és közgazdászok, vagy akárkik, ezt mégis be kell látni – egyértelm en nem. Egyszer költség-haszon elemzés megmutatja ezt.

Mi volna a *haszna* a centrumnak országunk bevonásából? Piacban s termel kapacitásban meglehet sen kevés, amit a nekik meglév hőz mi hozzá tudunk adni. Mondhatni úgy is, „nem tétel”. Megvannak nélkülünk, ahhoz, hogy a fentebb emlegetett „ellensúly-képzést” meg tudják csinálni, nincs szükségük erre a néhányezer négyzetkilométerre, erre a pármillió emberre és arra, amit ez a pármillió ember produkálni képes. Gazdasági haszna tehát tulajdonképpen nem volna. Politikai „hasznuk” sem sok. Nem vagyunk már „legvidámabb barakk”, a szovjet birodalom összeomlásával elveszettük (részleges, virtuális és potenciális) „hídf állás”, „összeköt kapocs” stb. szerepünket. Létünk – hogyan léünk – politikai értelemben e centrum számára

addig, míg valami ket is fenyeget „balhé” nincs, érdektelen. (Példa, argumentum? Van, b ven. Pol Pót, míg Kambodzsa határain belül tette, t *lük* nyugodtan irthatta honfitársait. A szerbek is a bosnyákokat és viszont. A szlovákok nyugodtan leszedhetik a magyar helységnévtáblákat, holott a belgák nagyon is jól tudják, mir l van szó. Folytassam?) Számukra tehát e pillanatban országunk politikailag is érdektelen, a velünk való foglalkozásból komolyabb politikai haszon sem származik. Ami pedig a társadalmi-kulturális részt illeti, az „európai kultúrának” úgyis része vagyunk. Aktuálisan is: ha van olyan magyar m vész, tudós, efféle, akire Európának szüksége van, könnyedén meg tudja szerezni magának. (Akár az embert, akár a produktumát.) Csatlakoztatásunk tehát a jelenlegihez képest plusz haszonnal előre se járna.

A *költség-oldal* viszont tetemes. Mégpedig, adott esetben, számukra elkerülhetetlen. Az Unió újabb m ködésmechanizmusa ugyanis olyan, hogy a saját átlagánál fejletlenebb térségeinek (legyen az akár egy egész ország, pl. Portugália, vagy egy-egy országrész, pl. az észak-francia bányavidék) *automatikusan* járnak kiegészít források. Mi, ez nyilvánvaló, és még elég hosszú ideig így lesz, ezekhez a fejletlenebb térségekhez tartoznánk. Ránk tehát saját szabályai szerint kötelez en költenie kellene az Uniónak, mégpedig nem is keveset. A források természetesen ott is korlátozottak, és jelenleg is épp elég, amire költeniük kell. (Hogy mást ne is említsünk, Németország keleti tartományainak, a volt NDK-nak az integrálása többszörösébe került annak, mint amire számítottak, s még messze nincs kész a dolog.)

A várható haszon kevés, vagy semmi, a biztos költség meglehet sen sok – melyik az az rült t kés (és az Európai Unió, efel l nem lehet kétség, t kés logika szerint m ködik!), amelyik ilyen cost-benefit viszonyok között „beruház”? A Föld a hátán ilyet még nem hordott. Summa – kellemetlen, de mit tegyünk? az európai centrumnak nem érdeke az, hogy a periférián lév országokat (pl. hazánkat) „beemelje”.

S t, megkockáztatom azt a feltevést is, hogy éppen az az érdeke, hogy periférián tartsa. Mire alapozom ezt? Egyszer en a „dolgok természetére”. A centrum-periféria viszony bens lényegéhez tartozik ugyanis, hogy a centrum csak akkor tud centrumként létezni, ha van perifériája. És vigyázat! ez nem fogalmi játek! A centrumnak a perifériánál gyorsabb és er teljesebb fejl dése akkor és csak akkor mehet végbe, ha globális (országnyi) méretekben is profitot termel (többet „vesz ki”, mint amennyit „beadott”), ez pedig csak úgy lehetséges, ha a centrum folyamatosan „forrásokat” von ki a perifériából. (Régebben ezt úgy mondtuk, hogy a centrum kizsákmányolja a perifériát, egyes megátalkodott harmadik világ béli tudósok nem röstellik most se használni ezt a kifejezést, mifelénk mostanság ill bb az elegánsan hangzó forráskivonást mondani. Nekem tulajdonképpen mindegy, a lényeg ugyanis ugyanaz.) A centrumnak tehát létéerdeke, hogy legyen perifériája. Az pedig, hogy egy-egy konkrét esetben egy eredetileg (vagy éppen adott pillanatban) periférián lév térséget beenged-e, beemel-e önmagába, minden az éppen adott helyzet diktálta megfontolás eredménye. Ha, mint láttuk, az európai centrumnak jelenleg nem érdeke az országunkkal való b vülés, akkor – logikailag eléggé

valószín – a periférián-tartás az érdeke. (Mivel a szintén említett sokszálú kapcsolatrendszer miatt a *se ez, se az* helyzet gyakorlatilag lehetetlen.)

Póriásan fogalmazva tegyük hát fel úgy a kérdést, hogy végül is kellünk mi az Európai Uniónak, vagy nem? A válasz, úgy tőnik, kiábrándítóan egyszer : kellünk, *perifériaként*. És innen érdemes tovább tőnünk, vajh akkor mit tegyünk? „Kiszállni a buliból”, Láttuk, nem lehet. (Kényszerpálya!) Hamari bebocsáttatást (az ehhez szükséges pénzt, paripát, fegyvert) nem remélhetünk. Pusztán a magunk erejéb lő akkorát lépni, hogy kíváatosak legyünk (haszon legyen belüink) – erről ugyan eddig nem volt szó, de könnyen belátható – nem tudunk. (Létezik ugyanis erősebbek és így gyorsabbak lévén, tartósan el tudtunk fognak járni.) Akkor hát?

Talán segít, ha *analógiáért* némi leg más területhez fordulunk.

Hosszú ideje – *odaát* még régebben – foglalkozunk az országban belüli területi egyenlőtlenségek lehetősége-kiegjenlítése érdekében a térségfejlesztéssel. Eleinte *odaát* is azzal próbálkoztak, hogy okos központokban megterveztek egy-egy elmaradottabb térség fejlesztési irányait, és aztán *odaadták* hozzá a pénzt. (Nálunk ezt neveztek a tervgazdaságon belül „területfejlesztésnek”.) Kiderült, hogy ez a modell nem működik. (Ott se, meg ott se.) És lassan elfogadtott (hogy nálunk eddig mennyire, ne firtassuk) egy új „térségfejlesztési filozófia”. A lényege: az első lépés csak az lehet, hogy *maga a térség termeli* ki saját fejlesztési stratégiáját, mert csak az ott élők tudják érvényesen megfogalmazni azt is, hogy mit akarnak, azt is,

hogy mire képesek, azt is, hogy mit hajlandók tenni. Ehhez lehet, mert ehhez már érdemes hozzárendelni a fejlesztési forrásokat, mert ekkor azok már *hatékonyan fognak hasznosulni*.

Analógiásan – mutatis mutandi – tekintsük úgy, hogy Magyarország Európának egy fejletlen „kistérsége”. Ha mi meg tudjuk fogalmazni, hagyományainkra építve, bels szellemi s egyéb er - forrásainkat számba véve, mások mintáit nem másolva, de tanulságai- kat figyelembe véve, számolva avval is, hogy mi volna jó és kellemes nekünk; ha tehát mindezek alapján meg tudjuk fogalmazni az általunk kívánt saját és sajátos haladási irányunkat (jaj! csak azt ne mondjam már, hogy a „magyar út”-at...), akkor talán van esélyünk. Mert akkor olyan „kínálatot” tudunk felmutatni azoknak (akár az Európai Uniónak is), akik a források felett rendelkeznek, ami *megérheti* nekik az invesztíciót. De ehhez, hangsúlyozom, olyan *sajátos* teljesítményeket kell felkínálni, ami ott nincs, olyan színeket kell felvinni a palettára, amelyek hozzáadnak a *nekik* már meglév khöz, ugyanakkor a szük- séges mértékben harmonizálnak is azokkal. Akkor már számukra is *érdemes* lehet foglalkozni ezzel a kis, „perifériás” országgal. (S hogy mi lesz így az „emberiség-értékekkel”? *Mi* kényszerpályán vagyunk. Csak reménykedhetünk a többiek, a nálunk „fejlettebbek” józan- ságában. És legalább a *saját haladási irányunk* megfogalmazásakor vegyük figyelembe ezt a szempontot is. *Nekünk* most nincs más *reális lehet ségünk*, mint a magunk dolgával foglalkozni.) És ehhez csak az kell, hogy elkezdjünk végre együtt gondolkodni.

Kissé (?) szkeptikus zárlat

Elolvastam újra az előző rész utolsó mondatát. Ehhez hozzá idézem (már megint magamtól jelen írás bevezetéjének) egy mondatát: Még (még mindig? újra?) kirekeszt gondolati struktúrákat érzek, kevés jelét, hogy elkezdenénk végre együtt gondolkodni.

Ezért a cím, hogy ugyanis „Európai álom – álmaink Európáról”...²⁷

Ember a minden napokban – egy századvégi (ezredvégi) leltár tételei

(A *Tekintet* cím, sajnos, elég kevesek által ismert folyóirat / „kulturális szemle”/ 99/2-3. számát szentelte annak, hogy egy körkérdés-félére érkezett válaszokat közölje, ahogyan a szerkeszt fogalmazott, „Látomást közelmúltunkról és közeljöv nkr l.” Az e felkérésre készült tanulmányom (címe volt: „Ember, közösség, érték – századvégi leltár”) s rített, és nemely tekintetben tovább gondolt, felfrissített változatát adom itt, amit 2003-ban írtam.

(Bevezetés-féle: a néz pont s az érvényességi kör behatárolása)

Nagyobb fiammal – ki ma már bár van feltehetően ember – amikor kisfiú volt, gyakran csavarogtunk erősen a mezőn. Találtunk egyszer, kedves helyünk lett, lankás erőszélen egy vadleest. Nem igazi, vastag

²⁷ Tekintet, 1995/3-4., 120-134. o.

gerendákból ácsolt építmény volt. Fatörzsnek döntött létra, két vastag oldalágra szegezett deszkák, fennebbs oldalágra szegezett ül ke, korlát. Üldögéltünk rajt' gyakran, néztük a lombok közül a rétet. Olykor turisták mentek át, olykor favágók jártak arra, olykor vaddisznó, z is legelészett. Keveset láttunk a világból; oromra épült büszke kilátóból, furfangosan vadrezervátum itatója mellé építetett megfigyel b 1 biztosan többet lehet látni. A miénk *az* volt.

Valami ilyenféle helyr 1 nézem én köröttem a világot mostanában. Nem *elefántcsonttoronyból*, nem vagyok kívül- s felülálló, de nem is onnan, ahol igazán „történnék a dolgok”, kicsit kihúzódva – kiszorulva? Ezt se firtatom most –, onnan, ahol a történések megtörténnék. Nem mondanám, hogy „csendesen szemlél döm”, nem. Teszem a dolgom, van elég, olykor sokallom is. Csak néha ülöök fel (már persze képleteSEN, amúgy lélek-csavargó módján) – ülünk, párommal, kisebb fiam, most három éves, édesanyjával immár – ama „erd széli apró les”-re, s tekintek – tekintünk – széjjel. Innét nem lehet messze látni, és nem lehet sokat. Világunk, országunk visszfényét alig. Csak embereket. Csak az embert. Amint átmegy a réten – vagy átballag, vagy átcammog, vagy átvonszolja magát, vagy zötten átrohan; mennyiféle mozgás ugyanegyfélre téren! – egyik-egyik megpihen olykor, lerakja terhét kis id re, elemízsiát kerít el – mennyiféle az is! – eszik, pihen megy tovább. Ezt szemlélni csöndben: besz - kült perspektíva? Ahogy vesszük; ne én ítélem meg. Mindenesetre *ez* most az enyém (a miénk).

Persze hallom, s értem is a „nagy” fogalmakat: globalizáció, információs társadalom, internet-világ, effélék. Tudom, fontos, létünk-

befolyásoló, hogylétünk-meghatározó dolgok ezek, de valamiképp mégis hidegen hagynak. Vagy pontosabban: szemlélésük odabízom azokra, akiknek kedve orom-kilátó megmászásában telik. Majd elmondják, mit láttak. Vannak, hál' isten, kiknek szavát jó szívvel hihetem. Engem az érint meg, mi van eközben az emberrel? *Hogyan él, mit él meg, hite szerint miért él?*

Mit él – mit él meg/át, stb. – az ember, ha magyar?

Lássuk hát, *hogyan* él az ember, hogyan élünk *mi* itt, ebben a világban-országban, a második évezred utolsó, a harmadik évezred els évtizedében? (Vagyis az 1990-es és a 2000-es években.)

Ha summásan, egy szóval akarok válaszolni, azt mondomb: *bizonytalanságban*. Úgy t nik nekem, a „kisemberek” *aktuális létélményének* alapmeghatározója a bizonytalanság. Lesz-e munkám, jövedelmem holnap? Lesz-e, és mennyi nyugdíjam öregkoromra? Tud-e valahogy lakáshoz jutni majd a gyerekem? Tudom-e taníttatni kedve szerinti szakmára a gyerekem? Ki tudom-e holnap is fizetni a villanyt, a f tést? Ha nem, utcára rakkak-e tényleg? – Kérdések, amik attól lesznek a *bizonytalanság* kérdései, hogy az ember úgy érzi, a válasz *nem t le függ*, még kicsi részben sem.

Nem egyszer en a befolyásolhatatlan küls er knek való *kiszolgáltatottság* ez, talán rosszabb, nehezebben viselhet annál. A kiszolgáltatottság annyi: nem vagy ura sorsodnak, mások döntenek fel led, de alkalmasint tudhatod, mikor, miért, hogyan döntenek. Nem bírsz szólni: rossz ez, ne így legyen, nem bírsz tenni, másként legyen, de tudod legalább, hogy ez van. Számíthatsz rá, számolhatsz vele,

valamiképpen felkészülhetsz rá. A bizonytalanság, amir l én beszélek, más. A lényege: nem tudhatom, hogy holnap ez vagy az miként lesz, *nem sejthat*, hogy *holnap mint fognak rólam dönten*. (Kegyetlen dolog tudni, hogy holnap is fenékbe fognak rúgni, és nem tehetsz ellene semmit /ez a kiszolgáltatottság/, de talán rosszabb, nem tudni, vajon holnap fenékbe rúgnak-e vagy megsimogatnak, esetleg megpofoznak vagy kikötnek.)

Kérdjük meg mindenjárt: *mit l van, s mióta van ez a bizonytalanság?* Vajon csak ennek a századvégi (ezredvégi) évtizednek volna a terméke, netán többr l is szó van? Mit súg, mir l mesél a *történelem*?

Hosszú volna az egész folyamatot részleteiben végig szemlézni, nincs itt hozzá elég terem. Csak a leglényeget, jelzéses röviden.

Szempontunkból a „kiinduló állapot” a 19. század els fele, amikor még, tulajdonképpen bontatlan teljességen, a *feudális* viszonyok jellemzték a magyar társadalmat. Az emberek élet-élménye ekkor a rendítetlen biztonság-bizonyosság: a paraszté alávetett jobbágy-helyzetének bizonyossága, a nemesség privilegiumainak kérdetlensége, a kevés polgáré a városok királyi szabadalmas leveleinek védeeltsége. Ebben a szerkezetben ki-ki lehetett elégedetlen a sorsával, szenvédhetett ilyen-olyan kiszolgáltatottságától (a jobbágy-paraszt a földesúrnak, a nemes az arisztokratának, az meg a királynak, a polgár városának és a királynak kiszolgáltatott), ebben a helyzetben mégis ott volt mindenki viszonyainak a *kiszámítható* biztonsága. Lehetett az ember *elégedetlen* helyzetével és sorsával, de tudhatta és ismerhette *helyét* (abban a) *világban*.

Aztán a 19. század második felében – el ször az 1848-as forradalom és szabadságharc idején, majd a kiegyezést követ fejl désben – megbolydult a társadalom. Kapitalizáció, mint a gazdasági szerkezet átalakulása, s ezzel összefüggésben polgárosodás, mint a társadalom szövetének átformálódása. Az ilyen nagy társadalmi átalakulások korszakában a bizonytalanság id leges eluralkodása törvényszer : az „új rend” soha sincsen el re készen (az *utópiák*, sajnos, nem segítenek), az új, viszonylag stabil társadalmi-emberi viszonyokat id be telik kikínlódni.

Csakhogy a *kell id*, a szükséges, az átalakulásokat az *ember számára is átélni* véteknél *id*, a magyar társadalom történetében nem adatott meg. A 19. század utolsó harmadának nagy fejl dését – ami, jegyezzük itt meg csendesen, felvillantotta az „Európához való csatlakozás” esélyét, az európai centrum-fejl dészhez való csatlakozást – megtörte az 1. Világháború és Trianon, a két világháború között – sok, itt nem részletezhet okból – igazából nem tudott folytatódni az a fejl dés, a 2. Világháború után látszott az esélye egy újra-induló polgári fejl désnek, ezt azonban annullálta a „fordulat éve”, az 1948/49-es bolsevista hatalomátvétel, a Kádár-korszak második felében, úgy a hetvenes évek közepét l, elindult egy furcsa „mintha-polgárosodás”, „mintha-biztonsággal”.

Mintha-polgárosodás: lehetett a *magánszférában* valami polgárosodás-félét megélni (fogyasztási javaknak egy kis felhalmozása, bizonyos korlátok között polgári típusú m vel dés-kultúra lehet sége, effélék), de innen kilépni, valamiféle *citoyen (állam-polgár)* létet kialakítani, azt már nem. A közélet-politika formálása az

állampárt elitjének szigorúan rögzött privilegiuma maradt, mindenkorban. És ezért „mintha” a biztonság is. A biztonság itt nem *rendszerbeépült*, nem a rendszer lényegéből fakad, hanem a fens bbség jóindulatán múlik. A mintha-biztonság éppen ez: amit a pillanatban, az *éppen most*-ban megél az ember, az a biztonság-élmény. De abban a pillanatban is tudja: ez csak a *most*-ra érvényes, a holnap a befolyásolhatatlan és kiszámíthatatlan fens bbségek jóindulatától függ. A *most biztonsága mögött mindenkorban ott rejlik a holnap lehetséges bizonytalanságának feszültsége*. Ezért nevezem ezt a korszakot a mintha-biztonság korának; talán pontosabb volna a *bizonytalan biztonság* időszakának nevezni.

Ami 1990 után jött? Tán nem csak szójáték, ha azt mondjam, ez a *biztos bizonytalanság* kora. Nagy megbolydulás megint, ez azonban nem valami sosemvolt új kialakításának igyekezete, hanem visszatérés a polgárosodó-kapitalizálódó társadalomfejl désnek arra az útjára, amelyről 1945 voltaképpen külső erők letérítettek volt. Kérdés persze, és nem csak historiailag, hogy ez a „letérítés” mikor történt? Vannak, akik szerint Trianon törítette le a magyar társadalmat (is) szerves-természetes fejl désének útjáról, vannak, akik szerint ez a letérítés csak a 2. Világháborúban történt meg, megint mások véleménye szerint a fordulópont 1945 (a „szovjet megszállás” kezdete), és vannak olyanok is, akik szerint az 1948/49-es fordulat volt a határ. A kérdés azért nem historiailag érdekes csupán, mert a választól függ, hogy ki hová kíván visszanyúlni mintákért, ki honnan kívánja folytatni vagy újrakezdeni. S minthogy a különböző politikai erők különböző válaszokat fogadnak el, attól függ en, hogy melyik kerül

éppen hatalomra, változik a követend minta, változik tehát a kívántos fejl dés forgatókönyve is. Az eddigi csaknem másfél évtizedben *ez* a bizonytalanság a biztos.

Végtére azt kell mondanunk – ezt „súgja” a történelem –, hogy ebben az országban *a bizonytalanság, mint létélmény, különböz alakváltozatokban generációkon át halmozódott, a Kádár-kor ellentmondásos „hullámvölgye” után elemi er vel tör fel újra, és er södik jelenre-jöv re egyaránt vonatkozó érzületté.*

Szemlél dvén ekképp az „erd széli apró les”-r l, eljutva eddig a töprengésben, h költet párom: beszélsz itten a bizonytalanság-létélménnyr l, jól van. Mit kezdesz ebben az érzületi leírásban az olykor mégis feltör fura optimizmussal, *csodavárással?* Csodavárás? Igen az is akad.

A jöv bizonytalan bizonyosság-reménye: csodavárás

Elég lesz, gondolom, ha csak az utóbbi két generáció (olyan nagyjából fél évszázad) f bb csodavárásait, csoda-hiteit sorolom.

Voltak sokan, nagyon sokan, ha újabb id kben többen óhajtanák is eltagadni, bizony, hogy voltak, akik 1945-öt csodaként, a csodák kezdeteként éltek át. Az a több, mint félmillió paraszt és népes családjuk bizonyosan, akik végre földet kaptak a talpuk alá. Meg kicsit kés bb az a párszázezer munkás, akiknek munkaadó gyárát államosították, és ett l sorsa jobbra fordultát remélte. Meg az a pár-ezer gondolkodó is – köztük oly nem kis kaliber elmék, mint Bibó István, Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Veres Péter – akik hitték, humanista értékeik (igazság, emberi élet) valósággá emelkedhetnek immár.

Csodavárásuknak, csoda-hitüknek keserves véget vetett az 1948/49-es pártállami szerkezet-alakulás. (Bibó István elhíresült mondása: azt kéri, sírjára írják így, „élt 1945-t 1 1948-ig”.)

És '56-ban nem volt-e ott a csodavárás mozzanata is? Hogyne lett volna. Abban a hitben is, hogy most majd mi, egy világhatalom ellenében megmutatjuk, tudunk tiszta világot teremteni, és abban is –a lánctalpcsörgéses napok kezdete után –, hogy a „világ” (neveztetett akkor nevén ENSZ-istennek) majd megment és magához ölel. A *megcsalattatáshoz* ekkor épp nem volt id : a forradalmat leverték, miel tt megmutathatta volna, tud-e tisztább világot teremteni, ám a *csalódáshoz*, a csoda elmaradta feletti csalódáshoz lett id .

1989/90 megint a csodavárás. *Újra* temettük, akit kellett (Nagy Imre), *eltemettük*, akit kellett (Kádár János) elhittük, ki lehet törölni elméb 1, szívb 1, idegrendszerb 1 minden, amit jó lenne kitörölni. Mintha kezd dhetne valami sosemvolt, mintha ez volna a megváltó csoda pillanata. Hamar, nagyon hamar eljött a kiábrándulás ideje. Szabadság? Igen. A „kisember” szemszögéb 1: a pártok értelmetlen és követhetetlen veszekedésének szabadsága, a munkanélküliség szabadsága, a vállalkozás szabadsága annak részére, akinek sok-sok pénze (vagy azzal egyenérték „kapcsolati t kéje”, effeléje) van. A „kisember” számára (akinek, egyébként, a sorsa engem egyáltalán érdekel...) hamar kiderült, hogy az világában a szabadság igazából a *biztos bizonytalanságot* (ld. fentebb) jelenti.

És napjainkban, ha jóval kevesebb hittel is, de mégis, mégis, többször csalatott, némi képp csökött reménnyel is, megint: megyünk az Európai Unióba! A „kisember” bizony hajlamos úgy gondolni, ha

leszerelik majd a határsorompót, mindenki úgy fog élni is, mint osztrák-német-francia-angol „uniós társai”. Csalódni fog? Ezt állítani nem gondolom könnyelm jáslásnak.

Csodavárás és bizonytalanság; szembenben egy t r l fakadó ikertestvérek. A csodát az várja, aki nem bírja *bizonyossággal tervezni* sorsát-jöv jét. A csodát az reméli, akinek érzése az, hogy maga erejéb l nem tud másítani. A csodát az várja, aki bizonytalannak, még-pedig inkább rosszra-hajlóan bizonytalannak látja jöv jét. Kell valami fogódzó, *kell* valami bizonyosság, elképzelt legalább. Aki bizonytalannak, kiszámíthatatlannak látja világát-életét, nem tud mást tenni, csodát remél. A *csodavárás*, egyezünk ebben párommal, nem jöv -hit, nem optimizmus, s t ellenkez leg: *a bizonytalanság jöv re kivetített átélése*. Mert a csoda eljövetele, ezt tudta mélyén tudja a csodaváró, teljesen bizonytalan. (Attól *csoda*.)

Mit tud kezdeni ezzel a helyzettel az ember; az az ember, aki a társadalomtól (*is*) vár *eligazítást* élete dolgaiban?

...és az ember?...

Szóval mit tud kezdeni ezzel a helyzettel az ember; az az ember, aki a társadalomtól (*is*) vár *eligazítást* élete dolgaiban? Mutattnak-e fel ember lépték , társadalmi természet „vezér csillagok”?

Én úgy látom, az *ember* ebben az országos-világos átrendez désben *magára lett hagyva*, nem lettek számára felmutatva használható (társadalmi jelleg) vezérli eszmék.

Miel tt bárki megszólna, sietve mondomb: szándékosan használtam ezt a nem igazán szép nyelvi formát. Mert nem mondhatom,

hogy az ember „*magára hagyatott*”, ez a bizonytalan alanyú forma ugyanis teljesen elmosná a *felel sséget*. Azok felel sségét, akik így vagy úgy b nösek, vagy hibásak abban, hogy az ember magára maradt. Nem mondhatom úgy sem, hogy az embert *magára hagyták*, mert ezzel másokra hárítanám a felel sséget, holott... nem mondom úgy sem, hogy *magára hagytuk*, mert ezzel közösséget vállalnék olyanokkal is, akikkel nem szívesen. Valahogy mégis mondanom kell, mert er s meggy z désem, hogy az ember magára maradottsága nem sorscsapás, nem *egyének* világ-vesztése.

Abban, hogy az emberek (társadalmi értelm) vezérl eszmékei elvek nélkül maradtak, vélem igen határozottan, felel ssége van azoknak is, akik a politika területén ténykednek, és felel sségünk van nekünk is, akik valamilyen formában a szellemi élet területén m ködünk.

A politikai mez ben tényked k felel ssége ott van, hogy korábbi elveket-értékeket, társadalom-vezérl eszméket hangos szóval érvénytelennek és károsnak nyilvánítanak, és helyettük csak kevesek számára használhatókat hirdetnek *egyedül érvényesnek*. A szellemi téren m köd knek pedig abban van felel sségünk, hogy *nem tudtunk, nem tudunk meggy z en és elfogadhatóan megfogalmazni a változó viszonyok között használható értelmes elveket*.

És persze, hozzájárul ehhez az elbizonytalannodáshoz, de mennyire hozzájárul! az is, hogy nincsenek, vagy er tlenek *közösségeink*. (A közösségek bomlásáról-hiányáról, az újra-alakulások akadályozottságáról külön tanulmányt kellene írni; itt csak utalhatok, többek között, Hankiss Elemér err 1 szóró írásaira.) Márpedig ha nincsenek vagy bizonytalanok értékeink („vezérl csillagaink”), ha nincsenek

vagy gyengék értékteremt közösségeink, akkor nem lehet másként, itt vannak velünk a *dehumanizált (humanizálatlan) viszonyok*. Verg dik köztük az ember, bizonytalanságban van és fél: az értékvilág elsivatagosodása szükségképpen a „dzsungel törvényeit” hívja el . Itt tartunk, a század (ezred) forduló táján.

És a jöv ? *Dolgunk van vele*. A trend megrajzolása, a múlt jöv be vetítése nem valami vigasztaló kép. De talán nem „nemzeti karakter” a csodavárás, talán nem nemzeti sorscsapás a bizonytalanság. Hátha, hátha kiforrja már végre az id (és megszenvedett kínjaink talán-tán eszünkbe álló tanulsága) az *akarást, mégpedig célszer , mert lehetségest akaró akarást*. Jöv történetünk, hinni szeretném, nem eleve elrendeltetett. Ha tudnánk tenni végre, valami értelmeset, és együtt...

... Vagyunk párommal „erd széli apró les”-ünkön. Foglalatoskodunk: szemlél dünk (amit, s ahogy), tesszük a dolgunk (amint s ahogy t lünk telik). Fiam, akivel ama igazi vadlesr l nézegettük a világot, *emberré*, feln tt emberré növekedett immár, s van egy kisebb fiunk is, bölcs dés még. Igazán feln ttek ama *jöv ben* lesznek. Reménykedünk.

A mi uralkodó elitünk

Az írás „szellemi atya”, inspirálója C. Wright Mills: Az uralkodó elit cím klasszikus könyve. Jó lenne „méltó utód”-nak lenni; majd meg-látjuk...

Minden társadalomnak megvan a maga „uralkodó elit”-je. Nevezzük azokat így, akik közvetve vagy közvetlenül részt vesznek az adott társadalom irányításában. Akik épp aktuálisan birtokolják a hatalmat, és akiknek tevékenysége a hatalom megszerzésére vagy befolyásolására irányul. Az „és” nagyon fontos itt: az utóbbiak (a hatalom megszerzésére-befolyásolására törekv k) éppoly integráns részei az uralkodó elitnek, mint az el bbiek (az aktuálisan hatalmat gyakorlók). Szokták ket „politikai osztály”-nak is nevezni; én, alább talán kiderül, miért, inkább a tágabb értelm „uralkodó elit” kategóriát ajánlom.

Sokan gondolkodtak és írtak arról, hogy miféle összetétel és arculatú rendszerváltás utáni társadalmunk „uralkodó elit”-je. Csak néhány szerz , akiknek gondolatai er sebben hatottak rám (s korántsem teljes felsorolással; nem „céduláztam” komoly kutatóhoz ill en, pusztán olvastam): B hm Antal, Csányi Vilmos, Csizmadia Ervin, Ferge Zsuzsa, Gombár Csaba, Kolosi Tamás, Szalai Erzsébet, Szelényi Iván. Úgy érzem azonban, érdemes egy tisztán *kvalitatív jelleg* , csak bizonyos min ségi jellemz kre figyel vázlatot megfogalmazni az „uralkodó elit” milyenségér l, és ebb l következ m ködésmódjáról.

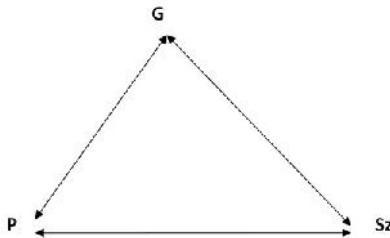
Ám miel tt a szorosabban vett tényre térnénk, szükségesnek gondolom néhány elméleti kiindulópont rögzítését.

Elméleti keretek

1. Jól ismert, de épp fontossága miatt szükségesnek vélem itt is felidézni a Max Weber 1 származó hatalom-felfogást. Eszerint a hatalom azt jelenti, hogy egyes embernek vagy emberek csoportjának módja és lehet sége van arra, hogy saját érdekét érvényesítse másokkal szemben, és vannak eszközei arra, hogy másokat az akaratának megfelel cselekvésre késztesSEN. Társadalmi méretben a hatalom tehát *döntési jogosultságot* (módot és lehet séget a társadalom életét befolyásoló döntések meghozatalára), és a *döntések megvalósulását biztosító eszközrendszer birtoklását* jelenti. Ennek alapján az „uralkodó elit” tagjai mindenek, akik a társadalom egészének életét befolyásoló döntéseket aktuálisan meghozzák, valamint azok, akik igyekeznek befolyásolni a döntés-mechanizmust, és azok, akik (valamekkora, helyzetük 1 és tevékenységük 1 adódó esélyel) igyekeznek döntéshozó pozícióba kerülni.

2. Egy társadalom alapvet életfolyamata önmaga (lehet leg bő víttet) újratermelése; szokták ezt *társadalmi újratermelési folyamatnak* nevezni. Ez tartalmazza természetesen az *anyagi javak termelését* (elosztását, stb.), tartalmazza a *szellemi javak* (tudások, értékek, stb.) *termelését-megrzését-továbbadását*, és tartalmazza természetesen a *társadalmi tevékenységek megszervezését*. Lehet az ezeket a funkciókat ellátó együtteseket a társadalmi egész részrendszereinek, alrendszerének nevezni, használatos az újratermelési folyat *szférai* megjelölés; a lényeg számomra az, hogy az egész társadalmi újratermelési folyamat három nagy, egymással természetesen szorosan összefügg ,

de mégis elég jól elkülöníthet rész-folyamatból tev dik össze. Lehet ezt egy eléggé egyszer sémával modellezni:

Itt G a *gazdasági szféra*, amely tartalmazza mindeneket a tevékenységeket, intézményeket, objektivációkat, amelyek a javak megtermeléséhez, elosztásához szükségesek. Beleértve természetesen a pénzügyi rendszert, szállítást-közlekedést, infrastruktúrát is. Az Sz a *szellemi-kulturális szféra*, az oktatás, a kultúra, a művzetek, a tudomány tartalmaival, intézményeivel és objektivációival. A P a *politikai szféra*, amelynek funkciója a társadalom-élet megszervezése, tehát az együttelést, együttműködést lehet vételek szabályok, törvények megalkotása és betartatása, beleértve természetesen a szabályok betartását szükség esetén erőszakos eszközökkel is kikényszerít intézményeket is. Különösen fontos arra figyelnünk, hogy a modellben a három szféra között kétirányú nyilakat rajzoltunk, ami azt jelzi, hogy a szférák között kölcsönös determinációs kapcsolat van. Egyik sem fontosabb a másiknál, egyik sem „meghatározóbb” a másiknál, bármelyik változása szükségszer en a másik kettő változásával is jár, illetve a társadalom életébe való bármilyen beavatkozás csak a három szféra *együttes* mozgásával-mozdításával lehetséges.

3. Még egy fontos, alapvet en a döntéselméletb 1 származó elméleti kiindulópontunk a következő. A társadalom működésében a

hatalomnak, a hatalmi m ködésnek három szintje (fázisa) írható le. Az egyik a tulajdonképpeni, a szó szoros értelmében vett *döntéshozatal aktusa*. A másik, ezt megel z szint (fázis; döntéselméletileg a döntés-el készítés) a *döntések tartalmának kimunkálása*. A harmadik szint (fázis) értelemszer en a *döntés végrehajtása* (*végrehajtatása*). Mint látjuk, az egész döntési folyamatnak (tehát a hatalom tényleges m ködésének!) van egy olyan fázisa (szintje), nevezetesen a döntés tartalmának kimunkálása, amelyben elválaszthatatlanul egybefonódik a politikai és a szellemi (meg persze a gazdasági) szféra: a „tartalom-kimunkálás” nyilvánvalóan szellemi tevékenység, mégpedig ugyancsak nyilvánvalóan értékeket, érdekeket, törekvéseket tartalmazó (és ezen belül természetesen gazdasági értékeket és érdekeket is tartalmazó) és „mozgató” szellemi tevékenység. Ennyiben a szellemi szférához tartozik, de, mivel magának a döntéshozatalai aktusnak a közvetlen el készítése, bizonyos értelemben része is annak, mégis alapvet en *politikai*, a politika szférájába tartozó tevékenységnek kell tekintenünk.

Ezeknek az elméleti megfontolásoknak a figyelembe vételével tegyük fel most már a kérdést: *kié a hatalom, miféle alakzatokat mutat a rendszerváltás utáni társadalmunk „uralkodó elit”-je?*

Akik „felül” vannak: az uralkodó elit.

Gondolhatnánk, s a 2. pontban leírt elméleti megfontolás alapján teljesen logikusan, hogy minden hatalom szférának megvan a maga elitje, akik az adott szféra hierarchiájának csúcsain vannak. (Hiszen természetesen minden hatalom szférára a fejlettebb, tagoltabb társadalmakban

hierarchikusan épül fel: „felül” vannak a gazdaságban a meghatározó jelent ség nagy gazdasági egységek tulajdonosai-topmenedzserei, a szellemi szférában a legteljesít képesebb elmék, a politikában az össztársadalmi jelent ség döntések meghozói.) És, a fenti modell kett s nyilai alapján, logikusan gondolhatnánk azt is, hogy az „ural-kodó elit” a *három szféra elitjeinek együttese*.

Úgy látom, hogy elégé sajátságos módon, a rendszerváltás utáni magyar társadalomban ez nem így van. Az „uralkodó elit” csak *kett s tagoltságú*, lényegében csak a gazdasági és politikai szféra elitjét tartalmazza. A szellemi elit produktumait a döntés-el készítésben legfeljebb *használja*, mint a *létrehozótól elválasztott produktumot*, anélkül, hogy a létrehozó szellemi elitet hatalom-közelbe engedné. Itt nem az a baj, hogy a szellemi elit nincs *döntéshozatali pozícióban*. Erre nincs is szükség, nem ez a funkciója. Dolga az volna, hogy a döntésel készítésben, a döntések tartalmának kimunkálásában vegyen részt, ebben azonban a többi résztvev vel (a másik két szféra elitjével) egyenrangú félként. A fenti modell szerint a szellemi szféra funkciója az, hogy „megtermelje” a másik két szféra „szellemi munícióját”, megadja a döntések elméleti hátterét, érvényesítse a társadalmi értékeket, megmutassa a lehetséges alternatívák gyökereit és lehet-séges következményeit. Ez jelenti (kellene, hogy jelentse) a szellemi elit „hatalmi részesedését”. A rendszerváltás utáni hatalmi szerkezetb 1 ez a részesedés szinte teljesen hiányzik, a gazdasági és a politikai alrendszerék elitjei jószerint csak a maguk részrendszerének bels logikája mentén gondolkoznak. A politikai elitet dominánsan a pusztta hatalom-megszerzés és hatalom-megtartás vezérli, a gazdasággal csak

annyiban tör dik, amennyiben ezekhez szüksége van rá (és persze, amennyire a gazdaság *rákényszeríti* önmagát a politikára), a gazdasági elitet csak a legnyersebben értelmezett haszon érdekli, a politika annyiban, amennyiben ennek érdekében eszközül tudja használni, a szellemi szférát mindenkor legjobb esetben is pusztta *eszköznek* tekinti saját partikuláris érdek-érvényesítésében. *M ködik* tehát a szellemi elit (általánosabban a szellemi szféra), és „megtermeli” azokat a „termékek” (tudások, innovációk, m alkotások, stb.), amelyek „megtermelése” elvárható t le. De nem m ködnek azok az érdekérvényesít , érdekpolitizációs csatornák, amelyek e tudásokat kell hatékonytággal bekötnék a döntésel készítés folyamatába. (Itt érdekérvényesítés alatt nem a szellemi elit, mint társadalmi csoport érdekeinek érvényesítését értem, hanem azt, hogy a szellemi szférában megtermelt tudások becsatornázása össztársadalmi érdek, és ez az, ami sérül.) Úgy látom – részben megel legezve kés bb még részletesebben kifejtend ket –, ez a mai magyar politikai szerkezet egyik alapvet *diszfunkcionálitása*. Diszfunkcionalitás, mert a társadalmi újratermelési folyamat alapvet m ködési elvét, a három szféra (gazdaság, szellemi szféra, politika) *együtt-mozdulását* töri meg. Ezért mondomb tehát, hogy az „uralkodó elit” *alaptagoltsága* kett s, gazdasági és politikai elitb 1 tev dik össze. Ezeket érdemes tehát alaposabban szemügyre venni.

A gazdasági *elit*-nek, úgy látszik, két alcsoportja van.

Az egyik a *hazai nagyvállalkozók*. k azok, akik a rendszer-váltás utáni id kben, nem kis mértékben korábbi materiális és kapcsolati t kéik felhasználásával, és ugyancsak nem kis mértékben a korai privatizáció, kárpótlások „zavarosaiban halászva” jelent s

induló t két tudtak összegy jteni, amit a továbbiakban ügyes (gyakran ügyesked) gazdasági tranzakciókkal komoly, esetenként több milliárdos nagyságrend vagyonná tudtak konvertálni. Jellegzetesen „újkapitalista” („vadkapitalista”) társadalmi képlet k. M ködésükben a nyers profit-érdek dominál, a tágabb társadalmi összefüggésekre gyakorlatilag érzéketlenek. És ez korántsem csak abban jelentkezik, hogy más társadalmi csoportok (például a szegények) problémavilága kívül marad látókörükön. Hanem abban is, hogy nincs – mert nem tanulhatták, nincsenek erre szocializálva – „országvezet i” kultúrájuk. Nem ismerik a társadalom, mint komplex egész, m ködésmechanizmusait, nem ismerik a politika, mint társadalomszervez szféra mozgásrendjét. A politika, a politikai szféra számukra kizárolag *eszköz*, amelyet, ha és amennyire képesek rá, *használnak* nyers profit-érdekeik érvényesítése érdekében. Mégpedig, mivel nincsenek kiépülve a gazdasági érdekek *politizációjának* csatornái, azok a csatornák, amelyeken át a különböz érdekek bekapsolódhatnak a politikai döntésel készítésbe, a politikai diskurzusba, így k a politikában, a döntéshozatalban és döntésel készítésben, tipikusan *perszonális csatornák* igénybevételével vesznek részt (X vagy Y, döntéshozatali pozícióban lév politikussal való személyes kapcsolat alapján). Ami termézeszen azt is jelenti, hogy az érdekek és törekvések *rejtve maradnak*, a nyilvános ütköztetés, érdekegyeztetés, kompromisszumkeresés – ami a modern, demokratikus politika legbens alapelve – nem történik meg. Így tovább és tovább er södik a perszonális kapcsolatok jelent sége, ami magát a gazdasági elitet is elemeire tagolja. mindenki a maga pecsenyéjét sülögeti, *egymásra való vonatkozás nélküli*; ez pedig kizárja egy

ország-érvény gazdasági érdek-együttes (ha kedveljük a megfelel szakkifejezéseket, akkor mondjuk így: egy konzekvens *gazdaságpolitika*) kialakulását. A gazdasági elit tehát *elkülöniült és egymásra nem vonatkoztatott érdekek* képvisel inek csoportjából áll, akik nem ismerik és nem tudják kezelni a politika saját bels mozgásrendszerét, akik a politikához mint *kiils -idegen eszközhöz* viszonyulnak. Az „uralkodó elit”-hez tartoznak, anélkül azonban, hogy annak többi részével szerves, funkcionális egységet alkotnának.

A gazdasági elit másik alcsoportja a *nemzetközi t ke hazai „letéteményesei”*. A multinacionális – természetesen nem magyarországi székhely – cégek itteni részlegeinek vezet i, top-menedzserei, vezet alkalmazottai. *Alkalmazottak*, következésképp magától értet – d en az anya-cég érdekeinek képvisel i. (Nyilvánvalóan ezen belül, illetve ennek közvetítésével személyes saját-érdekeiket is igyekeznek érvényesíteni.) k sem szerves fejl dés eredményeképp lettek azok, akik nem *belen ttek*, inkább, mondjuk talán így „*beleestek*” ebbe a viszonyrendbe. Természetesen nekik is megvolt korábbról, nem kis mértékben még a pártállami id b l, a *tudás- és kapcsolati t kiejük*, nem kevesen közülük korábbi állami cégek képvisel jeként kerültek kapcsolatba jelenlegi munkaadójukkal. *Politikai* („országvezet i”) kultúrájuk azonban természetesen nekik sincs; sem módjuk, sem szükségük nem volt rá, hogy megtanulják a tágabb (legsz kebb szakmai területükön túlmutató) összefüggések felismerését, figyelembevételét és kezelését. Ugyanúgy, mint a „hazaik”, k is alapvet en *perszonális csatornákon* kísérlik meg (gyanúnk szerint nem kevés sikkerrel...) cégiük (és személyük) érdekeinek érvényesítését. A korábban mondott-

tak szerint ez a csoport is az „uralkodó elit” része, azonban itt még hozzá kell tennünk, hogy nem csak a politikai elittel, hanem a „hazai” gazdasági elittel sem alkotnak funkcionális egységet, attól is elkülönülten m ködnek. (Természetesen az érdek-mozgásoknak megfelel en vannak kapcsolódási pontok, de, amennyire kívülr l egyáltalán meg lehet ítélni, ezek is alapveten perszonális jelleg ek, tehát nem valamely hazai nagyt kés, *mint ilyen*, kapcsolata egy nemzetközi cég képvisel jelvel, hanem a személyek egymás közötti kapcsolata.) Így természetes, hogy nemzetközi t ke hazai letéteményesei is, hasonlóképpen a hazai nagyt késekhez, az itteni politikai szférát *t lük különböz -elkülönlült eszköznek* tekintik, és ilyenként igyekeznek használni.

S most nézzük a kett s tagoltságú „uralkodó elit” másik ágát.

A szorosan vette *politikai elit*-nek (a politikai szféra, a politikai alrendszer elitjének), úgy látom, két (illetve három) alcsoporthoz van. A két (illetve három) úgy jön ki, hogy az els kett t, amelyek lényegi tartalmaikban nagyon különböz ek, egy sajátos jellemz alapján közös megjelöléssel is lehet illetni. A közös megjelölés alapján *korábbi elit(ek)* „átment i”-r l beszélek, ezen belül lesz szó a *pártállami elit átment ir* l és az „archaikus” *elit*-r l; utóbbiak az 1945 előtti politikai elit „örökösei”. A harmadik alcsoporthoz pedig az *új elit* lesz.

Lássuk ezeket egyenként.

A *pártállami elit „átment i”* egyáltalán nem feltétlenül *személyükben* képviselik a folytonosságot, az „átmentést”. Nem csak és nem is els sorban azokról van itt szó (bár természetesen vannak ilyenek is), akik már a pártállami politikai szerkezetben is az elithez tartoztak

(vagy elit-közeli pozícióban voltak), és a rendszerváltás után meg tudtak maradni a (politikai) elitben. Az „átmentés”, ahogyan én a dolgot látom, alapvet en *tartalmi* kérdés. Pontosabban a politika, a politikai tevékenység *immanens tartalmaira*, magának a politikai tevékenységnak lehetséges (megengedett) módozataira vonatkozó kérdés. Tehát *nem* ideológiai, eszmei tartalmakról van itt szó, hanem arról, hogy – például – mire terjedhet ki a politika illetékességi köre, melyek az elfogadható érdekérvényesítési módozatok, melyek a jogosan használható politikai technikák. Talán a legfontosabb jellemz, hogy ez az alcsoport természetes módon fogadja el és alkalmazza a (nevezük így az egyszer ség kedvéért) *bolszivista hatalomgyakorlási technikákat*. A nem-nyilvános, nem-demokratikus, hierarchikusan centralizált (felülr 1 vezérelt) intézményi struktúrákban gondolkodó, háttér-alkukra épül politizálást. Nem a pártállam *ideológiáját*, hanem annak *m ködésmódját* „mentik át” (vagy „termelik újra”; mert ez is jelen van). Ez a m ködésmód (tehát az ezt reprezentáló elit-csoport) tulajdonképpen *ideológia- (eszme-)mentes*. Az érdekmozgásoknak, a pillanatnyi széljárásnak megfelel en bármilyen politikai ideológiát, vagy azok bármilyen vegyülekét hajlandó vallani. Az eszme, az ideológia számukra nem a politikai cselekvés *vezér elve*, hanem egyszer en a *politikai siker eszköze*. Nem ezért politizálnak, hogy valamilyen értéket megvalósítsanak, hogy valamilyen érték-megszabta célt elérjenek, hanem azért „hirdetnek” eszmét, hogy politikai célt érjenek el: hatalomban, vagy hatalom-közeli helyzetben legyenek-maradjanak. Természetes, hogy ez az attit d jószerint kizára a *politikai morál* (ami igenis létez dolog: a politikai szféra saját bels

norma és szabályrendszere) érvényesülését. – Fontos még hozzáenni, hogy ez a – véleményem szerint típus-alkotó – attit d csaknem teljesen *pártfüggetlen*. A „rendszeráltó” pártok mindegyikében megjelenik kisebb-nagyobb mértékben és id beni hullámzással. Alapjában – mégiscsak attit d lévén – *személyfügg*, és több tényez együttállásán múlik, hogy adott id szakban egy-egy politikai csoporthasználásban (párton) dominánssá, *jellegadóvá* válik. Innen származik az a nehézség is – és ezt a többi alcsoportnál is látni fogjuk –, hogy bár-mennyire is az „uralkodó elit” egyik alcsoportjáról van szó, nem köthetjük személyekhez, egyének jól körülhatárolható csoportjához. Az alcsoportnak bizonytalanok, folyékonyak, változóak a határai és személyi összetétele, pártokhoz köt dése. Kétségtelennek csak az látszik, hogy *létezik*, hogy *van* az „uralkodó elit”-nek egy ilyen „átment ” része.

A második alcsoport az „*archaikus*” *elit*. Az 1945 előtti politikai elit „örökösei”. Esetükben is – s t náluk még sokkal inkább, mint el bb – a *tartalmi* jellemzők a lényegesek. Nyilván, hiszen a jelenleg funkcionáló politikai elitben, az id eltelt okán, csak extrém kivételként fordulhat el olyan politikus, aki már az 1945 előtti időben is politikus lett volna. Náluk tehát a személyes kontinuitás gyakorlatilag nem létezik; ezért is nevezem ezt az alcsoportot „örökösök”-nek. Melyek a fő jellemzői ennek az alcsoportnak? A legfontosabb, úgy látom, egy teljességgel *történeti* társadalom-szemlélet. Úgy vélik (vagy azt akarják elhitetni; az szinteség a mi „uralkodó elit”-ünk politikai moráljában meglehet sen kevessé van jelen...), hogy az 1945 (kicsit más olvasatban az 1948/49) és 1989/90 között történtek

kitörölhet k a magyar történelemb 1, meg nem történtnek tekinthet k. Következésképp, vélik, ott kell folytatni, oda kell visszatérni, ahol 1945-ben (vagy 1948/49-ben) megszakított a társadalomfejl dés folyamata. Holott eléggy könnyen belátható, hogy a társadalomfejl désben ilyféle „id -kimaradás” nem létezik. Az emberek éltek, születtek, dolgoztak, szerettek; szükségképpen kialakították az adott viszonyok között lehetséges élet-stratégiaikat, az ehhez szükséges érték- és normarendszerrel. (Apró példa: az állami tulajdonú üzemek munkásainak egyik „morális alapelvévé” vált, hogy „tiéd a gyár – tehát viheted nyugodtan hazára a szerszámot”. A *tulajdonhoz való viszony* sajátos alakulása. Annak a generációnak a tudatából, amely ebben a rendben szocializálódott, kitörölhet ez az attit d? Nem könnyen.) Lehet egy társadalomalakulási korszakot nem szeretni, lehet az abban kialakult viszonyokat megváltoztatni akarni, de meg nem történtté tenni nem lehet. Az „archaikus” elit, az „örökösök” pedig éppen ezt akarják. Sajátos *történelmi hivatástudattal* akarják újraéleszteni az 1945 el tti társadalom-állapotot, benne az akkori *politikai kultúrát* is. Ez a törekvés többszörösen is inadekvát. Egyszerűen a mondottak miatt: nem lehet érvénytelennek tekinteni egy teljes generációját.

Másrészt inadekvát azért is, mert az 1945 el tti Magyarország társadalmi-politikai-gazdasági rendje a maga korában is elég súlyosan elmaradott volt a korabeli fejlettebb (nyugat-európai és amerikai centrum-országok) társadalmi-politikai-gazdasági viszonyaihoz képest. Az *oda* történ visszatérés (ha lehetséges volna is) még nagyobbá, már-már áthidalhatatlanul szélessé tágítaná a szakadékot hazánk és a

centrum-országok között. Miközben a rendszerváltás óta törekszünk a EU-ba. A kétféle törekvés feloldhatatlan distanciája meg sem érinti az „archaikus” elitet. És harmadjára inadekvát ez a törekvés azért is, mert az ország óhatatlanul betagolódott a globalizált gazdaság rendszerébe, a gazdasági elit (annak minden része) ebben a nemzetek feletti szerkezetben él és gondolkodik, számára nem lehet adekvát színtér az „archaikus” politika. Az „örökösök” szükségképpen ütköznek a gazdasági elit törekvéseivel, az egymás megértése e két gondolkodási struktúra között gyakorlatilag lehetetlen. Márpedig, ha az „uralkodó elit” két csoportja egyszer en *nem is érti* egymást, abból m köd - képes gyakorlati politika (hatékony, célravezet politikai cselekvés) nem fog kijönni. Ismét egy bels diszfunkcionalitás...

A politikai elit harmadik szegmense az „új-elit”. K azok, akik a rendszerváltás után mintegy „berobbantak” a politikába. Eléggé vegyes képlet k. Életkorukat tekintve is: bár többnyire inkább a fiatalabb generációhoz tartoznak, de vannak közöttük id sebbek is. Társadalmi hovatartozásukat tekintve is: bár többnyire valamilyen értelmiségi közegb l indultak, de azon belül is sokfel l, és nem kis számban jöttek más társadalmi csoportokból. Több dolog közös bennük. Az egyik, hogy a korábbi – pártállami – elitnek, sem a gazdaságinak sem a politikainak, nem voltak tagjai. (Eléggé sajátos itt, hogy nem kevesen közülük a pártállami id szak *szellemi elitjéhez* tartoztak. Csakhogy a szellemi elit abban a korszakban sem volt az „uralkodó elit” része, az akkori politikai elit is pusztta eszköznek használta a szellemi elitet. Vagyis k is *kívül voltak* a pártállami „uralkodó elit”-en.) A másik közös jellemz , hogy igen er s *politikai*

motivációval rendelkeztek, ami egyébként magában is különböz tartalmú volt. Sokaknál a politikai motiváció *érték-központú* volt, valamelyen általuk fontosnak tartott társadalmi cél elérése érdekében akartak politizálni. Jelent s részüknél azonban a motiváció alapjában *hatalom-központú* volt: nem valamilyen jól definiált célt akartak megvalósítani, pusztán a hatalmat, a döntési jogosultságot akarták megszerezni. (Ez a motiváció is *érthat*, ha bizonyos értelemben nem is elfogadható: a döntési mez b 1 – hatalomból – kizártak elég termesztes törekvése döntés-közelbe jutni; mindegy, hogy mir 1 szól a döntés, csak „hallatni lehessen szavunk”.) Fontos itt, hogy az „új-elit”-en belül id vel komoly arány-eltolódás ment végbe: az érték-központú motivációjuk egyre inkább kikoptak/kikopnak az elitb 1, és egyre er sebb a hatalom-központú motiváció dominanciája. Egy harmadik közös jellemz *a politikai tudás, a politikai kultúra hiánya*. Ne feledjük, hogy a modern társadalmakban, amelyekben a politika professzionalizálódik, a politikai tevékenység is bizonyos értelemben *szakma*, amelyhez komoly elméleti tudás-együttet, készség-szint skillek (eszközök, eljárásmódok), komoly tanulási folyamatban elsajátított gyakorlat szükséges. Az „új-elit” tagjainak, természetesen, mivel a pártállami id szakban ki voltak zárva a politikából, ilyen tanulási-gyakorlási folyamatban, *politikai szocializációban* nyilván nem volt részük. Mondhatni, „amat rként” robbantak bele a politikába. Ennek következménye (különösképpen a, mint mondottam, egyre inkább dominanciába kerül hatalom-központúaknál) a sokfel 1 vett, eklektikus halmazban összerakott hatalom-technikák gátlástalan, alapvet en pusztán hatalom-centrikus m ködtetése. A „*tartalmát vesztett – alkal-*

*masint tartalmát meg sem talált – hatalom”; nem hatalom valamilyen cél érdekében, hanem csak önmagáért. Amely, és ez még tovább bonyolítja a dolgot, egy saját szakmáját (a politikát) tekintve *m veletlen*, következ leg és ezzel együtt *saját szakmai morálját sem ismer* hatalmi elit. És róluk szólva is hozzá kell tenni, hogy az „új-elit” is *pártfüggetlen*. Van párt, amelyben valamivel nagyobb arányban találhatók, mint a többiben, van, amelyikben csekélyebb az arányuk, de megtalálhatók mindegyik oldalon, és persze a nem pártokban politizálók között is.*

Nem valami csodás kép rajzolódik ki a mi „uralkodó elit”-ünk 1. A kérdés, hogy *hogyan m ködik* ez az elit, hogyan m ködik az országvezet hatalom?

Az „uralkodó elit” m ködésmódjáról

A gazdasági elitr 1 szólva mondottam, hogy elkülönült, egymásra való vonatkozás nélküli érdeket érvényesítenek. Úgy látszik, nagyjából érvényes ez az egész „uralkodó elit”-re. Nincsenek többé-kevésbé közösen elfogadott *rendez elvek*, nincs többé-kevésbé mindenire érvényes *politikai morál*, alig vannak az egész politikai szférára érvényes (és elfogadott-betartott) *magatartási normák*, „játékszabályok”. Az „uralkodó elit” egyes csoportjai, szegmensei egy *szerkezetetlen egymásra vonatkozásban*, egy *rendszerellen – rendezetlen – rendszerben* léteznek együtt. Ez azt jelenti, hogy a „rendszerellen rendszer” minden eleme kapcsolatban van (lehet) minden más elemmel, de ezek a kapcsolatok

- jellegük szerint alapvet en perszonálisan vezéreltek;
- állandóan változnak, folyékonyak, nincsenek határozott kikrisztályosodási pontjaik;
- meghatározatlan az irányuk (ki befolyásol kit); és
- mindezek következtében bizonytalan (legalábbis nem látható, rejtett, a kívülálló – tehát a társadalom egésze – számára átláthatatlan) a tartalmuk.

Látnunk kell, hogy a felsorolt m ködésbeli jellemz k következtében az egész rendszer (szinte) *befolyásolhatatlan*. A politikai szféra, a hatalom feletti társadalmi kontroll alig tud m ködni, mivel az átláthatatlanság következtében nem lehet kijelölni a befolyásolási pontokat, nemigen lehet felismerni, hogy mikor, melyek azok a hatalmi mozgások, amelyeknek ki kellene alkalmassint váltaniuk a társadalmi kontroll beavatkozását.

Azt kell tehát, mintegy összefoglalásként, mondanunk, hogy a mi „uralkodó elit”-ünk szerkezete és m ködésmódja *rendszerelvek rendezetlen keveréke*. A benne lév f rendszerelvek a bolsevizmus, az arisztokratizmus, a vulgarizált liberalizmus, a polgárias tekintélyelv, utófeudális (dzsentroid jelleg) perszonalizmus. Mindezek azonban, sem külön-külön, sem együttállásokban nem szervez dnek határozott és felismerhet – tehát valamiképpen „kezelhet ” – rendszerré. A tényleges m ködésben a különböz er k, a különböz érdekek, a különböz rendszer-elvek *rendezetlen halmaiban* léteznek együtt (Hankiss Elemér vagy 30 év el tt „rendetlen társadalom”-ról szólt; mintha a rendetlenséget, rendezetlenséget sikerült volna leginkább „meg riznünk” a pártállamból...). Ez pedig azt fogja jelenteni

a napi m ködésre nézve, hogy a különböz er k hol kioltják, hol feler sítik egymást, hol elmennek egymás mellett, de mindezt (*rendetlenség! rendezetlenség! átláthatatlanság!*) *kiszámíthatatlanul, követhetetlenül*. Hektikus rend és rendszer nélküli történések sorozata – „így élünk Pannóniában”...

P.S. (utóirat) (*de nem „vörös farok”*!!!*)

„Ez hát a sors, és nincs vég semmiben?” (Vörösmarty)
 Többféle forgatókönyv (scenario) gondolható el: a teljes cs dt 1, káosztól kezd d en valamiféle megváltó csodáig. Ám, úgy hiszem, „az élet él, és élni akar”. A társadalomnak, az emberek együtt-él csoport-alakzatának is van „túlélési ösztöne”. A polgári társadalom kialakulása, az európai típusú társadalom-modell létrejötte, a 17.-18.-19. századokban eltartott egy-két évszázadig. Némi türelemmel kell lennünk a mi társadalmunk alakulásában is. Kiforrhatja magát; adjunk esélyt egy optimista (történeti távlatokra is figyelve realistán optimista) scenarionak. Mondottam fentebb: *m ködik* a szellemi szféra. „Megtermel dnek” azok a tudások és értékek, amelyek bázisán renddé rendez dhet a rendetlenség. („*Gyönyör képességünk, a rend...*” – József A.) A rend, amit – talán, egyszer, végre – mi, a társadalom tagjai alkotunk magunknak.

* Értelmez megjegyzés ifjabbak (vagy feledékenyebbek) számára: a párt-állami id szak értelmiségi szlengében „vörös farok”-nak nevezték azt a zárlatot, amit alapjában kritikus írás végére függesztett a szerz (vagy szerkeszt ...) jelezvén, hogy „egyébként” a szocializmus építése ragyogóan halad, a perspektíva gyönyör .

P.S. 2. (második utóirat)

A tanulmányt, s így az első utóiratot is 2011-ben írtam. Most, amikor összeállítom ezt a tanulmánykötetet, 2020-at írunk. Az elmúlt 9 év, némi képp keserű szkepszissel kell megállapítanom, egyáltalán nem a *rendetlenség renddé rendez désér l* szólt. Vagy ha igen, akkor nem olyan rend felé mozdultunk, ami egyáltalán nem „*József Attilai*”, nem olyan, amit mi alkottunk volna *nekiink való* rendként. Lesz-e „talán, egyszer, végre”?²⁸

„Megszaladás” és szociológia. Adalékok az evolúciós megszaladási jelenségek lehetséges szociológiai értelmezéséhez

A 2019-ben Forrai Judit 70. születésnapja tiszteletére rendezett konferencián tartott előadás írásos változata.

Bizonyos értelemben „ikertanulmánya” a kötet következő írásának („*Quo vadis emberiség?*”; némi kikerülhetetlen tartalmi átfedéssel, és egy-két kölcsönös hivatkozással. De valamiképpen egymásra is épülnek: ez a tanulmány egy korlátozott jelentőségű speciális jelenségről szól majd, a következő, a gondolatmenet felső elemeinek kitágításával, egy nagyon általános problémát érint. Persze, gondolom én, külön-külön is „élvezhetek”...

²⁸ Tekintet, 2011/6., 19-33. o.

Els kiinduló pont: megszaladás az evolúcióban

Ez a kiinduló pont tehát maga a *megszaladás* jelensége.

Az *evolúció* meglehet sen bonyolult, sokágú jelenség. Mibenlétét azonban jelen írás gondolatmenetén belül nem szükséges leírni, még jelzés szinten sem; amit itt meg tudnék fogalmazni, közismertnek vehet. Kiemelni csak azt tartom szükségesnek, hogy többnyire *biológiai* fogalomként használják, annak a folyamatnak a leírására, amelynek során fajok kialakulnak-átalakulnak. Ennek során – úgy tudom, ebben a szakért k között egyetértés van – *genetikai változás* is bekövetkezik.

Az evolúciónak természletesen meglehet sen sok összetev eleme, bels tulajdonsága, része (részterülete) van, ezek egyikét, a „*megszaladás*”²⁹ jelenségét veszem el ; az idézett könyv alapján.

A dolog lényegét Csányi Vilmos foglalja össze, a kötet els fejezetében, amelynek címe: „Összetett rendszerek szabályozási problémái: megszaladás az evolúciós rendszerben” Így ír: „Kísérletet teszünk arra, hogy néhány társadalmi jelenséget a természetben spontán kialakuló evolúciós rendszerekben megjelen szabályozási problémák tükrében vizsgálunk. A társadalom részben maga is spontán kialakuló, evolúciós rendszernek tekinthet , várható tehát, hogy a hasznos analógiákon kívül a kérdés vizsgálatára gyakorlati megoldásokat is kínál majd. ... A komplex rendszereknek nincs széles körben elfogadott meghatározásuk. Általában sok egyszer kompo-

²⁹ Ez a rész csaknem egészében (az utolsó két bekezdés kivételével) a **Fékevesztett evolúció** Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban (szerk.: Csányi Vilmos és Miklósi Ádám); Typotex Kiadó, 2010 könyv alapján készült.

nensb 1 állnak, ... amelyek ... egymással kölcsönhatásban állnak, ...amelyek dinamikája egymástól eltér , ellentétes is lehet, ... /ez onnan van, hogy/ ... valamilyen téren vagy organizációs akadály keletkezik a rendszerben, ... (Lehet, hogy az akadályok m ködése csupán kaotikus viselkedést eredményez, de megjelenhetnek emergens („kibontakozó”) tulajdonságok és adaptáció is.)”³⁰

Majd a fogalom – a megszaladási jelenség – értelmezési tartományának megfelel b vitése érdekében behozza a *kultúra* fogalmát, az „A kultúra szabályozása” c. alfejezetben, a következ képpen: „...kultúrának tekintjük egy társadalom valamennyi komponensét, az embereket, a háziállatokat, a termesztett növényeket, az el állított tárgyakat, valamint valamennyi viselkedésformát, ... és idesoroljuk a kultúrához tartozó populáció teljes memóriakészletét is. ... /Ezek tehát szerintem – B.P. – az *objektivációk* és a *tudati alakzatok*./ ... A kultúrákban is megjelennek a komponensek dinamikáját korlátozó akadályok, kialakulnak a szabályozó rendszerek. ... A kérdést bonyolítja, hogy a spontán kialakuló szabályozás mellett már az si kultúrákban is megjelenik a szabályozásnak egy evolúciósan új formája, a tudatos beavatkozás. ... Vagyis a kultúrákban, mint komplex rendszerekben nemcsak a természetes szelekció alakítja a stabilitást, hanem az egyéni szabálykövetés tudatos alkalmazása is.”³¹

A definíció most már: „A ‘megszaladás’ biológiai, evolúciós jelenség, akkor fordul el , ha valamilyen szelekciós hatás egy tulajdonságot optimális paraméterein túl, minden korlát nélkül változtat,

³⁰ I.m. 11. o.

³¹ I.m. 13. o.

*növel, ...A megszaladási jelenség id nként egy faj kihalásához is vezethet.*³² (Kiemelés t lem B.P.) Egy példa – több helyen olvastam – a *pávakakas farka*. Amelynek gyönyör színes tollazata csak arra való, hogy elbódítja a n nem pávát. Minél színesebb, felt n bb a tollazat, annál nagyobb a siker valószín sége, és így azután az egyre gyönyör bb farok genetikailag is továbbörökít dik. A megszaladás ez esetben azt jelenti, hogy a farok növekedése már eléri azt a szintet, ahol az állatot mozgásában is akadályozza. (A páva szerencséje, hogy nincs olyan predátor, amely a gyengébb mozgású pávákat irtaná, így a „nagyfarkú” faj fenn tud maradni; be tud állni egy relatív evolúciós egyensúly.)

Egy további fejezetben (Miklósi Ádám: Megszaladási jelenségek a biológiai evolúcióban) szerz jelzi a jelenség id beniségét: „.... a megszaladási jelenségek id ben három szakasszal jellemezhet k. A kezdeti szakasz részben véletlenben műlik, ... A második szakasz a hordozó arányának növekedéséhez kapcsolódik („megszaladás”). Végül a harmadik szakaszban a megszaladás által megfuttatott jelleg egyensúlyba kerül a természetes szelekció folyamatával, illetve, *ha ez nem jön létre, elképzelhet a populáció kihalása.*”³³ (Kiemelés t lem, B.P.)

Ugyancsak (Miklósi Ádám: Megszaladási jelenségek a biológiai evolúcióban c. tanulmányban) tesz különbséget az els dleges és másodlagos megszaladási jelenségek között: „.... érdemes megkülönböztetni a dönt en genetikai, illetve a kulturális-technikai mechaniz-

³² I.m. 14. o.

³³ I.m. 27. o.

musok révén megvalósuló megszaladási jelenségeket. Els dleges megszaladási jelenségekr l beszélhetünk, ... ha ... köthet közvetlen biológiai jelenségekhez, ... és az átadásban is dönt szerepe van az öröklött mechanizmusoknak. ... a másodlagos/akban/ ... fontos szerepet játszanak a tanulási és kulturális mechanizmusok, ... az utóbbiak emberspecifikusak, ..."³⁴ A könyv további tanulmányainban különböz (újabb) megszaladási jelenségr l írnak. Ezek közül egyet majd – az ünnepelt Forrai Juditét – mintegy példaként alaposabban is bemutatok majd.

És van egy zárófejezet arról, hogy mi várható: Miklósi Ádám: „Kitekintés a jöv be”. Felteszi a kérdést: vajon megállíthatók-e – különböz fert z betegségekhez hasonlóan – a megszaladási jelenségek? (Mivel tulajdonképpen azok is, mint pl. a középkori pestisjárványok, megszaladási jelenségek voltak.) Alapvet dolog, mondja, a jelenségek mechanizmusának megismerése.³⁵ De ennek alapján is „.... igazából csak globális, és ‘kultúra feletti’ szabályozóktól várható a megszaladási jelenségek megállítása, ezek kialakulása azonban hosszú, többgenerációs folyamat, tehát ma nincs más, amit tehetnénk, mint a ‘kis lépések politikája’.”³⁶

Második kiinduló pont: társadalom és kultúra

Másik kiinduló pont tehát – közeledve a szociológiához; bár még nem odaérve – a *társadalom*. amelyr l itt elég annyit elmondani,

³⁴ I.m. 50. o.

³⁵ Ld. i.m. 161-162. o.

³⁶ Ld. i.m. 166-168. o.

hogy az ember szükségképpen valamilyen közösségen (társadalomban) él, ez embervoltának nélkülözhetetlen feltétele. És ez – már mint a társadalom, a közösség – „... maga is spontán kialakuló evolúciós rendszernek tekinthet ...”³⁷

Azt gondolom, hogy az iménti állítás minden eleme további bizonyítást nem igényel evidencia. A *közösségiség, a közösségen való létezés* mind a faj kialakulásának, mind az egyedfejl désnek alapfeltétele. A legels „emberi tett”, a *szerszámkészítés* eleve csak közösségi produktum lehet (ahhoz, hogy szerszám készülhessen, generációk sokasága tapasztalatainak kell egymásra halmozódni), és az egyén csak közösségen válhat *emberré* (specifikus emberi tulajdonságait – például a szerszámkészítés és a beszéd – csak közösség közvetítésével fejlesztheti ki). És az is természetes, hogy ha a közösségiség *fajspecifikus tulajdonság*, akkor ennek az evolúcióban kellett kialakulnia.

Csakhogy az evolúció eme folyamatának van egy komoly bonyolító tényezje. A közösségiség kialakulásának, az állati csapatlétt 1 való elkülönöz désének természetesen megvannak a biológiai alapjai.³⁸ De maga folyamat – az emberré válás és az emberfaj tovább fejl dése – már nem (vagy nem tisztán, vagy csak részlegesen; efel 1 vita van) *biológiai* (következ leg genetikailag is rögzül) evolúciós természet . Belép, mint Csányi nyomán korábban jeleztük, egy teljesen új, minden eddigi evolúciós folyamathoz képest *min ségileg*

³⁷ Csányi Vilmos: i.m. 11. o.

³⁸ Részletesen ld. Csányi Vilmos: Íme, az ember; Libri Kiadó 2015; különösen 3. fejezet, 53-101. o.

új tényez , a kultúra. (Ami, csak a biztonság kedvéért jegyezzük itt meg, természetesen szintén, a közösségiséghez hasonlóan, *faj-specifikus*. Elég jó biztonsággal kijelenthetjük, hogy *nincs kultúra ember nélküli, és nincs ember kultúra nélküli.*)

És itt óhatatlanul felmerül a kérdés: mondjuk meg pontosabban, tulajdonképpen *mi a kultúra?*

Ezt bizony nem könny megmondani. Különböz tudományok különböz szakirodalmaiban rengeteg különböz definíciót találunk; fentebb idéztem Csányi Vilmosét. (Egyszer, vagy 40 éve, egy szorgalmas kultúra-kutató megszámolta ket. Akkor közel 200-at talált, azóta ez a szám, csak saját ez irányú olvasmányaimat véve figyelembe, nem kevessel növekedett.) A dologgal legalaposabban foglalkozó magyar tudós, Vitányi Iván így ír: „A kultúra az ember viszonya az objektivációhoz, vagyis az ‘emberi m höz’, az ember által teremtett, megformált világhoz.” Érdemes egy kicsit tovább is idézni Vitányit, csak látszólag szól másról: „A civilizáció az objektivációk összessége, amelyeket az ember alkotott, és ami az emberi tevékenység és az emberi közösségek alapjául szolgál. ... /Ezen túl/ ... A kultúrának pedig nyilvánvalóan három ágazata van: az anyagi, a társadalmi (plusz esetleg különválasztva a politikai) és a szellemi kultúra.”³⁹

Veszem magamnak a bátorságot, hogy – nem kis mértékben Vitányira alapozva, de azért kicsit ki is b vítve, le is egyszer sítve – használjak ebben az írásban egy saját (200 + X-edik...) meghatározást:

³⁹ Vitányi Iván: A civilizáció és a kultúra paradigmái; in: Magyar Tudomány 2002/6.

A kultúra minden olyan

- **gondolati és kommunikatív struktúra** (*ez a mentális elem*);
- **tárgy** (*ezek az objektivációk, a szerszámok, fogyasztási és*
kultikus tárgyak, építmények, stb.);
- **eljárásmód** (*a technológia, beleértve akár a társas kapcsolatok „technológiáját” is*);
- **norma és szabály** (*a magatartásformák szabályzása*),
amit az ember (*emberi társadalom*) alakít ki (hoz létre, alkot meg, kreál) azért, hogy létezni (*emberi társadalomként létezni*) tudjon.

Hangsúlyozok néhány, a továbbiakhoz számomra különösen fontos olyan elemet, amiben ez a meghatározás több – vagy csak kifejtettebb – mint a Vitányi féle „három ágazat”. Ilyen elem a „szellemi kultúrán” belül a *kommunikáció* kiemelése. Itt az a tulajdonképpen magától-értet d ség a fontos, hogy az *emberi kommunikáció* korántsem csupán a *beszéd*, hogy kommunikálni lehet mimézissel, utánzás-sal, egyéb módokon is. Az emberré válás kezdeteinél is természetesen jelen kellett lenniük az emberre jellemző kommunikációs formáknak (valahogy a *másiknak* tudomására kellett hozni, hogyan kell szakócát készíteni). Ez pedig azt jelenti, hogy a legkezdetibb humán formákban jelen volt valamilyen szinten a (szellemi) kultúra is.

Egy másik fontos elem az, hogy a „társadalmi ágazat”-on belül kiemelten hangsúlyozni kell a *normák* és *szabályok* kialakulását. Amelyek az emberi együttélés formarendjét alakítják, és amelyek az emberfaj *bels fejl désében* (ha „fejl dés”, többek szerint legfeljebb

változás) meglehet s változékonyságot mutatnak. Egyes konkrét (történeti) társadalom-alakulatokat talán éppen a normák és szabályok különböz sége különböztet meg egymástól. (Például a „fejvadász” polinéz törzset a csak halász rokonaiktól, vagy egy „iszlám állam”-ot egy „keresztény állam”-tól)

És akkor most kanyarodjunk vissza eme második kiindulópont elejéhez, nevezetesen oda, hogy a társadalom, a közösség – „... maga is spontán kialakuló evolúciós rendszernek tekinthet ...” Ha ezt elfogadjuk (és miért ne tennénk?), akkor egészen magától értet d nek látszik, hogy a társadalom ama lényegi tulajdonsága, amit kultúrának neveztünk, maga is része az evolúciónak. Minthogy a kultúra az emberfaj egyik legfontosabb *faj-specifikus* tulajdonsága, annak (a kultúrának) kialakulása, változása az ember evolúciójának (egyik) specifikuma; ez a **kulturális evolúció**. Meg kell néznünk alaposabban, mi is ez?

A kulturális evolúció

Ez se valami nagyon egyértelm kategória. Definíciója, mibenléte, és f leg m ködési mechanizmusai fel l többféle felfogás létezik.⁴⁰ Mi az, ami mégis, a különböz elméletek hasonló-azonos elemei alapján bizonyosnak látszik?

Mindenekel tt természetesen az, hogy *van*, hogy létezik olyan kultúra-alakulás, ami evolúciónak tekinthet . Amire érvényesek az

⁴⁰ A különböz elméletek jó és elemz összefoglalását találtam két tanulmányban. Ezek: KREKÓ Kata: A humán kulturális evolúció teoretikus és elméleti modelljei (PhD disszertáció, Pécs, 2012), és MUND Katalin: A kulturális evolúció újabb elméletei a hagyományok tükrében (interneten, ELTE, pontosabb hely és évszám nélkül)

evolúció általános ismérvei. Vagyis az, hogy a közösség (bizonyos egyedei) az (esetleg változó) környezeti feltételekhez alkalmazkodnak, és a hasznosnak bizonyuló adaptív tulajdonságok generációról generációra továbbadódnak (a biológiai evolúcióban genetikusan örökl dnek, a kulturálisban más módon – ld. majd alább – adódnak át), és természetesen az e tulajdonsággal nem rendelkez k kiszelektálódnak. A kérdés most már az, hogy mindez, ha nem biológiai mechanizmusokkal, akkor *hogyan történik?*

Az alapkérdés nyilvánvalóan a *mentális elemek*, szorosabban a *gondolati struktúrák* továbbadása. Azért ez az alapkérdés, mert a kultúra összes többi eleme ezekre épül rá. Bármilyen objektiváció („tárgyalkotás”) csak úgy jöhet létre, ha *el zetesen elgondoljuk* a tárgyat. Csak ekkor lehet hatékonyan célszer , tehát hasznos a tevékenység. Ugyanez érvényes az eljárásmódra (technológiára) is. Nem elég tudni, hogy milyen szakócát akarok készíteni, tudnom kell, meg kell tudnom tervezni azt is, hová, milyen sorrendben, mekkorát kell ütnöm. A norma és szabály csak akkor lesz m köd képes, ha az adott közösség tagjai valamilyen szinten és valamilyen formában ismerik azt. (Azt, hogy a sámán „varázsitala” csak a sámáné, soha senki ki nem mondja, mégse jut eszébe a törzs egy tagjának se, hogy megigya azt.) Adva vannak tehát a gondolati struktúrák (struktúraelemek), amelyeket, minthogy ez az evolúció lényege, tovább kell adni. Ennek a mechanizmusa tehát a kérdés lényege.

A különböz elméletek, úgy t nik számomra, abban az alapvet en lényeges kérdésben egyetértenek, hogy a kulturális evolúcióban valamilyen tág értelemben vett *tudások*, nevezhetjük ezeket úgy is,

hogy *rögzült mentális tartalmak* továbbadása történik meg. (Egyes elméletek ezeket, illetve a tudás-tartalmak valamelyen egységét *mémeknek* nevezik.) Mégpedig, és ebben is egyetértés látszik lenni, ezt nehéz volna másként elgondolni, mint hogy a tudások átadása valamelyen – szintén tág értelemben vett – *tanulással-tanítással* történhet. (Ezt lehet akár „agyból agy” átadásnak is nevezni, ha „agy” alatt nem pusztán a sejtek sokaságából felépül szervet, hanem a mentális tartalmak hordozóját értjük.)

Az elméletek elég sokféle *tudásátadási technikát* írnak le. Csak néhány ezek közül: mimikri, utánzás, helytelen cselekvés büntetése, kognitív (végs fokon verbális) tudás-átadás. Vannak, akik ezeket *fejl dési sorba* rendezik, mondván, hogy a korai homoféléknél (pl. *Homo habilis*) csak „primitív” technikák fordulnak el, a sor végén a „legfejlettebb” kognitív technikákkal a *sapiens* áll. Mások úgy vélik – én is inkább efelé hajlok –, hogy különböz technikák egyidej leg, párhuzamosan fordulhatnak el. (A „legfejlettebb” kognitív technikákkal él modern ember szocializációjában is fontos mechanizmusnak tekintjük az *utánzást, a mintakövetést.*)

De van egy közös lényegi elem is: olyan tudásokat adnak tovább, amelyek alapja nincs jelen az *egyéni tapasztalatban*, amelyeket az egyén a *közösségt l* kap meg, és (a közösség tagja lévén) *elfogad, átvesz, és használ*, mint olyan eszközt, amellyel saját maga és a közösség számára hasznos cselekvéseket képes végbe vinni. (Ezeket nevezi Csányi „hiedelmek”-nek.) A tudás, amely jellegénél fogva („agyból” lév dolog) az *egyén tulajdonsága*, eredetében is *közösségi* jelleg (csak a közösség termelheti ki és adhatja tovább), és hasznos-

sága is csak közösségi relációban lehet releváns. Ebb l továbbá az is következik, hogy bármilyen tartalom (tudás) csak akkor adódik tovább (örökít dik), ha az adott közösség (általánosabban: az emberfaj) számára hasznos, az adaptációt el segít jelleg . Ha nem ilyen, nem hasznos, akkor a tudás elvész, kitörl dik, elfelejt dik; ez a kulturális evolúcióban a **szelekció**.

És itt egy lényegi különbséget látok a biológiai evolúció szelekciójától. Abban ugyanis a kevésbé életképes *egyedek* t nnek el, genetikus kódjaikat nem tudván örökíteni. A kulturális evolúcióban azonban másként megy a dolog. Tudjuk, a tudásokat a maguk konkrétságában minden egyének hordozzák; ha objektiválunk (leírunk) is valamit, a könyv csak akkor „m ködik”, ha valaki, egy ember, elolvassa, magáévá teszi és használja az így megszerzett tudást. De a kulturális evolúcióban a kevésbé hasznos tudást hordozó *egyének* nem feltétlenül szelektálódnak ki. Minél differenciáltabbak a tudás-átadás technikái, annál kevésbé. A tudás ugyanis (ellentétben a genetikus kóddal) az egyén élete során is változtatható, tudás-elemek akár cserélhet ek is, új tudás-elemek építhet k be. *Nem az egyének, hanem a tudások (tudás-elemek) szelektálódnak.* És ezen a ponton megint „belép” a közösség, a társadalom. Mert ez a fajta szelekció sem az egyén ügye. A közösség, a társadalom szükségletei döntik el, hogy adott tudásra (tudás-elemre) szükség van-e vagy sem. Amire nincs, az nem adódik tovább, vagy adott esetben a társadalom (Pontosabban annak erre „feljegosított”, kell hatalommal rendelkez része) *nem engedi* tovább adódni. (A rézkor meg a vaskor embere már nem tudja, hogyan kell szakócát készíteni; az egyiptomi paraszt nem tudhatja,

hogyan lehet a Nílus áradása id pontját el re jelezni.) A közösség, vagy annak egy meghatározó része persze id nként ebben is téved; lásd Giordano Bruno megégetése. Ez azonban más ügy, ez az emberi butaság – amely, mint tudjuk, véglesen... – kultúrtörténetéhez tartozik.

Mindez szép, de mi köze van az evolúciós megszaladás jelenségehez? Szerintem akad.

Megszaladás a kulturális evolúcióban; itt még el ször elméletileg

A legtisztább arisztotelészi következtetéssel kijelenthet : **ha** az evolúció egyik lehetséges jelensége a megszaladás, **és** a kulturális evolúció evolúciós jelenség, **akkor** a kulturális evolúcióban is megjelenhet a megszaladás. Ami tehát – általában is, ez esetben is – azt jelenti, hogy egy alapjában (kiindulópontjában) hasznos „tulajdonság” „.... optimális paraméterein túl ...” növekszik (Csányi). A kérdés itt az, hogy mikor, hogyan s miért fordul ez el a kulturális evolúcióban?

Szó volt róla, hogy maga a kultúra faj-specifikus (emberi) tulajdonság. Említettük azt is, hogy az ember, ez is faj-specifikus és nélkülözhetetlen tulajdonsága, közösségi-társadalmi lény. Az evolúció pedig, tudjuk, mindenkor a *környezet*hez való adaptációt jelent. Az ember számára a társadalom, a közösség nagy jelent ség , a természetivel egyenl fontosságú (s t egy id után talán annál jóval meghatározóbb jelent ség) társadalmi-közösségi közeget, társadalmi környezetet jelent. Az embernek így mindenkor társadalmi környezetéhez is adaptálódnia kell. Ennek az adaptációnak a formái, mechanizmusai, lefolyása, jellege jelentik, mint fentebb láttuk, a *kulturális evolúciót*. Vagyis mivel kultúrát csak emberi közösség (társadalom) tud létre-

hozni, kimondható, hogy *a kulturális evolúció az emberi társadalom (közössége) ügye*. Tehát kiindulópontjában is, „lefutásában” is, ezen belül egy adott jelenség megszaladásának kialakulásában is befolyásolják (meghatározzák) *társadalmi tényez k*, az adott társadalom (közösség) belső sajátosságai.

Most már csak a kérdés, hogy hogyan, milyen konkrétebb okokból és milyen mechanizmusok közvetítésével indul be, esetleg teljesedik ki valamilyen kimenet irányában egy-egy megszaladási folyamat. Nyilván, minthogy a kultúra sokrétű, sokágú dolog (ld. kultúra-definíció!), más-más kulturális területen másként és másként; sokféleképpen; alapvetően az adott kultúra-terület tartalmainak megfelelő tartalmakkal és formákban. Nem vállalkozhatom itt arra, hogy ezekről átfogó áttekintést adjak. (Sem terem, sem kompetenciám nem elég ehhez.) Írásom gondolatmentének további része szempontjából elég lesz, ha *egy lehetséges „menetrendet”* vázolok fel.

A kultúra fentebb leírt elemei között fontos szerep kérő említést érdemelnek a *normák* és *szabályok*. Természetesen ezek is a kulturális evolúcióban alakulnak ki, és funkciójuk az, hogy – általában – a társadalom-élethez való adaptációt teszik lehetővé, konkréten az egyén számára pedig az, hogy képesek legyenek az adott társadalom tevékenység- és viszonyrendjébe beilleszkedni. A normák és szabályok megléte, melyök képessége (társadalmi elfogadottsága, érvényessége) teszi lehetővé, hogy egy közösség olyanként (közösségeként) létezni és működni tudjon.

Elfordul azonban – nem is ritkán, és olykor, nagy társadalomi átalakulások korszakaiban törvényszerűen –, hogy a normák és szabá-

lyok a változások következtében nem m ködnek úgy (olyan hatékony-sággal vagy abban a formarendben), ahogyan kialakulásukkor. Ez végs leg abból fakad, hogy megváltozik a társadalmi környezet, és természetesen ez alkalmasint újra-adaptációt követel meg. De el fordulhat az is, hogy egy meghatározott (most már nem érvényes) normarenddel „szabályozott” jelenség nem t nik el, nem változik meg, hanem, mint medréb l kiáradó folyó, túllép eredeti határain, *megszalad*. Talán, általánosan és elvileg, két alapesetet lehet elírni.

Az egyik az, hogy valamiért, de fontos hozzá tenni, hogy minden valami *speciális társadalmi hatás* következtében, „felborulnak”, érvénytelenné válnak a normák, szabályok. (Jellegzetes – bár nagyon széls séges – példa az embercsoporthoz, népek közötti konfliktus. Ahol maga konfliktus alapvet en *társadalmi* ügy. Az egyik következmény az emberi élet tisztelet normájának /a „ne ölj” normának/ az érvénytelenedése, amit alkalmasint nem csak az ellenséges katonák, hanem minden a másik néphez tartozó egyén megölésének követelménye – engedélyezése – vált fel, miközben, „úgy általában”, marad a „ne ölj” érvényessége is.) Ilyenkor beáll (a részleges vagy teljes) *anómiás* (Durkheim), „normátlanság” állapot. (Részleges, ha csak egy vagy néhány tevékenységterület szabályzására terjed ki, teljes, ha egy közösség egész értékrendszerére bomlik meg.) Az anómiai állapotnak pedig két „kifutása” lehet. Vagy *elbizonytalanodást* okoz; az ember nem tudja, mi a jó, mi a rossz, mit szabad, kell és mit nem szabad tenni. (Ez különböz devianciákhoz, öngyilkossághoz vezethet.) Vagy, és ez az anómia másik „kimenetele”, az adott tevékenység-terület, amelynek a szabályzása megyyengült, *túlburjánzik*,

megszalad. Mert a szabályzás természetesen mindenkorlátot is jelent, annak led lése pedig (mint a folyó áradása esetén a gátszakadás) az adott terület „optimális paraméterein túli növekedését” hozhatja magával.

A másik alapeset a következ . Létrejöhét egy olyan környezeti (esetünkben, amikor a kulturális evolúció megszaladásának mechanizmusait keressük), társadalom-környezeti változás, amely feltétlenül új adaptációt igényel. Beáll az *adaptációs kényszer*. Ez természetesen igen er s adaptációs motivációt vált ki. (A motiváció alapvet en lélektani kategória, mégis joggal használható itt, mert nem felejtend , hogy amir l itt szó van, az *kulturális* – agyakban is végbemen – folyamat.) El fordulhat, hogy van olyan „jelenség” (tevékenységi terület), amely alkalmasnak látszik arra, hogy valamilyen módosulással meg tudja valósítani az új körülményekhez való új adaptációt. És ezen belül el fordulhat az is, hogy a *motiváció túl er s lesz*, az adaptációs folyamat nem áll meg az „optimális paraméter” szintjén, hanem túllép azon, *megszalad*. (Jellegzetesen ilyennek tartom a *technika* alakulását, amely a kapitalizmus kialakulásakor kapott egy adaptációs kényszert, és kapott egy épp az új társadalmi viszonyrend jellegéb l adódó rendkívül er s motivációt, és igencsak megszaladt. – Ennek a részleteir l szól az ezt követ „*Quo vadis emberiség*” cím technika-történeti tanulmányom.)

De, és ezt nagyon fontos hangsúlyozni, mindenkorlát itt leírt változat csak *lehet ség*. Az, hogy egy-egy ilyen potencialitás megvalósul-e, manifesztálódik-e, vagyis, hogy adott esetben konkréten mi történik (hogyan megy tovább az evolúció), az már mindenkorlát az éppen

aktuális „társadalom-állapot” kérdése. Közelebbr 1 az a kérdés, hogy éppen milyenek az adott társadalom *bels viszonyai*. És innent 1 kezdve az, hogy egy kulturális evolúciós jelenség bekövetkezik-e, mikor, hogyan és pontosan miért következik be, már eminensen (*történet*)szociológiai kérdés. Egy ilyennel nézünk szembe a következ kben.

Megszaladás a kulturális evolúcióban; egy konkrét példa

Példánk alapja természetesen – minthogy az írás F.J. tisztele tére készült – az ünnepelt egy tanulmánya:

Forrai Judit: A prostitúció mint megszaladási jelenség⁴¹

A tanulmány – értelemszer en – általánosabb fogalmi keretb 1 indít. Szól az *emberi párválasztás stratégiái*-ról, ezen belül a rövid- és hosszú távú kapcsolatok jelent ségének alakulásáról. („Rövid távú kapcsolat” alatt itt leginkább az alkalmi szexuális aktus értend .) Itt szól arról is, hogy „Míg a férfiak esetében a rövid távú párválasztásnak világos evolúciós előnyei lehetnek, addig sokkal nehezebb értelmezni, ha a nők választják ugyanezt a stratégiát. ... számos kultúrában szokás, hogy a nők ajándékot kapnak a szexuális aktust követen. A szexuális viselkedés e formáját sokszor prostitúcióként határozzák meg, és a jelenség jól ismert az egész világon. Burley és Symanski (1981) adatai szerint nincs a Földön olyan szélesebb értelemben vett kultúra, ahol a prostitúció ne lenne ismert.”⁴²

⁴¹ In: **Fékevesztett evolúció** Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban (szerk.: Csányi Vilmos és Miklósi Ádám) Typotex kiadó, 2010, 87-116. o.

⁴² I.m. 89. o.

Ehhez azonban hozzá tartozik az is, hogy melyek „...az emberi szexuális viselkedés fajspecifikus jellemz i.” (Ez a tanulmány egyik alfejezetének címe.) Az egyik ilyen az, hogy az embernél határozottan elválik a szex utódnemz és örömszerz funkciója abban az értelemben, hogy az utóbbi önállósul. (Annyit tennék hozzá, hogy már nemely majomfajnál is megfigyelhet a pusztán stressz oldó funkciójú szex, ami talán azt jelentheti, hogy az említett funkció-önállósulásnak már a f eml söknél megvan a biológiai evolúciós alapja, el képe.) Még talán azt is hozzá lehet f zni, hogy ez az „önállósulás” azt is jelentheti, hogy a szex, miután levált az utódnemzés funkcióról, az „örömszerzésen” túl más funkciót is felvehet, jelesül – dominánsan a n k esetében – *megélhetési eszköz* funkciót; és ez a prostitúció.

Aminek egyébként a korai társadalmakban *pozitív funkciója* is lehetett, a közösség számára *hasznos* doleg volt. „A köznyelvben sokszor ‘si’ foglalkozásként leírt ‘prostitúció’ evolúciós értelemben egyáltalán nem tekinthet negatív jelenségnek, hiszen végs soron a közösség szempontjából is el nyös lehetett.”⁴³ Például azért, mert egyes embercsoportokban „... a többnej ség miatt számos férfi partner nélkül maradt.”⁴⁴, és a szexualitás hiánya miatti stresszt – ami akár agresszióhoz is vezethet – a prostitúció oldotta fel. Szerz már itt, ebben a részben – némiépp el re tételezve a kés bb részletesebben is kifejtetteket – értelmezi a megszaladást: „Jelen kérdéskörben a megszaladási jelenséget úgy lehetne értelmezni, hogy az evolúciósan ki alakult n i rövid távú párválasztási stratégiára ráépül egy kulturálisan

⁴³ I.m. 92. o.

⁴⁴ U. o.

támogatott intézményrendszer, amely biológiai értelemben a férfiak örömszerzésére (és az ezzel részben összefügg stressz oldásra) irányuló preferenciájára alapul.”⁴⁵ Itt azt tartom még kiemelendnek, hogy minden alapjában a *kulturális evolúció* kérdésköréhez tartozik.

A továbbiakban Forrai bemutatja a *házasság intézményének*, valamint a *házasságon kívüli férfi-n kapcsolatoknak* a történetét. (Ezek is alfejezetek.)

Majd – és gondolatmentünk számára ez a lényeg – a következő alfejezet „*A prostitúció története az európai társadalmak szemszögeiben*”⁴⁶. Az alapvető szemléleti keret a következő : „A prostitúció intézménye szinte egyidejű a házasság kialakulásával, nem lehet külön tárgyalni, együtt alkotják az egységes egészet, ... de minden oldala a szexus által nyeri el létfogosultságát. Azonban a prostitúciót és a házasságot *nem szabad pusztán gazdasági társulásnak, árucserének minősíteni, hanem egyszerre van jelen a társadalmi, erkölcsi, politikai nyomás*, melyeket a szexus szentesít.”⁴⁷ (Kiemelés t lem B.P.) Egy idő után azonban „A prostitúció viszont ‘áru’ jellege miatt egyre nagyobb méreteket öltött, nagyipari szintre emelkedett, elszakadt a házasság egységét.”⁴⁸ Úgy vélem – a szövegösszefüggés, valamint a következő alfejezet címe is erre indít – ez már a „modern idők” fejleménye; ide majd vissza kell térnünk.

⁴⁵ U. o.

⁴⁶ Ld. 97. o.

⁴⁷ I.m 98. o.

⁴⁸ I.m. 99. o.

El bb azonban közbevet leg ki kell térni egy *tudomány-etikai* kérdésre. Azt gondolom, eléggé egyértelm , hogy az el bb jelezett alfejezetben szerz nagyon határozottan behozza az általánosabb *társadalmi* magyarázó elveket. Tanulmánya bevezet mondatai el re vetítik ezt. Így ír: „A szexológia az emberi szexualitás tudományos kutatása. Valójában a terület számtalan tudomány érintkezési pontja. Az orvostudomány, szociológia, pszichológia, etnoszexológia, nemi szerep tudománya (*gender study*), n tudomány (*women study*), neveléstudomány s minden kutatások összessége együttesen magyarázza a szexológia fogalmát.”⁴⁹ Egyáltalán nem meglep tehát, hogy a konkrét elemzésben is el kerül a társadalmi tényez . Ezt csak azért kellett megjegyezni, hogy jelezzem, tudom, hogy a *megszaladási jelenségek és a szociológia kapcsolatát* nem én „találtam fel”. Amit én – reményeim szerint – hozzátni tudok a dologhoz, nem több, mint hogy *kiemelem, manifesztté teszem* az összefüggést, és egyben itt-ott *kitágítom-részletezem* az olykor inkább csak jelzett összefüggéseket. (Épp ezért kezdtem írásom alcímét, úgy hogy *adalékok*)

Vissza a Forrai-tanulmányhoz!

A következ alfejezet címe: „*A prostitúció modern történelmi kezdetei: a városiasodás*”⁵⁰ Itt, úgy látom, egyértelm en az újkori – mondjuk ki itt: a *kapitalizmus-kori*; ennek pontosabb jelentésére majd vissza kell térnünk – városfejl désre gondol. („*A piacgazdaság kialakítja az urbanizációt, az áruk cseréjének általánosabb koncentrálását, ...*”⁵¹)

⁴⁹ I.m. 87. o.

⁵⁰ I.m. 99. o.

⁵¹ U. o.

Ha így érti az urbanizációt, és ehhez köti a prostitúció megszaladását, akkor ez rendben van. De talán félreértésre adhat okot az alfejezet nyitó mondata: „A prostitúció mindenkorban alakult ki.”⁵² A „szent prostitúció” (ami valamely istenség – istenn – kultuszában jelenhetett meg) telephelye nem feltétlenül volt városhoz kötött. A prostitúció *megszaladása* azonban egyértelm en köthet a modernkori városokhoz. Ennek – majd kés bb részletezend – értelmezéséhez érdemes nagyon röviden jelezni a *városfunkciók* átalakulását.

Városokat, mégpedig nagyon nagy városokat b ven találunk a korábbi (kapitalizmus el tti) id kben és nagyon más társadalmi-történelmi környezetben is. Gondoljunk csak az ókori Rómára, vagy arra, hogy az (európai) középkornak nevezett id ben Kínában volt az akkori világ legnagyobb, több százezer lakosú városa. A *városfunkciók* azonban, úgy látom, alapvet en eltértek az újkori alakulásokétól. A korai városok – talán furcsa els hallásra – a társadalom-élet számára alapvet en *kiegészít* funkciót töltöttek be. Hatalmi-politikai, katonai, vallási, kereskedelmi, kézm ves ipari központ szerepük volt. Ezeknek a társadalmaknak azonban az *alaptevékenysége*, ami létük alapjait biztosította, a *mez gazdaság* volt, annak természetes „telephelye” pedig a *falu*. Nem téveszthet meg bennünket az, hogy a mainstream történetírás a városok (mint az államok, birodalmak megjelenít i) történetével foglalkozik. A társadalom valódi történései, *mélymozgásai* a lét alapzatát megtermel mez gazdaságban, a paraszt-ság falvaiban történültek meg. A kapitalizmus ezt a funkciórendszer-

⁵² U. o.

szervezi át. Az ipari forradalom, az ipari technika, mivel csak *nagy termel rendszerekben*, gyárakban tud m ködni, és ennek következtében *nagyszámú ember* (a munkások) *egy idej egy helyen* való jelenlétéét követeli meg, *áthelyezi* a társadalom *alaptevékenységét*, a t kés *ipari termelést* a városokba. Innent l kezdve a városok már nem „kiegészít”, hanem a társadalmi tevékenységek lényegét jelent *alapfunkciót* töltenek be. Ez a funkcióváltás – rövidesen látni fogjuk, milyen közvetít mechanizmusok révén – indítja be a prostitúció megszaladását is.

Megint vissza a kiinduló pontot jelen tanulmányhoz.

A városoknak a folyamatbeli szerepér l Forrai ezt írja: „A városi prostitúció hatványozott növekedésének f oka, hogy még egyrészt a város – a koncentrált áru- és munkaer piac miatt – látszólag létbiztonságot ígért..., a valóságban a munkaer -kereslet nem emelkedett olyan mértékben, mint a munkaer kínálata. Így a n k egy része ... /már csak azért is, teszem én hozzá, mert a meglév munkahelyek nagy része férfiakat igényelt/ a szexiparban talált helyet magának.”⁵³ És ez – mint a következ alfejezet részletezi – elvezetett „A 19. századi tömeges prostitúció kialakulásához.”⁵⁴

Nem mellékes kérdés, hogy ez az az id szak, amikor a „társadalom” (képviseletében az állam) *rendezni*, a társadalom *normál m ködésmódjába* beilleszteni próbálja a prostitúciót: Pesten például f városi „...rendelkezés szerint a bordély az egyetlen m ködési hely a kéjelgésre.”⁵⁵; és természetesen szabályozzák az „alkalmazottak”

⁵³ I.m. 100. o.

⁵⁴ I.m. 101. o.

⁵⁵ I.m. 101. o.

számát is. (Ámbár, noha mondandónk szempontjából nem ez a lényeg, azért megjegyezzük, hogy mint a hasonló esetekben általában történni szokott, a valóságos m ködés ezt a rendelkezést is „ledobta magáról”. Korabeli szakért i becslések szerint „... átlagosan 1 bejelentett legális prostituáltra kb. 10 ún. ‘titkos’ prostituált jutott.”⁵⁶) A lényeg mégis az, hogy a társadalom megkísérli a maga (t kés) keretei közé beilleszteni, a maga (piaci) logikája szerint m ködtetni ezt a tevékenységet, a prostitúciót is. A bordély sajátos *szolgáltató üzem*, ahol szabott árért, szabott körülmények között meghatározott szolgáltatást nyújtanak. (Akár egy borbély-m helyben. Csak egy bet a különbség...) A bordély itt úgy jelenik meg, mint az áruviszony nyerssé, kend zetlenné „tisztított”, és ezáltal legalizált változata. (Ami – már mint a tevékenység nyers áruviszonnyá formálódása – nem kivételes, nem prostitúció-specifikus dolog. A t kés viszonyrendben például a *szellemi tevékenységek /tudomány, m vészet/* is áruvá válnak; nyilván az se véletlen, hogy a modern id kben az aggódó széplelek olykor a m vészek-m vészet „prostitutionálódásáról” beszélnek.)

A tanulmány további részeiben Forrai bemutatja a *globalizáció* hatásait, a magyarországi helyzetet, és lehetséges „kezelési stratégiákat”. E kérdések nem tartoznak jelen gondolatmenet keretei közé, nem tartom szükségesnek foglalkozni velük. A lényeg számomra, hogy miként definiálja szerz „A szexipar, mint megszaladási jelenség”-et.⁵⁷ Ekképpen (meger sítve azt, amit fentebb mondottunk): „Látható, hogy a prostitúció nem új típusú társadalmi jelenség, de szerkezete,

⁵⁶ I.m. 101-102. o.

⁵⁷ I.m. 109. o.

mennyisége ... az utóbbi száz-százötven évben alaposan megváltozott ... A prostitúció mint intézmény ... nagyipari jelleget kezdett ölteni, ...”⁵⁸ És ehhez még hozzátesz (az „Összefoglalás”-ban) egy nagyon fontos elemet: „A folyamat azonban kitapintható biológiai mechanizmusokon alapul, melyek a *társadalmi környezet megváltozása miatt szaladtak meg, hiszen megszüntek a korábbi korlátozó tényezők*.⁵⁹ (Kiemelés t lem B. P.) Vagyis pontosan az történt, amit e tanulmány elzérű fejezetében (*Megszaladás a kulturális evolúcióban; itt még elsőr élménytelenleg*) leírtunk: a szabályozók, korlátozó tényezők (normák és magatartási szabályok) érvénytelenedése, az *anómia* állapota, a korlátok („gátak”) leomlása. Talán érdemes – mintegy befejezésként, egyben pontosítva-kifejtve azt is, hogy szerintem mi köze a szociológiának az evolúcióhoz – emez anómiás társadalom-állapot kialakulásának részletez bb társadalom-történeti rajzát felvázolni.

Európában – pontosabban annak nyugati felében, Angliában, Franciaországban, a Németalföldön – valamikor a 15-16. században kezdődik, és a 18-19. században kiteljesedik egy nagy társadalmi-gazdasági-kulturális változás. Létrejön egy új valami, amit a szakirodalomban hol (új) társadalmi-gazdasági alakulatnak, hol (új) társadalmi formációt, hol egyszer ennek csak (új) történelmi korszaknak, hol a társadalmi integráció (új) formájának neveznek. A legegyesebb, ha minden összefoglalón nevén nevezzük a gyereket: a (szintén sokak által használt kategóriával) *kapitalizmusnak* mondjuk. Ez természetesen egy komplex, a társadalmi lét minden területére kiterjed

⁵⁸ U. o.

⁵⁹ I.m. 114. o.

rendszer, de néhány lényegi elemét, attól függ en, hogy honnan szemléljük a dolgot, le lehet írni el lehet különíteni.

Ha a *termelési technika* fel 1 nézzük, akkor az **ipari forradalom** koraként azonosíthatjuk. Ha a *gazdasági viszonyok formarendje* fel 1 nézzük, akkor a **piacgazdaság és az áruviszonyok abszolút dominanciába kerülését** regisztrálhatjuk. Ha a munkavégzés, a *termelés eszközeinek emberi viszonyokba ágyazottságát* nézzük, akkor az **eszköztulajdonlás végletes polarizációja** t nik elénk. (A polarizáció azért végletes, mert még a feudalizmus parasztja, ha a föld nem is volt övé, a termeléshez szükséges szerszámoknak tulajdonosa volt, addig a kapitalizmusban már a t kés *minden* – objektivációkban megjelen – eszköznek abszolút és korlátozatlan tulajdonosa, vele szembe a munkás teljesen „eszköznélküli”, csak a munkaerejében meglév *potencialitást* tudja áruként felkínálni.) Ha továbbá a dolgot az *egyén-közösség viszony* fel 1 nézzük, akkor az **individualizmus dominanciáját** fogjuk látni. (Az individualizáció els megjelenési formáit már a görögöknl látjuk, de az „egyén leszakadása a közösségi köldökzinórjáról” /ez Marx érzékletes kifejezése/ csak a kapitalizmusban teljesedik ki. A *személyiség kultusza* – amikor például a szellemi termék is árvá válik – csak a kapitalizmusban jön létre. Anonymus még névtelen akart maradni, M. S. mester elégnek tartotta képét e kezd bet kkel „aláírni”.) Ha végül ezt az egész dolgot a társadalom *politikai megszervez dése* fel 1 nézzük, akkor egy önmagában is többtényez s alakulást látunk: kialakul az **állam, mint elkülönült közhatalom**, megfogalmazódik **az emberi egyenl ség, az állampolgárok jogegyenl sége**, és végbemegy a **szekularizáció**, a

társadalmi mozgások társadalom-feletti tényez kkel való magyarázatának elvetése. (Nincsenek többé isten-császárok, a f hatalmat – például király, más nev monarcha, egyéb diktátor – már nem tekintjük „istent 1 elrendeltnek”.) Mindennek egyik fontos eredménye az *egyen magára maradása*, társadalmi kötelékeinek elszakadozásávalbizonytalanodása, a (társadalmi) értékek és normák kiüresedése. (Hankiss Elemér: az „üres individualizáció”, Csányi Vilmos: az „egyszemélyes közösség” létrejötte.)

Ez az a társadalom-állapot, amely egyszerre táptalaja és elhívója a prostitúció megszaladásának (is). („Is”, mondom, mert természetesen ez a társadalom-állapot több más, a kulturális evolúcióban jelen lév jelenségek a megszaladását is el idézi; például – hogy csak a többször idézett könyv⁶⁰ más tanulmányait említsem – a droghasználat /addiktológiai zavarok/, a szépségideálok, testképzavarok /eredmény: anorexia és bulémia/ megszaladása, gyakoriságának „optimális határokon túli” /Csányi/ megnövekedése.) Táptalaja mondomban, mert ez a társadalom-állapot adja meg azokat a lehet ségeket, hozza létre azokat a körülményeket és viszonyokat, amelyek bázisán végbe *tudnak* menni ezek a folyamatok, és *el hívója*, mondomban, mert ez a társadalom-állapot termeli ki azokat a *szükségláncokat* (és hogy vélt vagy valós-e ez a szükséglet, az teljesen mindegy), amelyeket ezek a „megszaladt” dolgok tudnak kielégíteni. (A „modern”, kapitalista, „városias” társadalom szükségképpen megjelen növekv mérv stresszeinek oldása szexsel, droggal, esetleg agresszióval; az utóbbi

⁶⁰ A „Fékevesztett evolúció”

megszaladását nem tudom, elemeztek-e már, er s sejtésem, hogy ki-mutatható...) Ha igaz, hogy a társadalom-állapotnak ilyen jelent sége van, akkor teljesen nyilvánvaló – térek vissza írásom f mondáivaló-jához –, hogy a folyamatok részletez elemzésében dolga van a szociológiának (is).

Még annyit. – Mindvégig arról volt szó, hogy a prostitúció (és néhány más említett jelenség) megszaladása a *kulturális evolúció* ügye. Alátámasztja ezt Csányi Vilmos véleménye (másnál is találkozni ezzel), miszerint az ember biológiai evolúciója lezárult. Ezt írja: „... a földi evolúció szintjei: 1. molekuláris, 2. sejtszint , 2.a neurális, 3. organizmikus 3.a. kulturális, 4. ökológiai 4.a technikai... Jelenleg három olyan szint van, amelyeknek a további eseményekben jelent s szerepe lehet. Ezek az ökológiai, a kulturális és a technikai evolúció szintjei. Az alsóbb szinteken az evolúció lényegében befejez dött.”⁶¹ (Kiemelés t lem B. P.) A kiváló tudósnak kijáró megkülönböztetett tiszteletem ellenére is azt kell mondnom, nem biztos, hogy így van. Úgy látom, hogy a *kulturális* evolúciónak vannak olyan elemei, amelyek *biológiai* (evolúciós jelleg) változásokat is el idézhetnek. Kézenfekv példának t nik az *akceleráció* jelensége: a változó életmód, életstílus, egészségügy stb. hatására korábbra helyez dik a pubertáskor, megn az átlagos testmagasság. Megkockáztatok még egy olyan feltevést is – bár ez már messze kompetenciámon túlnyúló, bizonyos értelemben „sikamlós” terep –, hogy a *sapiens agyának* olyanná alakulásában, amely már alkalmas az absztrakcióra, az elvont

⁶¹ Csányi Vilmos: Az evolúció általános elmélete, Akadémiai Kiadó, 1979; 127. és 131. o.

gondolkodásra, a tagolt beszédre, szerepe lehetett egy olyan kulturális evolúciós fázisnak, amikor a körülmények alakulása (*a sapiens* éppen kezdi „meghódítani” a Föld egészét; ez olyan 50 000 éve lehetett) kiváltotta, megkövetelte ezt a fejl dést. Harari a kognitív forradalmat „véletlen mutációk” megjelenéséhez köti.⁶² Talán nem így van. Talán a *sapiens*-agy kialakulását éppen a kulturális evolúció váltotta ki.

Nagyon más vizekre eveztünk. Térjünk vissza témánkhoz, és mintegy zárlatként, gondoljuk meg, hogy mi következhet az elmondottakból.

Nyilván sok minden. Egy lehetséges következmény ez lehet: láttuk, hogy a megszaladás „.... biológiai, evolúciós jelenség, akkor fordul el , ha valamilyen szelekciós hatás egy tulajdonságot optimális paraméterein túl, minden korlát nélkül változtat, növel. ... A megszaládási jelenség id nként egy faj kihalásához is vezethet.” (Kiemelést lem B. P.) Elvezethetnek-e ide a kulturális megszaladási jelenségek? Természetesen igen. Ha a szül képes korú n k többsége prostituálttá válik... Ha a kemény drogok használata „minden korlát nélkül”, a társadalom-tagok többségét elérve növekszik... Ha az ipari technika „optimális paraméterein” túl növekedve felemészti a Föld er forrá-sait...; ld. következ tanulmány.

Mit tehetünk? Talán sokat, talán semmit; minden esetre az biztos, hogy csak akkor léphetünk ki a lefelé vezet spirálból, ha a **Homo sapiens** (a *gondolkodó* ember) hajlandó lesz használni az **eszét**.

⁶² Ld. Yuval Noah Harari: Sapiens, Animus Kiadó, Bp. 2015; 32. o.

Quo vadis sapiens? (Hová mégy emberiség?)

Aggódó laikus kérdések klímaváltozásról, környezetszennyezésr l, er forrásainkról és az evolúcióról

(Amolyan mottó-féle:)

Emitt a gépek s számok titkai!

De akik a ruhát elszaggaták

Hogy majd bel le csinos könyv legyen,

Számon kivül maradtak: Ixion

B szült vihartól zött kerekén

Örvény nyomorban, vég nélküli kereng k.

(Vörösmarty: Gondolatok a könyvtárban)

Szubjektív el hang

A klímaváltozás kutatása igen komoly tudományos kérdés. A környezetszennyezés kutatása éppoly komoly tudományos kérdés. Az er forrásainkkal (energiahordozók, nyersanyagok) való gazdálkodás úgyszintén többféle tudomány tárgya. Az evolúcióelmélet, azon belül az emberiség evolúciója az el z ekt l eltér jelleg , de nem kevésbé tudományos kérdés.

Nem vagyok szakembere sem a klímaváltozásnak, sem a környezetszennyezésnek, sem a forrás-gazdálkodásnak (és ami ezzel szorosan összefügg, a közigazdaságtnak sem), és természetesen az evolúcióelméletnek sem. A naiv laikus naiv felel tlenségével (pusztán

társadalmi felel sségével...) kontárkodom bele a komoly tudomány(ok) dolgaiba.

Mentségem: igazából csak *kérdéseket* akarnék felenni. Igaz, ez az írás *logikai szerkezetét* és megfogalmazás módját illet en *állításokat* fog tartalmazni; ez azonban csak technikai egyszer sítés. Nekem így a legegyszer bb leírni azt, amikr l igazában kérdezni akarok. Melyek ezek? Kezdem ezzel: az emberiség fejl désében – már persze, ha ezt az egész folyamatot, az emberré válástól napjainkig, *fejl désnek* tekintjük; ebben kétségeim vannak – tehát eme folyamat utóbbi néhány száz évében nekilódult a technika (és a vele kapcsolatos tudomány) fejl dése. Mégpedig úgy, hogy egyre gyorsuló ütemben egyre nagyobb bajokat okoz. (Ld. írásom címe!) A kérdések: miért van ez így? Mi az oka? Van-e köze az ember, mint faj evolúciójához?

Kérem tehát a tiszttel olvasót – már persze amennyiben megtisztel azzal, hogy ezek után is tovább olvassa a következ ket –, hogy minden állításom mögé tegyen kérd jelet. Vajon jól értettem-e a hivatkozott gondolatokat (hiszen laikus voltom miatt minden ponton mások gondolataiból indulok ki)? Vajon logikailag helyes következtetéseket vontam-e le a hivatkozott gondolatokból? Vajon nem tágítottam-e a megengedhet n túl következtetéseim értelmezési tartományát? Vajon mindezek következtében van-e megfontolásaimban megfontolásra érdemes elem? És persze – megel legezvén itt szkeptikus végkövetkeztetésemhez f z d aggódó sóhajomat – szintén örülnék, ha bebizonyosodna: tévedek.

Els gondolatmenet: a technika fejl désének természetrajza (és a „tudományos forradalom”)

Harari⁶³ koncepciója szerint az emberiség fejl désében három nagy forradalom ment végbe: a kognitív, a mez gazdasági és a tudományos. Majd – érint leg – az els r l is szó lesz, alaposabban csak a harmadikat (és „kapcsolt részeit”) veszem szemügyre kissé.

Mindenekel tt némi fogalom-tisztázás. (Pontosabban csak annak rögzítése, hogy jelen írásban én mit értek az adott fogalmak alatt.)

Alapvet – nyilván, mert err l szól majd ez a történet – a *technika* fogalma. Rengeteg különböz megfogalmazással lehet találkozni: minden valamirevaló lexikon, technikával foglalkozó könyv vagy tanulmány ad egy meghatározást, amelyek sokban hasonlítanak egymáshoz. Nekem, els nekifutásra, a Révai Nagy Lexikon meghatározása tetszik, mert a *technika* célját, funkcióját is jelzi: „A technikai tevékenység céljai: 1. a természett l nyújtott s az ember számára értékesíthet nyersanyagok el állítása; 2. ezeknek a nyersanyagoknak földolgozása a használat vagy m vészet vagy minden számára; 3. bárminem épületek és közlekedést szolgáló eszközök és építmények elkészítése. A cél elérésére legtöbbször különleges eljárások és gépek szükségesek.” A lényeg itt – szerintem – egyrészt a *használat*, amibe beleértem a m vészetben való „használatot” is, másrészt a *különleges eljárások és gépek*, ami azt jelzi, hogy az eszközök (szerszámok és eljárások) részei a technikának.

⁶³ Harari, Y. N.: *Sapiens – Az emberiség rövid története*; Animus Kiadó, 2015

Miel tt kicsit pontosítanék, hozzá kell tennem, hogy igen gyakran párosítják a technika fogalmát a *tudomány* „ikerfogalmával”. Harari például könyvében „Tudományos forradalom”-ról ír⁶⁴, a kifejtésben azonban rengeteg technikai dologról (pl. g zgép) is szót ejt. Ugyanakkor azonban határozott és éles különbséget tesz az általam „ikerfogalmaknak” nevezettek között: „A tudás és a technika között kialakult kapcsolat /az újabb korban, az utóbbi 500 évben – B.P./ olyan szoros, hogy manapság az emberek hajlamosak összefeszteni a kett t. ... Valójában a tudomány és technika kapcsolata nagyon is új kelet . 1500 el tt a tudomány és technika két teljesen különböz dolog volt.”⁶⁵ De ezzel szögesen eltér véleménnyel is lehet találkozni: egy magyar szerz így ír: „Azonos-e a tudomány és a technika? E kérdést lehet leg gyorsan el kellene felejteni, ...a tudomány és a technika m velése összefügg emberi vállalkozás.”⁶⁶ Magam fejére kell hagyatkoznom, megpróbálom – némiképp leegyszer sítve a dolgot – a kett t egymással való kapcsolatukban tekinteni. Eszerint a tudomány alapvet célja a *megismerés*. A technikával szoros kapcsolatban álló természettudományok esetében a természeti jelenségek és folyamatok megismerése, megértése. A technika alapvet célja *gyakorlati*: olyan eszközök és eljárások kialakítása, amelyek használata révén *emberi szükségletek elégíthat k ki*. (Els fokon természetesen a primér szükségletek – ld. Maslow-féle szükségleti hierarchia – de a magasabb rend szükségletek – az említett épületek,

⁶⁴ Ld. Harari: Sapiens, 225-369. o.

⁶⁵ Harari: Sapiens, 238. o.

⁶⁶ Dr. Farkas János: A technika szociológiai fogalma, 1. o. internetr 1:

http://www.titoktan.hu/_raktar/_e_vilagi_gondolatok/FarkasJtechnika.htm

m vészet – kielégítésének is megvan a technikai feltételrendszer.) A tudomány és a technika viszonyát a lehet legszorosabb egymásra utaltság jellemzi: m köd képes technika csak jó (valós, helytálló) ismeretek alapján alkotható meg, a megismerés viszont a megfelel technika nélkül lehetetlen. (A mikroszkóp komoly fizikai – optikai – ismeretek alapján konstruálható meg, a bacilusok felfedezése mikroszkóp nélkül nem megy.)

Ebben az értelemben tehát az emberiség történetében technikáról azóta beszélhetünk, ami óta az ember (vagy el ember; ez itt teljesen mindegy) elkezdett *szerszámot készíteni*. Olyan tárgyat készíteni (mondhatjuk akár, mai szóhasználattal, „gyártás”-nak is), amely nem közvetlenül fogyasztásra (közvetlen szükséglet-kielégítésre) szolgál, hanem *eszköze* valamilyen szükséglet kielégítésének. (A *pattintott, tehát „gyártott”* kést nem megeszik, hanem az elejtett vad megnyúzására használják.) Egy technikatörténettel foglalkozó tanulmány ezt így fogalmazza meg: „Az eszközzel elérünk valamit, a szerszámmal mesterségesen létrehozzuk az eszközt.”⁶⁷ A technika így jelenlegi antropológiai és régészeti ismereteink szerint már a *Homo habilis*-nál, mintegy másfél, két millió éve megjelent.

A szakért k még vitatkoznak rajta, hogy vajon a *Homo habilis*, az „ügyes ember” a *sapiens* egyenes ági se-e, esetleg a *Homo erectus* közvetítésével, vagy egy el deinkkel párhuzamosan létezett másik faj. A kérdés gondolatmentünk szempontjából teljesen lényegtelen. Ugyanis bennünket itt csak az érdekel, hogy ebben a bizonyos másfél,

⁶⁷ Fejezetek a tudomány és technika történetéb 1, 2. o. (Internetr 1; <http://viszavzsodor.blogspot.com/2016/06/fejezetek-tudomany-es-technika.html>)

kétmillió ével ezel tti korban élt olyan ember(el d), aki már szerszámot készített. A szakirodalomban eléggé elterjed az a megnevezés is, hogy ezt k eszköz készít tevékenységet „olduvai ipar”-nak nevezik. (Arról a szakadékról elnevezve, ahol az eszközöket megtalálták.) S t, találtam olyan megfogalmazást is, amelyik egyenesen „olduvai kultúrá”-ról beszél; ezt még el veszem kés bb a kultúra evolúciójáról szólva.

Gondoljuk meg a fentiekhez, hogy a k kés elkészítéséhez egy csomó *tudásra, ismeretre* volt szükség. Tudni kellett, milyen k alkalmas erre a célra, tudni kellett, mivel és hogyan kell megütni ahhoz, hogy megfelel formájú legyen. (K faragó munkás mondta egyszer nekem: „Uram, higgye el, nagy *tudomány* az, hogyan kell megütni a követ, hogy jó legyen.”) Vagyis megjelenik itt már a tudomány /el /formája is.

Innen 1 kezdve kell tehát áttekinteni – nagy vonalakban, nagyon-nagyon elnagyoltan csak – a *technika fejl dését*. Én ezt a történetet (majd kiderül a tartalmi kifejtésb l, hogy milyen megfontolásból) három nagy szakaszra bontom. Az els (a megnevezés eléggé esetleges; most nem tudok jobbat) az *archaikus technika-fejl dés* kora, ami nagyjából minimum másfél-két millió évig tartott; a második kor elejéig. A második a *neolit forradalomat* követ kor, ez úgy tízezer évvel ezel tt kezd dött, ezt nevezem a *mez gazdasági technikai fejl dés* korának. A harmadik a (*tudományos*) *ipari forradalomat* követ kor, ami attól függ en, hogy mit 1 számítjuk a kezdetét (err 1 ld. kés bb) nagyjából az i.u. 15. (vagy 18.) századtól tart napjainkig. Ezt az *ipari technika fejl dése* korának lehet nevezni.

(Természetesen a megnevezések az adott kor *domináns* tartalmára vonatkoznak, nyilván a mez gazdasági technika korában is vannak ipari jelleg tevékenységek, az ipari technika korában meg mez-gazdaságiak. Ezek azonban alárendeltek, nem *jellegmeghatározók*, ezért a kor megnevezésében el lehet t lük tekinteni.)

Nézzük meg röviden, hogy melyek az egyes korszakok technika-fejl désének f jellemz i!

Az *archaikus korszak* leglényegesebb elemei talán a következ k. El ször is ismételn kell, hogy ez (emberiség-történeti mércével mérve) nagyon hosszú id szak, másfél-két millió év. Ebben az egész id szakban a technika még csak az *elsajátítás* eszköze. Eszköz arra, hogy a *természetben talált* dolgokat (vadon él állatok, vadon term növények) „magáévá tegye”. Amiben ez az elsajátítás különbözik az állatétől, az éppen a technika: az, hogy szerszámainak segítségével kisebb-nagyobb mértékben átalakítja, a maga szükséglegtelégítése számára alkalmasabbá teszi a természetben talált dolgokat. Az elejtett állatot megnyúzza, feldarabolja, a gyümölcsöket összegy jti, esetleg már meg is aszalja. És közben fejleszti a szerszámokat is: k baltát készít, megkonstruálja (nem véletlenül használom ezt a szót, a konstrukciós készség fontos *emberi* jellemz !) a hajító-dárdát. És nagyon fontos *technikai* újítás a *t z-használat*. (Kezdetét különböz szakemberek különböz id szakra teszik, ami teljesen bizonyos, hogy úgy 300 000 évvel ezel tt – tehát még a *Homo erectus* korában – már használták.) Mert a t z nem csak meleget és fényt ad – ez se lényegtelen! – de ezen túl lehet vé teszi az élelem átalakítását (sütés-f zés), ami lényegesen jobb táplálkozást jelent. És: a sütés-f zés megkívánja

(kváltja, új szükségleteket teremtve) az ahoz szükséges *eszközök* (f z edény, víztároló-vízhordó edény, stb.) megkonstruálását is.

Alapvet en fontos azonban, hogy ebben az egész id szakban elvi lényegét tekintve még megvan az *ökoszisztéma egyensúlyi állapot*. Az ember, noha szerszámaival hatékonyabban és valamelyest átalakítva, de mindenkor csak *elsajátítja* a természetben t le függetlenül is meglév dolgokat. A vadász csak a vadon, az embert l független létezésben él vadakat ejti el, a gy jtöget csak a vadon term növényeket szedi össze. Az ember csak azt és annyit tehet magáévá, ami és amennyi a közvetlen természeti környezetében *advan*. Ha elfogy egy területen az élelem, ezt – kénytelen-kelletlen – tudomásul veszi, és *reagál* rá. Mégpedig vagy úgy, hogy *alkalmazkodik* (változtat addigi szokásain, technikáján, mást kezd el enni, más-fajta eszközt készít), vagy úgy, hogy *éhen hal* (csoportja elpusztul), vagy úgy, hogy *elvándorol*, vagy esetleg úgy, hogy *agyonveri a szomszéd csoport tagjait*. Bármelyik eset fordul is el , az ökoszisztéma egyensúlya nem sérül; a normál ökoszisztemát „nem érdekli” az, hogy egy-egy nem igazán lényeges elemével mi történik. És ez a m ködés-mód, ez a – mondhatjuk talán így – *természeti feltételekbe ágyazott* technika fennmarad egészen a következ korszak kezdetéig.

Ami tehát a *neolit (mez gazdasági) forradalommal* veszi kezdetét. (A két megjelölés, „neolit” és „mez gazdasági”, mindegyike megjelenik a szakirodalomban. Talán, ha jó figyeltem meg, az els t inkább a történészek használják, a másodikat az emberi tevékenység-gel, gazdasággal foglalkozók. És nem választok közülük, legbizto-

sabb, ha mindenkit használom.) Mi itt a lényeg, mi az elz korszakhoz képest a *technika vonatkozásában* a min ségi különbség?

Ezt jó biztonsággal ki lehet jelenteni: az alap a *termelés* megjelenése. Ami azt jelenti, hogy az ember már nem csak *elsajátítja* (eszközei segítségével) a természetben *adott* dolgokat, hanem *megváltoztatja* azokat: sosemvolt „természeti” objektivációkat hoz létre (konstruál). A *termeszett* búza nem azonos vadon tenyész eldeivel, a *tenyészett* állat nem azonos azzal a vadállattal, amelyből kiteynyéztettek. Ez már *emberalkotta természet*, filozófiai szakkifejezéssel objektiváció, amelyben az ember konstrukciós tevékenysége jelenik meg. És így, ez véleményem szerint kulcsfontosságú mozzanat, az ember *beavatkozik* a természeti folyamatokba, *beavatkozik* az ökoszisztemába is. Átalakítja, módosítja saját természeti környezetét, saját létének természeti feltételeit. (Egyes vélemények szerint ez az igazi „*sb n*”. Ádám és Éva a Paradicsomban *elsajátították*, ami adva volt számukra, aztán ettek a tudás fájáról, megszerezték a „tudást”, ami a technikának is alapja, ki is zettek az Édenkertből, és nekiláthattak „orcájuk verítékével” *megtermelni* a szükségeset.)

Ami ebben a korszakban a technikát illeti, nyilvánvalóan er teljesen fejlődtek (kifejlődtek) az alapvető *termelési eljárások*: a növénytermesztés és az állattenyésgesztes *termelési technikái*. És természetesen jelent sen fejlődtek a *termeléshez* szükséges eszközöket el állító ipari jellegű tevékenységek (technikák). (Eke, szállító- és tároló eszközök, stb.) Szorosan ehhez kapcsolódik – mert ez a fajta eszközfejlődés teremti meg az eziránti szükségletet – az új, a *természetben nem megtalálható* (legalábbis az ember számára felhasz-

nálható formában nem megtalálható) *anyagok* el állítása. A fémek, amelyeket az ércb 1 (vagy eleinte a vasat talán meteoritokból) ki kell olvasztani, az égetett agyag (edény és téglá), a szövött textília, ami a ruházkodásban váltja fel (egészíti ki) az állatb röket. És persze, bár ez már kulturális kérdés, amir 1 kicsit részletesebben kés bb lesz szó, a meglév új anyagok és technikák létrehozzák (lehet vé teszik) a *nem primer szükségleteket*, nevezetesen a m vészi és luxus szükségleteket kielégít újfajta fogyasztási javak kialakulását is. (Dísz-kerámia, szobrok, különleges ruházat, fémb 1 készült ékszerek, stb.) És még: a *letelepedés*, ami a mez gazdasági forradalom egész tevékenység-jellegének következménye és egyben feltétele, megteremti az építés technikáját. El ször csak a barlang-pótló kunyhóét, aztán jön (lásd újfajta fogyasztási javak, luxus) a vár meg a palota is.

Ezek az ipari jelleg tevékenységek azonban ekkor még, ezt hozzá kell tenni, lényegében *alárendelt* (a domináns tevékenységeknek alárendelt) jelleg ek. Lényegében három típusba sorolhatók. El ször is vannak a mez gazdasági termelés eszközeit el állító iparok. Másodjára ott van a „katonai ipar”, a hadviseléshez szükséges eszközök (fegyverek, harci szekerek, stb.) készítése. Ez egyértelm en a *letelepedés* szükségléte: a territorialis védelem követeli meg; az alapvet mez gazdasági tevékenység védelme. Harmadszor megjele-nik a mez gazdasági termelés többletének (amit a társadalmi viszo-nyok itt nem elemezhet változásának következtében már valamilyen uralkodó réteg sajátít el) a *hivalkodó (luxus) fogyasztásba transzpo-nálása*.

Magá az egész termelés azonban gyakorlatilag az egész korszakban végig *domináns jellegét* tekintve *elvileg megújuló* (vagy *megújulható*) forrás-használat. Talán (ha nem nagyon er szakolt ez a kifejezés) *cirkuláris jelleg* er forrás-használatnak nevezném. Alapképlet: szántok, elvetem a búzát, megn, learam, a mag egy részét elteszem, következ évben újra elvetem, ugyanúgy és ugyanolyan búza lesz bel le. Igaz, már itt is akad *elvétel* is: az ércb 1 kiolvasztott réz már sohasem kerül vissza a természetbe, de ebben a korszakban ez még, mint mondottuk, teljesen alárendelt mozzanat. Mint ahogy az ebben a korban már szintén megjelen erd irtás (és karsztosodás) is, mert *elvileg* lehetséges a kivágott fa helyett újat ültetni. (Bár a „körforgás” üteme, id igénye némileg hosszabb, mint a búza esetében, amit a kor emberének nem volt kedve kivájni, vagy inkább nem is gondolt rá, ez azonban sem az elvi lehet séget nem cáfolja, sem nem teszi nem alárendelt mozzanattá a dolgot.)

A cirkuláris jelleg forrás-használat továbbá, és ez szerintem nagyon-nagyon fontos, még nem borítja fel alapjában az ökoszisztema egyensúlyát. „Megbillenti” kicsit (ld. erd irtás), de az objektivációk dönt többsége még „természeti jelleg”. A búzamaggal történ *termel tevékenység* eredménye (az objektiváció) maga is búza; növényb 1 növény. Az állattenyésztés tevékenységeinek eredménye hasonlóképpen újra csak állat. És ezek, növénytermesztés és állattenyésztés, ennek a korszaknak az *abszolút domináns, jellegmeghatározó tevékenységei*.

Még valami tegyünk hozzá az e korban használt *energiafajták miném ségér l.* Az el z – archaikus – korban gyakorlatilag kizárálag

biológiai (emberi, igen kis mértékben állati) energia használódott. Megjelent ugyan nagyon kis mértékben a *h energia* használata (f zés, melegedés), de ez még nem *technikai* használat, az eszközök készítésben nem játszik szerepet. A neolit forradalom utáni korszakban, egészen az ipari forradalomig, az energiahásználat csak kevéssé változik. A *termelési folyamatban* változatlanul domináns a biológiai energia használata, annyi különbséggel, hogy az emberi rovására fokozatosan n az állati. Jelen van és növekszik, bár a biológiaihoz képest még mindig szinte elhanyagolható nagyságrendben (csak *nagyságrendben* elhanyagolható, *fontossága* jóval nagyobb!) a *h energia*. (Fémmunkák, keramika.) A korszak második felében (történetileg inkább csak már a középkorban) növekszik meg jelent sebben a *természeti energiaforrások* (víz és szél) használata. A *h energia*, mondottuk, nagyságrendileg nem jelent s, a víz és a szél egyértelm en *megújuló* energiaforrások. Vagyis ebben az egész korszakban az energiahásználat sem töri meg az *alapvet en cirkuláris jelleg* forráshasználatot, és így nem töri meg az ökoszisztema relatív (és elvi) egyensúlyát sem. (És ezt nem kérd jelezí meg az, hogy az ember már ebben a korban is képes volt visszafordíthatatlan, vagy alig visszafordítható károkat okozni; ld. erd irtások okozta karsztosodás. De tudomásul kell vennünk – idézek egy francia aforizmaszerz t – „A világon minden dolognak van határa, csak az emberi butaságnak nincs.”)

Ennyit tehát a mez gazdasági technika korszakának technikai fejl désér l.

A harmadik korszak a *tudományos-ipari forradalommal* veszi kezdetét.

Jeleztem, szakért k között vita van arról, hová datáljuk ezt a kezdetet. Csak röviden, mert nem tartom lényeget érint nek. Egyesek szerint már a 15-16. században: csillagászat fejl dése (távcs használat és heliocentrikus világkép), „felfedezések kora” és ezzel kapcsolatban a hajózás, térképészeti fejl dése, vízenergia használata már nem csak malmokban, szélmalmok elterjedése, stb. Mások ezeket a fejleményeket csak el képeknél tartják, és az „igazi” technikai forradalom kezdetét a 18. századra, a – közkelet megítélés szerint – angol ipari forradalomra teszik. Az alább jelzend alapjellegzetességek kezdett 1 való megléte miatt ezt az egész nagyjából 500-600 éves id szakot én egyben, az ipari technikai fejl dés korának kezelem.

A korszak technika-fej désének én négy (tartalmi) jegyét vélem leírhatónak. Ezek a következ k:

Az els az *energia-használat változása*. Pontosabban a régebbiek jelent ségének megnövekedésén túl teljen új energiafajták, energia-források használatba vétele. A régebbiek jelent ség-növekedése: a víz- és szél-energia igazi, mondjuk robbanásszer jelent ségnövekedése az *elektromos áram* ipari hasznosítása következtében történik meg. Vízer m vekkel, kés bb már széler m vekkel is termelik az áramot. Ezek azonban változatlanul *megújuló energiaforrások*, tehát használatuk, mint korábban, cirkuláris jelleg . Az energia-használat min ségi változását jelenti viszont a h energia ugrásszer en megnöv , és formáit tekintve is alapvet en megváltozó használata: óriásira n a fémmegmunkálás h szükséglete, megjelenik a g zgép, ami természetesen szintén h energiát hasznosít, megjelennek a szén-alapú áramtermel h er m vek, és végül megjelennek a bels égés

motorok (autó!), amelyek, nevük is mutatja, szintén végs soron h energiával m ködnek. A *min ségi változás* az, hogy azok az energiahordozók, amelyekb l a h t nyerik, már *nem megújuló* források. A szén, az olaj évmilliókkal ezel tt, elég korai földtörténeti id szakokban jöttek létre. *Vannak, de meglétük elvileg is korlátozott.* Ezeket, szükségképpen, csak *fogyasztjuk*. Márpedig ez azt is jelenti, hogy el bb-utóbb *elfogynak*. (Most úgy t nik, a jelenleg becsülhet készleteket és a felhasználás – fogyasztás – jelenlegi ütemét véve figyelembe, hogy történelmileg belátható, és történelmileg nagyon rövid id műlva nem lesznek.)

Tegyük ehhez hozzá, mert logikailag szorosan ide tartozik, hogy ebben a korszakban radikálisan megváltozik az anyag- (nyersanyag-)használat is. Láttuk, hogy már az el z korszakban is megjelent a nem megújuló anyaghasználat (pl. fémek), ez azonban akkor még, jeleztem, *nagyságrendjében* (volumenében) a gazdaság (a termel tevékenységek) egészéhez képest töredék-rész, az alapvet tevékenységeknek (földm velés, állattenyésztés) csak *kiegészít eleme*. Az ipari technika fejl dése ezt változtatja meg. Leglátványosabban a *vas* példája mutatja. Korábban a mez gazdasági termeléshez szükséges egyszer kézi eszközök, valamint fegyverek készítésére használták, az ipari technika alapvet nyersanyagává emeli; a gépek (meg sok minden más, pl. a modern vasúti közlekedés iszonyú mennyiséget igényl sínjei) vasból készülnek. És persze egyéb fémek használata is, csak két példa: az elektromosság terjed használata a réz (vezetékek!), az elektronika fejl dése meg a szilícium (a chipek alapanyaga!) felhasználását, kitermelését növeli meg radikálisan.

Az energia- és anyag-használat változása az *er forrás-használat alapjellegét változtatja meg*. A korábbi cirkuláris jelleg használat helyébe a *lineáris-elragadó* használat lép. Lineáris, mert *egyirányú* a folyamat, és elragadó, mert *elvesz* a meglév b 1 úgy, hogy a pótlásnak elvi lehet sége sincs meg. Mondhatjuk tehát, hogy az ipari technika fejl dése által létrehozott állapotnak els alapvet jellegzetessége a *lineáris-elragadó* er forrás-használat.

A második jellemz a *termelési rendszer* átalakulása. A korábbi id szakban a termelés lényegében elszigetelt, vagy csak *egymás mellettiségben* végzett tevékenységekb l állt össze. A földm - ves rabszolga vagy jobbágy dominánsan egyedül végezte munkáját, vagy, ha például nagy sz 1 birtokon a szüretkor egyidej leg sok ember dolgozott egyszerre, akkor is mindegyik *ugyanazt* csinálta, egymás mellett. A kézm ves iparos természletesen maga dolgozott, legfeljebb segédeket alkalmazott. Igaz, már a rómaiaknál is voltak manufaktúrák, amelyekben (például) több tucat rabszolga egy nagy helyiségben készítette a szabvány formájú amforákat, de itt is csak egymás mellett: mindegyik egy-egy amforát készített, ugyanúgy. A ipari technika létrehozza a *termelési rendszereket*, a zárt rendszerbe szervezett *termelést*. A (modern) manufaktúrát, majd az ebb l kinöv gyárat. Ennek a fajta termelésszervezésnek az a lényege, hogy nem egymás *mellelti*, hanem *egymásra vonatkoztatott* tevékenységekb l tev dik össze, olyanokból amelyekben egyik ember munkája kiegészíti a másikét, a termék csak az egymást kiegészít tevékenységek eredményeképp jöhét létre. (A munkamegosztás rendszerbe szerve-

zése.) Rögvest mondok példát is erre folyamatra, el bb azonban még egy fontos *társadalmi hatást* is jelzik.

Az újtípusú termelési rendszerek kialakulása magával hozza a munka (a tevékenység) *elembertelenedését* (filozófusok által kedvelt szakkifejezéssel *elidegenedését*). Az *emberi* tevékenység egyik alapvet lényegi vonása az, hogy *céltátelez* jelleg . Az ember tudja, hogy mi az a cél, amit el akar érni, legegyszer bben (technikai tevékenységet véve) mi az a tárgy, termék, amit létre akar hozni. A (modern) termelési rendszerekben a munkát végz nek azt sem kell feltétlenül tudni, hogy mi lesz a végtermék, az oda vezet úthoz (a szükséges rész-tevékenységekhez) pedig semmi köze, azt mások jelölik ki. Céltátelez és hozzá vezet algoritmust megtervez *gondolati munkára*, tehát a szorosan vett *emberi* tevékenységre ebben a rendszerben nincs szükség, nem lehetséges. A kett t – a termelési rendszer kialakulását és az elembertelenedést – együtt egy nagyon triviális példán szemléltem.

Példám a négykerek közlekedési eszköz (készítésének) története. Az s a lóvontatta kocsi, a szekér. Ezt a *szekérkészít* iparos készítette (finomabb munkákhoz olykor „bedolgozókat”, mint bognár /kerékgyártó/, lakatos /fém alkatrészek/ is foglalkoztatva). Nagyjából a 19. század elején megjelenik a vállalkozó által m ködtetett *szekérgyártó manufaktúra*. Ebben már munkamegosztás: egy-egy munkás csak egy-egy alkatrészt készít. De az adott alkatrészt még változatlan technológiával, például a 1 csöt kézzel faragva ki. A négykerek járm készítésének következő lépése már nem a lóvontatta szekér, hanem a bels égés motorral hajtott autó. Ezt már – az egésznek és

alkatrészeinek bonyolultságánál, valamint a vas f elemek nehéz megmunkálhatóságánál fogva – már eleve csak szervezett gyárban lehet el állítani. És a szerkezet kényesebb volta miatt már az alkatrészeket is csak géppel lehet megcsinálni. Az ember tehát a gép kezel jávé („kiszolgálójává”) válik. Aztán jön (20. század) a futószalag; nem részletezem. És végül (végül?) a robotizált termelés; ma már, 21. század, technikailag lehetséges olyan tisztán robotokból álló gyártósort kialakítani, amelynél az emberi közrem ködés már csak robotok programozására korlátozódik. Az elembertelenedés végpontja: az ember gyakorlatilag kiesik a termelés folyamatából. Nagy termelési rendszerek kialakulása és ebb 1 következ elembertelenedés – ez tehát az ipari technikai fejl dés második tartalmi jegye.

Tegyük ehhez még hozzá, hogy éppen a termelési rendszerek kialakulása más – nem ipari – területen is alapvet változást hoz. Említettem, hogy természetesen ebben a korszakban is jelen van a mez gazdaság. Csakhogy annak *szerkezeti alapjellege* megváltozik. Megjelenik, és lassan dominánssá válik az *iparszer en szervezett* (nagyüzemi) mezgazdaság. Ami így teljesen beilleszkedik a domináns ipari technikai fejl désbe.

A harmadik a *tudás-felhasználás* változása. Itt két dolgot tartok fontosnak. Az egyik eléggé magától értet d : a robbanásszer en fejl d technika egyre több tudást kell, hogy használjon. Elkezdi *megeresni* a számára szükséges tudásokat. A hajósok, amikor fontossá kezd válni a hosszú távú, földrészek közötti kereskedelem, a csillagászat felé fordulnak, a legújabb (csillagászati) *megismérések* alapján alakítva ki fejl d tájékozódási eszközeiket. Aztán, és ez lesz a másik

dolog, egy id után már nem találják meg eleve adottan a szükséges ismereteket, ekkor a technika – bizonyos értelemben és némi közvetítéssel – *megrendel* ként lép fel. Hogyan?

Észre kell venni, hogy a „*tudástermelésnek*” több szintje van. Az els , a fogalmi rendszert tekintve legáltalánosabb szint a *tudomány*. Amely, mint korábban szó volt róla, alapjában és lényege szerint a *megismerésre* törekszik, eközben, ez lényegéb l következik, van egy saját bels *önfejl dése*: a már megszerzett ismeret gyakran mintegy kikényszeríti a továbblépést új ismeretek, új megismerés felé. Eközben „nem tör dik” az ismeretek felhasználhatóságával; nem ez a dolga, nem ez a funkciója. A tudástermelés másik végpontja a szigorúan praktikus tudás létrehozása, mondjuk talán legegyszer bben úgy, hogy egy *konkrét termék megtervezése*. A kett között a közvetítés több fokozata lehetséges, a lényeg az, hogy a tudomány eredményei között meg kell keresni azokat az elemeket, amelyek megfelel „átfordítás” után termék-tervezés alapjául szolgálhatnak. Az újabb szóhasználatban ezt a „közvetítést” szokták *innovációnak* nevezni. (Ami természetesen, ha nem is nevezték így, nagyon-nagyon régen meglév dolog; újabbkori példával amikor az elektromágnesesség felfedezése alapján megtervezik a dinamót.) A technika a „tudástermelésen” belül közvetlenül nem a tudománnyal, hanem az innovációval szemben lép fel megrendel ként. „Sok árut akarok gyorsan és biztonságosan szállítani, a lovas szekér lassú, bizonytalan; találjatok ki valamit” – mondják a technika emberei. És akkor jön az, hogy valakik *gondolati úton konstruálnak sosemvolt tárgyat*, ez is „tudástermelés”. És megtervezik a mozdonyt. Figyeljünk jól! A mozdonyt

nem azért találták ki, mert valakinek az volt a fixa ideája, hogy kellene a már a görögök által is ismert g zenergiával kezdeni valamit, hanem azért, mert *szükség volt rá*. Mert a technika (a termelés) fejl dése *kikövetelte* (megrendelte) a szállítás forradalmatítását. Így a technika a tudomány (innováció, vagy más, egyáltalán a *tudástermelés*) alakulásának az eredeti, lényegében *felhasználó szerepb l* annak – a tudományfejl désnek, a tudástermelésnek – „aktív aktorává” vált.

A negyedik jellemz jegy a *fogyasztási struktúra* átalakulása. Ez egyfel 1 azt jelenti, hogy részben az egyre gyorsuló urbanizáció (városias életformák alakulása), részben az újfajta termelési eljárások eredményeképp újfajta szükségletek és mer ben újtípusú fogyasztási javak (pl. elektromos szerkezetek, konfekció-ruházat) jelennek meg. Másfel 1, és valószín leg ez a fontosabb, megjelenik a „*termelésvezérelt fogyasztás*”. Chomsky egyesen a „*fogyasztók gyártásáról*” beszél.⁶⁸ Mit jelent ez? Azt, hogy a termelés nem (csak) *terméket* termel már, hanem a *termék iránti szükségletet* is. Ez a t kés termelés logikája: a megtermelt terméket el kell adni, a profit érdekében többet kell termelni (err 1 a kérdésr 1 rövidesen többet is fogok mondani), a több terméket is el kell adni. A „*szükséglet-termelés*” igen sikeres eszköze a reklám, a marketing. Van olyan becslés, amely szerint minden terméknek, amit megveszek, minimum harmad-fele nem olyan holmi, amire valóban szükségem van, hanem olyasmi, amir 1 a reklám (marketing) elhitette velem, hogy azt meg *kell* vennem. (Komoly szakért k szerint a mai mobiltelefon gyártás úgy m ködik,

⁶⁸ Noam Chomsky: Rekvíem az amerikai álomért A vagyon és a hatalom koncentrációjának tíz alapelve, Napvilág Kiadó, 2018; 127. o.

hogy a készüléket nagyjából egy év használat után fizikai vagy erkölcsi kopás miatt ki *kell* cserálni.)

Itt, mintegy a technika-fejl dés ama bizonyos harmadik korszakának összefoglaló következményeképp, két dolgot kell erre a hangsúllyal leírni.

Az egyik az, hogy ez a „fejl dés” (nagyon nem véletlenül használtam az idéz jelet!) *alapvet en megbontja az ökoszisztema egyensúlyát*. A lineáris-elragadó jelleg anyag- és energia-használat *elvileg is* megváltoztatja az ember-környezet viszonyt. Az els – archaikus – korszakban még teljesen egyértelm en része az ember a környezetének. A második – mez gazdasági – korszakban még mindig dominánsan elsajátítja-felhasználja az *adott* lehet ségeket, magát a környezeti feltételrendszeret csak kis mértékben módosítja. (Az egyiptomi földm velés a Nílus áradására épül, mégpedig az ember által nem befolyásolt áradására, és csak annak felhasználását teszi hatékonyabbá a csatorna- és gát-rendszerrel.) Ezek a beavatkozások még nem *borítják fel* az ökoszisztema-egyensúlyt, ámbár annak – az egyensúly-felbomlásnak – az *el feltételét* a technika akkori fejl dése már létrehozza. (Például az ember ebben az id szakban dolgozza ki a nyersanyagok – pl. a fémek – *elragadó* jelleg használatának módját, ami azután majd a következő korszakban válik *jellegadó* nagyságrend vé és fontosságúvá.) A harmadik – ipari technika – korszakban az ember elkezdi átalakítani saját természeti környezetét, és visszafordíthatatlan (tehát lineáris, már nem cirkuláris), és a természeti folyamatokat gyakran súlyosan károsító jelleg változtatásokat hajt végre. (A Nílus áradását „szabályozó” asszuáni gát felépítése, a

klíma-egyensúlyt jelent s mértékben biztosító es erd k irtása.) A jelszó: „az ember uralkodik a természet felett”. Ez az egész folyamat az ökosziszterna egyensúlynak a *teljes felborulását* jelenti. Ez az egyik dolog, ami az ipari technikai fejl dés által létrehozott helyzet *min ségi újdonsága*.

A másik er s hangsúlyt igényl dolog részben már kivezet a technika világából, de itt is szólni kell róla. Ez pedig az, hogy az ipari technikai fejl dés radikálisan – mondhatni, ebben is *forradalmi jelleggel* – átalakítja a *társadalmi viszonyokat* is. (Pontosabban, mint efféle esetekben minden, óvakodnunk kell az egyirányú ok-okozati viszony tételezését l. A társadalmi viszonyok változása egyfel 1 következménye a technika – a termelés – változásának, másfel 1 oka is annak. Jobb, ha úgy mondjuk, hogy *együtt járnak*.) A társadalmi viszonyok változásának lényege, hogy kialakul egy új társadalom-szervez dési alakzat: a *kapitalizmus*.

Itt megint egy *fogalomértelemez* közbevetést kell tenni. A „kapitalizmus” kifejezést a szakirodalom rengeteg különböz jelentésben használja. Nem itt van a helye annak, hogy filológiai fejezetekbe bonyolódjunk. Elég annak jelzése, hogy egyik végleten a szót tisztán nyelvi-mentális alakzatként, valamilyen *ideológiaként* használják és értelmezik, a másik végleten meg tisztán és kizárálag, mint a *gazdaság-szervezés* egy formájának jelzéseként. Nem tehetek itt se mást, mint rögzítem, ebben az írásban én mit értek a kapitalizmus fogalom alatt.

A lényeg: a kapitalizmus komplex, a társadalmi élet egészét és minden jelent sebb részét átfogó társadalmi – gazdaságot, politikát,

szellemi-kulturális szférát átható – viszonyrendszer. Definíció-szer en: *a kapitalizmus olyan társadalmi-gazdasági forma és viszonyrend, amely a t ke- és áru-viszonyra épül.* Ahol a t keviszony azt jelenti, hogy a termelés domináns formája a t kés termelés. Ennek lényege: a t kés (eredetileg pénztulajdonos) biztosítja termelés *feltételeit* (gyár; épületek, munkaeszközök, anyagok), és a munkás m ködteti azokat. Az áruviszony lényege pedig: a termék, áruként, a *piacra* kerül. A kifejlett kapitalizmusban – ennek meglétét id ben különböz országokban különböz id pontra, nagyjából a 18-19. századra tehetjük – lényegében *minden* fogyasztásra alkalmas dolog, beleértve például a m alkotásokat, végtére a tudást is, áruként, a piacon cserél gazdát. A m alkotást is adják-veszik, a tudásért tandíjat fizetnek. Az áruk, a fogyasztási javak a fogyasztóhoz a *piac közvetítésével* jutnak el.

Ez tehát a kapitalizmus. Az a társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyrend, ami az ipari technikai (tudományos) forradalommal együtt kialakul. És amelynek sok egyéb tartalmi sajátossága mellett (amelyekr l itt nem szólok) van egy olyan mentális-kulturális-ideológiai összetev je, ami gondolatmenetem f árama szempontjából kitüntetett jelent ség .

A t kés termelés egyik *lényegi*, bens , a dolog lényegéb l következ tulajdonsága a b vittet újratermelés követelménye. Harari ezt így fogalmazza meg: „A kapitalista tan els és legszentebb parancsolata így szól: ‘A termelés hasznát a termelés további növelésébe kell fektetni’”⁶⁹ Hosszabb távon t késként csak az maradhat fenn, aki

⁶⁹ Harari: Sapiens, 282. o.

a profit egy részét nem fogyasztja el és nem halmozza fel, hanem a termelés b vítésére (mennyiségi vagy min ségi fejlesztésére) fordítja. A *piaci verseny* kényszeríti erre. Ha nem teszi, piaci verseny-ellenfelei (akik természetesen fejlesztenek) elveszik piacát, tönkremegy. A növekedés-követelmény tehát a t kés gazdaság egyik *alapértéke*. És ez törvényszer en áttev *dik* a gazdaságon kívüli szférákra is. (Törvényszer en, mondomb, hisz tudjuk, a társadalom létszférái megbonthatatlan kölcsönkapcsolatban állnak egymással.) És így kialakul, mint a kapitalizmus egészének egyik alapértéke: a *növekedés mítosza*. Eszerint a társadalomban az a „legf bb jó”, az az egyik alapvet értékmér, a fejlettség-fejl dés mértéke, ha növekedik. (Látjuk, a modern társadalmakban a *fejlettség* mér száma, illetve annak növekedése a GDP. Ha nagy és növekedik, akkor minden rendben van, ha nem, akkor baj van.)

Csak közbevet leg jegyzem meg, mert egyáltalán nem tartozik szorosabban jelen gondolamenethez, de nem állhatom meg, hogy ne jelezzem a növekedés-mítosz egy sajátos kiágazását. Az európai típusú modern társadalmak egyik ideológiai alapvetése, hogy az a jó, az a kívánatos, hogy növekedjék az adott ország népessége. Ez egyértelm en a modern – a kapitalizmussal együtt kialakuló – *nemzetállamok* ideológiája: a saját-nemzet erejét az adja, ha mi vagyunk többen, ha egyre többen vagyunk. Ez az alapja, végs fokon tehát a kapitalizmus növekedés-mítosza, minden oly pusztító hatású nacionálizmusnak.

A növekedés-mítoszhoz még csak annyit kell hozzátenni, hogy ez az *emberi „fejl dés”*, a Homo sapiens m ködésmódjának rettene-

tes, és a jelenlegi globalizációs trendek alapján alig kikerülhet *önpusztító csapdája*. Mert nem nehéz belátni, – józan ésszel, racionális gondolkodással – hogy *a növekedés elvileg sem lehet korlátlan*. A lineáris-elragadó jelleg mozgásrend óhatatlanul az „elragadott” javak elfogyásához vezet. Mondják, mire a szén és olaj elfogy, majd jön az atomenergia. Az uránérc mennyisége is véges. Akkor majd jön a fúziós energia. Az annak alapját képez hidrogén mennyisége is véges. Majd jönnek a „megújulók”. A szélenergia hasznosításhoz szép nagy lapátkerekek kellenek, amik viszont vasból (vagy m anyagból, ami szintén nyersanyagokból, nem a semmib l lesz) készülnek, és a vas (m anyag) mennyisége is véges. Benne vagyunk, jelenleg ez létünk alapja, egy növekedés-mítoszra épül mozgásrendben, amir l tudjuk, hogy korlátozott. Ki tudunk keveredni ebb l a csapdából? Növekedés-mítosz; ez már eminensen *kulturális kérdés*. Így hát röviden ki kell térnünk a *kulturális evolúció* kérdéskörére.

Második (közbens) gondolatmenet az emberi gondolkodás kifejl - désér l (Hararinál: Kognitív forradalom⁷⁰)

Azért csak „közbens ”, mert nem tartozik szorosan jelen gondolatmenet(ek) f tárgyához. De mégis szükség van rá, ha csak nagyon érint legesen is, mert a *gondolkodás a kultúra, a kulturális evolúció* alapja, ebben az értelemben természetesen alapja és feltétele a tudomány-technika fejl désének is.

⁷⁰ Ld. Harari: Sapiens

Csányi Vilmos alapvet fontosságúnak tartja a *hiedelmek* megjelenését. A hiedelem: „Hiedelmen értünk minden olyan gondolati konstrukciót, amely az ember elméjében a küls vagy bels világáról kialakul.”⁷¹ A lényeg: a doleg minden valami konkrét tapasztalatból indul ki. Ezt – gyakran így-úgy rövidített formában – *kommunikáljuk*, ez az *emberi* rész. Amit a dologról „tudunk”, gondolunk, azt *elhisszük*, a másokról átvett – kommunikált – gondolatokat valóságnak tartjuk. (Merthogy magunk mindenent nem tapasztalhatunk meg; az emberi közösség lényege éppen az, hogy meg tudjuk osztani a tapasztalatainkat.) Az így létrejött gondolat tulajdonképpen a hiedelem.

Ugyanakkor ezzel együtt Csányi kulcsfontosságúnak tekinti az ember – csak rá jellemz, az állatvilágban nem található – *konstrukciós képességét-készségét*. A konstrukció: „Konstrukciónak általában valamilyen tárgyat értünk a minden napokban, de konstrukció egy vállalat szervezeti felépítése, és persze minden elbeszélt, leírt történet is.”⁷² Az ember modellez a környezetét, végs soron egy modell a nyelv is, annál azonban eljutunk az absztrakcióhoz. Az emberi elme képes az absztrakciókat is konstrukció tárgyául használni, így képes olyan konstrukciókra is, amelyeknek nincs meg a megfelel je a tárgyi világban.⁷³

A konstrukció tehát olyan gondolat vagy tárgy megalkotása, ami vagy egyáltalán nem létezik (mesék, mítoszok), vagy (valamilyen tárgy) a természetben nem található, emberi készítmény. (Szokásos

⁷¹ Csányi Vilmos: Íme, az ember A humánetológus szemével; Libri, 2015, 43. o.

⁷² I.m. 187. o.

⁷³ Id. i.m. 187-222. o.

filozófiai megnevezéssel *objektiváció*.) A lényeg itt az, hogy az adott tárgy képe – mivel a természetben nem található, tehát nem szárma-
zhat közvetlen érzékelésb 1 – *gondolati konstrukció*. Egy tárgy, pontosabban egy valamire (bármire: termelésre, gyönyörködtetésre, imádatra) használható tárgy *csak* úgy készülhet el, ha a készít, tudván, mire akarja használni, *megtervez* azt, létét *gondolatilag anticipálja* (el re-tételezi). Ez a (tervez) tevékenység *nem közvetlenül fogyasztásra* irányul, hanem egy kés bbi fogyasztás *el feltételét* jelenti; mintegy közvetít ként lép be az ember és a természet közé. És ez mindenképpen valamilyen *fogalmi gondolkodást* (vagy legalábbis legprimitívebb formájában is annak – a fogalmi gondolkodásnak – közvetlen el zményét, genetikai alapzatát) jelenti. Csányi Vilmos írja az eszközhasználatról és szerszámkészítésr 1: fogásban él majmokat meg lehet tanítani arra, hogy k b 1 szerszámnak alkalmas szilánkokat törjenek le. De „... a majmok csak egyetlen szilánkot hajlandóak letörni, míg az olduvai ipar /2-1,5 millió évvel ezel tt/ ... gondos ütésekkel sok szilánkot hasítottak le... *Ilyen teljesítményhez feltétlenül szükséges az, hogy a készít el re elképzelje a végterméket, ...*”⁷⁴ (Az én kiemelésem – B.P.)

Tudjuk, hogy *szerszámot*, tehát valami munkavégzésre alkalmas eszközt, el ször a *Homo habilis* készített, úgy másfél, két millió évvel ezel tt: *pattintott* k eszközöket „gyártott”. A követ *megmun-kálta*, hogy olyan – el re elgondolt!!! – eszközt készítsen, amellyel majd az élelmet könnyebben tudja megszerezni-feldolgozni. Tehát

⁷⁴ Csányi Vilmos: Az emberi természet; Vince Kiadó, 1999, 99. o.

agyában ott kellett legyen a majdani zsákmány képzete, és közvetlen tevékenysége el tt ott kellett legyen a *megmunkált szerszám* gondolati konstrukciója is, aminek alapján azután elkészül az objektiváció, a tárgyi konstrukció, a konstruált tárgy.

Többen, Harari is, részben Csányi is az *emberi gondolkodás* megjelenését a *beszéd* kialakulásához kötik. Mondván, hogy az teszi lehet vé nem csak a közvetlen kommunikációt, hanem a tudások-tapasztalatok átadását, generációk közötti közvetítését is. Harari így ír:” Nyelvünk valóban egyedi vonása ... az információközlés olyan dolgokról, amelyek nem is léteznek. Tudomásunk szerint csak az ember képes olyasmir 1 beszélni, amit nem látott, érintett vagy szagolt.” (34-35. o.)⁷⁵ Azt gondolom, hogy nem csak a *beszéddel* képes az ember kommunikálni (másik ember tudomására hozni) olyan dolgokat, „amit nem látott, érintett vagy szagolt.” A tapasztalat-átadásra b ven a beszéd megjelenése el tt már a *Homo habilis* is képes volt; ezt bizonyítja az is, hogy a technika (a k eszköz készítésének technikája) képes volt generációk sokaságának egymásra épül tapasztalatai alapján tovább fejl dni, hogy végül eljusson a csiszolt k korszak „csúcstechnológiájához”.

Ha ez így igaz – márpedig ezt kivételesen elég magabiztos-sággal igaznak tartom –, akkor az *emberi gondolkodás* (csíráinak) megjelenése jóval korábbi, és nem a *beszédhez*, hanem a *technika* (használati tárgyak konstrukciója) megjelenéséhez köthet (és persze a társas együttélés, a „közösségegiségek” formarendjének alakulásához; ezt

⁷⁵ Harari: Sapiens; 34-35. o.

azonban itt nincs tér mégoly röviden érinteni sem). És éppen ezért ehhez köthet a *kultúra* (vagy legalábbis kultúra-el zmény) megjelenése is. (Anélkül, hogy itt is fogalom-tisztázásba belemennék, csak jelzem, hogy a filozófiai-antropológiai értelemben vett kultúra minden azon *emberi objektivációknak* összessége, amelyeket társas mivoltában, közösségiségében az ember létrehoz. Beletartoznak tárgyak, eljárások, szokások, normák, hiedelmek, közösségen belüli viszony-formák.) Ahogyan Csányi Vilmos megfogalmazza: „Az emberi kultúrák lényegében a szociális vonzódás, a kommunikációs kényszer és a tárgyszeretet által folyamatosan m ködtetett funkcionális szabály-rendszerek.”⁷⁶ Ennek értelmében a valamilyen szint szervezettség csoportban él, szerszámkészít Homo habilisnál is joggal beszélünk (el)kultúráról; talán nem véletlen – utaltam rá korábban – hogy olykor „*olduvai kultúráról*” beszélnek. Márpedig amint megjelenik (bármily kezdetleges, „el ” formában is a kultúra, elkezd dik – mint az evolúció *nem* biológiai ága, sajátosan az *emberi* evolúció formája – a *kulturális evolúció*. Amelynek, ez gondolatmenetem e részének a lényege, integráns eleme a technika fejl dése. Ez a technika-fejl dés természetesen akkor és csak akkor válhat tartós elemmé, ha pozitív hatású a faj fennmaradása és szaporodása számára. Hogy a pozitív hatás miként fordulhat át ellenkez járe, arról a következ „gondolatmentben” lesz szó.

Ezért volt szükséges ez a „közbevetés”. Hogy megmutassuk: az *emberi fejl dés* folyamatában, az *emberré válásban* a kezde-

⁷⁶ Csányi Vilmos: Az emberi természet, 247. o.

tét 1 jelen van a technika, mint a kultúra egyik alapeleme, az nem csak a „tudományos forradalomban” játszik megatározó szerepet. Igaz, fejl dése – a technikáé – sok tízezer-százezer, alkalmasint millió évig nagyon lassú. (Még a neolit forradalom után több ezer évvel is a mez gazdasági termelés is alig fejl d formákban zajlott.) A látványos, ugrásszer technika-fejl dés valóban csak nagyjából a 15-16. századtól kezd d en történik, amikor az els megfontolásban leírt min ségi változás bekövetkezik. Csak arra akartam felhívni a figyelmet, hogy ezt a „ugrást” egy nagyon lassú, nagyon-nagyon hosszú, de szakadatlan fejl dés el zte meg. Ennyiben a technika fejl dése nem újdonság (mint pl. Harari gondolja), hanem az *emberi evolúció* egyik kezdetű 1 jelenlév összetev eleme.

És akkor jöhét a *harmadik gondolatmenet*; amit azonban itt nem kell részleteznünk, mert az *evolúciós megszaladás* jelenségér 1 szól, amit az el z írásban („Megszaladás” és szociológia) írtunk le.

A kérdés csak az, hogy mi köze a megszaladásnak a technikához?

Csak annyi, hogy megítélém szerint *az ipari technika, ez a „technikai világ” egyértelm en sajátos megszaladási jelenség*. Mire alapozom ezt?

Az els gondolatmenetben vázoltam a technika fejl dését. Az els – archaikusnak nevezett – korszakban teljes mértékben, a másodikban – mez gazdasági – pedig még mindig dominánsan „rendjén való”, evolúciós értelemben pozitív, az emberfaj megmaradását és fejl dését egyértelm en el mozdító jelleg a technika. A harmadik korszakban – tudományos-technikai forradalmat követ ipari technika-

fejl dés – alapvet en változik a helyzet. A technika robbanásszer en gyors fejl dése, mégpedig a *lineáris-elragadó jelleg* fejl dése (növekedés-mítosz!) elkezdi visszavonhatatlanul rongálni (ld. energia- és anyaghasználat leírt sajátosságai) a természeti-környezeti *létfeltételeket*. Felborul az ökoszisztéma egyensúlya, és így a „megfuttatott jelleg /nem tud/ egyensúlyba kerül/ni/ a természetes szelekció folyamataval.” (Miklósi Ádám fentebb idézett megfogalmazásának némi kib vítése.)

Arról van tehát szó, hogy, úgy t nik, az ipari technikai fejl dés „begyújtja” a technika (nagyjából két millió éve tartó!) lassú evolúciós fejl désének *megszaladását*. Ami *gyorsuló ütemben* éli fel – ld. lineáris-elragadó forrás-használat, annak is megszaladása – a meg nem újuló és véges mennyisége er forrásokat. A következmény? Err 1 kell még szólni a következő gondolatmenetben.

Negyedik gondolatmenet: konklúzió; mi következik az elmondottakból?

Próbálunk szigorúan a *logika* szabályai szerint eljutni a következtetéshez!

Az el z három részben megkíséreltük az egész gondolatmenet szempontjából alapvet en lényegesnek tartott elemek vázlatos leírását. Ezekb 1 adódnak a *premisszáink* (a kiinduló pontok). Megkísérlem nagyon röviden összefoglalni ket.

Premissza 1. : A technika (kapcsolódóan a „tudomány”, a tudás és annak átadása) kezdett 1 fogva jelen van az emberi faj kialakulásában. Fejl désének els két korszakában beilleszkedik az

ökoszisztémába, így *egyensúlyi fejl désnek* tekinthetjük. A harmadik korszakban az egyensúly megbomlik; ld. még Premissza 2.

Premissza 2. A technika evolúciós fejl dése (alapvet en a kulturális evolúció része) hosszú ideig (az els korszakban egyértelm en, a másodikban is még dominánsan) lassú, és tempójánál, valamint jellegénél (cirkuláris jelleg forrás-felhasználás) éppen az emberi társadalom fennmaradásához szükséges nagyságrend és jelleg . A harmadik korszakban azonban *elkezd dik a lineáris-elragadó jelleg forrás-használat*, és egyben kialakul az az elv, hogy „az ember ural-kodjon a természet felett” (a növekedés mítoszának ez is a következménye), és ezért megborul az egyensúly.

Premissza 3. A harmadik korszakban a technika evolúciója *megszalad*: „.... vagyis egy tulajdonságot optimális paraméterein túl, minden korlát nélkül változtat, növel,...” (Csányi) Ez a tulajdonság tehát a technika fejl dése, amely itt, ebben az id szakban „fékevezett” (ld. idézett könyv címe) lesz. Ehhez, kiegészít leg, vegyük még hozzá a populáció megszaladását, a népességrobbanást, ami (lásd növekedés-mítosz, azon belül a nemzet népességszaporodásának értéke) jelenleg szintén megállíthatatlannak t nik.

Konklúzió: Az evolúciós folyamat akkor normális, ha „.... az evolúció szintje: a szintek evolúciója addig tart, amíg egy egységes replikatív rendszer alakul ki, ez az evolúciós *egyensúly* állapota”.⁷⁷ És „ha ez nem jön létre, /illetve, teszem hozzá, talán jogosan, ha az *egyensúly* megbomlik/ akkor elképzelhet a populáció kihalása. És

⁷⁷ Csányi Vilmos: Az evolúció általános elmélete; Akadémiai Kiadó, 1979, 127. o.

éppen ez lehet a mondottak alapján a technika (és a populáció) megszaladásának végs következménye. (Tegyük – csak így, zárójelben – hozzá, hogy ez, mármint egy faj kipusztulása, evolúcióelméleti néz pontból egyáltalán nem kivételes: rengeteg evolúciós „zsákutca” létezett, amikor is kialakult egy új faj, létezett hosszabb-rövidebb ideig – Csányi szerint egy faj átlagos élettartama 8-12 millió év – aztán ezért vagy azért kiderült, hogy mégsem életképes – vagy csak a változó feltételekhez már nem tud alkalmazkodni –, és kipusztult. Az is lehet, hogy a *Homo sapiens*, mint faj, és ezt éppen a technika megszaladása mutatja meg, ilyen evolúciós zsákutca.

És akkor kikerülhetetlen a nagy kérdés: tehetünk-e valamit, mit tehetünk e végs következmény elkerülése érdekében? Miklósi Ádám ezt írja (idéztem, most megismétlek): „...igazából csak globális, és ‘kultúra feletti’ szabályozóktól várható a megszaladási jelenségek megállítása, ezek kialakulása azonban hosszú, többgenerációs folyamat, tehát ma nincs más, amit tehetnénk, mint a ‘kis lépések politikája’.” Nem tudom, mert nem ír róla, hogy mik lehetnének ezek a „kis lépések”. Megpróbálok néhány, általam nélkülözhetetlennek gondolt „nagy lépést” megfogalmazni. (Nyilván nem az összeset; nem vállalkozhatom átfogó „emberiség-ment program” kidolgozására. Csak a – szerintem – legfontosabbakat jelzem.) Ezek:

1. A növekedés mítoszának megtörése, az állandó növekedés miel bbi leállítása. (Megkötések: a./ A „miel bbi” voltaképpen azt jelenti, hogy csak akkor és úgy, hogy minden ma él embernek ki legyenek elégítve 21. századi szinten a primer szükségletei. b./ A „fenntartható fejl dés” szlogenjét el kell felejteni. Egy fejl dés akkor

„fenntartható”, ha nem éli fel forrásait. Meg kell találnunk a – földi viszonyaink közötti – *fenntartható létezés* formáit. Fontos itt, hogy „földi viszonyaink közötti”. Vannak elképzélések – komolyan veend tudósok részér 1 is – amelyek szerint az emberiség fennmaradását a más bolygókra település, vagy azok benépesítése jelenti. Ebben nem tudok hinni. Jelenlegi, és a belátható jöv ben rendelkezésünkre álló technikával több száz (vagy akárcsak tucatnyi) fényévnyire lév bolygókat nem tudunk elérni úgy, hogy *kell számosságú* embert eljuttassunk.)

2. A népességnövekedés leállítása. Szakért k szerint a Földnek van egy eléggé korlátozott eltartó képessége; a jelenlegi 7,5 milliárd ember ennek vagy a határán van, talán már túl is haladta; lényegesen többet biztosan nem bír el.

3. A technikai fejl dés *irányának* (célkit zéseinék) „átállítása”. A jelenlegi irány: fogyasztás-növelés és fogyasztás-formálás a növelés érdekében. A szükséges irány: fogyasztás „*szinten tartása*” (külön nagy kérdés, mi lehet ez a fenntartható szint), és ezzel együtt és ennek érdekében a fogyasztás „normalizálása”; a felesleges fogyasztások, a hivalkodó fogyasztások leépítése.

Elképzelhet egy ennyire radikális változás-sor elindítása? Igen, *elképzelhet*. De, hogy *megvalósítható-e*? Hogy *hajlandó-e* az ember, a *Homo sapiens*, el szedni a józan eszét? Ebben már kétségem van. (Idéztem korábban egy aforizmát: „A világon minden dolognak van határa, csak az emberi butaságnak nincs.”)

Én azért, bölcsébbet nem tehetvén, *reménykedem*. Mert:

Szubjektív zárlat (nagyon szubjektív)

Valahol a Budai hegyekben, volt egy öreg erd (akkor még volt; vajon ma is megvan még?) eldugott sarkában volt egy kis (általában) ember nem járta tisztás. Kiskölyök koromban nagyapám egyszer-egyszer, kis kirándulásképp, elvitt oda. Leheveredtünk a zöld fűre, csak néztük a felhők játékát, elvoltunk nyugodtan-csendben. Nagyapám, csak hogy tudjam-megérezzem, miről van szó, mesélt a bokrokról, fákról, madárhangokról, bogarak zümmögéséről, mókusról, zről.

Amikor fiam kiskölyök volt, egyszer-egyszer, kis kirándulás-képp, elvittem oda, arra az ember nem járta tisztásra. Leheveredtünk a zöld fűre, csak néztük a felhők játékát, elvoltunk nyugodtan-csendben. Én, csak hogy a kölyök tudja-megérezze, miről van szó, meséltem a bokrokról, fákról, madárhangokról, bogarak zümmögéséről, mókusról, zről.

Nagyon akarnám, hogy majd ha fiamnak kiskölyke lesz (remélem, lesz), kiviszi, kiviheti még azt, a kiskölykööt oda, arra az ember nem járta tisztásra. Majd leheverednek a zöld fűre (hinni akarom, lesz még zöld fű), csak nézik majd a felhők játékát, ellesznek nyugodtan-csendben. Fiam, csak hogy a kölyök tudja-megérezze, miről van szó, mesélni fog (jó lenne bízhatnom benne, lesz még miről) a bokrokról, fákról, madárhangokról, bogarak zümmögéséről, mókusról, zről.

A *racionalitás* olykor bizony szkepszishez vezet. Én azért *reménykedem...*

És akkor végül is mit tegyük, mit TEHETÜNK mi, világ-döntésekbe beleszólni nem nagyon tudó „kisemberek” most és itt?

Vélem, nem lehet másként, az egyetlen EMBERI (mert emberhez méltó) magatartás az, hogy minden napjainkban tesszük a ránk szabott dolgokat, legyen az gépszerelés, gyógyítás vagy tanítás, tesszük becsülettel és t lünk telhet en jól, úgy MINTHA volna hosszú távú jöv je az emberiségnek. Hátha összeadódik bel le valami...

Utóirat

Már majdnem kész voltam ezzel írással, amikor megjelent Marosán György cikke.⁷⁸ A szerz fizikus-filozófus, egyetemi tanár, szakkönyvek szerz je; gondolom, szakembernek tekinthet ; jogos komolyan ráfigyelni. Írása olvastán úgy éreztem, meger sít: tán mégsem egészen istent l (tudománytól) elrugaszkozott agyrém az, ahogyan én látom a dolgokat. Tán magam mentségéül is ide iktatom hát cikkének (idézetekkel történ) kivonatát.

„A világ multipoláris és decentralizált lett, egyes részei – az országok és létszférák – egymástól elválaszthatatlanná váltak, az államok és az egyének megkérd jelezhetetlennek vélt szuverenitása megsz n ben van. A világ egy olyan zenekarra hasonlít, amelyben sok a zenész, senki nem figyel a másikra, mindenki a maga nótáját fújja, és sehol egy mindenki által elfogadott karmester.

.....

A Föld – gazdaságostul, nemzetállamostul és környezetestülp – globális ‘közlegel vé’ vált. A közlegel egykor a falu melletti rétet jelölte, ahova a gazdák a teheneiket hajtották ki. A közösségi jóléte a

⁷⁸ Marosán György: A globális Rubik-kocka; Népszava Szép Szó melléklet, 2019. 01. 26. 2-3. o.

közlegel állapotától, az pedig a lelegalhat f mennyisége és a legelész tehenek száma közötti kényes egyensúlytól függött. Ha az egyensúly megbomlott – mert túl sok állatot hajtottak a legel re – bekövetkezett a ‘közlegel tragédiája’.

.....

A kutatók alig két hónapja tárta a világ elé: közlegel vé vált bolygónk kritikus ponthoz érkezett. Ha az önmagukat mindenki más elé helyez nemzetek az emberiség közös érdekét figyelmen kívül hagyják, és nem veszik figyelembe a jöv nemzedékek szempontjait, katasztrófa következhet be.

.....

A XXI. századba átlépve azonban a világ komplex és kaotikus lett. Mivel a folyamatok áttekinthetetlené váltak, az addig bevált modellek rendre ‘megbicsaklottak’. Tanácsaikat követve nemhogy helyreállt volna, inkább megzavarodott a világ kényes egyensúlya: ... Míg a szakemberek világlátásának ‘vakfoltjai’ régebben nem okoztak látványos problémát, napjainkban egyre több nem várt mellékhatással, az eredeti szándékot az ellentétre fordító következménnyel szembesülünk.

.....

...Ezért megkerülhetetlen a tudósok – végs figyelmeztetésnek szánt – felhívása: *alig másfél évtized áll rendelkezésre a környezeti katasztrófa elkerülésére.* (Az én kiemelésem B.P.)

.....

...Akár jó hírnék is tekinthet : egy hatékony stratégia megalkotásához nem a tudósok szakértelme a ‘sz k keresztmetszet’.

Viszonylag rövid id alatt létrehozhatók azok a komplex modellek, amelyek segíthetnek elkerülni a ‘globális közlegel t’ fenyeget veszélyeket. ... Ám ha megszületnek is ezek a komplex modellek, a politikusok nehezen vehet k rá használatukra.

A modellek ugyanis – a világ bonyolultsága miatt – többnyire a hétköznapi logikával ellentétes következtetéseket sugallnak. A politikusok ebb l azt olvassák ki: a tudósok ajánlásait követve csökkennek újrválasztásai esélyeik.

.....

Az emberiség mai állapota tehát azt vetíti el re: világunk sodródni fog. ... A következmény: a megbomlott egyensúly helyreállítás – ha sikerül – a **szükségesnél tovább** tart, ... (Az én kiemelésem B.P.)

Jogos a kérdés: miért nem kínálok optimistább képet? ... Megpróbálok ... realista lenni. Abban bízom, hogy a tudósok viszonylag gyorsan elénk tárják a globális Rubik-kocka megoldását. Azt azonban, hogy a világ vezet hatalmai hajlandók és képesek lesznek-e helyreállítani a globális Rubik-kocka harmóniáját – megtalálni és megvalósítani a legkevésbé fájdalmas, de mégis m köd képes megoldást –, csak remélni merem.”

Tehát neki is csak a *reményre* futja...

A tanulmány a Bukovics István 60. születésnapján rendezett konferencián tartott el adás írásos változata. (Megjelenés alatt)

V. rész: M hely

Pár éve létrejött memoárom, önéletírásom „Mesélek magamról” munka-címmel. (Javított – sz kített és szerkesztett – változata meg is jelent 2018-ban a Wesley János Kiadónál, „Megéltem nyolc évtizedet” címen.) Mesém persze alapvet en arról szól, ami történt velem, meg ahogyan átéltetem a történéseket. De írás közben el kerültek „meta-problémák” is, olyan mögöttes dolgok, amik magára a megírásra vonatkoznak. Többek között az emlékezés sajátosságairól, az érzések szavakba foglalásának nehézségeir l, a leírás dilemmáiról és azon belül például arról, mit és mennyit írhatok le másokról. A **kimondhatóság** problémái: sokszor másokat is érinthet mondani valónk. Szociológiában nem ritka: ha interjúval dolgoztunk, az alany esetleges megnevezése érinti t, de az is el fordul – f leg helyi társadalomkutatásban –, hogy az interjú alany másról is beszél. (Például szidja a polgármestert, vagy dicséri a papot.) Mennyit szabad a szövegünkben benne hagyni ezekb l, mikortól kell – így szoktuk mondani – „anonimizálni” az elmondottakat? De probléma lehet a **megírhatóság** is: kell en egyértelm ek-e a használni kívánt fogalmak, megtaláljuk-e a megfelel mondat-szerkezetet, stb. Meditációk tehát az emlékírás **ismeretelméleti** (gnoszeológiai) és **morális** (etikai) problémáiról.

Elég sok efféle gondom volt könyvem írása közben; „közbevezetéseként” fogalmaztam meg ket. Ezekb l a meditációkból gy jtöttem össze egy csokorra valót. Ami így persze nem logikusan végiggondolt

egyív tanulmány, csak egymáshoz hol szorosabban, hol lazábban kapcsolódó töprengések. Tán nem érdektelen így sem.

És még egy megjegyzés. Már eme „gy jtemény” összeállítása után került kezembe Heller Ágnes könyve, „Az önéletrajzi emlékezés filozófiája” címen. Megriadtam: ha ezt már Heller Ágnes megírta, mit akarhatok én? Elolvastam, megnyugodtam. (Kissé.) Mert a dolog nem ugyanarról szól. Heller az emlékezés sajátszer ségeir l ír, én a megírás (vagy leírás) problémáiról. Talán amit én teszek, egyfajta konkretizációja annak, amir l Heller filozófiai elméletet ír. Mindenesetre az érdekl d olvasónak is melegen figyelmébe ajánlom Heller könyvét.

Az emlékírás dilemmái

– avagy miért *kell* mégis csinálni azt, ami *lehetetlen*

Kell csinálni az emlékírást, mert vénülvén elj az ideje a számvetések, amivel tartozom els soron magamnak, de tán másoknak is, mindenekel tt fiaimnak: joguk van tudni, ki volt és miként élt apjuk. És majdhogynem *lehetetlen* a számvet emlékezés, mert ... err l szól ez az írás.

Egy változat az emlékírás „m fajáról”: a „mesélés”

(Így kezdtem el azt a memoárt:)

Mire megvénülünk.

Lopom Jókai egy regényének címét felüttésnek.

Vajon a „mire megvénülünk” felütés elég „üt s” ahhoz, hogy kíváncsivá tegye az olvasót?

Aztán, megvénültem-e már? Korom szerint, 78 éves lévén (annyi voltam, amikor elkezdtetem a „mesélést”), vénembernek számíthatok. De valójában mégsem igaz. Hiszen nem szabad megvénülnöm, mivel 15 éves a fiam, valahogy még föl kell nevelnem. És nem tudok, nem akarok megvénülni, mert a f iskolán ahol tanítok, olyan órákat tartok, amiknek egy részér 1 azt mondják a hallgatók, hogy jó volt. Tehát tudok még valamit adni. Akkor megvénültem már? Igen is meg nem is. De ha abból indulok ki, hogy korom szerint vén vagyok, hát akkor itt az ideje, hogy mérleget csináljak az életemr 1. De *tudok-e* mérleget csinálni? Tudok-e mérleget csinálni, van-e elég er m és információm ahhoz, hogy mérleget csináljak? *Információm?* Igen. Mert kérdés, hogy mire emlékszem az életemb 1 és mire nem? Nagyon sok mindenre emlékszem, de nagyon sok mindenre nem. Err 1 majd kés bb lesz még szó.

Végül is úgy döntöttem, hogy *mesélek*. Mesélek az életemr 1.

Most itt ülöök, kezemben egy diktafonnal. És elkezdem.

Megéltem 78 évet (eddig). Egy világháborúval benne, egy forradalommal benne, egy úgynevezett rendszerváltozással benne, végig csináltam sok minden, voltam ministráns, harangozó, voltam úttör , csapattanácselnök, voltam DISZ-tag, iskolai DISZ-titkár, sok minden voltam. Err 1 mindr 1 mesélni kell. Igen, mert az, amit megéltem, abban benne van a történelem, benne vannak a társadalmi változások, benne vagyok én, én, aki valahogy megéltem mindezt, ahogy valahogy lereagáltam mindezt, ahogy bennem valahogy mindez lecsapódott. Lehet, hogy ez tán mások számára is érdekes lehet. Rajta hát!

Pár mondat a mese természetrajzáról

Megkísérlem elmesélni magamat, igen, *magamat elmesélni*. Nem feltétlenül *magamról*, mert ha *magamról* mesélek, az azt jelenti, hogy valakir 1 valaki mesél. Ha *magamról* mesélnék, azt jelentené, hogy *én mesélek én rólam; kettészakadt én*. És tényleg ez van; ez itt van bennünk és bennem is. Kívülr 1 is nézem magamat, meg megpróbálom belülr 1 megérteni magamat. És nem tudom, lehetséges-e magamat úgy elmesélni, hogy csak *én* legyek benne. Ne legyen ez a kett zött *én*. Hogy *én* legyek az, aki mesél, és nem mást, magamat mesélem, csak magamat, aminek *én* gondolom magamat. Persze, hogy csak azt mondhatom, aminek *én* gondolom magamat, hiszen hogy más mit gondol rólam, az egy másik dolog. Azt k mondják el, ha akarják, ha tudják, ha merik. Nekem azzal, hogy mások mit gondolnak rólam, most ebben a pillanatban nincs közöm. Én csak azt akarom elmondani, hogy *én* mit gondolok magamról. Tehát: *magamat mesélem*. Mondom, amire emlékezni *tudok* és amire emlékezni *merek*. Mert korlátozott és korlátolt az emlékezet, ezt tudomásul kell venni.

A memoár az *emlékezés* m faja. Akkor hát nézzünk meg egy adaléket az emlékezet *lélek-m ködésér l!*

Hogyan (is) m ködik az emlékezet, és még az emlékek érvényessége l.

Gyerekkoromban – 1940-es évek eleje, olyan 3-6 éves kor között – Székesfehérváron éltünk, apám a Magyar Nemzeti Bank fiókfö nöke volt, Ehhez a státuszhoz természetesen személyzet is tartozott. Volt mellettünk (hárman voltunk testvérek) egy gyereklány, Anni.

Sváb lány volt, és egyebek között azt is utasításba kapta, hogy velünk csak németül beszélhet. Így én gyakorlatilag egyszerre tanultam meg németül és magyarul. És nagyon szerettem Annit. ‘44-ben el kellett mennie t lünk. Én nagyon sírtam akkor, és attól kezdve *nem voltam hajlandó megszólalni németül*. Anyám-apám sokszor próbálták (mindketten perfekt beszélték a nyelvet), én nem és nem és nem; mai napig sem.

Azt gondolom, hogy ez a történet Annin kívül nem csak róla szól. Arról szól, hogy az én bels m ködésmódom az valamiképpen úgy dolgozik, hogy egy er s negatív élmény nagyon sok minden leblokkol és visszafojt. Lehet, hogy ez freudi alapon könnyen *magyarázható* az elfojtások természetrajzával, de ez az én élményem. S Freud vagy nem Freud, az az én élményem, hogy vannak emlékeim, vagy élmény morzsáim vagy olyan emlékeim, ahol nem konkrét esetre, nem konkrét arcra, nem konkrét történésre emlékszem, hanem csak egy érzésre, egy benyomásra, és ezek az emlékek, ezek az érzések, ezek a *benyomások*, ha negatívak, akkor leblokkolják a *történésekre* való emlékezést. A történésekre? Nemcsak a történésekre. Mondtam, hogy Annit én nagyon szerettem. És nyilván több éven keresztül volt velem, mellettem, hiszen másképp nem tudtam volna németül megtanulni t le. De az arcára, a hajára, semmire nem emlékszem. Nem emlékszem, hogy hogyan nézett ki. Nem emlékszem, hogy mennyi id s volt. Nem emlékszem, hogy milyen ruhákat hordott. Nem emlékszem semmi konkrétumra. Nem emlékszem arra, hogy hogyan játszott vagy mit játszott vagy mit csinált velem. Csak arra emlékszem, hogy Anni volt, Anni nekem nagyon fontos volt, *elszakították*

t lem, és innent l kezdve minden vele kapcsolatos konkrét emlékem is eltörl dött, lefjítódott. Ezzel azóta sem tudok mit kezdeni, mint ahogy azzal sem, hogy ez a furcsa részleges amnémia máskor, más személyekkel, más esetek kapcsán is így m ködik.

Egy másik adalék, ugyanerr 1.

Életem els nagy – három és fél évig tartó – szerelme Panni volt. Akivel kapcsolatunk megszakadása – szakított – nekem nagyon fájdalmas élmény volt, olyannyira, hogy utána évekig nem tudtam újabb viszonyba belemenni. És *emlékképe*, meg az *érzés emléke* évtizedekig bennem élt. S mindig megképzett el ttem egy arc, egy alak, nagyon világos, pontos, tiszta vonalakkal. Egészen addig, míg egyszer, már nagyon-nagyon sokkal az elválásunk után, évtizedekkel kés bb a kezembe került egy fotóalbum, ami rólunk szólt. Amibe a róla vagy kett nkr 1 készült képek voltak összegy jtve. S ez az album az elválásunk óta nem volt a kezemben. Abban az értelemben nem volt a kezemben, hogy nem néztem bele, nem lapoztam bele. Vittem magammal mindig a többi fotóalbum között, tudtam, hogy ott van, rendben van, megvan, de nem néztem bele; nyilván nem véletlenül hagytam nyitatlanul. S, mondomb, egyszer, tíz-tizenkét évvel ezel tt, tehát már több mint harminc-negyven ével a kapcsolat elmúlt után, egyszer megint a kezembe került az album és akkor, ki tudja, miért, belelapoztam. S ott volt az els oldalon mindjárt egy portré róla, amit én készítettem, egy jó fénykép. És döbbenetes volt, hogy err 1 *nem az az arc* nézett vissza rám, mint ami az *emlékeimben* élt. Persze, ismer s volt az arc, és abban a pillanatban, amint a fényképre ránéztem, tudtam, hogy igen persze az. De az *emlékeimben* nem az az arc élt.

Nem tudom megmagyarázni, hogy miben különbözött, de más volt. (Az *emlék-arcot* azóta soha nem tudom felidézni...) Az *emlék átszínezte az arcot. Nem törölte, átszínezte.* Anni arcát törölte. Panni arcát nem törölte, hanem átalakította. Miért? Mert nagyon fontos volt nekem, és valamiért (az elválás módja miatt? – valószín leg azért) az eredetit törölni akarta. Éppúgy, mint Annit. Az elválásunk módja olyan volt, olyan élmény volt, ami az el z ket éppúgy, mint Anni esetén, törölni akarta. És konstruált helyette egy másikat. Szabett nem. Csak másmilyet. Mert *valamelyenre, egy konkrét arcra* minden-képpen szüksége volt az emlékezésnek. Nagyon furcsa volt ez. Nagyon furcsa volt, s azóta, ha rágondolok, most már megint csak az eredeti, a fényképen látott arc elevenedik meg el ttem. El hívta a fénykép az igazi arcot. S azóta az van bennem. Ugyanolyan er sen, intenzíven és követel en, ha tetszik, mint a konstruált arc. Az van bennem. Megint valóságossá lett? Talán igen.

Így (is) m ködik az emlékezet. Töröl, alakít? Persze.

Gondoljunk csak bele! Ha egy sok év el tti történést – emlékeimb 1 – felidézek, soha nem azt idézem fel, ami *volt*, ami *történt*, hanem mindig csak azt, ahogyan *most* gondolok rá. És itt fontos azt is hangsúlyozni, hogy *most hogyan gondolom.* Mert ahogyan most visszatekintve felidézek dolgokat, nyilvánvalóan ez a visszatekintés egy meghatározott állapotból, egy meghatározott helyzetb 1 való visszatekintés. Valahová eljutottam. Kialakult a világgal, a környezettemmel, a társadalommal valamilyen viszonyom, s teljesen természes-tesnek tartom, hogy amikor nekilátok felidézni az utat; az én utamat, ami ide elvezetett, akkor maga ez a néz pont, ahonnan most nézem,

már befolyásolja azt, ahogyan megpróbálom értelmezni azokat a dolgokat, amik történtek velem, vagy amiket csináltam. S t biztos, hogy nem csak az *értelmezést* befolyásolja a mostani álláspontom, néz pontom, helyzetem. Biztos, hogy befolyásolja azt is, hogy *mire emlékszem vissza*. Mi az, ami felidéz dik? Igen, az emlékezet, az emlékezet itt is, mint annyi más dologban m ködik valahogy, m ködik úgy, hogy meg riz, felidézhet vé tesz dolgokat, s vannak dolgok, amiket töröl. Valószín leg azokat a dolgokat törli, amik ma, mai gondolkodásom szempontjából kínosak lennének, negatív színben tüntetnének föl. De hát nem tudunk vele mit kezdeni, mert az emlékezet ebben az értelemben nem befolyásolható. Van, amit meg riz, van, amit töröl. Felidézni csak azt tudom, amit meg rzött. Nem tudok a törléssel mit kezdeni, mert hiszen *nem tudom, hogy mit törölt*. Pedig lehet, hogy fontos dolgokat is törölt. Ezzel a bizonytalansággal bizony együtt kell élni, s amikor mesélek, akkor ebben ott van ez a bizonytalanság. Egyet merhetek, vagy próbálhatok meg, legalábbis a magam számára hangsúlyosan lerögzíteni. Hogy szándékosan nem hallgatok el semmit. Ami az emlékezetben el jön, azt megpróbálom elmondani, elmesélni, talán értelmezni is egy kicsit, ami nem jön el az emlékezetb l, azzal nem tudok mit kezdeni.

Közben aztán más dilemma is adódik:

Meditáció a mesélés nehézségeir l

Nem könny mesélni. Illetve nem könny mesélni akkor, ha nem ül velem szemben senki, akinek mesélnék. Akinek az arca, a szeme villanása visszajelezné, hogy érdekes-e amit mondok, érthet -e

a mese amit mondok, akinek a kérdéséb l talán továbbbindulhatna a mese. Amikor kézzel írtam, akkor ott volt el ttem a papír, kezemben a toll. Írtam a bet t, az rögtön megjelent a papíron, s akkor volt valami, t lem már tárgyiasultan elvált valami, amivel mégis valami kapcsolatom volt. Ott volt a bet , amit el lehetett olvasni. Ott volt a szó, ami jelentett valamit, s ha újraolvastam két sorral följebb, akkor jelzett nekem, valami más volt már, ami nem én vagyok egészen, de mégis én, mert az én gondolatom van ott, de mégis más is volt már, mert le volt már írva, de jelzett, jelzett nekem, s kialakult egy kapcsolat köztünk. A papír, a toll és köztem. Még amikor a számítógépen írtam, akkor is. Ott is, ott van a kapcsolat a számítógép és köztem. Leütöm a klaviatúrán a bet ket, megjelenik a képerny n a szó, és amikor megjelent a képerny n a szó, a mondat, és természetesen ott van a számítógép memóriájában ez a szó, ez a mondat, onnantól kezdve ez már nem én vagyok, az már t lem elkülönböz dött, kell en filozofikusan mondva, objektiválódott, és velem, mint t lem különböz dolog, valamilyen kapcsolatban van. Én valamilyen kapcsolatba kerülök a géppel és a géphez írt szöveggel, és mégis velem, küls ként önmagammal. A megkett zött én!

Most, amikor csak egy magnetofon van a kezemben, és csak elkepzelek legfeljebb valakit, aki hallgat, nincs kapcsolat. Magam vagyok. Nincs kapcsolat, mert a diktafon nem jelez vissza. Persze vissza lehet majd hallgatni, de most, amikor éppen mondomb, nem látszik rajta, nem érz dik rajta, hogy valami történt rajta, benne, a készülékben. Nehéz. Nehéz mesélni, ha nincs kinek mesélj.

Nincs kinek mesélj? Így van? Vagy mégse egészen? Nézzük máshonnan!

Az író, regényíró, történetíró ül papírjával szemben és ír. És tudja, hogy most csak a papírjának ír. Csak a papírjával van kapcsolatban, de bízik abban, hogy majd valaki egyszer elolvassa. A *mesél* a dolog lényegénél fogva mindenig *valakinek* mesél. A mese, ami az él szóban történ mesélést illeti, mindenig *egy mesél* és *a mesét hallgatók viszonyában jön létre*, alakul formálódik. A mese eredetileg az *él* szó m faja, mégpedig az *itt* és *most* elhangzó él szóé. *Mesélni* nem lehet másként, csak ha *valakinek* mesélek. F leg ha az életemr 1 vagy a saját történeteimr 1 van szó. Hogyan lehet átugrani ezt az árkot, ezt a feszültséget hogyan lehet feloldani? Nem tudom De meg kell próbálnom, mert nincs, akinek meséljek, de mégis fontosnak tartom, hogy meséljek. Kicsit magamért is. Magamért, hogy kimondjam magamból, és persze remélem azért azt is, hogy valahol valamikor valaki másnak is mondani fog valamit ez a mese. A fiaimnak talán? Vagy tán másnak is? Nem tudom, de úgy érzem, hogy mesélnem *kell* és meg kell próbálnom magam elé képzelnivalakit, akinek mesélek, mert másként nem lehet mesélni, és mert mást nem tudok, csak mesélni.

A mesélés értelmér 1, fontosságáról

A Tao azt tanítja, hogy keresd meg a saját utadat. A *saját* utadat. Ne tör dj mással, ne akarj másról tanácsot kapni, és ne akarj másról példát venni. A *saját utadat* keresd. Mekkora út, mennyire fontos, mennyire különbözik másuktól? Ne kérdezd. Csak a saját

utadat keresd. Lehet, hogy ez az én mesém, amit most megpróbálok elmesélni, az is mond valaki számára valamit? Nem tudom. De nem szabad ezen gondolkozni. Nem szabad ezzel kínlódni. Nem az a dolgom, hogy azt méricskéljem, vajon fontos-e mások számára is, amit elmondok, vajon tudok-e olyasmit mondani, amit más még nem mondott el, vajon értelme van-e annak, hogy mesélek, nem szabad ezen gondolkozni. Az én dolgom azt hiszem, most csak az, hogy meséljek. Nekem nincs dolgom azzal, hogy mi lesz ezekkel a mesékkel. Nekem csak azzal van dolgom, hogy elmeséljem ket, hogy rendbe tegyem magamat, ha tudom, és amennyire tudom. S a többi nem az én dolgom.

Valamennyi a mesélésr l, a mesélés lélektanáról.

A kiindulópontom az volt, hogy mesélni *kell*. Kell, ámbár nincs semmi küls kényszer. Nincs szerz désem, meg sem ígértem senkinek, hogy megcsinálom ezeket a meséket. Nem is nagyon tud róla azon kívül, aki leírta, senki, hogy csinálom. És mégis azt mondomb, hogy *kell*. Mert van egy bels kényszer arra, hogy meséljek, a számvetés kényszere. A magammal történ számvetés kényszere. És ott van a bels kényszernek a másik fele: hogy mások számára, els sorban természetesen a fiaim számára valamit tudassak arról, hogy ki vagyok én, hogy ki voltam én. *Hogy nekik valamilyen értelemben legyenek gyökereik.* Hogy k legalább ebben a vonatkozásban ne maradjanak gyökértelenek úgy, mint ahogy én gyökértelen maradtam abban az értelemben is, hogy apám, anyám, nagyanyám nagyon-nagyon keveset meséltek nekem önmagukról, a gyerekkorukról, az

életükr 1. Ami keveset tudok róluk, az nagyon kevés ahhoz, hogy valóban gyökereknek lehessen tekinteni. Azért kell tehát mesélnem, hogy a fiaimnak, ha egyáltalán valaha valamikor fontos lesz számukra, hogy honnan jönnek, milyen gyökerekb l táplálkoznak azok az életer k, amik táplálják vagy táplálták, vagy elindították ket az úton, az életük útján. Ez a kett s bels kényszer az, ami rákényszerít arra, hogy meséljek. Amiért azt mondomb, hogy mesélnem kell. Miközben id nként egyáltalán nem könny , mert ahhoz, hogy meséljek, ahhoz id is kell, meg nagyjából megfelel környezet is. De nemcsak ez korlátoz. Az is korlátoz a mesében, hogy a meséhez egy valamilyen lelkiállapotban kell lenni. Valami rákészülésben, valami bels nyitottságban, magamra való nyitottságban, és ez nem minden van jelen, nem minden áll el .

Most éppen mintha lenne egy olyan állapotom, hogy tudok mesélni. Kinézek a feny fára az ablakon. Arra a feny fára, ami a szomszéd kertben áll, ami tehát ebben az értelemben nem az enyém, semmi közöm hozzá. De abban az értelemben viszont az enyém, hogy minden nap, ha kinézek az ablakon, látom. És látom az ágán a madarat is id nként. Enyémmé lett. De, és erre ma figyeltem föl, enyém a kukacvirág is. Van egy erkélyünk, egy pici erkélyünk. És annak az egyik oldalán van egy virágosláda. Még tavaly elültettem benne kukacvirágot. Elég szépen megn tt, megvolt. Aztán sszel elhervadt, elszáradt, úgy gondoltam, hogy ennyi volt. És idén tavasszal kin tt, mert ez egy ével növény mégiscsak. Kin tt, s én elkezdtem öntözni szorgosan, s a nyár közepén virágba borult. Apró kis virágok, színes virágok, nekem nagyon tetszenek. Még most is, bár már hervadóban,

de megvannak a virágok. S most, amikor a feny fámra néztem ki, ott láttam a szemem sarkában ezeket a virágokat is, a kukacvirágot. És ez már az enyém. Mert én ültettem tavaly. Én locsolgattam idén, én nevelgettem. Ez már az enyém. Akkor mégiscsak van valami itt, ami az enyém. Van. És valószín leg az, hogy van valami, ami az enyém, ami hozzám tartozik, ez segít abban, hogy tudjak mesélni. Segít abban, hogy össze tudjam szedni a gondolataimat, segít abban, hogy fel tudjak, fel merjek, fel bírjak idézni olyan korábban volt dolgokat, amik fájnak, amik nehezen felidézhet k, amikkel nehezen tudok belül boldogulni. Lehet, hogy a kukacvirágának olyan ereje van, ami meghozza az embert? Belül meghozza az embert? Vagy inkább a kukacvirágának *az a tulajdonsága*, hogy az enyém, az meghozza meg? Talán az utóbbi. Mindenesetre meghozza. Mindenesetre lehet véteszi, belül lehet véteszi nekem, hogy meséljek tovább.

Meditáció a magammal való szembenézésr l (meg a feny fákról) ((Az el z folytatása))

Ülök a dívány sarkában, most magam vagyok szemben magammal. Ami ugyebár lehetetlen. Hiszen ha szemben ülnék magammal, akkor ketten lennénk. És én csak egy vagyok. Mégis szokták mondogni, hogy az embernek id nként szembe kell nézni önmagával. Hogy lehet szembenézni önmagammal, ha egyedül vagyok? Mindenesetre az ember, ha magában van, akkor megpróbálhat magáról gondolkozni, és hátha ez vezet valamire. Kell bizonytalansággal persze, mert hiszen minden szemlélés, akármit nézek, valamiképpen befolyásolt minden eddigi tudásomtól, élményemt l. Nem tudok

teljesen elfogulatlanul, tisztán, tárgyiasan ránézni egy feny fára sem, még kevésbé egy tollra vagy effélére, mindig bennem van az, hogy eddig mit láttam. Ha egy feny fát nézek, sok ezer feny fa, amit valaha életemben láttam, visszaköszön. És befolyásolja azt, hogy most milyennek látom. Ha szép a rügye, akkor arra gondolok, hogy máskor milyen rügyeket láttam, azokkal összehasonlítva tartom szépnek, fejlettnek, vagy nem szépnek, nem fejlettnek. *Bármit tekintek tehát, mindig ott vannak benne az összes el z tapasztalataim*, s ezek befolyásolják azt is, hogy akkor, abban a pillanatban éppen mit látok, hogyan látok, mit veszek észre, mit nem veszek észre.

Így van ez akkor is, hogyha magammal nézek szembe. Nem tudok teljesen tárgyilagosan szemlél dni akkor sem, ha magamat szemlélem. Elfogult leszek magammal szemben. Ez természetes. Említettem már, most újra mondomb, akkor hát *nem* arról lesz szó ebben a memoárban, hogy *milyen voltam*, hanem arról lesz szó, hogy *milyennek látom most magamat*. Mire *merek*, mire *tudok* most emlékezni. Korlát ez? Hát persze, hogy az. Az emberi emlékezet, az emberi gondolkodás, az emberi személyiségek korlátja. Nem tudom kiküszöbölni, legfeljebb tudomásul venni. És akkor ne keressünk az elmondandók mögött igazságot, valóságot, ne keressünk mögötte valami *tárgyilagos elbeszélést*, vegyük úgy, hogy *én, most, így látom*.

Például a feny t, ami az ablakunk el tt van. Miel tt elkezdtem ezt a mesét, kinéztem az ablakon, a szemben lév kertben ott van egy gyönyör hatalmas feny fa, pontosabban kett . Isten igazából semmi közöm hozzájuk, sem abban az értelemben, hogy nem a mi kertünkben állnak, kerítés választ el t lük, sem abban az értelemben, hogy én

ültettem volna ket vagy valami közöm lenne ahoz, hogy vannak. És mégis ezek a feny k számomra fontosak, talán mert szépek. Ha kinézek az ablakon, ezeket látom, hogy most tavasszal kezdenek kibújni az ágak végén a kis rügyecskék, amelyekb 1 újabb ágak lesznek majd, amelyek az ért szemnek pontosan megmutatják, hogy mennyi id s az adott feny , ágak, amelyekre majd madarak ülhetnek rá csivitlni; ilyenek is vannak persze a szomszéd feny fán, most is ott ül egy harkály, billegteti a farkát... Dehogy harkály! Szarka. Billegteti a farkát. Sokszor-sokszor látom ezt a szarkát is. Valahol itt fészkel a közelben. Ez is hozzám tartozik már egy kicsit. S nézem ezt a feny t, öreg járság lehet, sok tízéves talán? S arra gondolok, hogy vajon mekkora lehet az a feny , amit én ültettem el.

Mert harminc évvel ezel tt – igen, most már harminc éve ennek, Tahítófaluban a telkünkön elültettem egy feny t. A Balaton-felvidékr 1 hoztam, közönséges erdei feny , nagyon szépen megfogant, megfogott, és elkezdett n ni-növekedni. A végén már – mármint hogy annak az id szaknak a végén, amíg miénk volt a telek – olyan jó három méteres lehetett és nagyon szépen növekedett tovább. Vajon most mekkora lehet? Mekkora lehet az a feny , amit én ültettem el, amihez nekem közöm volt? Amely feny a létét, pontosabban az *ottlétét*, hiszen a *létét* annak köszönheti, hogy valahol a Balaton-felvidéken egyszer elhullott egy mag, s abból kin tt egy kicsi kis feny palánta, amit olyan harminc-negyvencentis korában, talán két éves, ha lehetett, gondosan körül ástam, hátizsákba tettem földlabdával együtt és elhoztam Tahítófaluba, szóval létét a Balaton-felvidéknak köszönheti. De az *ottlétét*, meg azt, hogy aztán megnövekedhetett,

azt már nekem köszönhette. Hiszen ha száraz volt, akkor öntöztem, mell le a gyomokat, amik esetleg veszélyeztették volna, kikapáltam, kiszedtem. És most már t lem teljesen függetlenül létezik, ha létezik. Ezt sem tudhatom. Elültettem egy fát, gondoztam, ameddig módombolt rá, hogy gondozzam, aztán elkerültem onnan, s elkerült t lem az a fa. Mekkora lehet? Vajon ülnek-e az ágán most is madarak? Ennyi marad bel lünk? Ha marad. Vagy ennyi marad utánunk, ha marad?

Ennyit a feny fáról.

Vagy ez már nem is csak a feny fáról szól?...

Talán; gondolkozzunk el rajta....

Most lépek tovább, egészen másfelé. Vagy mégsem annyira más irány ez? Meglátjuk.

Meditáció az egy ember élete „múltjának kútjáról”

Megint ülök a dívány sarkában, s mögöttem, bár az ablakkal t lem elválasztva, de mégiscsak ott van a már többször emlegetett feny fa. Feny fám. Mily groteszk is ez a birtokos személyrag megjelölés. Feny fámnak mondomb, holott nem az enyém. Nem az enyém kétszeresen is, hisz nem én ültettem, és nem is az én általam lakott ház udvarán áll. Tehát mindenkiéppen tulajdonjogilag, akárhogy tekintjük, másé. S mégis azt mondomb, feny fám. Az enyém. Mert valahányszor eljövök errefelé, a szoba másik feléb l, kitekintek az ablakon, s látom a feny fát, s magamévá teszem. A látványt. S ezáltal, hogy a látványt magamévá tettem, valami sajátos módon enyém lesz ez a feny fa.

Mi az enyém, és mi a másé? Az-e az enyém, amit tulajdonjogilag enyémnek tekint a jog s a törvény? Nem fontosabb-e, hogy ha

rátekintek, magamévá teszem. S ez által az enyém lesz. Ott van tehát a feny fa, mögöttem, az én feny fám, nem tudom, hogy meddig az enyém, ameddig itt lakom, s hogy meddig lakom itt azt sem tudom, de most ott van, és most az enyém, és ez valamiképpen nyilván meghatározza gondolkodásomat is. Azt is, hogy miként gondolkozom a lakásomról, a helyr l, ahol élek, mert hiszen ott van a feny fám, ami egy gyönyör , hatalmas jószág, s függetlenül attól, hogy tulajdonilag enyém vagy sem, napi életemnek részévé lesz. Megint kérdések, amelyekre nem tudom a választ.

Vagy nem is akarom keresni a választ, hiszen nem feltétlenül az a dolgom, hogy válaszokat keressék. Az a dolgom, hogy kérdéseket tegyek fel, az a dolgom, hogy a kérdések segítségével magamat próbáljam megérteni. Azt, hogy nekem milyen a viszonyom, a kapcsolatom a feny fával, a meleggel, napfénnyel, a kutyával, aki itt liheg a lábam mellett, mert valamiképpen ezek a fontosak. Ezek azok, amik meghatározzák, befolyásolják az életemet.

Mostanában újra olvasom Thomas Mann: József és testvérei cím regényét. Ezzel a mondattal kezd dik: „Mélységes mély a múltnak kútja. Ne mondjuk inkább feneketlennek?” S majd ezt követ en hosszú-hosszú oldalakon keresztül elmélkedik a múltról, arról, hogy a múlt hogyan épül be a jelenbe. Hogy minden, ami megtörtént – valóságosan vagy a mítoszokban, ez szerinte teljesen mindegy –, hogy ami megtörtént, az ismétl dik, újra alkotódik a jelenben a múlt, egybecseng, egybefolyik jelen és múlt. A társadalom, egy törzs, egy embercsoport a maga múltját keresi s megfogalmazza regékben, mítoszokban, más társadalmak, más törzsek, más emberek regéiben,

mítoszaiban, múltjában keresve a párhuzamokat. Keresve? Nem keresve, természetes módon ott lévén ezek a párhuzamok. Ott vannak ezekben a különböz regékben, mítoszokban. S ezekb l épül fel egy emberi társadalom emlékezete. Az a valami, amit akár kollektív emlékezetnek is nevezhetünk.

De vajon nem hasonlóképpen m ködik-e az egyén, az egyéni ember emlékezete? Az, amit én ma gondolok, a múltamról, a saját múltamról, amit megéltem, ami az én életid mben történt, vajon az, amit én err l most gondolok, mennyire azonos, vagy mennyire nem azonos, mennyire hasonlít vagy nem hasonlít arra, amit akkor gondoltam a dolgokról, amikor éppen történtek? Vajon a történülések ideje és egymásutánja nem arról szól-e, hogy a saját életemben is, a saját múltamban is a megtörténteket, az egyszer valaha régen megtörténteket átszínezi, átfesti a kés bbi történet, amit kés bb megéltem. Nem arról van-e szó, hogy amikor egy korábbi, régmúlt, a saját életemben régmúlt kapcsolatról gondolkozom, akkor rávetítem kés bbi hasonló kapcsolataim történéseit. Nem arról van-e szó, ahogy amikor most arról gondolkozom, hogy tíz, húsz, negyven, ötven évvel ezel tt mi történt velem, akkor valójában nem tudom azt elmesélni, hogy *mi történt* velem, csak azt tudom elmesélni, hogy *most mit gondolok arról*, hogy mi történt velem? Biztos, hogy ez ugyanaz? Lehet, hogy, azt kell *biztosra* mondnom, hogy *nem ugyanaz*. Amit ma gondolok *korábbi* önmagamról, abban benne van az, hogy *ma* mit gondolok önmagamról. Amit ma gondolok arról, hogy mit miért és hogyan tettem vagy nem tettem tíz, húsz, negyven, ötven évvel ezel tt, az *nem az, amit tényleg tettem*, hanem az, hogy amivé lettem, ez

az ember, ez a valaki, ez a személyiség, aki ma vagyok, *hogyan gondolkozik arról*, aki tíz, húsz, ötven évvel ezel tt voltam. Lehetséges-e tehát valóságos emlékezés? Lehetséges-e tehát régen múlt, saját életemben régen múlt dolgok biztonságos felidézése?

És itt nemcsak arról van szó, hogy az emlékezet torzít. Hanem arról van szó, hogy közben, az elmúlt tíz, húsz, ötven év alatt *én változtam* sokat. *Bennem* történt sok minden. Persze annak hatására, azzal együtt, hogy *velem* történt sok minden. De bennem is történt sok minden. Más értékek szerint gondolkozom, bizonyos értelemben, mint tíz, húsz, ötven évvel ezel tt. Vannak persze az értékeknek azonosságai. Van, ami állandóan ott volt, legalábbis reményeim szerint mindig, a gondolkodásomban, bizonyos alapvet dolgok, de sok és nagyon sok más dologról másként gondolkozom, mint tíz, húsz, ötven évvel ezel tt. És akkor vajon ez a másként gondolkodás nem befolyásolja-e az emlékezést, a történésekre való emlékezést? Biztosan. Biztosan befolyásolja. Amikor tehát most a múltamról, valamikor volt magamról mesélek, akkor egyszerre ott van az a fajta emlékezés, hogy megkísérlek felidézni, emlékeimb l el hívni azt az embert, aki valaha voltam, de már maga a felidézés folyamata is befolyásolódik azzal, aki ma vagyok. Mennyire hiteles tehát az, amit a múltamról elmondok? Mennyire biztos? Semennyire.

Ahogy elkezdtem ezeket a meséket mondani, sokszor voltam úgy, hogy elmondtam valami történést, s aztán másnap vagy harmadnap újragondolva, újrahallgatva rá kellett jönnöm, hogy nem pontosan úgy történt, mert magam mentéséért, azért, hogy valamiképpen

harmóniában legyen az ötven évvel ezel tti énem a jelenlegivel, átszínezem a múlt történéseit is.

Mit tehetünk? A magunk élete is, a magunk múltja is bizonyos értelemben mélységes mély. A *magunk múltjának kújtát is* „Ne mondjuk inkább feneketlennek?” Olyannak, aminek nem tudunk elérni a fenekére, vagyis nem tudunk valami biztosat arról, hogy milyen mély és mi van ott lent a mélységben? Éltem az életemet, nevezhetjük ezt az *én életid mnek*. Ez önmagában sem olyan egyszer dolog: mi benne a lényeges – tehát elmesélend – történés, és mi a felejthet, a lényegtelen; nem könny eldönteni. De még bonyolultabbá teszi a dolgot, hogy nem vagyok egyedül. Bár „külön világot alkotok magam”, mégis tudni kell, hogy „hiába fürösztök önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat”. Tehát az id, az én id m, egy dolog. De azok, akikkel kapcsolatba kerülttem, barátaim, szerelmeim, mások, nekik is megvan a *maguk ideje*. S vajon ez a kétfajta id ; az én id m s az idejük egyformán műlik-e? Hogy amikor én arról beszélek, hogy egyikkel, másikkal, harmadikkal, holtakkal vagy nem holtakkal, akik el - el sorakoznak a múltból, hogy róluk, amikor elmesélek ezt vagy azt, az én id m szerint mesélvén el ezt, vajon az idejük ugyanezt jelenti-e? Amikor én azt mondjam egy valaha volt barátomról, hogy barátom volt, aztán elmúlt, egyszer en csak elmúlt ez a barátság, ez az én id m szerinti megfogalmazás. Az én id mben ez történt. Ez volt az én id m tartalma. Vajon az övé, azonos-e? Hasonlít-e? A barátságunk idejét is barátságunk idejének érzékelte-e, érzékeli-e, ha emlékszik, ha visszagondol, vajon is barátságnak gondolja-e? S az elmúlást, a barátság elmúlását, vajon is, hozzáám hasonlóan csak egy elt nésnek,

elhomályosulásnak érzékeli-e, vagy netán árulásnak érzi? A barát-ságunk elárulásának? Az ideje szempontjából ez fontos kitüntetett pillanat-e? Nem tudhatom, mert ez sohase beszélhet meg, hiszen elmúlt ez a barátság. Elmúlt ez a kapcsolat, elmúlt ez a viszony. Talán már nem is él, akir 1 szó lehetne. Nem lehet összehangolni az id inkét. mindenkinék megvan a maga életideje. A maga életének a ritmusa, a tartalma annak, amit megél, s ez a tartalom persze mindig sokféle egyszerre. Hiszen abban az id ben, amikoról egy barátságról beszélek vagy barátságról gondolkozom, egyidej en nekem is nagyon sokféle más dolgom is volt a saját id mben, a saját életemben. Más barátság, más kapcsolat, szerelem, akármi, nemcsak volt jelen. Honnan tudhatnám hát, hogy neki mit jelentett, az ideje szempontjából mit jelentett az az id , amit velem töltött? Tartalmas volt, fontos volt? A maga szempontjából t épít id volt? Vagy csak egyszer en elmúlt számára? Egy nem fontos történés volt? Nem tudhatom. És innent 1 kezdve azt se tudhatom, hogy végs fokon és végtére, nekem mennyire volt fontos ez az id . Az az id , amit az barátságában töltöttem. Vagy szerelmében, vagy más kapcsolatunkban; itt most teljesen mindegy, hogy miféle viszonyról volt szó. Az id értékelésnek a különböz sége mindenre egyformán érvényes. Melyik tartalma tehát az id nek, ami *elmesélend en* lényeges? Eldönthetetlen.

És mégis, nem tehetek mást, meg kell próbálnom mondani a dolgokat, mesélni a magam ideje szerint, ahogyan én megéltem, nincs más megoldás. Nem tudok kilépni önmagamból, nem tudok átlépni másokba, nem tudom átérni a más idejét, csak a magam szempontjából tudom nézni a dolgokat. S a *magam szempontjából* ez most

éppen azt jelenti, hogy abból a szempontból, abból a pozícióból, abból a helyzetb l, abból az állapotból, amiben *ma vagyok*. Ha ez így van, akkor ez legalább rész szerint felment az alól a felel sség alól, ami azokkal szemben áll fent, akikr l beszélek. Hiszen az, amit én elmondok, az az én igazságom. Ha én igazságnak gondolom. Néha ez is kérdéses. De mindenkorban az enyém. És csak az enyém. S neki is, akir l beszélek, adott esetben, megvan a maga igazsága. Amit megélt, ahogyan megélte azt, amit együtt megéltünk, ahogyan feldolgozta és felfogta azt, ahogyan, amit együtt megéltünk. Hogy eltér-e az igazsága az én igazságomtól, persze kérdés. De nem fontos kérdés. Mert mind a kett valamiképpen igazság. Az enyém azért, mert én így éltem meg, és így rakódott le bennem minden, ami történt, az övé azért, mert valamiképpen megélte és benne valamiképpen lerakódott az, ami történt. Hogy mi a tulajdonképpeni igazság, hogy mi történt valójában? Lehet, hogy eldönthetetlen. Eldönthetetlen, mert hiszen különböz emberek vagyunk, akik ugyanazt a dolgot, ugyanazt a történéssort másként éljük meg, másként hat ránk, múltunkból s egyebekb l következ en másként hat ránk, és innent l kezdve azokban a dolgokban, hogy én szerettem, nem szerettem, elhagytam, nem hagytam el, hagyott el, én hagytam el, ezekben a dolgokban nincs abszolút igazság. Én, nem tehetek mást, mondjam a magamét.

Még egy meditáció a „múlnak kútja” kimeríthetetlen elmondhatatlanságáról

Megint Thomas Mannt veszem el . „Mélységes mély a múlnak kútja.” Thomas Mann is jól tudja, hogy a múlt csak az emlékezet, az elbeszélés szempontjából t nik feneketlennek, a valóságos id ben nyilvánvalóan nem feneketlen, vagyis végtelen, hanem nagyon is véges id történéseir l van szó. Ámde a feneketlen múlt mégis feneketlen kút. Mert az emlékezet, és így az elbeszélés sem képes a feledés homályába t nt történések mindegyikér l, amelyek azonban lehet, hogy lényegesek volnának a megértéshez, nem képes mindenekr l számot adni. Így ír. Idézem hosszan: „Mert éppen ekkor történik az, hogy minél mélyebben fürkészünk, minél mélyebbre hatolunk és tapogatózunk a múlt alvilágába, az emberinek, történetének, m vel désének kezdeti alapjai tökéletesen megmérhetetlennek bizonyulnak, s mér ónunk el l bármily kalandos távolságokba gombolyítjuk alá zsinegét, mindig újra és tovább húzódnak vissza a feneketlenségre. Találóan mondhatjuk itt, hogy újra és tovább, mert kutató buzgalmunkkal a kikutathatatlan incselked játékot z. Látszatmegállókat és úti célokat kínál, melyek mögött, amint elérük ket, újabb múltszakaszok táruknak föl.” Így van ez, azt gondolom, az egyetlen ember emlékeir l beszámoló elbeszél vel is. Elmondhatatlansul sok a történet, a feledés is m ködik, s mint tudjuk, korántsem csak a nem fontosakat törli. S t. Az egyes ember élete is éppoly mélységes mély, vagy ha nem is oly mély, ha mélységnak az id t, a történések idejét tekintjük, de éppúgy kimeríthetetlen. Akarod

elmesélni? Nem lehet. Ha minden elmondanál, ami történt veled és benned, az elmondás ideje még az is lehet, hogy több volna, vagy ugyanannyi; minden esetre alig kevesebb, mint a történések ideje. Mondhatnók, vannak történés nélküli idők is, például amikor alszol. De az álmok, vajon nem tartoznak-e a történések közé? Nem rólad szólnak-e? S milyen nehéz elmesélni az álmokat, mennyi rengeteg szó kell ahhoz. Hiú vágy volna hát, ha meggondolatlanul az időben tel történések és azok elmondására szükséges szavak elmondása idejének sajátlagosságainak figyelmen kívül hagyásával egy élet teljes történetét akarnád elmesélni. Nem lehetséges. Mélységes mély a múltnak kútja, és mélységes mély az egyes ember életének kútja is, legalábbis abban az értelemben, hogy kimeríthatetlen, kimerhetetlen kút. Nem tehetünk mást, mozaikokat gyűjtőtünk össze. Tudván, a szinte végtelenül sok apró kocka elenyész töredékét tudjuk emlékezetünk, egyébként is tudjuk, sok okból hiányos, feneketlen kútjából elmondó mesénk napvilágába emelni. Légy szerény! Mondom magamnak. Elégedj meg a mozaikokkal, amelyek gyakran bizony inkább csak törmelékek. És mutasd meg, vagy talán olykor némelyiket mutasd fel. Mint áldozati ajándékot mutatott fel a sámán vagy a főpap az isten ünnepén, tartsd a megismert fény felé, és bízzál, reménykedj a felmutatottat megnéz megbocsátó megértésében. Aki, a megnéz, talán majd helyére is teszi a törmeléket mozaikdarabként, vagy, ez már az dolga, feleslegesként félredobja. Az én dolgom nem lehet más és több, mint a meg- vagy felmutatás.

A „Mesélek magamról” egyik része az „Asszonyok, lányok, szerelmek I.” alcímet kapta. Ennek „bevezetése” az itt következő töréngés, ami – úgy mellesleg – az érzések megfogalmazhatatlanságáról is szól, meg arról, hogy mit szabad elmondanom róluk.

Napok óta készül döm már arra, hogy elkezdjem ezt a mesét. Nem most kezdtem a „készülést”. Hosszú-hosszú, évekre visszanyúló története van annak, hogy gondolkozom, megpróbálom magamat megfejteni, milyen is a viszonyom, milyen volt a viszonyom asszonyokhoz, lányokhoz, szerelmekhez. Nagyon, nagyon fontosak voltak nekem. Készül dtem hát, és próbáltam mondatokat keresni. Mondatokat, szavakat, és ha mondatokat, szavakat, akkor fogalmakat. Holott, ha valamihez, ehhez, az asszonyokhoz, nkhöz, szerelemhez való viszonyról nagyon nehéz fogalmakban beszélni. Ahogy készüldtem, talán nemcsak most, hanem évekkel, évtizeddel ezel tt is, amikor errl gondolkoztam és megpróbáltam sokszor, sokszor végig-gondolni, hogy hogyan is voltam én ezekkel a kapcsolatokkal, hogyan voltam bennük, s hogyan hatottak rám, soha nem szavakban, fogalmakban gondolkoztam. Képek villantak elémm. Hol homályos, hol kristálytiszta képek. Képek villantak, mondomb, mert csak egy-egy fel-felbukkanó kép, egy-egy emléktöredék jutott el a megformálódásig. Képek, emléktöredékek és érzések, hangulatok emléke. Érzéseké, hangulatoké, képeké. És mindezeknek az emléke csupán. Hiszen nem éltem újra az érzéseket és hangulatokat, nem élhettem újra: most, 78 éves koromban nem tudok úgy érezni, és nem tudom azt a hangulatot átérni, amit húsz, harminc, negyven évvel ezel tt éreztem. Emlékszem a képre, a hangulatra, érzésre, és meg kell próbálnom ezeknek az

emlékeknek, a képeknek, hangulatoknak, érzéseknek az emlékét szavakban megformálni.

Önmagában is egy kép, egy hangulat szavakban való megformálása pokolian nehéz. Hiszen egy más természet közegbe kell átemelni a dolgokat. Az érzelem az érzelem. Fogalmakkal nem megragadható igazából. Meg lehet próbálni szavakba önteni, meg lehet próbálni érzékeltetni mással, hogy mi volt ez az érzés, mi volt ez a hangulat. De ez már mindenkiéppen egy *tükröz dés*. Egy *fordítás*. *Lefordítom* az érzést a fogalmak világára, más természet világba. A fogalmak minden általánosak, ridegek, szerkesztettek, és minden más által megfogalmazott, más által kikristályosított szerkezetek. Más által persze, mert hiszen nyelvben beszélek, magyarul. A magyar nyelvet évszázadok fejl dése alakította olyanná, amilyenné. Ezrek és százszerek gondolati munkája van benne, hogy egy fogalom valamilyen tartalmat nyerjen. És a nyelv minden absztrakció, minden valami elvont, elvonatkoztatás. Az érzés pedig, a hangulat, az minden a *pillanathoz kötött*. Mindig egy pillanatnak van érzelmi töltete, minden *egy pillanatnak van valóságos jelenléte*, a fogalom az minden valami *nem valóságos*. Az érzés egyszeri és egyedi. Hogyan lehet ezt a fordítást, ezt az egyik, mondjuk úgy, létmin ségb 1 egy másik létmin ségbé, az érzelmi létmin ségb 1 a fogalmak, az absztrakciók létmin ségébe való átfordítást megtenni? Iszonyú nehéz. Iszonyú nehéz f leg akkor, ha a saját érzésemr 1 van szó. Amir 1 én tudom, hogy micsoda. És azt akarom, azért fogalmazom meg, hogy más is tudja. De vajon, aki azt a mondatot olvassa vagy hallgatja, abban, aki azokat a fogalmakat megérti, átgondolja, vajon ugyanaz az érzés jelenik-e meg, amit én

éreztem? Azt hiszem, sohasem. Hiszen ugyanazon a fogalmon mindenannyian egy picit másról értünk, mindenannyian másfajta jelentéstartománnyal használjuk azt. Lefordítjuk önmagunkra. Akkor hát átadhatatlan az érzés? Megfogalmazhatatlan? Igen. Átadhatatlan és megfogalmazhatatlan. Csak jelzésekre van módunk.

Ezzel kínlódom napok óta. Hogy ezeket a jelzéseket hogyan lehet formába önteni.

És akkor ott van, második csavarnak, hogy nem a *pillanatnyi* érzésemet akarom fogalmazni, hanem az érzés, a hangulat *emlékét*. Az érzés, a hangulat, ami *volt*, *megvolt*, valamikor, egy adott pillanatban. Húsz, harminc, ötven évvel ezel tt. Amikor most erre a valaha voltra visszaemlékszem, természetesen nem ugyanazt érzem. Az *érzés emléke* van bennem. És ebben az emlékben benne van az én azóta megélt életem, *módosítja* ezt az *érzés-emléket*, hiszen ezeknek az érzéseknek, hangulatoknak, szerelmeknek az életben is volt egy utóélete. Beteljesült vagy nem teljesült be, így lett vége vagy úgy lett vége, ami már eleve módosította az érzésre való emlékezést. És most, amikor sok év vagy évtized után megint visszaemlékszem ezekre az érzésekre és hangulatokra, még inkább torzulnak. Igazából persze nem tudom, hogy ez *torzulás-e?* Átértékel *dnek* vagy *átszínez* *dnek* mindenazzal, amit azóta megéltem. *Torzulás* ez? Vagy talán gazdagodó módosulás? Ki tudja?... Többszörös tükröz dés, többszörös torzítási lehet ség. S mégis meg kell próbálni. Meg *kell*, mert az asszonyok, lányok, szerelmek, voltak volt azok valóságosak vagy csak elképzelték, mindenpénen az életemnek egy nagyon-nagyon fontos részét alkották. S tulajdonképpen alkotják ma is.

Készül dtem tehát, kerestem a szavakat, mondatokat, amelyekkel valahogy mégis meg lehet közelíteni ezeket az emlékeket, képeket, érzésekét, hangulatokat. Nem tudom, hogy megtaláltam-e a szükséges mondatokat. Egyáltalán nem vagyok benne biztos.

És még egy kemény, *morális* dilemma.

Borzasztó nehéz a n kr l, az asszonyokról, a szerelmekr l mesélni, és nemcsak azért nehéz, mert nagyon bennem vannak, nagyon mélyen bennem vannak, nagyon mélyr l kell tehát felhozni és formába önteni, a szavak formájába önteni azt, amit szóformába önteni lehetetlen, nemcsak ezért nehéz. Hanem azért is, mert nekem alig vannak halottaim. Akikr l én mesélek, akik hol homályos, hol éles képekben el ttem elvonulnak, akik hol homályos, hol egy-egy éles pillanatkép rögzültségében megjelennek el ttem, egy-egy helyzetben, egy-egy szituációban, k, azt hiszem, többségükben, élnek.

Élnek, élik a maguk immár t lem teljesen független életét, vannak más kapcsolataik, férjük, szerelmük, akárkik, gyerekeik, *mit mondhatok el róluk?* Mit mondhatok el róluk úgy, hogy ne sértsen, ne bántsam ket? Hogy ne sértsen, bántsam, vagy ne tegyem félreérhet vé életüknek azt a pillanatát, szakaszát, amikor velem voltak, velem kapcsolatban voltak. Mit mondhatok el úgy, hogy az, akivel valaha kapcsolatban voltam, nyugodtan és lelkismeret-furdalás nélkül odatehesse gyerekei elé azt a képet, amit én megfestek vagy leírok róla. Iszonyúan nehéz. Mert el kell mondani sok minden, amir l tudom, hogy nem lenne jó nekik, ha ezt más is hallaná, olvasná vagy tudna róla. Mert tudom, hogy nekik is, mint mindenkin a világon, vannak titkaik, amiket meg kell rizni. Amiket nem lehet, nem szabad

kiadni. Talán önmaga el tt sem, de mások el tt bizonyosan nem akarnák föltární ezeket a titkokat. És lehet, nem tudhatom, ezek közé a titkok közé valamiért – és fogalmam sem lehet róla, hogy miért – oda tartozik-e a velem való kapcsolatuk, vagy annak egy része is. És akkor hogy jövök hozzá én, hogy egy akár csak apró kis lebbenésükr 1 is elmondjak valamit, felszínre hozzam azt a titkot, amit k nem akarnának felszínre hozni? De ha én *magamat* meg akarom érteni, ha én *magamat meg akarom mutatni*, ha én meg akarom érteni, hogy én miért olyan vagyok, amilyen vagyok, ha meg akarom mutatni, hogy hogyan lettem olyanná, amilyenné lettem, akkor *nem lehet* nem beszélni róluk, és arról a *hatásról*, amit rám tettek. Hogyan lehet megoldani azt, hogy elmondjak minden, ami fontos ahhoz, hogy én milyen vagyok, ami fontos ahhoz, hogy *engem* megértsem (én, magamat) és megértessem, hogy lehet mindezt elmondani úgy, hogy közben ket ne bántsam? Nem tudom, hogy fog-e sikerülni, ezt nem tudom. De valamit meg kell próbálni, mert mondtam, az életemnek nagyon nagy részben meghatározója az, hogy hogyan voltam n kkel, asszonyokkal, lányokkal, szerelemmel, szexualitással, ez hozzám tartozik, és nagyon er sen hozzám tartozik, talán er sebben, mint másnál.

Végtére is mi az, ami elmondható?

Megint és újra elfog a bizonytalanság afel 1 mi az, ami elmondható, és mi az, aminek végképp és véglegesen titoknak, a lét titkának, a lélek titkának kell maradnia? A bels censor ágaskodván újra szerepre tör, követeli a maga helyét a gondolkodás és mesemondás folyamatában.

Kimondható-e, amit mondani szándékozom, *mások* miatt? A *másik* miatt, akivel kapcsolatba kerültem, és akir 1 olykor és ebben a mesében szinte mindenig másról is szól a mondat. Jogom van-e magamat keresvén, magamat akarván megmutatni, másokról elmondani azt, amit k talán nem akarnának elmondani? Ha nem mondomb, magam megmutatását csorbítom, netán lehetetlenné teszem. Ha mondomb, bántomb ket, vagy ami rosszabb; befolyásolom az másokkal való kapcsolatukat. Tehát beleavatkozom az életükbe. Valamiképp minden szóval, minden mondattal, amit másokról elmondunk, leírunk, beavatkozás az életükbe, és mégis, ezek a szavak, mondatok, ha magamról mesélek, megkerülhetetlenek, hiszen életem meghatározó részét, ha nem az egészét, a másokhoz való viszonyaim teszik ki. És így minden magamról mondott szó másokról is szól. Egyszóval minden ilyen szó beavatkozás az életükbe. A kérdés tehát végs leg az: van-e jogom azzal, hogy mesélek róla, beleavatkozni másnak a saját, tán némely részében titoknak tartani akart életébe? Nincs jó válasz. S t egyáltalán nincs válasz.

Mondhatni, gyáván kibújok a válasz alól, és nem tehetvén mást, ezt teszem. Azzal, hogy reményeim szerint ízlésem és tapintatom majd elt rhet kordában tart. Elt rhet en nekem még éppen elég teret biztosítván mesém engem mutató dolgainak elmondásához, és elt rhet en másoknak, épp csak annyira beavatkozva életükbe, ami még elviselhet . Gyenge és bizonytalan kibúvó, tudom. Mi lenne gyengébb s bizonytalanabb, mint ízlésre és tapintatra hivatkozni? Az ízlések tudjuk különböz k, a tapintatnak miféle mércéje lehet? Mégsem tehetek mást. A kérdésekkel másként nem tudok mit kezdeni.

Nem szándékom bántani mást se, magamat se persze, csak szeretnék megérteni. Szándékom szerint annyit és csak annyit akarnék elmesélni, amire, ítétem szerint feltétlenül szükség van.

Most valóban valami egészen másról:

Meditáció az írásba foglalás sajátosságairól

Nagyon nehezen tudom folytatni most a mesét. (A „most” persze megint több év el tti id pont.) Miért? Elmondom.

Meséim els része leírottatott. (Illetve, legyünk pontosak, egy nagyon kedves hölgy, neve ne maradjon említetlen: Urbán Beatrix írta számítógépbe az eddigieket. Ezt, és a továbbiakat egy nem kevésbé kedves kollégan m: Pócsikné Bornai Kamilla írta le. Köszönöm itt is nekik!) Ez mindenki fontoljuk meg, kettős jelentés történés. Az egyik voltaképp számomra igen kevessé átlátott, és ezért nekem igen kis jelentőség történés annyi, hogy mesém ily módon átadatott az elektromos, virtuális örökkévalóságnak. Mondják ugyanis a hozzáért k, hogy amit egyszer e-mailben elküldtek, és hozzá a szöveg így jutott el, az valahol, ki tudja hol, valami rejtélyes, mármint számomra rejtélyes szerveren ott marad. Nem törl dik le, hozzáért hacker, ha nincs jobb dolga, bármikor el szedheti. Mondom: ez engem kevessé érdekel, meglehetős biztos lévén abban, hogy nem akad hacker, aki épp erre kíváncsi. Mert annyi fontosabb meghackelnivaló van. A másik jelentés annál fontosabb.

Mit jelent ugyanis az a megjelölés: leírottatott? Nem kevesebbet, minthogy a szöveg, mesém szövege átkerült egy más létminőségre. Az él szóból, amit csak a diktafon riz, az írott formá-

ban objektivált min ségbe. Igaz, állandó létszer ségében még mindig a digitális formában van, egy számítógép memóriájában és pendrive-on, de innen egyetlen kattintással el ttem van a monitoron írott bet k formájában, bármikor kinyomtathatóan. A mese, ámbár a maga mese min ségében, de objektiválódott. Objektumként, tárgyként létezik, t lem, a mesél t l immár elkülönböz dve éli a maga életét. Én természetesen még mindig dönthetek úgy, hogy letörl m, ámbár szakért k szerint tökéletes törlés nemigen van. Bele is javíthatok, hozzáírhatok. Szóval bánnak úgy vele, mint egy tulajdonomban lév , és nekem kiszolgáltatott tárggyal. De már nem magamon dolgozom, hanem egy t lem különböz tárgyon. A leírás aktusával véglegesen és végletesen megváltozott az én viszonyom a meséhez. Ha már láttam leírva, amit elmeséltem, elmeséltem magamban, magamnak a diktafonba, onnantól kezdve másként fogok mesélni. Ha igyekszem is eltekinteni t le, mégis, önkéntelenül, méghozzá ki-küszöbölhetetlen önkéntelenséggel, ott lesz el ttem annak a képe, hogyan fog kinézni ez leírva. Jobb lesz ett l a mesélt, az elmondott szöveg? Rosszabb lesz? Nem tudom. Valamennyire más lesz. Hogy mennyire más, azt sem tudom.

És még valami, ez talán nekem minden bizonnyal a legfontosabb. Olvasom a leírt szöveget. Természetesen m ködésbe lép az ítélez er . Természetesen, mondjam, hisz szakmáimból – itt hozzáteszem, mert fontos: szakmáimból, lévén magyar szakot végezve kiképzett irodalmár is lennék – szóval szakmáimból következ en rászoktam, hogy minden elém került szöveget kritikusan tekintsek tartalmilag és megformáltságát tekintve is. Igaz-e, hihet -e a szöveg?

(Legalábbis a saját bels logikája szerint.) Megformáltságát tekintve pedig azt nézhetem, pontos-e, érthet -e, valamilyen nagyon általános elvont értelemben szép-e. Ha szépség alatt az arányok megfelel ségét, a megválasztott szavak kifejez erejét, a gondolatok érzékelhet ritmusát értem. Olvasom tehát meséim bet k áruhájába öltözöttetett szöveget. És csalódom némiképp.

A tartalom nagyjából az, amit elmondani szándékoztam, eltekintve természetesen attól a sajnos megszüntethetetlen különbségb l fakadó eltérést l, hogy ugyanis a szó fogalom mivoltából származó lényegi sajátlagossága folytán mindig csak korlátozottan, jó esetben közelít leg tartalmazza és közvetíti az érzelmeket, ami a magamról mesélés bels törvényszer sége következtében mindig kíséri, olykor megalapozza az éppen elmesélt tartalmat. Ett l eltekintve tehát a leírt szöveg tartalmával nagyjából elégedett lehetek, azt hiszem. Ámbár persze ebben is bizonytalan vagyok. Vajon a leírt tartalom valójában az-e, amit el akartam mesélni? Nem lehetséges-e, hogy csak én, aki meséltem, látom bele a szövegbe ezeket a tartalmakat? És más, aki netán és hiú reményeim szerint olvassa, egészen más, vagy éppen semmilyen tartalmat nem tud felfedezni? Ezt sem tudhatom, de ezzel nem kell foglalkoznom. A megformálás módja az, ami valamifajta csalódást okoz.

Amikor mondtam, még amikor visszahallgattam is, szebbnek, esztétikai értelemben is megformáltabbnak t nt a szöveg. Talán azért is igyekszem mentálisan kötelez önvédelemb l értékesebbnek fel tüntetni magam, mert ahogyan mondtam a mesét, abban – színészvér – benne van az érzelem. Talán az is, ahogyan egy színész el tud adni

egy gyengébb szöveget is. Ám bizonnyal nem ez a lényeg. A lényeg, ahogy ezt én most látom, megint kett s természet . Az egyik felével könnyen végezhetnénk. Immáron a leírt szöveg kritikus megtekintése után végképp be kell látnom, amit eddig is nagyjából pontosan tudtam, hogy írói tehetségem meglehet sen korlátozott. Olvashatsz figyelemmel és tanulságkereséssel akármennyi Thomas Mannt, Déryt, attól még nem leszel jó író. Err 1 ennyit. A másik rész kissé bonyolultabb, és talán általánosabban is megfontolásra érdemes. Mintha az ember, aki épp dolgozik valamin, s e szempontból mindegy, hogy épp mesél-e, ír-e, vagy asztalt készít, képet fest, a *tökéletesség*, vagy legyünk szerényebbek, a *jó min ség* igényével teszi azt. S amíg formálódik keze alatt az anyag – szó, vagy fa, vagy festék, mindegy – addig dolgozni csak úgy tud, ha hisz abban, er s hittel, hogy jó az, amit csinál. Csak ha elkészült és szemügyre veszi, és van benne elegend ítélez , veszi észbe, szavai nem mindenkor megfelelnek, hogy az asztal lába kicsit ferde lett. Vajon törvényszer ez? Talán. Én mindenkor megfelelök, amikor éppen hangulatom volt hozzá. Attól a

Újabb közbens meditáció a leírásról

Mert innent 1 kezdve más okból is nehézzé válik a mese. Egészen addig, míg csak ebben a szerkezetben volt jelen, amíg csak az én hangomon volt jelen, addig, még egyszer mondjam, csak az enyém volt, titok volt, és addig, amíg ez így volt, addig csinálni *gyönyör ség* volt. Mert úgy érezhettem, hogy mondjam, mondjam, mondjam különösebb megfontolás és felel sség nélkül mondjam, jól esett mondani, olyankor mondta, amikor éppen hangulatom volt hozzá. Attól a

pillanattól kezdve, hogy megláttam leírva, hogy ott van, most már a számítógében írásos formában, részben kinyomtatva és papíron, innent 1 kezdve valamiképpen úgy érzem, hogy *feladat* lett. Feladat, amit teljesítenem kell. Ez valami egészen más, mint egyszer en csak mesélni. De mégis folytatnom kell a meséket. Folytatnom *kell*, mert az, amivel elkezdtem, amir 1 a legelején beszéltem, az, hogy számot kell adni önmagamról, számot kell venni önmagammal, ez változatlanul érvényes. Ha feladat, akkor legyen feladat. Amit teljesítenem kell. Innent 1 kezdve így is folytatnom kell a meséket.

És akkor a végs (gnoszeológiai /ismeretelméleti/ és morális) kérdés: mi az, amit el kell és lehet mondani; mi a fontos és mi nem?

Villannak még emlékmorzsák, és nem tudom eldönteni, vajon rögzítésük szükséges-e. Kell-e ahhoz, hogy én jobban megértsem magamat, és más, aki olvassa – ha lesz, aki olvassa – jobban megértsen engem. Ha úgy vélekedem, és miért ne vélekednék úgy, hiszen minden okos megfontolás efelé a vélekedés felé tasztítja a gondolkodásom, hogy minden történés, a legkisebb is, az is például, hogy hogyan köszönt vagy nem köszönt a boltban a pénztáros, formál engem valamicskét, alakít rajtam egy hangyányit, belém épül. minden apró történés egy pici mozaikkocka, része annak az egésznek, ami vagyok. Már amennyiben és amilyen mértékben a szó igazi értelmében egésznek tekinthet az, ami vagyok. Bizonyos értelemben igen, mivel vagyok. Mindenképpen a világ egy jól elkülönült, és elég pontosan, legalábbis küls leg elég pontosan definiálható része. És ebben az értelemben mások, nemigen tehettvén mást, egy bizonyos

egésznek tekintenek. De lényegi, tartalmi értelemben bizonyosan nem vagyok egész, már csak azért sem, mert az egész mivolt valami *teljes-séget*, valami *befejezettséget* jelent. És én, amíg sejtjeim életjelenségeket mutatnak, és amíg többé-kevésbé ép elmével veszem tudomásul az engem ér hatásokat, és reagálok, kívül-belül reagálok azokra, addig szükségképpen változom, tehát nem lehetek befejezett és egész. A kérdés tehát úgy módosul, vajon annak a félig-meddig kész valamire, ami most vagyok, a megértéséhez szükségesek-e az emléknyom-villanások. Ha igen, melyik igen, melyik mell zhet? Vagyis mi lehet a mérce a lényeges-lényegtelen kérdésének eldöntésében. Mélységes sajnálatomra be kell látnom, hogy nem tudok ilyen mércét.

Mert vajon az a majd' ötven évvel ezel tti szilveszteri történés, amikor még Mosonmagyarón áron egy baráti társaságban mulatozva vártuk az új évet, közben persze táncoltunk is, és a tánc közben egy számomra sem ellenszenves asszony, aki egyébként épp akkor volt válófélben, félre nem érhet jelzésérték en hozzáam simult, és én e simulást jóles en elfogadtam, miközben feleségem a másik szobában másokkal trécselt, vajon ez a mikrotörténés, id tartamát tekintve legfeljebb fél perc, és folytatás nélküli, lényeges-e vagy sem? Igen, mert elégé pontos jele asszonyokhoz való viszonyomnak. De nem, mert ahhoz a képhez, ami err 1 a dologról meséimb 1 kiderült, igazán új vonást nem tesz hozzá. A *teljes* képhez hozzátaroznák, a *lényeg-hez*, személyiségem, ember mivoltom lényegéhez nem feltétlenül. De ha nem feltétlenül, akkor lehet, hogy mégis. Végtére megint odajutok, hogy nem tudok döntení.

Persze valamelyest fölment a *teljesség lehetetlenségének* tudata. Egy emberélet teljességének elmesélése – err 1 már gondolkodtam és meséltem egyszer – tán tovább is tartana, mint maga az élet. Az el bb említett mikrotörténés valós ideje is jóval rövidebb volt, mint amennyi ideig tartott az elmesélése. Ha a teljesség lehetetlen, akkor szükségképpen szelektálni kell, már csak a mesélés megkerülhetetlen id korlátai, és persze a szelekció – lásd: felejtés – részben önkéntelen korlátai miatt is bizonyára a felejtés, elfojtások martaléka lesz nagyon sok lényeges dolog is. Amikor tehát tudatosan szelektálok, és eldön-töm, hogy mir 1 mesélek és mir 1 nem, akkor nem tudhatom, a valóban lényeges vonások közül mi került a képbe, és mi nem. Könnyen lehet, hogy a képet jelent sen módosító történéselemek is – a felejtés mechanizmusának köszönhet en – hiányoznak. Úgy t nik, a mese érvényességének ez az emlékezetm kódés benne rejl sajátosságaiból adódó bizonytalansága kiküszöbölhetetlen. Ezt is tudomásul kell venni. Akkor hát elégedjek meg annyival, amennyit elmeséltem? Abban az értelemben igen, hogy most, legalábbis egyel re, ezt hangsúlyoznom kell, hogy egyel re, hiszen ha adatik még néhány évet a tovább változásra, tovább-útkeresésre, kés bb is lesz még mit, és kell még mit elmesélnem. Egyel re tehát abbahagyom a mesélést. De hogy elégedett vagyok-e tartalmilag? Nos, ebben kétségem van. Elmondtam, elmeséltem annyit, amib 1 úgy véltem, t rhet en nyomon követhet az út, a bels út is, amit megtettem. És ami olyanná tett, amilyennek ma vélem látni magamat. Jól-e? Követhet en-e? Netán tanulságokkal is szolgálhatóan-e? Nem tisztem ítélni efel 1. És nem mondomb azt sem, hogy várom az esetleges olvasó ítéletét. Nem. Most

úgy érzem, az már kívül van rajtam. Én elmondtam, amit vélek, hogy mondanom kellett. Ennyi.

Részletek a „Mesélek magamról” munkacím kéziratból, és a „Megéltem nyolc évtizedet” (Wesley J. Kiadó, 2018) könyvb 1.

VI. rész: Appendix; ...valami más...

Az „Oldalnézetb l” végére is odaillesztettem Appendixet, egy „valami más”-t. A „Bunkóság természetrájza” címen egy önierónikus indítatású szociológia-paródiát. A mostani „valami más” egészen más: nem tudományos, inkább – tén túlzott magabízással mondomb – irodalmi igény tanmese (vagy mikro-regény). Kérem a (fejlettebb esztétikai érzék) olvasó bocsánatát...

Sára és Ezékiel (Tanmese, vagy mikro-regény)

Sára holdtöltekor veszítette el a szüzességét.

Józsi, aki a történésnek aktív résztvevje volt, semmit sem tör dött ezzel. Már mintazzal, hogy a hold éppen kerek-e, vagy netalán sarló alakú. Egyáltalán nem foglalkozott a holddal. (Ami egyébként mélyebb érzelmektől mentes lelkivilágára vett /hold/fényt, hisz a holdfény, érz lelkek egybehangzó véleménye szerint, oly romantikus...)

Sára egy csipkebokor tövében veszítette el a szüzességét.

Józsi számára, aki, mint tudjuk, a történésnek aktív résztvevje volt, a csipkebokor már nem volt mellékes körülmény. Ugyanis már jó elrekinézett e célra, már mint a történés megtörténésének céljára, egy kellemesnek tűnő szénakazlat. Sára azonban határozottan

kijelentette, hogy vagy csipkebokor tövében, vagy sehol. Miután Józsiban ekkor már er s volt a gerjedelem a történésre, hajlandó volt bemászni a csipkebokor tövébe. (Tanúságot téve ezzel bizonyos mérv kompromisszumkézségr l; ennek azonban a továbbiak szempontjából semmi jelent sége nincs.)

(Mint ahogy az sem tartozik a történet f szálához, de azért megemlíjtük, mert Józsi ódkodását igazolja /vissza/. Kicsi baj lett ugyanis, mert a történés közben, mivel Józsi a dolog természeténél fogva er st izgett-mozgott, a csipkebokor tüskéi rendesen megkarisolták hátát és hátróljának alsóbb felét. Ezzel viszont Sára nem tör dött semmit, s t, mert egyébként is elég huncut jószág volt, észlelke Józsi balesetét, kuncogott kicsit magában, és mondta is, szintén csak úgy magában: „Úgy kell neki...”)

Sára egy nyári ej holdtöltéjekor veszítette el a szüzességét, akkor, amikor a hold arany sugarai szinte lángra lobbantották a csipkebokor fényes leveleit. (Ne akadjunk fel azon, hogy a hold *arany* sugarairól szólunk, miközben költ k és írók sokasága mindenkorat holdsugarat emlegetnek. Sára aranynak tekintette a sugarakat, és a történet szempontjából csak ennek van jelent sége.)

Józsit, a történés aktív résztvev jét, természetesen ez efféle költ i mellékkörülmények végléppen nem érdekelték, számára a nyári ej csak annyiban bírt jelent séggel, hogy nem fázott a ... nem fáztak a karcolt testrészei.

Holdtölte, csipkebokor, nyáréj; ugyan mi végre? mi jelentése lehet eme körülményeknek?

Sára el z év Luca-nap éjjelén álmot látott. Álmában nyári éjjel, holdtöltekor, ég csipkebokor tövében férfi angyal látogatta meg, megfogant, és csoda-gyermeknek adott életet. Arról nem szólt az álom, hogy vajon miben állhat majd a gyermek „csoda”-sága, de Sárában ott volt a meghatározhatatlan bizonyosság a gyermek majdani különlegességét illet en. Sára sokat töprengett álma értelmén. Hallott ugyan valamit (olykor-olykor eljárt a templomba) a Kisjézus születésének körülményeir l, de semmiképp se vetemedett oly elbizakodottságra, hogy magát ennyire kiválasztottnak vélje. De mégis, valamit csak jelent az álom! Végül ide jutott: „Ha holdtöltekor, csipkebokor tövében, nyári éjjel történik, ami történik, akkor a gyermek valamiképpen biztosan különleges lesz.” S mivel vágyott különleges gyermek anyjává lenni, gondoskodott róla, hogy a kívánatos id pontban és helyszínen történjék meg, aminek az álom beteljesüléséhez meg kell történnie. (Azt ugyanis, parasztlány lévéni, álmát józan racionalitással úgy fordította le, hogy a történésnek fizikálisan is meg kell történnie, az álombéli angyal valami férfi képében kell, hogy jelen legyen.) Sára tehát kitudta, hogy valamely szomszéd faluban épp egy nyári holdtöltekor van nagy bál, és úgy gondolta, ott kell összejönnie a férfi-angyallal.

Józsi, ez világos, igazából véletlen tényez . . . egy harmadik faluból jött a bálba. Körbenézett ott, er sítette is lelkét némi sörrel és pálinkával, táncolt ezzel-azzal, Sárával is. Sárával többször. Úgy találta, jó volna nem csak táncoltatni, hanem megszeretgetni is. Egyértelm ajánlatot tett. Sára ezt álom-megvalósító jelnek tekintette, és a már említett feltételkel (csipkebokor!) vonakodás nélkül elfogadta. Így

azután megtörtént, ami történt. Sára reggel hazament falujába, a történtekr 1 persze senkinek sem szólt, kilenc hónap múltán pedig megszülte gyermekét, akit Ezékielnek nevezett el. (A teljesség kedvéért azért mondjuk meg, hogy azon reggelen Józsi is hazament saját falujába, részben kellemes emlékként /csak részben! emlékeztetek a csipkebokorra!/ meg rizte Sárát, de soha többé nem találkozott vele és nem is tudott róla semmit; teljességgel kilépett a történetb 1.)

Sára tehát megszülte Ezékielt. Miért épp így nevezte el? Nehéz megmondani. Különlegesnek hitte gyermekét, különleges nevet kívánt adni neki. Valamikor egyszer, ritka templomlátogatásai egyikén, említett a pap egy Ezékiel prófétát. Sára a prófétákat (akikr 1 egyébként nagyon kevés fogalma volt, hogy kifélék-mifélék pontosabban) elég különlegesnek vélte, adta tehát ezt a nevet fiának (Mivel, nem mondottam még, fiút szült.)

(Némely bakafántos olvasó megróhat itt, mondván, illenék Sáráról magáról is elmondani egy s mást; ha már címadója történetünknek. Bizonyára igazuk is van, ha rendes „makro-regényben” gondolkozunk. Itt azonban, egy mikro-regényben, éppen elég ennyi: Sára dolgos parasztlány volt, nem túl szép, nem túl okos, de nem is csúnya, és nem is buta. Magában élt – miért, miért nem, mindegy –, dolgozott annyit és úgy, hogy ha nem is úri módon, de tisztelességgel el bírta látni Ezékielt, és nevelgette, ahogyan t le tellett.)

Ezékiel tehát megszületett, s ami több, életben is maradt (egyébként miért is ne? Sára is, Józsi is ép, egészséges felmen k voltak), szépen cseperedni is kezdett, ahogy kell. Megtanult hasra fordulni, felülni, járni, beszélni, egy id után megtanult bilibe kakilni

is. (Ez utóbbi fontos mozzanat! Egy bölcs barátom – sajnos, csak volt, mert már holt –, Zám Tibor vonatkozó mélybölcs röpkéje szerint ugyanis „az ember szabadsága akkor színik meg, amikor bilire szoktatják, mert onnantól kezdve már szarni se akkor szarik, amikor akar”.)

Ezékielt (ez is fontos) Sára már kicsike korától olykor elvitte a templomba. A gyerek komolyabban még szót sem értett, de a gyertyák lobogása, a pap különös-szép ruhája, a szertartások ünnepélyessége szájtató figyelésre indította t. Később, már nagyobbakskán is szívesen eljárt az istenházába, bámulta odaadón az ott történteket, noha, ezt valljuk meg, meglehetős keveset értett azokból. Ezékiel ugyanis, el kell árulni már itt, mondhatni finoman, nem volt egy észlény.

Egyébként a szükebben vett minden nap dolgokon túli tudások iránti képességessége – pontosabban e nembeli képességességenek bizonyos mérvályos korlátozottsága – az iskolában is hamar kiderült. Ezékiel jóindulatú és szorgalmaz kisfiú volt. (Eme tulajdonságait nyilván egyik részben Sárától és Józsitól örökölte, másik rész szerint meg Sára kedves nevelésének köszönhette.) Igyekezett tehát megfelelni türelmes tanító néni kívánalmainak. Megtanult – kissé girbegurbán, olykor bet kihagyásokkal, de végül is elolvashatóan – írni, megtanulta – igaz, csak negyedikes korára – a szorzótáblát, megtanult – igaz, csak olyan 11-12 éves korára – olvasni is valamennyire. (A türelmes tanító néni, aki büszke volt pszichológiai műveltségére, megért en vette tudomásul mindez, mivel, mint bizalmas ismerőnek elmondotta egyszer, Ezékiel IQ-ját olyan 90 körülire becsülte.)

Szóval úgy, ahogy, azért iskolázódott Ezékiel.

Sára is megért n vette tudomásul gyermeké iskolai pályafutásának ilyetén alakulását. Mélyen hitte, hív bizonyossággal, hogy Ezékiel különleges, legfeljebb, gondolta, nem az iskolai dolgokban különleges. Hogy akkor miben? Sára úgy vélte, nem dolga ezen töprengeni. Nem is töprengett. Bölcsen – öntudatlanul számos modern lélektani irányzattal egybehangzóan – azt gondolta, majd megmutatja magát a gyerek különössége, ha elj az ideje.

Ezékiel tehát n tt, növekedett, járt iskolába, ahogy kell, meg tanult, amennyit tudott. Úgy egyébként elég magánakvaló fiúcska volt. Ritkán és keveset játszott a többi fiúkkal, nemigen vett részt bandázásaiakban, erd járásaiakban, verekedéseikben. Inkább otthon tett vett, faragott magának bábokat, azokkal játszott a sárban, homokban. Gyakran, ha jó id volt, csak kifeküdt hanyatt a kertjük végén kezd - d rét füvén, bámulta a felh k járását, madarak röptét, minden különösebb gondolat nélkül. És, persze, el-eljárt a templomba, hasonlóképp gondolattalan belefeledkezéssel bámulta az ott történ ket (minthogy változatlanul keveset értett bel lük), de valahogy mégis úgy érezte, valami köze van a misztériumokhoz.

Csendesen teltek az évek. Ezékiel végül is eljutott (a türelmes tanító néni, és a szintén türelmes – a 90 körüli IQ-t megért és toleráló – tanár bácsik és nénik hathatós segedelmével) iskolái végéhez. (Mármint befejezte az általánost; számára nyilvánvalóan ez volt az iskolai pályafutás vége.) És most mi legyen?

Sára a végbizonyítvány átvételének napján ünnepi ebédet f zött. Úgy találta, megérdemli fia az ünneplést. Megették – kettesben – a csirkelevest, a rántott húst meg a túró és almás-mákos rétest.

Sára, a különleges alkalomra való különleges tekintettel engedélyezte magának egy pohár, fiának fél pohár (mégiscsak kiskorú...) bor elfogyasztását is. Ezt követen komoly beszélgetésbe kezdettek: és most mi legyen? Hogyan tovább, Ezékiel?

Sára alkalmasnak tartotta az alkalmat, és egyben szükségesnek is ítélte, hogy szóljon immár fiának álmáról, hogy jelezze immár valamiképpen Ezékielnek, hogy (Ezékiel) valamiképpen különleges ember. (A részleteket csak részletekben említette. Jelesül a holdtöltét, a csipkebokrot igen, Józsiról azonban nem szolt, személyét említésre nem méltó mellékkörülménynek tekintette.) Ezékiel némiképp meglep dve hallgatta az álom történetét (mondhatjuk pontosabban úgy is, hogy bambán bámult anyjára), s kérdése volt, miszerint miben volna különleges? Sára hümmögött egyet, majd még egyet, s bevallotta, hogy neki erről bizony halvány fogalma sincs, de hogy Ezékiel különleges ember, az biztos. Ezékiel ezen mélyen elgondolkozott (már amilyen mélység elgondolkozásra ismert képességei képessé tették), azután így szolt: „A fene se érti ezt, édesanyám!” Sára csak megvonta vállát, jelezvén, nincs mondandója erről több. Ezékiel is megvonta vállát, jelezvén, aztán még kevésbé tud bármit is mondani (vagy gondolni) a dologról. Ebben maradtak. Viszont valamire csak jutniuk kellett ama tárgyban, hogy akkor most már mit is csináljon Ezékiel másnap. (Meg harmadnap, meg azután, meg úgy egyáltalán.)

Sára, nem akarván semmilyen irányban befolyásolni a dolgok természetes menetét (tudjuk, úgy vélte, majd csak kiderül el bárutóbb...), úgy találta, legjobb lesz, ha Ezékiel otthon marad, ellátja a ház körüli teendőket, foglakozik a disznóval (talán akkor kettőt-

hármat is tarthatnak az eddigi egyhez képest), foglalkozik csirkékkel, kacsákkal, kiskerttel, ami pénz meg föltétlenül kell azt (Sára) meg-hozza. A többi majd kiderül. Ez a terv Ezékielnek is megfelelt. Ebben maradtak.

Éltek hát, éldegéltek szép csendben, békességben. Ahogy az id telt, a dolgok (az id !) rendje szerint Ezékiel legénnyé serdült. Amint ebb l következ en legénytoll pehelyzett állán, elgondolkodott. Tudván tudta nyilván, a falubeli legények, szokásosan, az álon jelent-kez pelyheket rögvést beretvával támadják, legfeljebb a bajuszt hagyják megnövekedni. Ezékielnek viszont olyan homályos érzése kerekedett, hogy ha egyszer különleges ember, akkor ez – mivel úgyse tudja egyébként, miben áll különlegessége – látszódjék legalább valamiben. Hagyta hát megn ni szakállát. A falubeliek kicsinyként hibbanak vélték emiatt, de hát ennyi eltérés még éppen belefér a falu normarendjébe...

Ám ez a szakáll-dolog mégsem maradt mellékes jelenség. Felélnökítette Ezékiel az irányú töprengését (már amennyire a fejében id nként motoszkáló gondolat-töredékeket egyáltalán töprengésnek lehet nevezni...), hogy ugyanis tényleg, miben áll az anyja által megálmodott különlegessége? Sokáig semmi eredményre nem jutott.

Egyszer aztán mi történt? Elment, mint máskor is, a templomba, bámoszkodni kissé. A pap épp nagy haraggal prédkált valami falubeli szörny , istentelen erkölcsstelenség ellen. (Mi volt a szörny - ség, mi nem, történetünk szempontjából érdektelen, tárgyi tartalmát egyébként se értette Ezékiel.) A pap, nagyindulatú dörgedelme közben, emlegette többször is, argumentum ad hominem-ként, a nagy-

tekintély Ezékiel prófétát. Megütötte szó Ezékiel (h sünk) fülét. Nicsak! Valami próféta, nagy ember, akire a pap is tisztelettel hivatkozik, ugyanolyan nev , mint ? Vagy – mert tudjuk, jóindulatú, szerény legény volt – t hívják úgy, mint a prófétát? Lehet, hogy ez a rejtély (különlegessége rejtélyének!) a kulcsa?

Anyját, Sárát nem kérdezte, immár nem kívánta beavatni, úgy vélte, ez már teljesen az dolga, neki magának kell a végére járnia. (Talán, ha beavatja anyját, és Sára elmondja neki, amit feledékenysége folytán, vagy nem tartva fontosnak, nem mondott el ama beszélgetéskor, nevezetesen, hogy hogyan kapta a gyermek nevét, vagyishog ez a név tulajdonképpen teljesen véletlen dolog, nos, ez esetben talán az egész történet másként alakul. Ámde a „mi lett volna, ha...” kérdésnek, tudjuk, se nagyban, se kicsiben nincs értelme. Maradjunk hát a történetnél, ahogyan megtörtént.)

Ezékiel tehát maga kezdett a dolognak végére járni. Gondolatmenete logikus volt. (Mert, ha nem is volt nagyképesség , azért ostoba sem volt.) Ekképpen gondolkodott: templom, pap, emlegetve Ezékiel próféta; nos, akkor ennek a Bibliához van köze. Az meg van otthon. Ezékiel így, egy délel tt, amikor Sára nem volt otthon, el szedte a polcról a Bibliát, leporolta (nem s r n olvasták egyébként, inkább csak úgy volt), kiült vele a verandára, és tanulmányozni kezdte. Olvasni, ha, mint tudjuk, nem is túlságosan jól, de tudott, így hamar rátalált *Ezékiel próféta könyvé-re*. Na, gondolta Ezékiel (h sünk), ez megvan. Lássuk hát!

Olvasni kezdte. Nehezen ment, nemigen értette. Az eleje minden járt: a próféta Ezékiel els látomása, mindenféle négyarcú, négyszár-

nyú lényekr l, akik kerekess zsámolyokon négyfelé közlekednek; hát, ebb l egy kukkot se értett Ezékiel (a mi h sünk). Mindegy, gondolta, s olvasott tovább. Kicsit kés bb, de még mindig a próféta könyvének elején, talált aztán olyasmit is, amit megértett. (Vagy érteni vél; azonban, mint tudjuk, az egyén számára ez teljesen mindegy, mert amit csak vél érteni, arról is úgy gondolja, hogy érti, bizony, csak kívül l nézve van különbség az *igazi értés* és a *vél értés* között.) Egy-két passzusra különösen felfigyelt, mert úgy találta (úgy vélte; ld. el bb!), hogy azok adják meg számára különösségeinek kulcsát. Ezeket olvasta:

Az ÚR szól Ezékielhez: „A makacs és konok szív fiakhoz küldelek...Akár hallgatnak rá, akár nem tör dnek vele, hiszen engetetlen nép ez, de meg fogják tudni, hogy próféta volt közöttük.” ...Ez egy dolog, amit mondott az Úr, igyekezett jól megjegyezni Ezékiel (a mi h sünk). De még olvasta ezt is:

„Te pedig, emberfia, hallgasd meg, amit mondok neked! ...Nyisd ki a szád, és edd meg, amit adok neked!” Ezt is jól megjegyezte. Mire ide jutott, bele is fáradt az olvasásba, meg gondolta, neki elég eligazítás ez is, úgyhogy visszatette a Bibliát a helyére.

Mi történt tulajdonképpen ekkor? Ezékiel *ráismerni* vált különlegességeinek mibenlétére, valahogy ekképp gondolván el a dolgot: „*Ha* álomjósolta módon különleges vagyok, és engemet is Ezékielnek hívnak, *akkor* különlegességem abban nyilvánul, hogy nekem is prófétálnom kell, inteni undokságokban fetreng népemet a jobbulásra.” Jó, jó, de mit kellene mondani, miféle b nöket kellene ostorozni éppen most? ez itt a következ kérdés h sünk (Ezékiel) számára. Ezékiel (a bibliai próféta), ennyit még ki tudott bogozni a

Biblia olvastán, a zsidókat ostorozta mindenféle b nökért és undokságokért. Neki tehát a saját népét kell megszólítania, vagyis – eddig terjedt Ezékiel látóhatára – falujának embereit. nekik kell hát prófétálni, de mi légyen az a b n és undokság, amit ostorozzon? (Mint tudjuk, eléggé magánakvaló ifjú volt, nemigen ismerte tehát faluja embereinek cselekvéseit, se a jót, se a rosszat.)

A véletlen (bizony, a véletlen gyakran beteszí a lábát életünk szabályos folyásába, kimozdítván azt természetes menetéb l, vagy legalábbis sajátlagos irányt adva történeteinknek), szóval a véletlen megjelent egy, a szomszédban hangosra állított rádió képében. Valami tudományos m sor töredékei jutottak így Ezékiel fülébe. Fogyasztási szokásokról szólottak tudós emberek, asszonyok. Ezékiel agybéli receptoraihoz az egészben l annyi jutott el, hogy régebben a magyar emberek inkább bort ittak, a sörvás szokása csak újabban, a bölcs szakért szerint külföldi, idegen mintákra terjedt el. (Pont így mondta-e a szakért , vagy sem, igaz-e mindez vagy sem, ne firtassuk, történetünk szempontjából teljességgel lényegtelen. Ezékiel így értette, és számunkra csak ez a fontos.) Amit hallott (vagy hallani vélt; már megint a vélt...), Ezékiel fejében így állt össze: aki magyar, bort iszik, aki nem bort iszik, vagy nem magyar, vagy nem jó magyar. Nosza! Nem jó magyar? Romlott erkölcs ! S Ezékiel úgy találta, meglelte, mit is kell prófétálnia.

Szombat este felhúzta csizmáját, vállára kanyarított egy pokrócot (gondolván, prófétáláshoz inkább illik, mint egy közönséges kabát), és ment a kocsmába.

Amid n odaért, látva látta, hogy ott id znek számosan a falu férfiai közül, és isznak is rendesen; isznak sokan pálinkát, sokan sört, sokan sört pálinkával (vagy pálinkát sörrel, ahogy tetszik), és néhányan, kevesen, persze bort is. Számba vette mindezt szigorúan Ezékiel (körbejárván az asztalok között, ezzel azonban senki sem tör dött), azután az egyik sarokban felugrott egy asztal tetejére, és ekképpen rivallt az ottlév kre (igyekezvén persze a bibliai olvasmányából ellesett prófétai stílt alkalmazni szavai megformálásában):

„Mit tesztek, mit cselekedtek elfajzott utódai h s el döknek? Sört isztok, meg pálinkát, undokságot téve ezzel, mert tudnotok kellene elmétekben és éreznetek szívetekben a vér és a nemzet parancsát: magyar ember bort iszik! Hát magyarok vagytok ti egyáltalán? Térjetek meg seitek megszentelt szokásaihoz, öntsétek asztal alá a sört meg a pálinkát, és igyatok bort minden nyian, ahogyan jó magyar emberekhez illik!”

Ilyeténképp prorfétált Ezékiel (a mi h sünk!!!). (Mondotta nyilván hosszasabban, ismételvén többször a f tételeket, a lényeg azonban nem változván, a továbbiak pontosabb felidézését 1 bízvást eltekinthetünk.)

A kocsma tisztes alkoholistából álló törzsközönsége (kiknek nyilván megvoltak egyebek mellett a maguk ivási szokásai is, melyeket – nyilván – helyesnek véltek) tátott szájjal (és csorgó nyállal; de ez inkább csak a részegségt 1 volt) hallgatta Ezékielt. Összenéztek, és sanda pillantásokkal (szemkontaktus! nonverbális kommunikáció!) kérdezték egymást: most megverjük jól ezt a félkegyelm t, vagy mi legyen? Egyikük, a legtekintélyesebb részeg (tekintélyét az adta, hogy

csak igen tekintélyes mennyiség pálinkától lett részeg) összerántotta bozontos szemöldökét, jelezvén, bízzátok csak rám. A pult felé d lt, bort vett, Ezékielnek adta, mondván: „Igyál! Bor!” Ezékiel mit tehetett? Megitta. Ha már a borról prófétált... (A prófétaságért néha áldozatot is kell hozni!) A többi tisztes kocsma-polgár, mintakövet magatartást tanúsítván, a legtekintélyesebbhez hasonló módon cselekedett. Vitték a borokat Ezékielnek, és röhögtek, hogy egyre nehezebben issza. De itta, becsülettel. (Hiába no, a prófétaságért bizony sok és nagy áldozatot kell hozni...)

Addig-addig itta – prófétai becsületb l – a borokat Ezékiel, míg nem végül gyarló szervezete, mely egyébként sem volt borivásra felkészítve (lásd rendszeres edzés...), megsokallotta a dolgot. Még, lélekben büszke alázattal, felidézett magában egy valaha hallott krisztusi mondatot (nyilván nem pontosan, csak így): „Uram, a lélek kész, de a test er tlen”, azután békés extázisban lehunya szemét, miután elfeküdt prófétálásának asztalán. Másként jelezve állapotát, mondhatjuk nyugodtan, hogy berúgott, mint a szamár. Miután így már csendben volt, a kocsma tisztes törzsközönsége a továbbiakban nem tör dött vele.

Amikor a kocsmáros zárti készült termeit, felt nt neki valami képbe nem ill hortyogvány a sarokasztalon. Mi tudjuk, Ezékiel volt az. A kocsmáros – közkelet nevén a Részegek Ura – tisztelettel felkérte legtörzsebb törzsvendégeit, m ködnének közre az ügy megoldásában. Imígyen szólott hozzájuk: „Hé barmok! Górijátok a francba ezt a barmot, barmoljátok meg!” (Az idézet, megvalljuk, nem teljesen pontos, a Részegek Ura, maga is meglehet sen részeg, szövegében

némiképpen más, ámde hasonló hangzású szókat mondott; a kényesebb ízlés olvasók kedvéért kényesked stilizálásra kényszerült.) A törzsrészegek, nem kívánván elveszíteni uruk jóindulatát (és gyakorta szükségessé váló hitel-képességüket), kezénél-lábánál megragadták a hortyogvánnyá alakult Ezékielt, és prófétaságára való tekintet nélküli durvasággal vitték. Kifelé. Az árok felé. Belehajtották. Ezékiel az árok fenekére vakkolódott, és békességesen tovább aludt. Ámde szemerkélni kezdett az es , és – ez is el fordul olykor – a legtekintélyesebb részeg lelkében megmozdult valami megmagyarázhatatlan bizsergés, a száalom csírája. S t, ez a csíra ki is hajtott nyomban, ily szókra indítván a legtekintélyesebbet: „Vigyük már haza ezt a barmot, barmoljátok meg!” (Stilizálás-kényszer, mint fentebb...)

Fogták, vitték. Id nként cibálták, dobták. Néha földre esett, olykor fejre esett, ám Ezékiel csak aludt, aludt, aludt, semmiképp se érzékelte prófétához oly méltatlan helyzetét. Hazaértek, Sára és Ezékiel házához. A cipel k lehelyezték t (Ezékielt), pontosabban oda pottyanhatták házuknak küszöbjére, és beszóltak anyjának (Sárának) ilyképpen: „Hé, Sára! Meghoztuk neked a Magyar Próbát!” Majd k – a törzsrészegek – is hazamentek (pontosabban hazatántoroltak). Ám vitték magukkal az éjszaka emlékeként a megtalált (ragadvány)nevet, és ennek utána Ezékielt inkább csak úgy emlegették, nem minden gúnyolódó felhang nélkül, hogy Magyar Próbáta. Sára pedig, felriadva a kiáltásra, kiment, valahogy ágyba vitte fiát, borogatta homlokát hideg vízzel (így tanulta anyjától), másnap káposztalevest f zött neki másnaposság ellen (ezt is anyjától tanulta így), és engedte tovább folyni életüket, ahogy addig. Ámbár, ezt tegyük hozzá, amikor falu-

béli mendemondákból pontosabb tudomást szerzett a kocsmában történtekr l, némileg megviselnek kezdte érezni lelkét.

Mi történt ezeknek utána? Sok minden, amit nem kell itt részletesebben elmondanunk. Ezékiel ugyanis, továbbra is hittel és megyy z déssel érezvén prófétaságát (emlékezett rá: „Akár hallgnak rá, akár nem tör dnek vele...”), nem tágított, újra s újra megkísérelte a prófétálást. Elment megint a kocsmába, a történet lefolyása és eredménye kísértetiesen hasonló lett az el z alkalomhoz. Elment egy bálba, ott egy kissé más téma kört pendített meg („miért táncoltok mindenféle ugrabugrát, jó magyar ember csárdást jár”), az eredmény lényegét tekintve ugyanaz lett, mint a kocsmában. (Csak itt nem leitatták, hanem megverték, és úgy vitték hazára járindulatra tért ver k segedelmével.) Volt még jó pár hasonló kísérlete, az eredmény minden azonos maradt. (Ezért nem szükséges mindegyiket részletesen elmondanunk...)

Sára eközben, ez talán érhet , egyre megviseltebbnek érezte lelkét. Az különleges fiának különlegessége abban állna, hogy rendre úgy szállítják t haza, és teszik magatehetetlen állapotában a küszöbre? Emészttette magán ezen igen er sen, olyannyira, hogy végül teljesen elemészt dött. Mondhatnánk úgy is, belehalt a bánatba. Végakarata annyi volt, hogy temessék a temet kerítése mellé, sírjára ültessenek (Lehet leg holdtöltés éjszakán tegyék!) egy csipkebokrot. Ezékiel, felfogva anyja kívánságának szívbéli lényegét, teljesítette azt.

És most mit tegyen? Megint, a maga módján, töprengésre adta a fejét. Megint a véletlen: ugyanúgy a szomszéd felhangosított rádiója, ezúttal kultúrtörténeti m sor, a buddhizmusról. Megint meghallott

valamit. Ezúttal azt, hogy Buddha leült egy nagy fa tövébe, meditált, s egy id után megvilágosodott, miközben – így gondolta a m sor nagytudású szakért tudosa – a környékbeliiek táplálták t, vittek neki élelmet, ezt, azt, amint az általában a remetékkel kapcsolatban szokása a környékbeliieknek. Ezékiel megint *ráismert*: ezt kell tennie! (ha már Sára úgyis meghalt, és nincs, aki pénzt hozzon a házhoz.)

Ezékiel tehát kiment a falui melletti kiserd be, keresett egy nagy fát, leült alá, és várta a megvilágosodást. Meg a környékbeliiek – esetében a falubeliiek – tisztelettel nyújtott tápláló adományait. (Mert megvilágosodni vélt /vélt!/ a tekintetben, hogy ezt is mondotta Ezékielnek /a prófétának/ az ÚR: „Edd meg, amit adok neked!” Ezékiel /h sünk/ ezt úgy fordította le magának, hogy az ÚR majd a falubeliiek közvetítésével ellátja t élelemmel.) Várta tehát a megvilágosodást és az élelmet. Az el bbit – a megvilágosodást – türelmesen várta, történetünk tartamában türelemmel a végkifejletig. A végkifejletig! Ami így jött el: az utóbbit – a környékbeliiek adományait – ugyanis hiába várta, nem akart érkezni. A falubeliiek – mily megátl-kodott tiszteletlenség! – semmit sem tör dtek vele, ha ott ül, hát ott ül. (Mert azért látták néha, mikor az erd be mentek fát lopni.) Ezékiel meditált és várt, majd várt és meditált, kés bb megint meditált és várt, az id műlása egy id múltán már fel sem t nt neki, így aztán addig meditált és várt, míg egy sötét, holdtalan éjszakán csendben éhen halt.

Jelent sebb tudományos kutatások

(szociológia téma-körökb 1) és más szakmai munkák.

1968-ban – az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete megbízá-sából – ifjúsági brigádok körében végeztem vizsgálatot, 6 budapesti nagyüzemben. (A kutatási beszámolót az Intézet igazgatója titkosította; saját példányom sincs.)

1971-72-ben (Kolosi Tamással) a fiatal munkások munkahelyi beilleszkedését és munkával való azonosulását vizsgáltuk, országos reprezentatív mintán.

1973-74-ben (Solymosi Zsuzsával és Kérész Gyulánéval) orvos-vizsgálatot végeztünk, országos mintán.

1976-79 között (kandidátusi disszertációm alapjaként) Baja helyi társadalmát vizsgáltam, ezen belül a város értelmiségének szerkezet-változását.

1986-tól (B hm Antallal, Hidy Péterrel és Pál Lászlóval közösen) négy város (Kaposvár, Esztergom, Pápa, Orosháza) helyi társadalmát vizsgáltuk.

1991 és 1995 között több kistérség-fejlesztési akció-kutatásban vettet részt. (Zala megyében Túrje és környéke, Berettyóújfalu és környéke, Hatvan város, Pásztó és vonzáskörzete, Tiszazug térsége) Ezekben részben a helyzetfeltáró elemzésekben dolgoztam (Pásztó térségében e munkát irányítottam és az összefoglaló tanulmányt én írtam), részben a program-indító tréningek facilitátora voltam, és néhány esetben részt vettet project-tervezésben is.

1992-ben (Nyári Lászlóval) 5 megyében vizsgáltuk a falusi cigány családok életkörülményeit, ezt a kutatást 1998-ban és 2007-ben (Kevy Beával és Nyári Lászlóval; kiterjesztett tematikával: megélhetési stratégiák, valamint az el ítéletek és a cigányok és nem cigányok közötti viszonyok elemzésével) megismételtük.

1993 és 1995 között tagja voltam a KTM PHARE iroda mellett m köd szakmai bizottságának, amely a PHARE kistérségi fejlesztési programjait bírálta el. E munka kapcsán 1995-ben részt vettet egy, a PHARE iroda által szervezett 10 napos francia-belga tanulmányúton, melyen a fogadó országok kistérségi fejlesztési programjait tanulmányoztuk.

1994-ben a Tiszazug térségében (Tiszasas községen) vizsgáltam a helyi társadalom alakulását a változott feltételek között. A kutatás egyik f kérdése az volt, hogy a korábbi munkahelyeik elvesztése után, a még rendezetlen földbirtokviszonyok között az ott él emberek hogyan képesek alkalmazkodni, milyen új megélhetési stratégiákat tudnak kidolgozni.

1996-ban a Tiszazug térségében vizsgáltuk az agrárértelmiség helyzetét: a nagyüzemi gazdálkodás felbomlása után hogyan tud hasznosulni szaktudásuk.

1998-ban Salgótarján város önkormányzata megrendelésére szociális térkép készítést, valamint családvizsgálatot irányítottam, és a záró-tanulmányokat írtam.

2001-ben részt vettetem a Bene Béla által irányított, a helyi érték-kataszter felállításának és elektronikus rögzítésének módszerének kidolgozására vonatkozó akciókutatásban Visegrád és Nagymaros minta-térségekben.

2002-ben Cegléd város önkormányzata megrendelésére szociális térkép készítést irányítottam, és a zárótanulmányt írtam.

2000 és 2004 között, majd 2010-t 1 évente a F iskola hallgatói számára szociotáborokat vezetek, ezek tapasztalatait („mini szociográfíák”) tanulmányokban írtam meg, (Ld. publikációk)

Fontosabb publikációk

(Könyvek, önálló kiadványok)

Szabadság és engedelmesség (Zrínyi Kiadó, 1966, 55 p.)

A munkásfiatalok munkával való azonosulása és munkahelyi beilleszkedése (Kolosi Tamással; Országos Pályaválasztási Tanácsadó Intézet sokszorosított kiadványa, 1975, 298 p.)

Helyzetkép 1977. Szociológiai felmérés az olvasótáborokról (Havas Katalinnal és Somorjai Ildikóval; KMK kiadása, 1978, 11 p.)

Azon túl ott a tág világ (Varga Csabával; Magvet Kiadó /Gyorsuló Id sorozat/, 1979, 7.-113. p.)

Várostalan falu. Szociográfia Fülöpszállásról (szerz társakkal; Kecskemét, Forrás könyvek, 1980, 31.-40. és 97.-129. p.)

Orvosok Magyarországon (Kérész Gyulánéval és Solymosi Zsuzsával; Akadémiai Kiadó, 1981, 216 p.)

Tanulmányok a kapitalizmuskor Magyarországról I.-III. (MM VTI és ELTE BTK Szociológiai Intézet közös kiadványai, 1985, 1986, 1987, 28 p., 55 p. 92 p.)

A vidékiség tünetei. Tanulmányok a kisvárosról és a kisvárosi értelmiségr 1 (Békéscsaba, 1989, 97 p.)

Értelmiségek egy kisvárosban (Akadémiai Kiadó, 1990, 315 p.)

ESZTERGOM A szent és gyámoltalan város (MTA Politikai Tudományok Intézete kiadása, 1993, 127 p.)

Cigánycsaládok vizsgálata (Népjóléti Minisztérium, 1993, 90 p.)

Oldalnézetb 1. Esszék és tanulmányok 1988-1994 (VITA kiadó, 1995, 174 p.)

M vel dési házak kofamérlegen (Új Mandátum, 1997, 48 p.)

Családszociológia (jegyzet) (Eredetileg a Népjóléti Képzési Központ sokszorosított kiadványa, 1999, 202 p., majd a WJLF kiadása, 2001.)

A terület és településfejlesztés társadalmi összefüggésrendszere (Bokor Bélával és Tóth Józseffel; JPTE FEEFI kiadása, Pécs, 1999, 55-71., 79-95., 167-199., 23-229. és 255-273. p.)

Szociális térkép. Salgótarján város családjainak szociális helyzete (Népjóléti Képzési Központ sokszorosított kiadványa, 1999, 66 p.)

Családok a városban. A családok bels viszonyai és kapcsolatai Salgótarjánban (NKK sokszorosított kiadványa, 1999, 82 p.)

„...szülötte földünkön helyünk legyen” Cigányok: élethelyzet, viszony a többiekhez, el ítéletek (Kevy Beával; AGROINFORM kiadó, 2000, 135 p.)

Szociális térkép. Cegléd város családjainak szociális helyzete (Cegléd Város Önkormányzatának sokszorosított kiadványa, 2002, 86 p.)

Itthon vagyunk? Falusi cigányok: élethelyzet, el ítéletek, rasszizmus (Kevy Beával), Wesley János kiadó, 2016, 137 p.

Mellékvágányon. Két kisváros – Baja és Esztergom – társadalomtörténetének összehasonlító elemzése; elektronikus könyvtárban; terjedelem 70.000 szó

Megéltem nyolc évtizedet – Némiképp rendhagyó memoár-féleség, amelyben megkísérlem elmesélni, hogy miféle történések között és miféle történések hatására alakultam olyanná, amilyen lettem, és eközben természetesen az élet (meg ami szorosan hozzá tartozik: a halál) nemely dolgairól is elgondolkodom, Wesley János Kiadó 2018

Ezt láttuk falun... – F iskolások szociotáborai – élmény és valóságismeret; elektronikus könyvtárban, terjedelem 74.000 szó)

Még mindig oldalnézetb 1 (jelen könyv)

<p>Életrajz</p> <p>Bánlaky Pál szociológus, f iskolai tanár (Született:1937. Székesfehérvár)</p> <p>Szül városában 1945-ig – majd két év Gyöngyös, aztán Nagykanizsa – 1950-ig – 12 év Budapest, az egyetem elvégzése után 7 év Sopron és Mosonmagyaróvár. Ezek azért fontos életrajzi elemek, mert magyarázzák, hogy miért lett egyik kutatási területe a kisvárosok helyi társadalma: kutatói hitvallása ugyanis, hogy „ személyes élmények nélkül nemigen tud egy témaival foglalkozni”.</p> <p>Család: két házasság, két gyermek.</p> <p>Iskolák:</p> <p>(1957-1962) ELTE BTK magyar-filozófia szak, bölcsésdoktor 1967, kandidátus (szociológia), személyközpontú (PCA) terapeuta és tréner;</p> <p>(1963-1966) – diplomát szerzett, az amerikai pszichológiai társaságnál.</p> <p>Munkák, munkahelyek:</p> <p>(1962-63) f iskolai tanársegéd majd adjunktus (Mosonmagyaróvár, Agrártudományi F - iskola),</p> <p>(1963-69), egyetemi adjunktus (kés bb címzetes egyetemi docens, ELTE BTK Szociológia Tanszék),</p> <p>(1979-89) intézetigazgató (M vel dési Minisztérium Vezet képz és Továbbképz Intézete),</p> <p>(1989-91) igazgatói tanácsadó a jogutód Kulturinnov Vállalatnál f osztályvezet helyettes (Népjóléti Minisztérium Család-Gyermek- és Ifjúságpolitikai F osztály,</p> <p>(1991-94) tudományos tanácsadó,</p> <p>(1994-97) Népjóléti Képzési Központ szakvezet f iskolai tanár,</p> <p>(2000-2018) Wesley János Lelkészképz F iskola Szociális Munka Szak</p> <p>2018- Wesley János F iskola óraadó tanára</p>	<p>A tanulmánykötetr 1</p> <p>Szerz a kötet el szavában a címet így indokolja:</p> <p>Több mint két évtizede (1995-ben) jelent meg egy kis tanulmánykötetem „Oldalnézetb l” címmel. Akkor a címet így indokoltam:</p> <p>Nézem az engem körülvev világot. Se nem felülr l, se nem alulról, középr l tán? Vélem, ez se pontos. Nem magam fölér és magam alá próbálok tekinteni. Az egészet próbálom felnérni egy-egy pillantásra, kicsit kívülr l, kicsit belülr l, amúgy oldalnézetben.</p> <p>Egy-egy pillantásra, mondom. Pillantásra csak, ami nem alapos elemzés, nem adatolt szaktudomány, csak jelzése annak, hogy én – állampolgár, szociológus, a társadalmi munkamegosztásban mindenkor valahol felül-középen elhelyezked értelmiségi – hogyan látom az országnak állapotját, kicsit felülr l, kicsit alulról, kicsit kívülr l, kicsit belülr l. kicsit tanult társadalomtudósként, kicsit naiv álmودozóként.</p> <p>Szóval érz gondolkodó, hangulatokat is megél s rögzít , ezt-azt észrevev (és biztosan sokkal több minden észre nem vev) emberként, amúgy oldalnézetb l.</p> <p>Ma sem tudok okosabban „Még mindig oldalnézetb l” szemlélem világunkat.</p>
---	--